

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या

8286

काल न०

28.1.6

खण्ड

શ્રેષ્ઠ દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધારે ગ્રન્થાલ્કઃ ૮૩

પરમાર્હત કબીશ્વર

શ્રીધનપાલવિરચિત

ઋષભપંચાશિકા

અને

વીરસ્તુતિયુગલરૂપ કૃતિકલાપ.

ટીકા, સ્પષ્ટીકરણ, પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ સમેત.

સંશોધન, ભાષાંતર તથા વિવેચન કરનાર

પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા. એમ્. એ.,

Post-graduate Lecturer in Arihamāgadhī at the Bhandarakar Oriental Research Institute,

ન્યાયકુસુમાંજલિ, સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા, તારવાર્ણશિખમસૂત્ર સલાખ્ય સદીક વચ્ચેના સંપાદક

અને અનુવાદક તેમજ આર્હતદર્શનદીપિકાના પ્રણેતા.

પ્રસિદ્ધકર્તા—

જીવણચંદ્ર સાકરચંદ્ર જવેરી,

શેઠ દેવચંદ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધારે ટુંડના કાર્યવાહક

પ્રથમ આવૃત્તિ-પ્રત ૧૨૫૦

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૬]

વીર સંવત્ ૨૪૫૬

[ઇ. સ. ૧૯૩૩

મૂલ્ય રૂ/૦-૦-૦.

સર્વ હક શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જનપુસ્તકોદ્ધાર ફંડના કાર્યવાહકોને અધીન છે.

શા. જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરીએ શેઠ દે. લા. જનપુસ્તકોદ્ધાર ફંડ માટે
શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈનધર્મશાળા, બડેખાન ચકલા, ગોપીપુરા, સુરતથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

મુદ્રક:—રામચંદ થેરૂ શેઠગે, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૨૬-૨૮ કાલ્યાદેવીરોડ, મુબઈ.

श्रेष्ठि देवचन्द लालभाई जैनपुस्तकोद्वारे ग्रन्थाङ्कः ८३ ।

परमार्हत-कवीश्वर-

श्रीधनपालप्रणीतः

श्रीऋषभपञ्चाशिका-वीरस्तुतिद्वयरूपकृतिकलापः

टीकाप्रस्तावनादिसमलङ्कृतः ।

भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरेऽर्धमागध्यध्यापकेन

कापडियेत्युपाह्वयश्रीरसिकदासतनुजनुषा प्रो. हीरालालेन

गूर्जरभाषानुवादविवरणादिपरिष्कृतः

संशोधितश्च ।

प्रकाशयित्री—

जीवनचन्द्र साकरचन्द्र जह्मेरीद्वारा

श्रेष्ठि देवचन्द लालभाई जैनपुस्तकोद्वारसंस्था ।

प्रथमं संस्करणम् ।

विक्रमात् १९८९]

वीरात् २४५९ ।

[क्रिष्टाब्द १९३३]

प्रतिसङ्ख्या १२५० ।

ड० ४-०-०

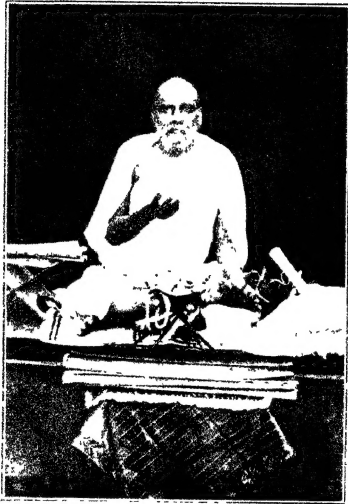
पृष्ठं हृष्यकचमुष्कम् ।

[All rights reserved by the Trustees of Sheth D. L. J. P. Fund.]

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Jivachand Sakarchand Javeri for Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakodhar
Fund, at the Sheth Devchand Lalbhai Dharmas'ala, Badekhan Chakia, Surat.

जनाचार्य खरतगच्छगगननभोमणि १००८ श्रीमज्जनकृपाचन्द्रसूरीश्वर,

जन्म सं० १०१३.

दीक्षा सं० १०३६.

मरिपद सं० १०७०

આમુખ.

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈનપુસ્તકોદ્ધારે અન્થાંક ૮૩ તરીકે શ્રીશોભન મુનિરાજના વડીલ બન્ધુ પરમ-આર્હત કવીશ્વર શ્રીધનપાલવિરચિત ન્કષત્રપંચાશિકા બે ટીકાઓ સહિત તથા વીરસુતિ-યુગલ અવચૂર્ણિ સહિત આ અંથમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

આ અન્થ શ્રીમતી આચમોદય સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવા વિચાર હતો, પરંતુ બીજા અન્થો આવુ હોવાથી શેઠ દેવ લાલ જૈન પુઠ ફંડમાંથી બહાર પાડ્યો છે.

અન્થનું સંશોધનાદિ કાર્ય મુરતવાસ્તવ્ય પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા M. A. દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. એઓએ પોતાના લેખમાં અન્થકાર આદિ સંબંધે ઉલ્લેખ કર્યો હોવાથી વિશેષ લખવું ઉચિત ધાર્યું નથી.

આ અન્થમાં જેમણે જેમણે અમોને સહાયતા કરીછે તે સર્વેનો આ સ્થલે અંતઃકરણથી ઉપકાર માનિયે છિયે.

શ્રીઆચમોદય સમિતિના કાર્યવાહકોએ આ અન્થ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અમોને આપ્યો, જે બદલ સમિતિના કાર્યવાહકોનો ઉપકાર માનિયે છિયે.

મુરત-ગોપીપુરા,
વિ. સં. ૧૯૮૬,
જેષ્ઠ શુકલ પૂર્ણિમા,
જુન સને ૧૯૩૭.

જીવજીવંદ સાકરચંદ જલેરી
અને
અન્થ માનદ સંચાલકો.

વિષય.	પૃષ્ઠાંક
સમર્પણ	૫
આચુખ	૭
સંપાદકીય નિવેદન	૬-૧૨
પ્રસ્તાવના	૧૩-૧૯
વિષયસૂચી	૨૦-૨૨
ઋષભપંચાશિકા ટીકાચુગલ, ભાષાંતરાદિ સહિત	૧-૧૬૫
ઋષભપંચાશિકાયા અવચૂરિચતુષ્ટયમ્	૧૬૬-૧૯૯
શ્રીવીરસ્તુતિ અવચૂરિ, ભાષાંતરાદિ સહિત	૨૦૦-૨૬૮
વીરસ્તુતિ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાંતરાદિ સહિત	૨૬૯-૨૭૩
શબ્દકોષ	૨૭૪-૨૮૦

સમર્પણ.

જસલમેર પ્રાચીન જૈન ગ્રંથભંડારમાં રહેલા અમૂલ્ય ગ્રંથોના
ઉદ્ધારક, અપ્રસિદ્ધ તાત્ત્વિક ગ્રંથોના પ્રકાશનકાર્યના
પ્રેરક અને અમારી પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રકાશન
સંસ્થાના સહાયક,

પરમ પૂજ્ય

ખરતરગચ્છગગનભોમણિ

ભદ્રારક ૧૦૦૮ આચાર્ય મહારાજ

શ્રીમજ્જનકૃપાચન્દ્રસૂરીશ્વરજીનું

નામ

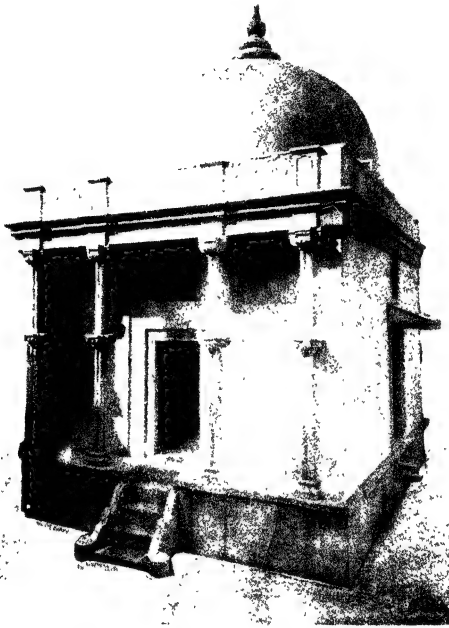
આ શ્રીધનપાલીય કૃતિકલાપ સાથે નિયુક્ત કરી
અંશતઃ કૃતાર્થ થકયે છિયે.

સુરત-ગોપીપુરા,
વિ. સ. ૧૯૮૬,
જેષ્ઠ શુકલ પૂર્ણિમા,
જીન સને ૧૯૩૩.

જીવજીવંદ સાકરચંદ જવેરી

અને

અન્ય માનદ સંચાલકો.

શ્રી શીતલવાડી શ્રીમદ્જિનદત્તમુરિ જ્ઞાનભંડાર.

શ્રીમદ્જિનદ્રુપાચંદનસૂત્રાધરના ઉપદેશથી સુતવાસ્તવ્ય ઝવેરી ભણુભાઈસુત પાનાચંદ
 તથા મેનીચંદ ભાઈએ સ્વદ્રવ્યવટ વિં સં ૧૯૭૫ ના વેશાખ સુદિ
 ૬ ના રોજે સ્થાપ્યો.

સંપાદકીય નિવેદન

અન્યતું કલેવર મોડું હોય કે નાતું હોય તોપણ પ્રસ્તાવના તો જરૂર અન્યની લખવી એઇએ એવો નિદ્રાજાગ્રોનો અભિપ્રાય છે તેમજ શિષ્યાચાર છે એ વાતને ધ્યાનમાં લઇને હું પણ આ કવિરાજ ધનપાલે રચેલી જ્ઞપ્તપંચાશિકા આદિ મનોહર કૃતિઓની પ્રસ્તાવના લખવાનો પ્રારંભ કરે છું. તેમાં સૌથી પ્રથમ તો મારે એ નિવેદન કરવું એઇએ કે લગભગ સાતેક વર્ષ ઉપર હું શ્રીજ્ઞપ્તભદ્રેવની સ્તુતિરૂપ આ જ્ઞપ્તપંચાશિકા નામના 'કાવ્યતું કાવ્યમાલાના સમય ગુચ્છકમાં દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થયો હતો. તે સમયે આ અનુપમ કાવ્યતું મહત્ત્વ હું પૂરેપૂરું સમજી શક્યો હતો નહિ, પરંતુ સમય જતાં આ કાવ્યના કર્તાના સંબંધમાં વિશેષ માહતી મળવાથી અને ખાસ કરીને આ સ્તુતિ તરફ કલિકાલ-સર્વેશ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ પણ બહુમાનથી જોતા હતા એ વાતથી કુમારપાલ-અર્બંધ વાંચતાં વાકેફગાર થવાથી અને આ કાવ્યતું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરવાનું વિશેષ મન થયું.

સમય ગુચ્છકમાં આપેલ આ કાવ્ય તેમજ તેની સંસ્કૃત 'જ્ઞપ્ત ઉપરથી કવિરાજનો પૂર્ણ આશય સમજી શકાવો મુરદેલ જાણવાથી આ કાવ્યની ટીકા કે અવચૂરિ જેવું કોઇ સાધન હોય તો તે મેળવવા મેં પ્રયાસ કર્યો. આના પરિણામે મને ખબર પડી કે વિ. સં. ૧૯૬૯ માં 'જૈનધર્મ પ્રસ્થાવક સભા' તરફથી આ કાવ્યની એક અવચૂરિ તેમજ તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. એ પુસ્તક મને મળતાં કવિરાજની આ કૃતિની ખૂબી અને વિશેષ સમજવા લાગી. છતાં પણ આવા અપૂર્વ કાવ્યના ઉપર કોઇ વિસ્તૃત ટીકા હોય તો તે જોવા અને સહજ જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવી. સાથે સાથે એવો પણ વિચાર સ્ફુરી આવ્યો કે જો એવી કોઇ ટીકા પ્રાપ્ત થાય તો તેના આધારે આ કાવ્યને અંગે શબ્દાર્થ અને પદ્યાર્થ તૈયાર કરવા ઉપરાંત તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ તૈયાર કરવું કે જેથી તેના અભ્યાસીને વિશેષ સુગમતા થઇ પડે.

જૈન ગ્રંથાવલીમાં આ કાવ્યને લગતી કઇ કઇ ટીકાઓ કે અવચૂરિઓ સંબંધી ઉલ્લેખ છે તે જાનવા મેં એ ગ્રંથ હાથમાં લીધો. એના ૨૮૧ મા પૃષ્ઠમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો:-

નામ	શ્લોક	કર્તા	રચ્યાનો સંવત	ક્યાં છે ?
ધનપાલ પંચાશિકા		ધનપાલ		૫.
વૃત્તિ	૧૧૦૦	દેવભદ્રશિષ્ય પ્રભાનન્દ	૫. પા. ૨-૫	
વૃત્તિ (સંક્ષિપ્ત)				૫.
અવચૂરિ		ધર્મશિષ્યરોપાભ્યાય	પા. ૩	
અવચૂરિ (બીજી)	૩૩૬	નેમિચન્દ્ર	પા. ૪	

આ પ્રમાણેની માહતી મળતાં મેં શ્રીયુત જીવજીવ્યંદ સાકરચંદ્ર ઝવેરીને આ પુસ્તક શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ તરફથી છાપવી બહાર પાડવા સૂચના કરી. તેમણે તે વાત આગમોદયરક જૈનાચાર્ય શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિને લખી જણાવી. તેમની સંમતિ મળતાં શ્રીયુત જીવજીવ્યંદની સૂચના મુજબ મેં આ ગ્રંથ ધીરે ધીરે તૈયાર કરવા માંડ્યો. આ ગ્રંથના ભાષાન્તરાર્થનો પ્રારંભ મેં ઇ. સ.

૧-૨ સમય ગુચ્છકમાં છાપાલ આ કાવ્યમાં અને આની છાયામાં લેણે રથેજી અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. પ્રભાવક-ચરિત્ર (નિર્ણયસાગર ગુદ્રણાલયમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં છાપાયેલી આવૃત્તિ)માં પણ આવી અનેક સ્પષ્ટતાઓ નજરે પડે છે. આથી બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થતી વેળા એ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવા તેના સંપાદકને મારી નમ્ર વિનંતિ છે.

૧૯૨૫ ના એપ્રિલ માસમાં કર્યા હતા. તે અરસામાં શ્રીયુત જીવજીવંદે અને જૈનાનંદ પુસ્તકાલય (સુરત)માંથી આ કાવ્યની શ્રીપ્રભાનંદસૂરિકૃત ટીકાની એક પ્રતિ મંગાવી આપી હતી. સમય જતાં તેમના દ્વારા અને ઉપયુક્ત ટીકાની બીજી બે પ્રતિઓ મળી. તેમાંની એક તો અમદાવાદના વિદ્યાશાળાના ભંડારની હતી, બ્યારે બીજી પ્રતિ મહોપાધ્યાય મુનિરાજ વીરવિજયજીના શાસ્ત્ર-સંગ્રહની (છાલ્હીના ભંડારની) હતી. આ ઉપરાંત આ બંને સ્થળેથી અને શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિની પણ એક એક પ્રતિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. વિશેષમાં શ્રીવિજયસિદ્ધિસૂરિ તરફથી કર્તાના નામ વિનાની આ કાવ્યની અવચૂરિની એક પ્રતિ મળી હતી. આ અવચૂરિની એક બીજી પ્રતિ અને અમદાવાદના વિદ્યાશાળાના ભંડારમાંથી મળી હતી. આ અવચૂરિનો શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિમાં અંતર્ભાવ થતો હોવાથી આ અવચૂરિ અગ્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી નથી. આ સંક્ષિપ્ત અવચૂરિ ઉપરથી શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત મોટી અવચૂરિ તૈયાર કરી હશે કે એમણે રચેલી અવચૂરિ ઉપરથી આ અવચૂરિ રચવામાં આવી હશે એનો નિર્ણય કરવા મેં થયાચોગ્ય સાધનના અભાવે પ્રયાસ કર્યો નથી.

આ બધી પ્રતિઓ ઉપરાંત શ્રીયુત જીવજીવંદે અને ભાણુરકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મંદિર (પુના)-માંથી ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મશીખરકૃત અવચૂરિની એક પ્રતિ મેળવી આપી હતી.^૧ એ પ્રતિના પત્રની સપ્તમ્યા સ્થાતીના છે અને એનું પ્રમાણ ૩૩૬ શ્લોક જેટલું છે. વિશેષમાં આ અવચૂરિમાં એ વિશેષતા છે કે આમાં સંસ્કૃત અવચૂરિ હોવા ઉપરાંત એ અવચૂરિનો ગૂર્જર ગિરામાં અનુવાદ પણ અવચૂરિકારે આપ્યો છે. આ વાતની એ પ્રતિની અન્તમાં આપેલો અને ૧૯૮ માં પૃથ્થમાં છપાયેલો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટી પૂરે છે:—

“इति श्रीधर्मशेखरमहोपाध्यायविरचिता बालावबोधाय ऋषभपञ्चाशिकासंस्कृत-
प्राकृतावचूरिः सम्पूर्णा ॥ ग्रन्थसंख्या ॥ ३३६ ॥”

શ્રીનિમિચ્છન્દ મુનિરાજે રચેલી અવચૂરિની પ્રતિ પ્રકાશક મહાશય મેળવી શક્યા નહિ. પરંતુ ઋષભ-પંચાશિકાના લગભગ પદરેક કૌંભે છપાઈ ગયા હતા તેવામાં ઇતિહાસતત્ત્વમહોદયિ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિનું મુંબાઈમાં ચાતુર્માસ્ય માટે આગમન થયું અને પ્રસંગવશાત આ અવચૂરિ વિષે વાત નીકળી. તેમણે તરત જ ‘શ્રીવિજયધર્મભલકૃતીજ્ઞાનભંડાર’ (આગ્રા) થી એની પ્રતિ મંગાવી આપી પોનાની સાહિત્યરસિકતાનો સ્પષ્ટાકાર કરાવ્યો.

આ પ્રતિઓમાંથી શ્રીપ્રભાનંદસૂરિકૃતે રચેલી ટીકાની મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા (પ્રેસ-કૉપી) તૈયાર કરવામાં જૈનાનંદપુસ્તકાલય તરફથી મળેલી પ્રતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેનું સરોધાન કરવામાં મેં અમદાવાદના વિદ્યા-શાળાની પ્રતિનો આધાર લીધો હતો. એ બે પ્રતિઓને અગ્ર અનુક્રમે ક અને જ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત આ ટીકાની છાલ્હીના ભંડારમાંથી મળેલી પ્રતિનો મેં શંકાગ્રસ્ત સ્થળોમાં જ ઉપયોગ કર્યો છે અને મેં તેને ઘ સંજ્ઞા આપી છે.

આવી રીતે શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિની પ્રેસ-કૉપી છાલ્હીના ભંડારમાંથી મળેલી પ્રતિ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવી હતી, અને એના સરોધાન માટે અમદાવાદની વિદ્યાશાળાની પ્રતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રતિઓને અગ્ર ક અને જ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

ઋષભ-પંચાશિકાના બીજી વારના શોધન-પત્ર (મુદ્ર)ની એક નકલ શ્રીવિજયમેલસૂરિ ઉપર એકલવામાં આવતી અને તે તેઓ તપાસી એકલવાના. આ પ્રમાણે પાંચ કૌંભે છપાઈ ગયા એટલામાં વિદ્યારાદિ કારણને લઈને તેમના ઉપર મુદ્રેક્રી એકલવાનું માંડી વાળવામાં આવ્યું અને એ કાર્ય માટે દક્ષિણવિહારી મુનિવર્ય શ્રીઅમરવિજયના ચતુર શિષ્ય-રત્ન શ્રીચતુરવિજયને વિનંતિ કરવામાં આવી.

૧ આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રતિઓ મેળવી આપવામાં તેમને જે પરિશ્રમ ઊઠાવ્યો હતો તે તેમનો જૈન-સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ દર્શાવે છે.

તેમણે તે સ્વીકારી. મને નિવેદન કરતાં આનંદ થાય છે કે લગભગ આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ છપાયો ત્યાં સુધી મુદ્ તપાસી મોકલવામાં તેમજ પ્રાસંગિક સૂચનાઓ કરવામાં તેમણે પરિશ્રમ સેવ્યો છે. વિશેષમાં ૧૬૬ આ પૃષ્ઠમાં જે અવચૂરિણો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે તે પોતાની પ્રતિને આધારે લખી મોકલાવવાનું શુભ કાર્ય આ મુનેવરે કર્યું હતું. આ પૃષ્ઠમાં ‘પૂર્વેમુનિવર્થસૂત્રિતા અવચૂરિ’ જે શીર્ષક દ્વારા જે અવચૂરિ આપ- વામાં આવી છે તે બીજી કોઇ નહિ, પણ “જેન ધર્મે પ્રસારક સભા” તરફથી બહાર પડેલી ધર્મપાલ- પંચાશિકામાં છપાયેલી અવચૂરિ છે. આની એક પ્રતિ બર્લિન (Berlin)માં હોવાનું મને માલુમ પડતાં પ્રો. નોબેલ સાથે મેં એ સંબંધમાં પત્ર-વ્યવહાર કર્યો હતો, પરંતુ પ્રતિની નકલ ઉતરાવી લેવા નેટલી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ શકી હતી નહિ.

આ ઉપરાંત સંશોધનાર્થે પ્રકાશક તરફથી અમદાવાદના હહેલાના બંધારની પાંચ પત્રની અને આથી પ્રાચીન જાણતી એક પ્રતિ મને પૂરી પાડવામાં આવી હતી. એ વિશેષ શુદ્ધ હોવાથી પ્રથમ પ્રતિ ઉપરથી તૈયાર કરેલી મુદ્રણાલય-પુસ્તિકામાંના સદિગ્ધ સ્થળોનું નિરસન કરવામાં એ ઉપયોગી થઇ પડી હતી.

વિ. સં. ૧૫૨૨ માં રચાયેલી એક અવચૂરિની પ્રતિ મને પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી તરફથી મેળા મળી હતી. અત્ર છપાયેલી અવચૂરિ કે અવચૂરિ પૈકી કોઇ પણ સાથે એનું સંબંધ સ્પષ્ટ નથી એ વિશેષતા છે. આ ઉપરાંત એક બીજી પણ અવચૂરિની પ્રતિ પ્રવર્તકજીના ભંડારમાં છે, પરંતુ તે પણ છપાયેલી કોઇ પણ અવચૂરિ સાથે સર્વાંગે મળતી આવતી નથી. આથી આવી છૂટીછવાયી અનેક અવચૂરિઓ શિષ્યના અભ્યાસાર્થે તેમના ગુરુવર્યને હાથે રચાવાનું અનુમાન કરાય છે.

શ્રીવીર-સ્તુતિની સામગ્રી—

આ ગ્રંથમાં મુદ્રિત શ્રીવીર-સ્તુતિની સામગ્રી મને કેમ પ્રાપ્ત થઇ તેનું પણ દિગ્દર્શન કરાવતું અસ્થાને નહિ જાણાય. આગમોદ્ધારક વિદ્વદ્વરજ શ્રીઆનન્દસાગરસુરિએ શ્રીશોભન-સ્તુતિના મારો ઉપેદ્યાત તપાસતી વેળા આ સ્તુતિ સંબંધી નિર્દેશ કર્યો. આ સ્તુતિ પણ શ્રીશોભન મુનીશ્વરના વડીલ બંધુ શ્રીધનપાલની છે કે અન્ય કોઇ ધનપાલની કૃતિ છે તે વાત મેં પ્રભાવકચરિત્ર (૫૦ ૨૩૮) ઉપરથી વિચારી લીધી. એની હસ્ત-લિખિત પ્રતિ મેળવવા માટે પ્રથમ મેં સુરિજીને એ વિષે પૂછાવ્યું તો તેમણે જૈનાનન્દ પુસ્તકાલય (સુરત)માં તે હોવાનું મને જાણાવ્યું. ત્યાંના કાર્યવાહકોએ મને જે પ્રતિ મોકલવા કૃપા કરી તે અવચૂરિ સહિત હતી. એને અત્ર જ સરૂ આપવામાં આવી છે. એની બીજી પ્રતિ મેળવી આપવા માટે મેં પ્રકાશક મહોદયને સૂચના કરી. તેમણે અન્યાય ભંડારોના કાર્યવાહકો ઉપર પત્ર લખ્યો, પરંતુ ફક્ત અમદાવાદના હહેલાના બંધારમાંથી તેની એક પ્રતિ માત્ર મળી શકી. એ પ્રતિ પ્રાચીન હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ એમાં જે અવચૂરિ આપેલી હતી તેમાં પાઠ-ભિન્નતાને સ્થાને પાઠ-અધિકતા મારા જોવામાં આવી. એટલે કે પ્રથમ પ્રતિગત સમગ્ર અવચૂરિને એમાં અન્તર્ભાવ થતાં મેં જોયો. પાઠ-અધિક્ય મોટે ભાગે પચાવિવાચી શબ્દોની અધિકતાને આભારી જાણુ. આ અધિકતા { } આવા કૌંસો દ્વારા મેં સૂચન કરી છે. એ પ્રતિની સંસ્ર ક્ક રાખવામાં આવી છે.

આ સ્તુતિની મૂળ તેમજ અવચૂરિ સહિતની પ્રેસ-કોપી પ્રથમ પ્રતિના આધારે તૈયાર કરી મેં સ્પષ્ટર-રજ આઆર્થવર્થે શ્રીઆનન્દસાગરસુરિ ઉપર મોકલાવી. તેમણે મારી વિશ્વસિ અનુસાર મૂળ ગાથાઓની છાયા લખી મોકલાવી. તે પાછી મળી તે અરસામાં મને અમદાવાદથી ઉપર સૂચવાયેલી એક પ્રતિ મળી. આટલી સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં મેં ઋણભંજ્યારિકાદિની જેમ આ શ્રીવીર-સ્તુતિ માટે શબ્દાર્થ પદ્યાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ તૈયાર કરવા માંડ્યાં. નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલયમાં તે છપાવાની તૈયારી હતી તેવામાં સ્વેચ્છા કોશિષાટિક કોશસમગ્રી (સુંબર્ધ)ના પુસ્તકાલયમાં આ સ્તુતિની સ્વચૂરિક પ્રતિ મારા જોવામાં આવી.

અન્ય જા તરીકે નિર્દેશ છે એ પ્રતિ સાથે મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા મેળવતાં મને માલુમ પડ્યું કે લગભગ અક્ષરશઃ એ સુરતની પ્રતિ સાથે મળતી આવે છે. જા, જા અને આ પ્રતિ ઉપરાંત મને મુદ્રણ-સમયે જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિના વિનય-રત શ્રીવિજયવલ્લભવિજય તરફથી એક પત્રની પ્રાચીન પ્રતિ પણ મળી હતી. એને મેં અન્ય જા તરીકે ઓળખાવી છે. એમાં કવચિત્ { } માં દર્શાવેલ અધિક પાઠ નજરે પડે છે. એનાથી પ્રાચીન પ્રતિ ખાસ જોવામાં આવી નથી.

આ શ્રીવીરસ્તુતિનું પહેલી વારનું મુદ્રણું તપાસી રહ્યો હતો તેવામાં “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” (અં. ૩, અં. ૩) ત્રૈમાસિક ખાસ વાંચવામાં આવ્યું. આમાં મૂળ કૃતિ ઉપરાંત વ્યાકરણતીર્થ પં. બેચરદાસ તરફથી તૈયાર કરાયેલું વિવેચન પણ ખાસ જોવામાં આવ્યું. જા અને જા તથા જા અને જા એના વિનિમય ઉપરાંત અનુસ્વારની ન્યૂનાધિકતા તરફ મારી દિધી ગઇ, પરંતુ પાઠાન્તર તરીકે તેના નિર્દેશ ભાગ્યે જ કરતાં વસ્તુતઃ પાઠ-ભિન્નતા તરફ મેં ધ્યાન આપ્યું, કેમકે પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપર્યુક્ત વિશિષ્ટતાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ખાસ કરીને ૧૫ આથી ૧૭ મા પદોમાંનાં પાઠાન્તરો નોંધવા લાયક જણાયાં. આ ઉપરાંત પંડિત-જીના વિવેચનમાં અવચરિકારે નહિ સૂચવેલ એવા પણ કેટલાક અર્થો દિષ્ટિગોચર થયા. વિશેષમાં તેમણે પ્રાકૃત શબ્દનું મૂળ સંસ્કૃત કેવી રીતે બને છે તે દર્શાવવા સૂચવેલ સિદ્ધ-હૈમ વ્યાકરણના આક્રમ અભ્યાસનાં સૂત્રોના પ્રાકૃતના અલ્પ અભ્યાસોએને માટે નિર્દેશ કરવો અને આવશ્યક લાગ્યો. આથી મુદ્રણાલયમાંથી પ્રસ્તિકા પાછી લાવી તેમાં મેં યથાચોગ્ય ફેરફાર કર્યો. આવી પરિસ્થિતિમાં હું તેમના ઉપકાર માતું છું. વિશેષમાં તેમણે તૈયાર કરેલ વિવેચન માટે હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું અને તેઓએ વિવેચન ખાસ કરતાં પ્રથમ પાઠક-વર્ગ સમક્ષ રજુ કરી શક્યા તે બદલ તેમને તેમજ જૈન સાહિત્ય સંશોધકના સંપાદક મહાશયને પણ અભિનંદન આપું છું.

સદ્ભાગ્યે આ ગ્રન્થમાં એક જ કવિની ત્રીજી કૃતિના પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પણ શ્રીવીર પરમાત્માની સ્તુતિ છે. તે અતિશય લઘુ છે, છતાં અર્થ-ગૌરવ અને વિષય-સૂચનની અપેક્ષાએ તે એ મહત્ત્વ-પૂર્ણ છે. આની એક પ્રતિ મને પ્રવર્તકજીના સાહિત્ય-વિદ્યાસી શિષ્ય-રત શ્રીચતુરવિજય દ્વારા મળી હતી. અન્યત્ર આ પ્રતિ માટે મેં તપાસ કરી, પરંતુ તેમાં મને સફળતા મળી નહિ.

આ પ્રમાણે જે વિવિધ વિમુદ્ધોએ પ્રાચીન સાહિત્યો-દ્વારના પુણ્યમય કાર્યમાં પ્રતિ વગેરેની સહાયતા કરી અને ઋણી કર્યો છે તે બદલ હું તેમના હાર્દિક ઉપકાર માતું છું.

અંતમાં આ કાર્યમાં જે ત્રુટિઓ જણાતી હોય તે માટે સાક્ષર-સમૂહની ક્ષમા ચાચતો તેમજ તેમની તરફથી તદ્દર્શ સૂચનાઓની આકાંક્ષા રાખતો હું વિરમું છું.

ભગતવાડી, જૂલેશ્વર,
મુંગાઇ,
આપાઠ કૃષ્ણ એકાદશી
વિ. સં. ૧૯૮૬.

સુચક
હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

૧ ૩૫-સિદ્ધિના શીર્ષક હેઠળ મેં પડિતજીની જેમ ક્રમ સૂચકનો નિર્દેશ ન કરતાં તે સ્વયં અર્થ સહિત સૂચવવા ઉપરાંત ૩૫ની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ માટે આવશ્યક અન્ય સૂત્રો પણ નિર્દેશ્યાં છે. આ કાર્યમાં મારી અલ્પજ્ઞતાને લઇને બે કોઇ કોઇ ઉપસ્થિત થયા હોય તો તે બદલ હું સાક્ષર-સમૂહની ક્ષમા માતું છું.

સંલાના નરેશ પ્રતિજ્ઞાપક
આગમોદ્ધારક આગમવ્યાખ્યાપ્રણ
આચાર્યમહારાજ ૧૦૦૮ શ્રીમાન્
શ્રીઆનંદસાગર-સૂરીશ્વરજી
સમૃદ્ધિ શાસ્ત્ર યંત્રાનુ
શ્રીજૈન-આનંદ-પુસ્તકાલય.
ગોપીપુરા, સુરત.

સ્થાપના તારીખ ૨૪૪૫ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૫ માર્ચ ૧૯૧૬

પ્રસ્તાવના

આ પ્રસ્તાવના દ્વારા શ્રીમદ્ધનપાલ-પંચાશિકાદિ હૃદયંગમ કાવ્યો રચનારા કવીશ્વર ધનપાલના જીવન-જૂતાન્ત પરત્વે તેમજ તેમની અન્યાન્ય કૃતિઓના સંબંધમાં સ્પષ્ટ અને અતુલ્યાર થયામતિ ઉલ્લેખ કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં છું. તેમાં પ્રથમ કવિરાજના ચરિત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં સાધનોનો નીચે મુજબ નિર્દેશ કરે છું.

અન્ય	રચના-સમય
(૧) પાદઅલંકારનામમાલા	વિ. સં. ૧૦૨૯
(૨) તિલકમંજરીની અવતરણિકા (૨લો. ૫૧-૫૩)	૧૧ મી શતાબ્દી
(૩) આવકવિધિ	" "
(૪) શ્રીધનપાલકૃત શોભન-સ્તુતિની ટીકા	" "
(૫) શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રભાવકચરિત્રગત શ્રીમહોન્દ્ર-પ્રબંધ	વિ. સં. ૧૩૩૪
(૬) શ્રીમેસ્તુંગસૂરિકૃત પ્રબંધચિન્તામણિ	વિ. સં. ૧૩૬૧
(૭) શ્રીજિનકુશલસૂરિકૃત ચૈત્યવંદનકુલકવૃત્તિ (૫ત્રાંક ૯૩-૯૭)	વિ. સં. ૧૩૮૩
(૮) શ્રીસંઘતિલકસૂરિકૃત સમ્યક્વસમતિટીકા	વિ. સં. ૧૪૨૨
(૯) શ્રીજિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબંધ	વિ. સં. ૧૪૯૨
(૧૦) શ્રીરત્નમંદિરગણિકૃત ભોજપ્રબંધ (વિ. ૩૬ થી ૪૦ અધિ. ૫)	વિ. સં. ૧૫૧૭
(૧૧) શ્રીધન્વંતરગણિકૃત ઉપદેશ-કલ્પવૃક્ષી (૪૦ ૧૬૬-૧૭૫)	વિ. સં. ૧૫૫૫
(૧૨) શ્રીહેમવિજયગણિકૃત કથારત્નાકર (૧૦ ૫, ૬૦ ૩૭)	વિ. સં. ૧૬૫૭
(૧૩) શ્રીજિનલાભસૂરિચિત આત્મપ્રબોધ (૫૦ ૧)	વિ. સં. ૧૮૦૪
(૧૪) શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરિચિત ઉપદેશપ્રાસાદ (ભા. ૧, ૦૫. ૨૩)	વિ. સં. ૧૮૪૩

ઉપરુંકા 'સાધનો' પૈકી જેટલાં હસ્તગત થયાં હતાં તે મુજબ કવિવર્ય ધનપાલના જીવનની રૂપ-રેખા પ્રસંગવશાત્ શ્રીશોભન મુનીશ્વરના જીવનજૂતાન્ત આલેખતી વેળા મેં રજુ કરી છે. આથી એ સંબંધમાં વિશેષતારૂપે એક બે હકીકતોનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

ધનપાલનો સત્તાસમય—

તિલકમંજરીના ૪૩ આથી ૪૯ મા સુધીનાં પદોમાં ધનપાલે પોતાના આશ્રપદાતા ભોજ નરેશ્વરના પ્રભાવનું વર્ણન કર્યું છે. એ ભોજનો સત્તાસમય ઇ. સ. ૧૦૧૮ થી ઇ. સ. ૧૦૬૦ નો માટે ભાગે મનાય છે. આ ઉપરથી પણ ધનપાલ વિક્રમની અગ્યારમી શતાબ્દીમાં થઇ ગયા એ હકીકતને પુષ્ટિ મળે છે. વિશેષમાં પ્રભાવકચરિત્રમાં સૂચવાયું છે તેમ વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિએ તિલકમંજરીનું સંશોધન કરેલું છે.^૧

૧ શાહ હીરાચંદ કલ્લભાઇ તરફથી “અમત્કારિ સાવચરિ સ્તોત્રસંગ્રહ તથા વંકચૂલિયા સૂત્ર-સારાંશ” નામે જે પુસ્તક વિ. સં. ૧૯૭૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાં વિદ્વદ્-ગોષ્ઠી પૃ. ૧૨-૧૪ માં આપેલ છે. એમાં ધનપાલના મુખે “ચેત્તં ન જિજ્ઞા” વાળું પદ બોલાયાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. મુળપદ ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી તૈયાર કરાવાયેલ “ગુજરાતી ત્રીલ ચોપડી”માં ‘પશુઓના પંચમાં વાદવિવાદ’ નામની જે કવિતા છે તેની સાથે એ વિદ્વદ્-ગોષ્ઠીની સંતુલના કરી શકાય તેમ છે.

૨ વિચારો નિમ્નલિખિત પદો:—

“અથાસૌ ગુર્જરાષીશકોષિદેવકિરોમણિઃ ।
 વાદિવેતાકવિશર્દ્દ શ્રીશામ્લ્યાચાર્વમાહ્નવત્ ॥ ૨૦૧ ॥
 અશોધવદિમાં વાસાનુસ્ત્રાનાં પ્રકુપનાત્ ।
 સમ્પ્રસાદિલ્લવોવાસુ સિદ્ધસારસ્વતેષુ કિમ્ ? ॥ ૨૦૨ ॥”

એ આચાર્યનો અસ્તકાળ ત્યાં 'શ્રીશાન્તિસુવિપ્રબન્ધ'માં વિ. સં. ૧૦૯૬ નો દર્શાવાયો છે. આથી પણ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખનું વિશેષ સમર્થન થાય છે.

ઋષભપંચાશિકા અને પ્રાકૃત ભાષાની વિશિષ્ટતાઓ—

કવીશ્વર ધનપાલકૃત શ્રીઋષભ-પંચાશિકા પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી હોવાથી એ ભાષાની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ આ રુતિ-કાવ્યમાં નજરે પડે તે સ્વાભાવિક છે.

પ્રાકૃતના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે તેમ પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃતની જેમ દ્વિવચનને માટે સ્થાન નથી. એથી કરીને તેા દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.^૧ આ વાતને સૂચવવા માટે સ્માત્રમાં પૃષ્ઠમાં “**बहुवचने वुचयणं**” એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પંક્તિ શ્રીશાન્તિસુવિકૃત એક્યવદંજભહાભાસના નિમ્ન-લિખિત ૨૯૮ માં પદના પ્રથમ પદ (ચરણ)રૂપે નજરે પડે છે:—

“**बहुवचने वुचयणं, छट्ठिविमसीह भञ्ज चउत्थी ।**

जह हत्या तह पाया, नमुत्सु देवाहिदेवाणं ॥ २९८ ॥”

વિશેષમાં આ પદ નવતત્ત્વપ્રકરણની નિમ્ન-લિખિત—

“**सा उच्चगोबमणुदुगसुरदुगपंचिदियजाइपणदेहा ।**

आइतितणुणुवंगा आइमसंचयणसंठाणा ॥”

—માંથીની શ્રીદેવેન્દ્રસુવિકૃત વૃત્તિમાં અવતરણરૂપે નજરે પડે છે (જુઓ નવતત્ત્વસાહિત્યસંમહનું ૧૭ મું પૃષ્ઠ). નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યની ૫૫ મી ગાથાના શ્રીયશોદેવ ઉપાધ્યાયકૃત વિવરણમાં “**बहुवचने वुचयणं**” એવો ઉલ્લેખ છે.

દ્વિવચનને બદલે બહુવચન—

દ્વિતીય પદમાંના ‘**वरनाणदंसणसिरीणं**’ એમાં દ્વિવચનને સ્થાને બહુવચનનો પ્રયોગ છે, જેકે એમ માન્યા વિના પણ ચલાવી શકાય તેમ છે, એ વાત શ્રીહિમચન્દ્રગણિકૃત વિવરણ (૫૦૭) ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આઠમા પદગત ‘**अट्टावयसेला सीसामेला**’ એ પદમાં તેા દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો જ પ્રયોગ છે એ વાતની ના પાડી શકાય તેમ નથી. ૨૫ માં પદ (૫૦૮૨)માં ‘**हरिहरेहिं**’ એ પણ આવો પ્રયોગ છે. ૨૭ માં પદગત **विसमा०** પણ આવો પ્રયોગનું ઉદાહરણ પૂરાં પાડે છે. ૨૮ માં પદમાં **चलणा** વગેરેથી પાનુ આવો પ્રયોગના અસ્તિત્વનું સમર્થન થાય છે. ૪૬ માં પદમાં **सहिजा** અને **दोगचसंतावा** એ રૂપો પણ પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરાય છે એ હકીકતની પુષ્ટિ કરે છે.

પાંચમી વિભક્તિને બદલે છઠ્ઠી—

અતુર્ય પદમાં ‘**मविजकमलाण**’માં પાંચમી વિભક્તિને બદલે છઠ્ઠીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાકૃત ભાષામાં બહુમીહ સમાસમાં અન્તે ક પ્રત્યય આવતાં નથી એ વાત અચ્ચારમાં પદગત **बंधुविहसवसुमर्हं** ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

૨ કલિકાલસર્વત્ર શ્રીહિમચન્દ્રસુરિવર સિદ્ધહિમ નામના શબ્દાનુશાસન (બ્યાકરણ)ના આઠમા અધ્યાયના તૃતીય પાઠના ૧૩૦ માં સૂત્ર દ્વારા કહે છે કે “**द्विवचनस्य बहुवचनस्य**” અર્થાત્ પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનને સ્થાને બહુવચન વપરાય છે. આ હકીકત વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ બેવાય છે. એવી અન્ય સમાનતાઓ માટે જુઓ “**अंग-पुरातत्त्वांक**” (૫. ૨૭૧).

દેશ્ય શબ્દો—

પંચમ પદ્યગત ‘લઘ્વણ’ શબ્દનું લઘ્વ એવું સંસ્કૃતમાં રૂપ થઇ શકે કે નહિ એ સંદેહાત્મક હકીકત જણાય છે. આ અન્યમાં સુદ્રિત સમસ્ત ટીકા, વિવરણ, અવચૂરિ અને અવચૂરિમાં તો આનું રૂપ સૂચવામાં આવ્યું છે, પરંતુ અભિધાન-ચિન્તામણિ કે અમરકોષમાં તો લઘ્વ કે લઘ્વણ શબ્દ નજરે પડતો નથી. વિશેષમાં પં. હરગોવિન્દદાસે રચેલા પાઠ્ય-સદ્-મહાલુચ્ચો (૫૦ ૮૬૬)માં લઘ્વને દેશીય શબ્દ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

છઠ્ઠા પદ્યમાંના દ્વિત્યા શબ્દ દેશ્ય હોવાનું ચિરંતન સુનિરલકૃત અવચૂરિ (૫૦ ૧૭૦)માં સૂચવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે વાસ્તવિક હોય એમ લાગતું નથી.

દશમા પદ્યગત વજ્રરિચ શબ્દ દેશ્ય છે કે નહિ એ સંદેહાત્મક છે. એનું રૂપાન્તર વ્યાકૃત સમુચિત છે કે કથિત એ વિચારણીય છે. શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત વૃતિ (૫૦ ૫૨)માં તેમજ પૂર્વસુનિવર્થ-સૂત્રિત અવચૂરિ (૫૦ ૧૭૩)માં પ્રથમ રૂપાન્તર સૂચવેલ છે, જ્યારે અન્યત્ર દ્વિતીય રૂપાન્તરનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં ઉપયુક્ત વૃતિ અને અવચૂરિ તેમજ શ્રીધર્મશૌખરગણિકૃત અવચૂરિ સિવાયની અન્ય ટીકાદિમાં વજ્રરિચને દેશ્ય શબ્દ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

અન્ય અર્થો—

૧૮ મા પદ્યની શ્રીધર્મશૌખરગણિકૃત અવચૂરિ (૫. ૧૭૮) નેતાં ત્યાં ‘કેવલ’ શબ્દનો અર્થ ‘માત્ર’ ન કરતાં કેવલજ્ઞાન કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે અર્થ ચિન્ત્ય જણાય છે, કેમકે કેવલજ્ઞાન વરે શું એકજ વિદિશા પ્રકાશિત થાય છે? અથવા તો શું અન્ય વિદિશાએને ઉપલક્ષણથી ઘટાવી લેવાની છે એમ માની અર્થની સંગતિ કરવાની છે?

લિંગ-પરિવર્તન—

એવો કોઇ અકાઝા નિયમ નથી કે સંસ્કૃત શબ્દોનાં જે લિંગો હોય તેનાં તેજ તેના પ્રાકૃત રૂપાન્તરનાં હોવાંજ નોંધએ. આના સમર્થનાર્યે ઘોડાંક ઉદાહરણો રજુ કરાય છે. જેમકે દૈવય (૫૦ ૭૩) પુલ્લિંગ છે, જ્યારે તેનું સંસ્કૃત દૈવલ નપુસકલિંગ છે. એવી રીતે મણ (૫. ૮૧) પ્રાકૃતમાં પુલ્લિંગ છે, જ્યારે તેનું સંસ્કૃત મનઃરૂપ નપુસકલિંગ છે. ૧૩૪ મા પૃથગત વચણ પુલ્લિંગમાં છે, ભેકે સંસ્કૃતમાં તો તે નપુસકલિંગ છે.

શ્રીવીર-સ્તુતિ

ખાહા કલેવર—

શ્રીવીર-સ્તુતિ ઋષભ-પંચાશિકાનાં પદ્યની સંખ્યાની અપેક્ષાએ લઘુ છે, પરંતુ અર્થ-ગૌરવની દૃષ્ટિએ એનાથી ઉતરે તેમ તો નથી જ. એનાં ત્રીસ પદ્યો પૈકી અન્તિમ પદ્ય સિવાયનાં સર્વે પદ્યો વિરોધાલંકારથી અલંકૃત છે. અન્તિમ પદ્ય ઉપસંહારરૂપ હોવાથી તેમાં વિરોધાલંકારરૂપ વિશ્વપણની ખાસ આવશ્યતા નહિ જણાયથી કવિવરે એને અલંકૃત નહીં કર્યું હોય. પ્રથમ પદ્ય દ્વારા વિરોધાલંકારમય સ્તુતિ કરવાની કવિરાજે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનો આવી સુંદર રીતે તેમણે નિર્વાહ કર્યો છે એ નોંધ કયો કોવિદ આનન્દિત નહિ થાય?

આ વીર-સ્તુતિમાં પણ ઋષભ-પંચાશિકાની જેમ દેશીય શબ્દો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેમકે ૨૦-મા પદ્યમાં ‘દિછાલિ’, ૨૧ મામાં ‘તતિ’ અને ૨૬ મામાં ‘પમ્ચૂલ’ ઉપાન્ત્ય પદ્યગત મજ્જત્થ શબ્દથી અને અન્ય પદ્યમાં ફક્ત શબ્દના પ્રારંભથી શોભતી ઋષભપંચાશિકા તેમજ એ બંને શબ્દોથી વિશ્લેષિત અન્ય પદ્યવાળી વીરસ્તુતિ પણ કોમળ છતાં ગંભીર એવી પ્રાકૃત ગિરામાં ઝુંથાયેલી છે. ઋષભ-પંચાશિકામાં પ્રત્યેક પદ્ય અર્થ-દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર છે, જ્યારે અત્ર તો ૨૭ મા અને ૨૮ મા એ બે

પદ્યો યુગ્મરૂપ છે. પ્રથમ સ્તુતિના પાંચમાંથી એકવીસમાં પદ ઉપરથી જાણી શકાય છે તેમ પ્રથમ સ્તુતિ આપ તીર્થંકર શ્રીઋષભનાથને ઉદ્દેશીને રચવામાં આવી છે, જ્યારે આ દ્વિતીય સ્તુતિનાં પહેલા, ત્રીજા અને છઠ્ઠા પદના નિરીક્ષણથી સમજી શકાય છે તેમ આ અન્તિમ જિનેશ્વર શ્રીમહા-વીરસ્વામીને લક્ષ્યોને રચવામાં આવી છે. પરંતુ એ વિશેષતા છે કે જેટલે અંશે ઋષભસ્વામીના જીવન-વૃત્તાન્ત ઉપર પ્રથમ સ્તુતિ પ્રકાશ પાડે છે તેટલે અંશે વીર પ્રજ્ઞના જીવન પરત્વે દ્વિતીય સ્તુતિ પ્રકાશ પાડતી નથી. આમાંથી તો માત્ર તેઓ 'સ્યત' કૃળના હતા અને સ્યત હાથની કાયાવાળા હતા એટલું જાણી શકાય છે.

સ્તુતિકાર—

શ્રીઋષભ-પંચાશિકા તેમજ શ્રીવીર-સ્તુતિ એ બંનેના અન્તિમ પદયું અવલોકન કરતાં 'ધનપાલ' એવું કર્તાતું નામ નજરે પડે છે. પરંતુ આ બન્ને એક જ વ્યક્તિની કૃતિ છે એ સિદ્ધ કરવું બાકી રહે છે, કેમકે 'ધનપાલ' નામના એક કરતાં વધારે કવિઓ થઈ ગયા છે. શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિપ્રણીત પ્રભાવકચરિત્રમાંના શ્રીમહેન્દ્રસૂરિપ્રબન્ધમાં તિલકમંજરીના પ્રણેતા શ્રીધનપાલને ઉદ્દેશીને નિમ્ન-લિખિત પદ્યો છે:—

“પશ્ચિમાં વિશમાશ્રિત્ય, પરિસ્પન્દં વિનાઽચલત્ ।

પ્રાપ ‘સત્યપુરં’ નામ, પુરં પૌરજનોત્તરમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

તત્ર ધીમન્મહાવીર-ઐત્યે નિત્યે પદે દૈવ ।

દૃષ્ટે સ પરમાનન્દ-માસસાદ વિદ્યાંબરઃ ॥ ૨૨૫ ॥

નમસ્કૃત્ય સ્તુતિં તત્ર, વિરોધામાસસંસ્કૃતામ્ ।

ચકાર પ્રાકૃતાં દેવ (?) ‘નિમ્મલે’ત્યાદિ સાસ્તિ ચ ॥ ૨૨૬ ॥”

આ ઉપરથી સત્યપુરમાં શ્રીમહાવીરના દર્શન કરી હાંધેન થયેલા કવિવરે ‘નિમ્મલ’ થી શરૂ થતી વિરોધાભાસથી મંદિત એવી શ્રીવીરસ્તુતિ પ્રાકૃત ભાષામાં રચી એમ જાણી શકાય છે, પરંતુ ઋષભપંચાશિકા તેમજ વીરસ્તુતિના કર્તા એકજ છે એ વાત નિર્વિવાદ હરાવવામાં કેટલેક અંશે શંકા ઉપસ્થિત થાય છે; કેમકે આહીં તો દેવ નિમ્મલથી શરૂ થતી વીરસ્તુતિનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રસ્તુતમાં નિમ્મલથી શરૂ થતી સ્તુતિ છે.

શ્રીધનપાલ કવીશ્વરનો કૃતિ-કલાપ

- (૧) પાદઅલરછીનામમાલા (પ્રાકૃત)
- (૨) તિલકમંજરી (પ્રા૦)
- (૩) સાવયવિહિપયરણુ (આવક-વિધિપ્રકરણુ) (પ્રા૦)
- (૪) શ્રીશોભન-સ્તુતિની વૃત્તિ (સંસ્કૃત)
- (૫) શ્રીવીરસ્તુતિ (વિરુદ્ધવચનીય) (પ્રા૦)
- (૬) ઋષભ-પંચાશિકા યાને ધનપાલપંચાશિકા (પ્રા૦)
- (૭) સત્યપુરીય મહાવીર-ઉત્સાહ (અપભ્રંશ)
- (૮) વીરસ્તુતિ (સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમય)
- (૯) નામમાલા (સં૦)

આ પકી નામમાલા કોઈ પણ સ્થળે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેના અસ્તિત્વના સંબંધમાં પુરાતત્ત્વ

(પુ. ૨, અં. ૪)માંના 'સંસ્કૃતાદિ ભાષાના વ્યાકરણ, કોષ, છંદ, કાવ્ય અને અલંકારવિષયક ગ્રંથોની એક ટુંકી યાદી' લેખ સાક્ષી પૂરે છે. આ સંબંધમાં એ લેખના ચોજક મહાશયના શબ્દો રજુ કરાય છે:—

“કોષગ્રંથોમાં નં. ૬૪ માં નોંધેલી ધનપાલ પંડિતની નામમાલા (અને નં. ૬૫ માં નોંધેલી લાવણ્યવતીનામમાલા) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ધનપાલની રચેલી પાદયલચ્છી નામે પ્રાકૃત નામમાલા તો ઉપલબ્ધ છે પરંતુ તેની શ્લોકસંખ્યા ભૂજ છે. જ્યારે આમાં નોંધેલી નામમાલાની શ્લોકસંખ્યા ૧૮૦૦ છે તેથી પ્રાકૃત કરતાં આ નામમાલા ભૂદીજ હોવી જોઈએ; અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય તેમ સંભવે છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દ-કોષ રચ્યો હતો તેના પુરાવા તો ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથ-માંથીજ મળી આવે છે: કારણ કે તેમણે પોતાના અભિધાનર્થિતામણિ નામે સંસ્કૃત કોષની ટીકાના પ્રારંભમાંજ “વ્યુત્પત્તિર્ધનપાલતઃ” એવા ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમાણભૂત માન્યો છે. એવીજ રીતે દેશીનામમાલાની ટીકામાં પણ ધનપાલના નામેલેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલમાં ક્યાંએ પણ મળી આવતો નથી. (આવી જ રીતે લાવણ્યવતીનામમાલા પણ ક્યાંએ જોવા ભાગ્યવાન નથી. લાવણ્યવતી એ સ્ત્રીચાર્યક વિશેષણનો તાત્પર્ય શો હશે તે ખાસ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે.)”

તિલકમંજરીનું દિગ્દર્શન—

તિલકમંજરી એ ગિરિધારસ્વત મહાકવિ શ્રીધનપાલના કૃતિકલાપરૂપ લલાટમાં તિલક સમાન છે. ગીતાંજુ ગિરાના કાવ્ય-સાહિત્યના ગદ્યવિભાગને વિભાગિત કરનારાં ગણ્યાં ગાંધ્યાં ‘કાવ્ય-રત્નો’માં આ અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે. કવિરાજ બાણુની કાદમ્બરીનું આ રમરણ કરાવે છે. આને સંસ્કૃત સ્પષ્ટિ-ત્વની અપૂર્વ નવલકથા તરિકે જ્યોત્સ્નાવત્સાવા આવે તો તે ખોટું નથી, કેમકે પાત્ર અને વસ્તુ એ બંને કવીશ્વરની કલ્પનાસૃષ્ટિનાં અંગો છે. આ કથા ભોજ (?) રાજના વિનોદાદ્યે રચાયેલી છે.^૧ આનું નામ કવીશ્વરે પોતાની પુત્રીના નામ ઉપરથી પાડ્યાની હકીકત અસત્ય હોવાનું દક્ષિણવિહારી શ્રીઅમર-વિજયના શિષ્ય શ્રીચતુરવિજય જણાવે છે. વિશેષમાં આ નામ તો કથાની નાયિકાના તિલકમંજરી નામને આભારી છે એમ તેઓ સૂચવે છે.

મહાકવિ ધનપાલની વિદ્વતા—

મહાકવિ ધનપાલની વિવિધ કૃતિઓના ગવેષકને એમની વિદ્વતાનો થોડો ઘણો પરિચય જરૂર જ થયો હશે. અત્ર તેમની કૃતિઓમાંથી જે પાંચ સાક્ષીરૂપે અન્યાન્ય ગ્રંથોમાં દિગ્ગોચર થાય છે તેની રૂપરેખા નીચે મુજબ આલેખુ છું:—

૧ મુગ્ધ-કવિરાજની વાસવદત્તા, દંડીનું દશકુમાર-ચરિત્ર, ત્રિવિક્રમ ભટ્ટની નલકથા, બાણુની કાદમ્બરી અને હર્ષાચાર્યકા, કાવ્યસ્થ કવિ સોહલની ઉદયમુંદરી ઇત્યાદિ કાવ્યરત્નો ગીતાંજુ ગિરાના ગદ્યના ગૌરવને ટકાવી રહ્યાં છે.

ગુણાદયની નરવાહુનદત્તકથા (જુહત્કથા), શ્રીપાદલિપ્તસૂરકૃત તરંગવતી (તરંગલોહા) તેમજ અન્યાન્ય વિશુધોએ રચેલી મલયવતી, મગધસેના, ચૈતકવતી, અશોકવતી વગેરે ઉચ્ચ કોટિની જૈન કથાઓ આજે નામશેષ થયેલી જણાય છે. (આ કેવો ખેદજનક પ્રસંગ !)

૨ “નિઃશ્વેષાઘાવધિદોષપિ જિનાગમોક્ષાઃ

ઓતું કથાઃ સસુપજાતકુલુલ્લસઃ ।

તસ્માદ્વાલચરિતલ્લ જિનોદ્દેશે

રાજઃ સ્ફુટાન્નુતરલા રપિતા કથેવમ્ ॥ ૫૭ ॥”

(૧) કલિકાલસર્વેશ્વર શ્રીહિમચન્દ્રશ્રીશ્વરે સ્વોપસ દીકાથી અલંકૃત 'કાવ્યાનુશાસનના પાંચમા અધ્યાય (૫૦ ૨૩૧)માં વચન-શ્લોકના અધિકારમાં તિલકમંજરીના મંત્રલાયરણના નિમ્નલિખિત—

“પ્રાજ્ઞ્યપ્રમાવઃ પ્રમવો ધર્મસાસ્તરજ્ઞસમાઃ ।

વદતાં નિર્ઘુતાત્માના આઘોઽન્યેઽપિ મુદં જિનાઃ ॥”

—દ્વિતીય શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી તેમણે સ્વોપસ વૃત્તિથી વિશ્લેષિત છન્દોઽનુશાસનના પાંચ પાંચમા અધ્યાયમાં માત્રા છંદના ઉદાહરણ તરીકે તિલકમંજરી (૫૦ ૧૭૭)ગત નિમ્નસ્થિત શ્લોકનો નિર્દેશ કર્યો છે:—

“શુભકશિલરિણિ કલ્પશાલીવ નિધિરધનપ્રામ હવ

કમલસજ્જ હવ મારયેઽધ્વનિ ।

મવમી(વ)મારણ્ય હહ

ધીક્ષિતોઽસિ મુનિનાથ ! કથમપિ ॥”

(૨) વળી આ અનુપમ કથાનો નિમ્ન-લિખિત—

“વિદ્યતુ ચિરતિલામાનન્તરં પાર્શ્વસર્પન્—

નમિવિનમિહપાણોત્સન્નદયાક્લક્ષ્મીઃ ।

ત્રિજગદપગતાપત્ કર્તુમાસાઘરૂપ—

હય હવ મગવાન્ યઃ સમ્પદં નામિસુતુઃ ॥”

—તૃતીય શ્લોક ઉપર્યુક્ત કાવ્યાનુશાસન (૫૦ ૩૪)માં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારના હવ નામના ધોતકના ઉદાહરણમાં આપવામાં આવ્યો છે.

(૩) સહસ્રાવધાની શ્રીશ્રુનિશુંદરસુરિએ ઉપદેશ-રલાકરના દ્વિતીય અંશના પંદરમા તરંગમાં શ્રીશ્વર-પંચાશિકાની ૪૧ મી ગાથાનો નિર્દેશ કર્યો છે એટલુંજ નહિ. પરંતુ તેમ કરતાં ધનપાલ પહિસત-રત્નને ઉદેશીને નીચે મુજબ પ્રશંસાત્મક ઉદ્ગાર પાતુ કાઢ્યા છે:—

“તતુકં શ્રીજિનધર્માવાપ્ત્યન્તરં લઘ્વજૈનશૌવાદિસકલદર્શનસમયસ્વરૂપેણ ધનપાલ-પરિહતેન શ્રીકાશ્વમદેવસ્તુતૌ—

‘પાર્વતિ જસં અસમંજસા વિ વયળોદિં જોદિં પરસમયા ।

તુહ સમયમહોઽઘિણો તે મંદા ચિંતુનિસ્સંવા ॥”

(૪) તિલકમંજરીના ભાવમંત્રરૂપ તથા મુંદર અને સરલ શબ્દોથી યુક્તિ એવો નિમ્નલિખિત—

“સ વઃ પાતુ જિનઃ કુલ્લમીક્ષતે યઃ પ્રતિજ્ઞમ્ ।

રૂપૈરનન્તરૈકૈક-જન્તોઽર્ચ્યામં જગજ્ઞયમ્ ॥ ૧ ॥”

૧ કાવ્યાનુશાસનના પ્રારંભમાં “શુભવૃત્તિર્વનવાલ્લભઃ” એવો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી કવીશ્વર ધનપાલની વિદ્વત્તા વિશે સૂરીશ્વર કેવો ઉચ્ચ આભિપ્રાય ધરાવે છે તે સમભવ છે.

૨ શ્રીવાગ્દેવિરચિત કાવ્યાનુશાસનમાં વચન-શ્લોકના અધિકાર (૫૦ ૫૦)માં આ શ્લોક નજરે પડે છે.

૩ માત્રાનું લક્ષણ એમ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“પાષ્વર્ગાભિસ્તુલીયે પદ્યમે ચો જો લીર્વા પદ્યાદ્વિશિપાત્ પૂર્વાર્વા માષા ।”

—આથ શ્લોક શ્રીવાચકૃત કાવ્યાલુશાસન (૫૦ ૩)માં લોકના ત્રણ પ્રકારો સૂચવતી વેળાએ આપવામાં આવ્યા છે.^૧

(૫) શ્રીજિનેશ્વરસંવિદ્યુત પંચલિંગીપ્રકરણની દીકાના ૬૭ મા પત્રમાં તેના કર્તા શ્રીજિનપતિસૂરિએ નિમ્નલિખિત બે પદ્યોનો સાક્ષીરૂપે નિર્દેશ કર્યો છે:—

“સીવળ્હવાસધારાનિવાયદુષ્કં સ્તુતિક્ષમણુભૂયં ।
તિરિયત્તળમિ નાળાવરણસમુચ્છારણાવિ ॥ ૪૪ ॥
અંતો નિક્ષંતેતોદિં પત્તેદિં પિયકલત્તપુત્તેદિં ।
સુજા મણુસ્સમવનાહયસુ નિજ્ઞાદ્વા અંકા ॥ ૪૫ ॥”

કીર્તિકૌશુલી (સં ૧)ના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં આ કવિવરની પ્રશંસા કરાયેલી છે:—

“લ્લવનં ધનપાલસ્ય, લ્લવનં મલયસ્ય ચ ।
સરસં હૃદિ વિન્યસ્ય, કોડ્મ્ભૂષામ ન નિર્વૃતઃ ॥ ૧૬ ॥”

દીકા રચવાનો હેતુ—

ધણે ભાગે તે અન્યકારો જનતાને અર્થનો બોધ થાય તેટલા માટે નિજ સમયમાં પ્રચલિત ભાષામાં અન્યો રચે છે, પરંતુ ધીરે ધીરે કાળ વ્યતીત થતાં ભાષાપરિપાટીમાં વિપર્યય થતાં કે લોકોની ધુક્તિ કુદિત થતાં એ જ અન્યો દુર્ગમ થઇ પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેને સુગમ બનાવવા માટે પાછળથી દીકાકારો દીકા રચે છે. કેટલીક વાર અન્યકારના સમયમાં કે સમીપ ઉત્તરવર્તી કાળમાં પણ દીકાઓ રચાયેલી નજરે પડે છે. પ્રસ્તુત અન્યની દીકા એની સંક્ષિપ્ત કથન-શૈલી અને અર્થ-ગૌરવને આભાસી હોય એમ સંભવ છે.

શુનિવર્ચોની અનોદશા—

ઉપર્યુક્ત વિવેચન ઉપરથી જોઇ શકાય છે તેમ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વર જેવા પ્રખર પ્રતિભાશાળી જૈન અમણવર્ચે આદ્ધરભ ધનપાલની પ્રશંસા કરી છે. વિશેષમાં આ સૂરિશિખરે પ્રસંગવશાત્ શ્રીચક્રપદાપંચાશિકા દ્વારા જિનેશ્વરની સ્તુતિ કર્યાનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ શ્રીજિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રખ્યાનના ૧૦૨ મા પત્રમાં બોવાય છે:—

“અથ પ્રવક્ષિણાવસરે સરસાપૂર્વસ્તુતિકરણ્યમમ્યર્થિતાઃ શ્રીહિમસૂરયઃ સકલજનપ્રસિદ્ધાં ‘જય જંતુકવ્ય’ इति धनपालपञ्चाशिकां पेठुः । राजादयः प्राहुः—मगवन् ! मवन्तः कलिकाल-सर्वज्ञाः परकृतस्तुतिं कथं कथयन्ति ? । शुद्धमिरुचे—रात्रन् ! श्रीकुमारदेव ! एवंविधसद्भूत-मकिर्गमां स्तुतिरस्माभिः कर्तुं न शक्यते । एवं निरतिमानश्रीगुहवाक्यामुतोद्भासितस्मान्ता नृपाव्यस्तामेव स्तुतिं मणन्तो राजादनीतस्तले प्राप्ताः श्रीशुद्धमिरिति ज्ञापिताः ॥”

આ ઉપરથી આધુનિક મુનિરત્નો પૈકી જે કોઇ ગૃહસ્થની વિદ્વતાનો અપભ્રાપ કરવા પ્રેરતા હોય તેમને ધણે લેવા ઉચિત થઇ પડશે. આ સંબંધમાં શતાર્થક શ્રીસોમપ્રભાસૂરિએ લક્ષ્મણા સુપુત્ર તથા આગણુત્રીસ, આગણુત્રીસ પદ્યોવાળી યમકમય સ્તુતિના તેમજ ‘વડનગર પ્રાકાર’ પ્રશસ્તિના કર્તા કવિચક્રવર્તી

૧ જુઓ Prof. P. V. Kāpe's Introduction to Sahitya Darpana, એમાં તિલક-અંજરીમાંથી અવતરણુ આપાયેલું છે.

‘શ્રીપાલની કુમારપાલપ્રતિબોધના અત્રમાં આપેલી પ્રશસ્તિગત નિમ્નલિખિત પદ દ્વારા જે સ્તુતિ કરી છે તેના પશ્ચ નિર્દેશ કરવા અનુચિત નહિ ગણાય:—

“પ્રાગ્વાટાન્વયસાગરેન્દુરસમપ્રજ્ઞઃ કૃતજ્ઞઃ ક્ષમી

વાત્મી સૂક્તિસુધાનિધાનમજનિ શ્રીપાલનામા પુમાન્ .

યં લોકોત્તરકાવ્યરક્ષિતમતિઃ સાહિત્યવિચારતિઃ

શ્રીસિદ્ધાધિપતિઃ ‘કવીન્દ્ર’ ઇતિ ચ જ્ઞાતેતિ ચ વ્યાહરત્ ॥”

સિન્દુરપ્રકાર, શૃંગારવૈરાગ્યનરંગિણી વગેરેના કર્તા આ શનાર્થક સરિવરે મુખતિનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિના નિમ્નલિખિત પદ દ્વારા શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલની વિદ્વત્તાદિની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરી છે:—

“સુન્નુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતેઃ પદં ધીમતા—

મુસંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽમવત્ .

યં વ્યાલોક્ય પરોપકારકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમા—

દાક્ષિણ્યૈઃ કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્મો જનૈર્મન્યતે ॥”

જેન મુનિશ્વરેએ જેન શુદ્ધસ્થ કવિઓની સ્તુતિ કરી છે એટલું જ નહિ કિન્તુ અજેન કવિઓના પશ્ચ શુભુગાન ગાયા છે એ જાણી કયા સહૃદય હવે નહિ પામ ?

ભગતવાડી, જૂલેશ્વર, }
મુંબઈ. }

શ્રમજીપાસક

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

૧ ગૌર્જર દેશીય મહામાલ્ય વસ્તુપાલ, રાજપુરોહિત સોમશ્વર, કાકુર અરિસિંહ પ્રમુખ ઉત્તમ શુદ્ધસ્થ કવિઓમાં આ ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજે છે. એમના પુત્ર સિદ્ધપાલ તથા પાત્ર વિજયપાલ (દ્રીપદીસ્વયંવરના કર્તા) પણ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં અમર કીર્તિ સંપાદન કરી ગયા છે.

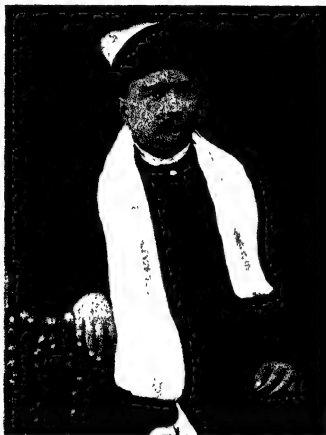
૨ કુમારપાલપ્રતિબોધની પ્રશસ્તિમાં પણ આયું એક પલ છે.

૩ જુઓ ‘શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંચહ’ના દ્વિતીય વિભાગની મારી પ્રસ્તાવના (પૃ૦ ૩૯).

THE LATE SHETH DEVCHAND LALBHAI JAVERI.

BORN 1841 A. D. SURAT

DIED 11th JANUARY 1906 A. D. BOMBAY

श्रेष्ठा देवचन्द लालभाई जहवर्गी.

जन्म १८४१ वर्ष मध्ये

नियोगम् १९०६ वर्ष मध्ये

महानिदेशक कारखाना (इन्डस्ट्रियल) मध्ये

प्राथमिक मन्त्रालयाम् मन्त्रालयाम्

मरणम्

मोहम्मदिया मरणम्

વિષયસૂચી

ઋષભ-પંચાશિકા

વિષય	પાનાંક	વિષય	પાનાંક
ઋષભદેવને પ્રણામ	૧	પ્રભુના કેવળજ્ઞાનનો પ્રભાવ	૧૬
સંબોધનો સંબંધી વિચાર, (વૈકિય લલિત),		વિમળ જ્ઞાન, અલંકાર-વિચાર.	
નમસ્કાર કરવાનું કારણ, પદ-વિચાર, અલંકાર-		કેવળજ્ઞાનનું પૂજન	૧૭
વિચાર, શ્લોકનું સ્વરૂપ, રજજીની વ્યાખ્યા.		પદ-સંબંધ.	
પ્રભુની આશીર્વાદરૂપ સ્તુતિ	૨	પ્રભુના પ્રથમ સમવસરજીનો દેખાવ	૧૮
સંબોધનોની સાથેકતા.		પદ-તાત્પર્ય.	
પ્રભુના દર્શનનો અહિમા	૩	પ્રભુ પાસે તાપસોનું આગમન	૧૯
શ્લોકનું તાત્પર્ય, સમ્યક્ત્વ-મીમાંસા.		પદનો સાર.	
જગદ્ગુરુના દર્શનનું ફળ	૪	તાપસોથી પરિવૃત્ત પ્રભુ	૨૦
પદનું તાત્પર્ય.		પ્રભુનું અનુપમ રૂપ	૨૧
પ્રભુનું અવન-કલ્યાણક	૫	સર્વજ્ઞતા હર્ષનો અભાવ, પદ-ધ્વનિ.	
કુલકર, સર્વાર્થસિદ્ધ.		પ્રભુના યુગ્ધોનું ગૌરવ	૨૨
પ્રભુના અવતારનો પ્રભાવ	૬	(જગત-કર્તૃત્વ-નિરસન).	
ઉત્પ્રેક્ષા.		પ્રભુના નિન્દકોની બાલિશતા	૨૩
પ્રભુના જન્મનું આહ્વાન	૭	પ્રભુની અસાધારણ વીતરાગતા	૨૪
પદ-નિષ્કર્ષ, અવસર્પિણીનું દિગ્દર્શન, (પ્રજ્ઞાનો		કુટિલ કંદર્પના કર્પનું દલન	૨૫
દિવસ), જગદ્ગુરુનો વિચાર.		ધ્યાન-દિગ્દર્શન.	
પ્રભુનો જન્મભિષેક	૮	મહાનની સેનાની ક્ષિત્તિભિન્નતા	૨૬
શ્રીધર્મધોષસુરિકૃત અષ્ટાપદ-કલ્પ તેમજ તેનું		આ પદનો પૂર્વનાં બે પદો સાથે સંબંધ.	
બાધાંતર.		જિન-શાસનનો પ્રભાવ	૨૭
પ્રભુનો રાજ્યાભિષેક	૯	ધર્મ-સારથિ, (પદયજીના અર્થો).	
પદનો સાર.		ભવારબુધમાં પ્રભુના ચરજીની શરણતા	૨૮
પ્રભુની રાજ્ય-ટીતિ	૧૦	કથામની વ્યુત્પત્તિ.	
વિદ્યાઓ, શિક્ષ (કુલારની કળા).		સિદ્ધાન્તથી ભ્રષ્ટ થયેલાની ગતિ	૨૯
પ્રભુનો દીક્ષા-પ્રસંગ	૧૧	(દશ પ્રાણોનાં નામો), પદ-વિચાર.	
(ધીર કહેવાનું કારણ).		જિન-સિદ્ધાન્તની આસાધના અને	
પ્રભુની કૃષ્ણ જટા	૧૨	વિરાધનાનું ફળ	૩૦
ઋષભદેવ કરેલો કેશ-લોચ.		પૂર્વ પદ સાથેનો સંબંધ, પદ-નિષ્કર્ષ.	
પ્રભુનો અનાયો ઉપર પ્રભાવ	૧૩	જૈન દર્શનનું ગૌરવ	૩૧
ગોન, અનાય, (માલવ દેશ સંબંધી ભદ્રાચોદ).		મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન, (ચૃદ્વેષ-દશમાં કેવળ-	
ગુરુની સેવાનો પ્રતાપ	૧૪	જ્ઞાન અને સાધુ-વેષ વિના યુક્તિ, વિદ્યાની	
પૂર્વ પદ સાથે સંબંધ, નમિ અને વિનમિ.		કષ્ટ-સાધ્યતા, કષ્ટજાનુસાર વતનથી મોક્ષ).	
મેઘાસે કરાવેલું પારજીક	૧૫	પ્રભુ-દર્શનનો પ્રભાવ	૩૨
મેઘાસ-વૃત્તાન્ત, (તીર્થંકરોનું કર-પાત્ર).			

વિષય	પાઠાંક	વિષય	પાઠાંક
પ્રભુના અનાદરતું ક્રોધ નિગોદ-વિચાર, (આદર નિગોદ).	૩૩	નરક-ગતિમાં આપતિ (અંતર્મુદ્દર્તનો અર્થ), તન્દુલ-મત્સ્ય (હિંસાના બે પ્રકારો), મત-ભેદ, અપ્રતિષ્ઠાન (નરક- વર્ણનવૃત્તાંતિ અને તેનું આધાર), ૬૬ સાગરો- પમની સ્થિતિ.	૪૩
સંકટ-સમયે પ્રભુ-સેવા પદ્મ-નિષ્કર્ષ, (પુણ્યાનુબંધી પાપ વગેરે).	૩૪		
કવિરાજની ભક્તિની અતિશયતા કેવળજ્ઞાન.	૩૫	તિર્થેય ભવમાં કષ્ટ જ્ઞાનાવરણીય કર્મે (પ્રકૃતિ, સ્થિતિ વગેરેની સમજણ).	૪૪
પ્રભુ-સેવાથી વિશુધ્ધની સંપત્તિની હેયતા સાચી સંપત્તિ, પ્રથમ ગુણસ્થાનકના નામની સાધકતા.	૩૬	મનુષ્ય-ભવમાં પણ વિડંબના અર્થ-ગૌરવ, નાટકાદિ સંબંધી વિચાર, (અભિનયના ચાર પ્રકારો), નાટકનું લક્ષણ, અંક-વિચાર, વિષ્કંભક.	૪૫
પ્રભુરૂપ દીપકની અપૂર્વતા	૩૭		
પ્રભુના વચનનો પ્રભાવ પદ્યનું તાત્પર્ય, મંત્ર.	૩૮	દેવ-ગતિમાં પણ કદર્થના ચતુર્ગતિના દુઃખની પરાકાષ્ઠા, (દેવગતિ અને મનુષ્ય-ગતિની સરખામણી), (જન્મના ત્રણ પ્રકારો), (દ્રવ્ય-આયુષ્ય, અપ- વર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષ્ય), (દેવોની અંતિમ અવસ્થા).	૪૬
જિન-સિદ્ધાન્તનું ગૌરવ. સારાંશ.	૩૯		
જૈન નયોની પ્રભુતા (સુનય, નય અને દુર્નય), નય-પયાંલોચન- નય-જ્ઞાનથી લાભ, નયનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ તથા તેના પ્રકારરૂપ નૈમમ, સંઘર્ષ, વ્યવહાર, અણુસૂચ, શબ્દ, સમભિરૂદ્ધ અને એવંશુતની સ્થૂલ વ્યાખ્યા, અર્જન દર્શનોમાં નયાભાસો, દ્રવ્યાર્થિક અને પયાંયાર્થિક નય સંબંધી મત-ભેદ, નય અને પ્રમાણની લિખતા, નય અને સ્વાદ્વાદનો સંબંધ.	૪૦	ભવ-ભ્રમણનો કાળ ઉપમેય-ઉપમાન.	૪૭
અજૈન દર્શનોના ગૌરવનું કારણ પદ્મ-નિષ્કર્ષ.	૪૧	દુઃખથી ભય તથા તેનો નિરાસ અર્થ-ગવંધણ.	૪૮
પ્રભુનો ત્યાગ કરનારાની વિડંબના	૪૨	કવિરાજની દર્શન આદે પ્રાર્થના બહુવચનાદિ પ્રયોગ (જૈન મુનિવચાંની ગુણ- આલંકરતા), પ્રાર્થનાનો હેતુ.	૪૯
		ઉપસંહાર કવીશ્વરના નામની ગર્ભિતતા, સ્તુતિ-રચનાનો હેતુ, કવિ-રત્નની લક્ષણતા.	૫૦

શ્રીવીરસ્તુતિના સ્પષ્ટીકરણુગત વિષયો

વિષય	પાઠાંક	વિષય	પાઠાંક
પદ્યાર્થની પુનરાવૃત્તિ	૧	વિરોધતાઓ	
અર્થનું આધિક્ય		વિરોધજનક સાધન	
વિરોધ-અર્થકાર		રૂપ-સિદ્ધિ	૧૬
રૂપ-સિદ્ધિ		પાઠાન્તર-વિચાર	
પદ્યાર્થનું રૂકુટીકરણુ	૨	રૂપ-સિદ્ધિ	૧૭
નોકયાય		રૂપ-સિદ્ધિ	૧૮
નામ-કર્મ અને ગોત્ર-કર્મ		વેદ-ત્રય	
રૂપ-સિદ્ધિ	૩	રૂપ-સિદ્ધિ	૧૯
સન્ગુલન		‘દિગ્ધેવી’ શબ્દ	
(ગયરાયના અર્થો)	૪	ભાવ-નિરૂપણુ	
રૂપ-સિદ્ધિ		રૂપ-સિદ્ધિ	૨૦
રૂપ-સિદ્ધિ	૫	સંહ-ત્રયોગ	૨૧
પાઠાન્તર-વિચાર	૬	રૂપ-સિદ્ધિ	૨૨
વિરોધાત્મક સામર્થી	૭	અભાસશ્ચિક અનુસ્વાર	૨૩
રૂપ-સિદ્ધિ		નિર્મળ દયા	૨૪
પદ-શંકા		જિન-વાણીને સમુદ્ગમી ઉપમા	૨૫
પદ-ગોરવ		અર્થ-સૂચન	૨૬
રૂપ-સિદ્ધિ	૮	રૂપ-સિદ્ધિ	
પાઠાન્તરાદિ વિચાર		જિનવરેન્દ્ર	
રૂપ-સિદ્ધિ	૯	સમવસરણ	
ભાવ-પ્રતિબિંબ		પાઠાન્તર-વિચાર	
રજ્ય અને તામ્ય		દૃષ્ટિવાદ	૨૭-૨૮
રૂપ-સિદ્ધિ	૧૦	(અંગભાષા અને અંગપ્રવિષ્ટ કુત)	
અર્થ-સન્ગુલન		(અંગિક કુતનો અર્થ)	
રૂપ-સિદ્ધિ	૧૧	(પૂર્વધરો)	
રૂપ-સિદ્ધિ	૧૨	પરિકર્મ	
વિરોધાત્મક સામર્થી	૧૩	સૂત્ર	
રૂપ-સિદ્ધિ		પૂર્વ	
રૂપ-સિદ્ધિ	૧૪	અનુયોગ	
પાઠાન્તર-વિચાર		ચૂલિકાઓ	
રૂપ-સિદ્ધિ	૧૫	નિયુક્તિ	

ॐ नमः सर्वज्ञाय । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

महाकविश्रीधनपालविरचिता

॥ ऋषभपञ्चाशिका ॥

श्रीप्रमानन्दधरिरुतवृत्ति-श्रीहैमचन्द्रगणिकृतविवरणसमलङ्कृता ।

जयजंतुकल्पपायव !, चंदायव ! रागपंकजवनस्त ।

सयलमुनिग्रामग्रामणि ! तिलोअचूडामणि ! नमो ते ॥१॥-आर्या

[जगज्जन्तुकल्पपादप ! चन्द्रातप ! रागपङ्कजवनस्त ।

सकलमुनिग्रामग्रामणी-खिलोकचूडामणे ! नमस्ते ॥]

श्रीप्रमानन्दाचार्यविरचिता 'ललितोक्ति'नाम्नी वृत्तिः—

जयसि । हे त्रिजगच्चूडामणे !-जगज्जयललाम ! भगवन् ! तुभ्यं नमोऽस्तु-त्रिकरण-
शुद्ध्या त्वां प्रति प्रणतोऽसि । तत्राद्यपदं जगति-भारतावनौ जन्तवो-मनुष्या जगज्ज-
न्तवः तेषां कल्पपादप इव कल्पपादपः । युगलधर्मविच्छेदकल्पमहीरुहसमुच्छेदे तेषां
भगवानेव परमकारुणिकः शिल्पाद्युपदेशेन समस्तव्यापारेण कल्पद्रुमकार्यं निर्वर्तितवान् ।
एवंविधाय तुभ्यं नमोऽस्तु । तत्र राग एव पङ्कजवनं-सूर्यविकाशिकमलवनं रागपङ्कजवनं
तस्य चन्द्रातप इव-चन्द्रज्योत्स्नेव चन्द्रातपस्तस्य सम्बोधनम् । यथा भास्करव्यतिकरवि-
कस्वरमपि कमलवनं चन्द्रातपेन सम्मील्यते, तथाऽनेकभवोपलाभतापरिचयप्रचीयमानं
तद्विकारमपि रागं भगवानेव हेलयैव सङ्कोषितवान् । तत्र(था) सह कलामिर्वैक्रियादि-
(मिः) वा लब्ध्यादिमिर्वर्तन्ते इति सकलाः, ते च ते मुनयस्तेषां सकलमुनीनां ग्रामः-स-
मूहः सकलमुनिग्रामः, तत्र भगवान् ग्रामणीः-प्रधानतमः । प्रधानत्वं च अन्योऽपि यः किल
ग्रामणीर्भवति स ग्रामस्य नेता । भगवानपि मुनिग्रामस्य तद्वदिति । त्रिलोकचूडामणिः ।
त्र्यवयवो लोकखिलोकः स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणः त्रिलोकः, तस्य चूडा-सिद्धिद्वेत्रं, तत्र
शाश्वतमण्डनत्वात् मणिरिव मणिः, तस्य सम्बोधनम् । साक्षाज्यसंयमच्छद्मस्थावस्था
कथिता । केवली श्रीसङ्कसमवसरणस्थाऽवस्था स्थापिता श्रीवृषभजिनपतेः ॥ इति
प्रथमगाथार्थः ॥ १ ॥

શ્રીહેમચન્દ્રગણિકૃતં વિવરણમ્—

નત્વા જિનેન્દ્રવીરં, સર્વનરામત્યપૂજિતં શિરસા ।

સન્નૃતાર્થપ્રભવં, સામ્પ્રતતીર્યસ્ય કર્તારમ્ ॥ ૧ ॥—આર્યા

સુરૈઃ પ્રણતપાદસ્ય, નાભેયસ્ય મહાત્મનઃ ।

સ્તુતેર્ગુરુપદેશેન, કિષ્કિદ્ વચ્ચિ વિવેચનમ્ ॥ ૨ ॥—અનુદ્રુપ

ભગવતિ ગુણાનુરાગઃ, સત્યઃ પ્રેરયતિ માં યતોડત્યન્તમ્ ।

તેનાહમત્ર મુજહો—ઽપિ વિવરણં કર્તુમિચ્છામિ ॥ ૩ ॥—આર્યા

ક્ષિપ્તમપિ યથાડત્યન્તં, વચ્ચનં બાલસ્ય શોભતે પિતરિ ।

પતદપિ તથા પ્રાપ્સ્યતિ, શોભાં શિષ્ટપ્રભાવેણ ॥ ૪ ॥—આર્યા

इह यद्यपि भगवतो गुणस्तुतिः सर्वाऽपि नमस्कारप्रभावा, तथापि विशेषतः शिष्टसम-
यस्सारणार्थं विघ्नविनायकोपशमनार्थं च तथा भक्त्यतिशयप्रतिपादनार्थं च तावत् तस्यै-
वादौ नमस्कारमाह—नमस्तुभ्यम् । अस्त्विति क्रियाध्याहारः “यत्र नान्या क्रिया विद्यते
तत्रास्ति भवतीति प्रयुज्यते” इति वचनात् । किंविशिष्ट ? ‘जगज्जन्तुकल्पपादप !’ जगति-
विष्टपे जायन्ते—प्रादुर्भवन्ति स्वोत्पत्तिस्थानेष्विति जन्तवो—जीवास्तोषां कल्पो—मनोरथस्त-
त्पूरकपादप इव कल्पपादपस्तस्य सम्बोधनं क्रियते । तथा चन्द्रातप इव—भृगाक्कृज्योत्स्नेव
चन्द्रातपस्तस्य सम्बोधनम् । कस्य इत्याह—‘रागपक्कजवनस्य’ रज्यते—आसक्तेन भूयतेऽनेन
सचेतनाचेतनेषु वस्तुषु जीवेन रागः, स एव पक्कजवनं—सरोरुहकाननं तस्य । तथा सक-
लमुनिग्रामग्रामणीराराध्यत्वाद्, यद्वा सकलमुनय एव ग्रामः—कुटुम्बिनिवासस्तस्य
ग्रामणीः—नायकस्तस्य सम्बोधनम् । तथा ‘त्रिलोकचूडामणे !’ त्रयाणां लोकानां समाहार-
स्त्रिलोकं, तस्य चूडामणिरिव—मस्तकाभरणमिव त्रिलोकचूडामणिस्तस्य सम्बोधनम् ॥ इति
गाथार्यः ॥ १ ॥

શીખડીર્થ

જૈય (જગત્)=દુનિયા.

જંતુ (જન્તુ)=પ્રાણી, ૭૧.

કલ્પ (કલ્પ)=કલ્પ.

પાયવ (પાદપ)=વૃક્ષ.

જયજંતુકલ્પપાયવ = દે વિશ્વના ૭૧ો પ્રતિ કલ્પ-
વૃક્ષ (સમાન) !

ચંદ (ચન્દ્ર)=ચન્દ્ર.

જાયવ (જાતપ)=કાશ.

ચંદાયવ =દે ચન્દ્રના પ્રકાશ(૩૫) !

રાગ (રાગ)=રાગ.

પંકજ (પદ્મ)=કમળ.

વણ (વન)=વન.

રાગપંકજવણસ્ત=રાગપંકજી કમળોના વનના.

સંયલ (સકલ)=કળાથી યુક્ત.

મુણિ (મુનિ)=મુનિ, શતિ.

ગામ (ગ્રામ)=સમૂહ.

૧ ‘શાસ્ત્રિભવમ્વીપરઃ’ इति प्रतिभाति ।

૨ આ શબ્દનો અર્થ ‘તું જન્મવંતો વર્તે’ એમ પણ થઈ શકે છે, પરંતુ એ અર્થ કરવો ઠીક નથી.

૩ આ શબ્દનો અર્થ ‘સર્વ’ પણ થઈ શકે છે.

ગામળી (ગામળી)=નાયક.

સવલસુગિયામગામળિ = દે કળાથી યુક્ત યુનિ-
સમૂહના નાયક!

તિ (ત્રિ)=ત્રણ.

જોજ (જોજ)=સુવન.

ચૂડા (ચૂડા)=ગ્રેય, અગ્ર લામ.

મણિ (મણિ)=રત્ન.

તિલોમચૂડામણિ =દે ત્રિસુવનને વિષે ચૂડામણિ!

નમો (નમઃ)=નમસ્કાર.

તે (તે)=તને.

પદાર્થ

ઋષભદેવને પ્રણામ—

“દે જગતના જીવો પ્રતિ (અને ખાસ કરીને ‘યુગલિક જનોને વાંછિત કૃળ આપનાર હોવાથી તેમના પ્રતિ) ‘કલ્પવૃક્ષ (સમાન યોગીશ્વર) ! ‘રાગરૂપી (સૂર્ય-વિકાસી) કમલોના વન પ્રતિ (તેને નિમીલન કરનાર હોવાથી) ચન્દ્ર-પ્રભા (તુલ્ય પરમેશ્વર) ! દે કળાથી યુક્ત એવા યુનિ-ગણના નાયક ! દે સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળરૂપી (અથવા ‘અધો-લૌક, ‘મધ્યમ-લૌક અને ‘ઉર્ધ્વ-લૌકરૂપી) ત્રિસુવનની (સિદ્ધિ-શિલારૂપી) ચૂડાને વિષે (તેના શાશ્વત મહાકરૂપ હોવાને લીધે મણિ (સમાન ઋષભ-દેવ) ! તને (મારા નિકરણયુક્તિપૂર્વક) નમસ્કાર હોજો.”—૧

સ્પષ્ટીકરણ

સંબોધનો સંબંધી વિચાર—

આ પદ્યમાં ઋષભદેવના સંબંધમાં ચાર સંબોધનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં પ્રથમ સંબોધનથી એ સૂચન કરવામાં આવે છે કે યુગલિક ધર્મનો વિચ્છેદ થતાં કલ્પવૃક્ષોનો અભાવ થતાં પરમ કૃપાળુ પ્રભુએ યુગલિક જનોને શિદ્ધાલિકનો ઉપદેશ આપી સમસ્ત રીતે કલ્પવૃક્ષના સમાન કાર્ય કરી બતાવ્યું. આ તેની સામાન્ય-અવસ્થા હરમ્યાનનું કાર્ય છે.

બીજા સંબોધનમાંથી એ ધ્વનિ નીકળે છે કે જેમ સૂર્યનાં સહસ્ર કિરણો વડે વિકસ્વર બનેલાં કમળોનાં વનને ચન્દ્ર-પ્રભા ભેટભેટામાં સંકુચિત કરી નાખે છે, તેમ અનેક ભવોથી એકત્રિત થયેલા અને એથી કરીને અતિશય ગાઢ બનેલા એવા રાગરૂપી કમલ-વનને પ્રભુરૂપી ચન્દ્ર-પ્રભા લીલા-માત્રમાં સંકોચ પમાડે છે; અર્થાત્ પ્રભુ રાગનો સત્વર વિચ્છેદ કરે છે. આ તેમની છદ્મસ્થ-અવસ્થાનું ચિત્ર છે.

ત્રીજા સંબોધનનું એ તાત્પર્ય છે કે જેમ ગ્રામણી ગ્રામનો નાયક છે, તેમ પ્રભુ ‘વૈદિયાલિક

૧ યુગલિક મનુષ્યોના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સારૂ જુઓ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રમુખિ (પૃ. ૨૧).

૨ કલ્પવૃક્ષ સંબંધી સ્થૂલ માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-અતુલિશતિકા (પૃ. ૧૩૭).

૩ જુઓ અતુલિશતિકા (પૃ. ૬૭).

૪ આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-અતુલિશતિકા (પૃ. ૪૧).

૫ જુઓ સ્તુતિ-અતુલિશતિકા (પૃ. ૪૨).

૬ ‘વૈદિય’ નાયકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી લઘિય તે ‘વૈદિય-લઘિય’ છે. (લઘિયનો સામાન્ય અર્થ શક્તિ-વિશેષ છે.) આ લઘિયવાળો જીવ પોતાના શરીરને મોડું, નાનું, ધીળું, કાળું એક, અનેક વિવેરે અનેક પ્રકારનું બનાવી શકે છે. અત્ર ‘આદિ’ શબ્દથી ચારણ-લઘિય પ્રમુખ બીજા લઘિયો સજ્જની. આના નિઃસાધુએ વિશેષાવશ્યકની ૧૭૮થી ૮૦૪ સુધીની નાશાઓ એવી.

લગ્નિઓ વડે અલંકૃત એવા સુનિરૂપ આમના નાયક છે; અર્થાત્ તેઓ સુનીશ્વર છે. આ તેમની કેવલશ્યાન પ્રાપ્ત કર્યા બાદની 'સમવસરણુ-અવસ્થા સૂચવે છે, કેમકે તેઓ સમવસરણુમાં જ્યારે ગિરાજે છે, ત્યારે ગણધરો તેમને નમે છે અને કેવલીઓ પણ તેમને પ્રદક્ષિણા દે છે.

ચોથા સંબોધનથી તેમની સુકૃત-અવસ્થા સૂચિત થાય છે. કેમકે જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મનુષ્ય-લોકમાંથી જે જીવ 'અષ્ટ કર્મનો ક્ષય કરે છે તે સમગ્રજિવે જીર્ણ ગમન કરે છે અને લોકના અગ્ર ભાગે જે તૃતીયાંશ અવગાહના ધારણ કરીને રહે છે. આથી આગળ 'ધર્મોસ્તિકાય અને 'અધર્મોસ્તિકાયના અભાવને લીધે તે જીવ વધી શકે તેમ નથી.

નમસ્કાર કરવાનું કારણ—

આ સંપૂર્ણ કાવ્ય પ્રભુના ગુણોની સ્તુતિરૂપ અને એથી કરીને નમસ્કારરૂપ છે, તો પછી અત્ર તેમને કેમ ખાસ નમસ્કાર કર્યો છે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આના ઉત્તરમાં નિવેદન કરવાનું કે શિષ્ટ-સમયનું સ્મરણ કરાવવાને, વિદ્યને શાન્ત કરવાને તેમજ ભક્તિની અધિકતા સૂચવવાને માટે અત્ર ખાસ નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

પદ-વિચાર—

આ પ્રથમ જિનેશ્વર શ્રીઋષભદેવની સ્તુતિરૂપ સમગ્ર કાવ્ય મહાકવિ ધનપાલે 'આર્યો' છંદમાં રચ્યું છે. કવિરાજ કાલિદાસે રચેલા શ્રુતબોધમાં એનું નીચે સુજળનું લક્ષણ એવામાં આવે છે:—

“યસ્યા: પાદે પ્રથમે, દ્વાવશ માત્રાસ્તથા તૃતીયેડપિ ।

અષ્ટાવશ દ્વિતીયે, ચતુર્થકે પચ્ચાવશ સાડડર્યા ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ જે છંદના પ્રથમ તેમજ તૃતીય 'અરણમાં ૧૨ 'માત્રાઓ હોય અને દ્વિતીય અને ચતુર્થ અરણમાં અનુક્રમે ૧૮ અને ૧૫ માત્રાઓ હોય તે 'આર્યો' કહેવાય છે.

અલંકાર-વિચાર—

સગુણ કાવ્ય પણ યુવતિની જેમ અલંકાર વિના શોભે નહિ, તેથી કવિઓ અલંકારથી અલંકૃત કાવ્યો રચે છે. આ અલંકારના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એમ બે ભેદો છે. તેમાં શબ્દાલંકારના (૧) વકોક્તિ, (૨) અનુપ્રાસ, (૩) યમક, (૪) ચિત્ર અને (૫) પ્રલેપ એમ પાંચ પ્રકારો છે, જ્યારે અર્થાલંકારના તો ઉપમા, રૂપક વિગેરે અનેક ભેદો છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે 'ઉપમા' અલંકાર સાથે સંબંધ હોવાથી તેનું નીચે સુજળનું લક્ષણ વિચારી લઈએ:—

“ઉપમાનેન સાદૃશ્ય-સુપમેયસ યન્ન સા ।

પ્રત્યયાવ્યયતુલ્યાર્થ-સમાસૈવપમા મતા ॥ ૧ ॥”

—વાગ્ભટ્ટાલંકાર, ચતુર્થ પરિચ્છેદ, શ્લોક ૫૦.

૧ સમવસરણુની માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (૫૦ ૨૬૧-૩૦૦).

૨ અષ્ટ કર્મના સ્ફૂલ્લ સ્વરૂપ સાદ જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (૫૦ ૬-૭).

૩-૪ આની સ્ફૂલ્લ રૂપરેખા ન્યાયકુસુમાંજલિ (૫૦ ૨૨૦-૨૨૧)માં આલેખવામાં આવી છે.

૫-૬ આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (૫૦ ૬-૧૦).

અર્થાત્ ભ્યાં 'ઉપમાન અને 'ઉપમેયની પ્રત્યય, અવ્યય, તુલ્ય અર્થ અને સમાસ વડે સમાનતા હોય, તે 'ઉપમા' કહેવાય છે.

આથે આથે 'રૂપક' અલંકારનો પણ વિચાર કરી લઇએ. એનું લક્ષણ એ છે કે—

“રૂપકં યજ સાધર્મ્યા-દર્શયોત્તિવા મન્વેત્ |

સમસ્તં વાઽસમસ્તં વા, ક્ષણં વાઽક્ષણમેવ વા || ૧ ||”

—વાઞ્મનીલંકાર, ૫૦ ૪, સ્ત્રો. ૬૬.

અર્થાત્ ભ્યાં એ અર્થોની સદૃશતાને લીધે અસદૃશ હોય, ત્યાં 'રૂપક' અલંકાર છે. આ અલંકારના (૧) સમસ્ત, (૨) અસમસ્ત, (૩) અણ્ક અને (૪) અઅણ્ક એમ ચાર પ્રકારો છે.

લોકર્તુ સ્વરૂપ—

લોક કહો કે જગત કહો એ એકજ છે. જેન શાસ્ત્રમાં આ લોકના ઊર્ધ્વ-લોક, મધ્યમ-લોક અને અધો-લોક એમ ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આ સમસ્ત લોકનો આકાર કેડ ઉપર હાથ રાખી પગ પહોળા કરી જિભા રહેલા પુરૂષના જેવો છે. આ પુરૂષાકાર લોકની કેડની નીચે સાત પૃથ્વીઓ છે (અને તે ધનોદધિ, ધનવાત અને તનવાતથી વીંટળાયેલી છે). તેમાંની પ્રથમ પૃથ્વીનો ઉપરનો નવસો યોજન જેટલો ભાગ બાહ કરતાં આ પૃથ્વીનો બાકી રહેલો ભાગ તેમજ તેની નીચેની બાકીની છ પૃથ્વીઓ એટલા લોકના વિભાગને 'અધો-લોક' કહેવામાં આવે છે. સાત રજ્જુમાંથી નવસો યોજન બાહ કરતાં જેટલી જિભાઈ રહે એટલી આ અધો-લોકની જિભાઈ છે, બ્યારે એની આકૃતિ વેત્રાસનને મળતી આવે છે. અધો-લોક-માંની આ સાત પૃથ્વીઓમાં સાત નરકો આવેલી છે તેમજ તેની પ્રથમ પૃથ્વીમાં તો ચાર પ્રકારના દેવો પૈકી ભવનપતિ દેવોનાં પણ નિવાસ-સ્થાનો છે.

પુરૂષાકાર લોકના નાભિ-ભાગમાં મધ્યમ-લોક યાને તિર્યગ્-લોક આવેલો છે. ઉપર્યુક્ત સાત પૃથ્વીઓમાંની પ્રથમ પૃથ્વીનો જે ઉપરનો નવસો યોજન જિભાઈવાળો ભાગ અધો-લોકમાં મણુવામાં આવ્યો નથી તેનો મધ્યમ-લોકમાં સમાવેશ થાય છે (આ ભાગમાં વ્યન્તરો વસે છે). સૂર્ય, ચન્દ્ર વિગેરે જ્યોતિષ દેવોનાં વિભાનો મધ્યમ-લોકમાં આવેલાં છે, કેમકે આ લોક ૧૮૦૦ યોજન જેટલો જાયો છે. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ તે પૃથ્વી ઉપરના સર્વે દ્વીપો તેમજ સમુદ્રોનો પણ મધ્યમ-લોકમાં અંતર્ભાવ થાય છે. આ મધ્યમ-લોકનો આકાર અલર જેવો છે.

મધ્યમ-લોકની ઉપરનો ભાગ 'જિર્ધ્વ-લોક' કહેવાય છે. એની જિભાઈ અધો-લોકના જેટલી છે અને તેનો આકાર સુરજના જેવો છે. જિર્ધ્વ-લોકમાં વૈમાનિક દેવોનો નિવાસ છે. તેમાં પુરૂષાકાર લોકર્તુ ઉદર અને ઉર-સ્થાન તે બાર પ્રકારના 'કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોનું સ્થાન છે. કલ્પાતીત વૈમાનિકોમાંથી જે દેવોનાં વિભાનો લોકના ઝીવા (ડોક) સ્થાને છે, તે 'ઐવેયક' કહેવાય

૧-૨ સરખાપણના જ્ઞાનર્તુ સાધન તે 'ઉપમાન' કહેવાય છે, બ્યારે જે વસ્તુ સરખાવવા લાયક-સુકાળલો કરવા યોગ્ય હોય તે ઉપમેય 'કહેવાય' છે.

૩ જેન શાસ્ત્રમાં લોકની જિભાઈના ચૌદ વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે. આ દરેક વિભાગને 'રજ્જુ' કહેવામાં આવે છે. એક રજ્જુમાં અસંખ્ય યોજનોનો અંતર્ભાવ થાય છે.

૪ જુઓ સ્મૃતિ-શ્લુર્વિશતિકા (૫૦ ૩૧).

છે. તેની ઉપરનાં પાંચ વિમાનોને તે સર્વોત્તમ હોવાથી ‘અનુત્તર વિમાન’ કહેવામાં આવે છે. તે લોકના મુખ-સ્થાનમાં છે. આ પાંચ વિમાનોમાંના સર્વોત્તમ વિમાનને ‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ કહેવામાં આવે છે. આ વિમાનથી આર યોજન ઊંચે સિદ્ધિ-શિલા આવેલી છે. આ પશુ એક પ્રકારની પૃથ્વી છે. તેને ‘ધૃતિ-આભારા’ પશુ કહેવામાં આવે છે. તે લોકના લલાટ-સ્થાને છે. એનો વિસ્તાર મનુષ્ય-લોકના જેટલો એટલે ૪૫ લાખ યોજન જેટલો છે. આ સિદ્ધિ-શિલાની ઉપર એક યોજન લોકનો અન્ત આવે છે. આ પ્રમાણે લોકની એકંદર ઊંચાઈ ચૌદ રજજુ જેટલી છે.

વિશેષમાં આ લોકને કોઇએ બનાવ્યો નથી તેમ કોઇએ પકડી રાખ્યો નથી, પરંતુ તે સ્વયંસિદ્ધ અને નિરાધાર આકાશમાં રહેલો છે. કેમકે લોકની બહાર ચારે બાજુ આકાશ સિવાય કોઇ પશુ પદાર્થ નથી. આ લોકની બહારના ભાગને ‘અલોક’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ અલોક અનન્ત છે, એથી કરીને લોક એ અનન્ત અલોકનું અત્યન્ત સૂક્ષ્મ મધ્ય બિન્દુ ગણી શકાય.

લોકના સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે તેના જિજ્ઞાસુએ ઠલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ-કૃત યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશના ૧૦૩થી ૧૦૭ સુધીના પ્રલોકોની વૃત્તિ બોલી અને એથી પશુ વધારે માહિતી માટે તો ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોકપ્રકાશમાંનો ક્ષેત્ર-લોક બોલો.

તથાऽऽશીઃસ્તુતિરૂપં દ્વિતીયાથાર્થ(ધે?)માહ—

જય રોસજલનજલહર !, કુલહર ! વરનાણદંસણસિરીણં ।

મોહતિમિરોહદિણયર !, નયર ! ગુણગણાણ પટરાણં ॥ ૨ ॥

[જય રોષજ્વલનજલધર ! કુલગૃહ ! વરજ્ઞાનદર્શનત્રિયોઃ ।

મોહતિમિરોષદિનકર ! નગર ! ગુણગણાનાં પૌરાણામ્ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—જયતિ । હે ભગવન્ ! ત્વં જય-ઇતરકુતીર્થિતિસ્કારેણ સર્વોત્કર્ષેણ વર્તસ્વ ! કિંવિશિષ્ટ ? ‘રોષજ્વલનજલધર’ ! રોષ એવ તદમિરામગુણપ્રામારામદાહકત્વેન સ્વપરયોરુપતાપકત્વેન ચ જ્વલન ઇવ જ્વલનસ્તસ્ય રોષદહનસ્ય જલં ધરતીતિ જલધરઃ । યથા પ્રલય-કાલકરાલાનલજ્વાલાજટાલમપિ કૃપીટયોર્નિ સજલજલધરધારાધોરણીસમ્પાતઃ શમયતિ, તથા ભગવાનપિ પરેષાં (રોષમ્ ?) । તથાહિ-યોજન(સપાદ)શ્રતાન્તશ્ચિરપ્રરૂઢા અપિ વૈરમસ્સ-રાદયઃ પ્રશામ્યન્તીતિ । કુલહરેતિ । વરે-અપ્રતિપાતિની ચ તે જ્ઞાનદર્શને ચ વરજ્ઞાનદર્શને । તન્નારોષવસ્તુ(વિશેષ)વિષયં જ્ઞાનં, સામાન્યવસ્તુગોચરં દર્શનં, તયોઃ (ત્રિયોઃ) કુલગૃહં-જન-કમૃદમ્ । યદ્વા ભગવતો મુક્ત્યવસ્થામધિકૃત્ય સ્તુતિપદમિદમ્ । તત્ર ચ કેવલયોજ્ઞાનદર્શનયો-રેવ સમ્ભવઃ । તત્ર મોહતિ । તત્ર મોહઃ-અજ્ઞાનં યથાવસ્થિતવસ્તુતત્ત્વવિલોકનપ્રતિબન્ધક-ત્વેન તિમિરૌષઃ-તમઃસમૂહસ્તસ્ય દિનકર ઇવ દિનકરઃ, તસ્યાયમર્થઃ-યથા ભાસ્કરકરપ્રક-

૧ ‘પટુરાણં’ ઇત્યપિ સમ્ભવતિ ।

रतिरस्कृतस्तिमिरनिकरः कान्दिशीकत्वमवाप्य गहनगिरिकन्दरोदरमविश्रयति, एवं मोहोऽपि महामहिममिः सुभटपेटकैरपि (रिव) च भवदुपदेशैः समन्ततस्त्रासितस्तेषामगम्यतममभ्यजनमनोदुर्गमध्यास्त इति । तथा नयर ! इति । न विद्यते करः—राजदेयविभागो यस्मिन् तन्नगरम्, संज्ञाशब्दात् कस्य गत्वं नालोपश्च, तस्य सम्बोधनम् । केषाम् ? 'गुणगणाण पडराण' चि गुणाः—तपःप्रशमादयस्तेषां गणाः—समूहा गुणगणास्त एव पुरे भवाः पौरास्तेषाम् । यथा कस्मिंश्चिद् राजन्वति नगरे नागरिकैरकुतोऽपि भयैः सुखमवस्थीयते, एवं भगवति निःशेषदोषसंश्लेषविसम्मुखे समग्राभिरामगुणग्रामैरिति ॥ इति द्वितीयगाथार्थः ॥ २ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं स्तुतिमाह—(जयति) ।

जय त्वं भगवन् !—सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । किंभूत ! ? 'रोषज्वलनजलधर !' क्रोधाग्निपयोद ! तथा 'कुलगृह !' विशिष्टकुलकल्प ! । कासामित्याह—'वरज्ञानदर्शनश्रियां' वरे च ते ज्ञानदर्शने च वरज्ञानदर्शने, तयोः श्रियाः—समृद्धयस्तासाम् । यद्वा "बहुवयणे दुब्वयणे" इत्यादिवचनात् वरे च ते ज्ञानदर्शनश्रियौ च वरज्ञानदर्शनश्रियौ तयोर्वा । तत्र विशेषपरिच्छेदकं ज्ञानं, दर्शनं च सामान्यगोचरम् । तथा 'मोहतिमिरौषदिनकर !' अज्ञानान्धकारसमूहतरणे ! तथा 'नगर !' न विद्यते करो—राजदेयभागो यत्र तन्नगरं, संज्ञाशब्दत्वात् ककारस्य गकारो नकारालोपश्च, नगरमिव नगरं तस्य सम्बोधनं हे नगर ! । केषामित्याह—'गुणगणानां' गुणगणाश्चारित्रादयो गृह्यन्ते तेषाम् । किंभूतानामित्याह—पौरा इव—विशिष्टलोका इव पौरास्तेषाम् । यद्वा 'प्रचुराणां' प्रभूतानाम् । किमुक्तं भवति ? यथा नगरं गुणगणानां पौराणां प्रचुराणां वा स्थानं भवति, तथा भगवानपि ॥ इति गाथार्थः ॥ २ ॥

श्लोकार्थे

जय (जय)=तुं जययंतो वतं.

रोस (रोष)=क्रोध, गुस्से.

जलण (ज्वलन)=अग्नि, आग्न.

जलहर (जलधर)=मेघ.

रोसजलणजलहर ! =हे क्रोधरूपी अग्नि प्रति मेघ.

कुल (कुल)=कुल, वंश.

हर (गृह)=घर.

कुलहर ! =हे पितातुं घर !

वर (वर)=उत्तम.

नाण (ज्ञान)=ज्ञान.

वंसण (दर्शन)=दर्शन.

सिरि (श्री)=शक्ति.

वरनाणवंसणसिरिणं=उत्तम ज्ञान अने दर्शनरूपी

शक्ति.

मोह (मोह)=मोह, अज्ञान.

तिमिर (तिमिर)=अंधकार, अंधार.

ओह (ओष)=समूह.

दिणयर (दिनकर)=सूर्य.

मोहतिमिरोहदिणयर ! =हे मोहरूप अंधकारना समूह प्रति सूर्य !

नयर ! (नगर) =हे नगर, हे शहर !

गुण (गुण)=गुण.

गण (गण)=समुदाय.

गुणगणाण=गुणानां समुदायना.

पडराणं (पौराणां)=नागरिकानां.

पडराणं (प्रचुराणां)=वर्षानां.

પદાર્થ

પ્રભુની આશીર્વાદરૂપ સ્તુતિ—

“હે ‘ક્રોધરૂપી અગ્નિને (શાંત કરવામાં.) મેઘ (સમાન) ! હે ઉત્તમ (અપ્રતિપાતી) જ્ઞાન અને દર્શનની [અથવા જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી] લક્ષ્મીઓના (આનન્દ માટે) પિતૃ-ગૃહ (તુલ્ય) ! હે ‘અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો (અંત આણવામાં) સૂર્ય (સમાન)! હે (તપ, પ્રશમ ઇત્યાદિ) ગુણોના સમુદાયરૂપ નાગરિકોના [અથવા અનેક ગુણોના સમુદાયોના] (નિવાસ માટે) નગર (તુલ્ય) ! તું સર્વોત્કૃષ્ટ વર્ત.”—૨

સ્પષ્ટીકરણ

સંબોધનોની સાર્થકતા—

ક્રોધને અગ્નિની ઉપમા આપવી તે વ્યાજબી છે, કેમકે ક્રોધ અનેક ગુણરૂપી આમ અને આરામને બાળી નાખે છે તેમજ તે તેના જન્મ-દાતાને તેમજ અન્ય જનોને પણ સંતાપ-કારક છે. આવા ક્રોધને શાન્ત કરવામાં પ્રભુ મેઘ સમાન છે એ વાત પણ વાસ્તવિક છે, કેમકે પ્રભુ જ્યાં જ્યાં વિચરે, ત્યાં ત્યાં સવાસો યોજન સુધીમાં વસતા પ્રાણીઓના લાંબા સમયના વૈર અને મત્સર નાશ પામે છે અને સમવસરણમાં બેઠેલા પ્રાણીઓનો તો સ્વાભાવિક વૈર-ભાવ પણ શાંત થઈ જાય છે.

ભગવાન્ સર્વોત્તમ જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી લક્ષ્મીના પિતૃ-ગૃહ છે એમ કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ બાળકો અને ખાસ કરીને લલનાઓ પિતૃ-ગૃહ (પિયર)માં નિઃશંકપણે લહેર કરે છે—આનંદપૂર્વક રહે છે, તેમ કેવલજ્ઞાનરૂપી અને કેવલદર્શનરૂપી લક્ષ્મીઓ પ્રભુરૂપ આનન્દ-ગૃહમાં લહેર ઉડાવે છે.

આ પદમાં પ્રથમ જ્ઞાનનો અને ત્યાર બાદ દર્શનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે એથી પ્રભુ કેવલજ્ઞાની છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે, કેમકે સામાન્ય જીવોને તો પ્રથમ સામાન્ય ઉપયોગ યાને દર્શન હોય છે અને ત્યાર પછી વિશિષ્ટ ઉપયોગ યાને જ્ઞાન હોય છે.

અજ્ઞાનને અંધકાર સાથે સરખાવવો અને પ્રભુને સૂર્ય સાથે સરખાવવા તે વાત ન્યાય છે; કેમકે સૂર્ય જેમ પશ્ચિમો વિકાસ કરે છે, તેમ પ્રભુ ભવ્ય જનોના જ્ઞાનનો વિકાસ કરે છે. વળી જેમ સૂર્ય ચન્દ્ર-કમલોનો સંકોચ કરે છે, તેમ પ્રભુ દ્રેષી જનોનો પરિહાર કરે છે. સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ પ્રભુ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી લેદાગેહું અંધારૂ જેમ ગિરિ-ગુફાદિનો આશ્રય લે છે, તેમ પ્રભુએ મારી હડાવેલ અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ મિથ્યાત્વીઓને—દુર્ભવ્યોને—અભવ્યોને શરણે જાય છે અને તેઓ તેનો આદર કરે છે. આ ઉપરાંત ધ્રુવડના ઉપર પ્રકાશ નહિ પાડવા છતાં જેમ સૂર્ય અસમર્થ ગણાતો નથી, તેમ પ્રભુ પણ અભવ્યને પ્રતિબોધ ન પમાડતા હોવા છતાં તેઓ અસમર્થ ગણાતા નથી.

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ સ્તુતિ-અતુલિશતિકા (૫૦ ૧૬૧) તથા વીર-ભક્તામર (૫૦ ૩૨-૩૩).

૨ આ સંબંધમાં જુઓ અતુલિશતિકાજિનાનન્દસ્તુતિ (૫૦ ૨૧-૨૨).

વિશેષમાં શ્રીમાન આનંદગુપ્તરિપુત ભક્તપ્રામર-સ્તોત્રના સત્તરમા પદ્યમાં સૂચ્યતા મુજબ તો પ્રભુ સૂર્યથી પણ અધિક મહિમાવાળા છે અને તેથી કરીને તો તે અભ્યન્તર અંધકારને પણ દૂર કરી શકે છે.

જે નગરમાં રાત્રી જેવા રાત્રી હોય, ત્યાં નગર-જનો સુખેથી-નિર્ભયપણે રહી શકે, તેવી રીતે પ્રભુરૂપી નગરમાં સમસ્ત દોષરૂપી દુર્જનોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી ત્યાં અનેક ગુણોરૂપી નાગરિકો વસે એમાં કહેવુંજ શું ? આ ઉપરથી પ્રભુમાં અદ્વૈત કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અનંતજ્ઞાનાદિક આઠ મહાગુણોના અને અનેક સામાન્ય ગુણોના સદ્ભાવનું સૂચન થાય છે.

इदानीं यथा प्राप्तसम्यग्दर्शनानां प्राणिनां भगवद्दर्शनमुपपद्यते तथा स्तुतिकृद्द्वारे-
णवोत्तरगाथया प्रतिपादयन्नाह—

दिट्टो कहवि विहडिण, गंठिम्मि कवाडसंपुडघणंमि ।

मोहंधयारचारय—गएण जिण ! दिणयरुव्व तुमं ॥ ३ ॥

[दृष्टः कथमपि विघटिते ग्रन्थौ कपाटसम्पुटघने ।

मोहान्धकारचारकगतेन जिन ! दिनकर इव त्वम् ॥]

પ્ર० વૃ०—દિટ્ઠોત્તિ । इह हि दुरवगाहगम्भीरापारसंसारपाराकारान्तरालपरिवर्तितैः
समस्तसत्त्वसङ्गतैस्तावदव्यवहारराशौ प्रथमं प्रसुप्तमत्तैरिवानन्ताः पुद्गलपरावर्ताः समतिवा-
ह्यन्ते । तत्र ते तथाभवितव्यतानियोगाभिर्गत्य तस्मात् पृथिव्यसेजोवायुलक्षणेषु चतुर्ष्वपि
कायेषु पृथक् पृथगसंख्याता उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्वनस्पतिकार्ये चानन्ताः समतिवाह्यन्ते,
किञ्चिदधिकानि विंशतिसागरोपमशतानि त्रसत्वे ज्ञानावरणादिकर्मनिर्मथितमहिमभिरतिवा-
ह्यन्ते । यदुक्तं अस्मदाराध्यचरणैः—“ज्ञानावरणादिकर्मणामेवमुत्कृष्टां स्थितिं बाह्यमुप-
र्णयन्ति समयविदः । यदुत ज्ञानावरणस्य दर्शनावरणस्य वेदनीयस्य चान्तरायस्य च प्रत्येकं
त्रिंशत् कोटिकोटयः सागरोपमाणां उत्कृष्टा स्थितिः । मोहनीयस्य सप्ततिर्नामगोत्रयोः प्रत्येकं
विंशतिः” । यदा च शरीरिणो गिरिसरिदुपलोपधोलान्यायेनाकामनिर्जरया कर्मराशिं क्षप-
यन्तः सर्वकर्मणां तस्याः स्थितेरैकैकं सागरोपमकोटिकोटिं किञ्चिदूनामवशेषयन्ति तथा(दा)
यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिप्रदेशमवतार्यन्ते । स च कर्मग्रन्थिः कर्कशघनप्ररूढगूढरागद्वेष-
परिणामजनितः प्राणिभिरभिन्नपूर्वो दुर्भेद्यश्च भवति । तदाहुः परमर्षयः (कल्पभाष्ये)—

૧ આ આઠ મહાગુણોની માહિતી માટે જુઓ ન્યાયકુસુમાંજલિ (૫૦ ૩૩૦-૩૩૨).

૨ ‘સતિતૈઃ’ इति क-पाठः ।

અપભ્રંશ ૨

“गतिंति सुदुर्मेओ, कक्खडघणरूढगुदगंडिब ।

जीवस्स कम्मजणिओ, घणरागद्दोसपरिणामो ॥ १ ॥”—आर्य

ग्रन्थिप्रदेशं यावदनन्तशोऽभ्यजन्तवोऽप्यवतार्यन्त एव । अस्मिंश्चावसरे कश्चिद् भाविभद्रः प्राणी समुल्लसिततथाविधावार्यवीर्यविस्फूर्तिस्तीक्ष्णतरकुठारधारासम्पातप्रतिमे-
नापूर्वकरणेन तं तथाविधस्वरूपं ग्रन्थिभेदनमनुभूय (स्थितिद्वयं कुर्वन्ति) तत्राद्यस्थितौ मिथ्यादृष्टिरेव । अतिक्रान्तायां (तस्यां) चान्तमुद्भूतम् औपशमिकं सम्यक्त्वं स्पृशति । एवं कृतग्रन्थिभेदस्य समासादितसम्यक्त्वस्य भगवान् मनोविषयमवतरति । तत्र स्थितं च जगद्गुरुं साक्षादिव पुरः स्फुरन्तमवलोक्य पुलकपुलकाश्चिततनुः स्तुतिं चाह—दिट्ठोत्ति । हे जिन !—रागादिजयनशील ! त्वं मया पुराकृतसुकृतसंयोगेन दृष्टोऽसि । तद्वद् (ततश्च) यथाऽ-
वस्थितं धीतरागादिस्वरूपं मम मनसि साम्प्रतमवततारेति । क सति ? कथमपि, पूर्वोक्तस्व-
रूपेण कर्मग्रन्थौ विधटिते—भिन्ने सति । किंविशिष्टेन मया ? मोहं धरारत्ति मोहो—ममेदमिति सर्वत्र धन-धान्य-कलत्र-मित्र-पुत्रादिषु ममता—व्यामोहः स एवातत्त्वे तत्त्ववासनोत्पादक-
त्वादविवेकलोचनं मुकुलयन्नन्धकार इवान्धकारस्तद्वत्तेन—तदायत्तेन, यथा केनचिन्नरपतिप्र-
कोपापाहृतसर्वस्वेन घोरान्धकारातिदुःसञ्चरविलीनकारागारगतेन दैवाद् विधटिते—विसुश्लिष्टे
कपाटसम्पुटे तदेव देदीप्यमानो दिनमणिर्दृश्यते तद्वत् ॥ इति तृतीयगाथार्थः ॥ ३ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—(दिट्ठोत्ति) ।

‘दृष्टः’ सम्यगवलोकितो हे जिन ! त्वं मयेति गम्यते । कथम् ? ‘कथमपि’ महता कृच्छ्रेण । क सति ? ‘विधटिते’ विगलिते ‘ग्रन्थौ’ मोहलक्षणे । किंविधे ? ‘कपाटसम्पुटघने’
कपाटयोः सम्पुटं—युगलं कपाटसम्पुटं तदिव धनो—गुपिलः, अनादिभवकर्मोपात्तत्वात् ।
किंविधेन मयेत्याह—‘मोहान्धकारचारकगतेन’ मोहः—अष्टाविंशतिभेदलक्षणः स एवा-
न्धकारेण युक्तश्चारको मोहान्धकारचारकस्तत्र गतस्तेन । क इवेत्याह—‘दिनकर इव’
भानुरिव । किमुक्तं भवति ? यथा केनचिदन्धकारचारकगतेन कपाटसम्पुटे कथञ्चिद्
(विधटिते) दिनकरो दृश्यते, तथा त्वमपि मया दृष्ट इति हृदयम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३ ॥

१७६।३

दिट्ठो (दृष्टः)=लो०।

कहवि (कथमपि)=म६। भेदेनते.

विद्वडिण (विधटिते)=(१) नाश पा०भ्यो; (२) विधडी
भ्यो.

गतिंस्मि (ग्रन्थौ)=ग०।

कवाड (कपाट)=६।२, ३भा३, ५।२।

संपुड (सम्पुट)=युगल, लो०।

घण (घन)=भा६.

कवाडसंपुडघणंसि=६।२।५। युगलनी लो० भा६.

मोह (मोह)=अज्ञान.

१ छाया—

ग्रन्थिरिति सुदुर्मेदः कर्कशावनरूढगुहग्रन्थिरिव ।

जीवस्य कर्मजलितो घनरागद्वेषपरिणामः ॥

અંધાર (અન્ધકાર) = અંધારું.

વારય (વારક) = કારાગૃહ, કેદખાનું.

ગત (ગત) = ગયેલ.

મોહવ્યારવારયગણન = મોહરૂપી અન્ધકારથી વ્યાપ્ત
કેદખાનામાં રહેલાથી.

જિણ ! (જિન !) = દે તીર્થંકર !

વિણયર (વિનકર) = સૂર્ય.

વિણયકલ્પ = સૂર્યની જેમ.

તુમં (ત્વં) = તું.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના દર્શનનો અહિંમા—

“ (અનેક ભવોથી એકત્રિત થયેલ હોવાથી) દ્વારના યુગલ જેવી ગાઠ (રાગ-દ્વેષના પરિણામ રૂપ) ગાંઠનો જ્યારે મહા મહેનતે નાશ થયો, ત્યારે દે તીર્થંકર ! (૨૮ પ્રકારના) મોહરૂપી અન્ધકારથી વ્યાપ્ત એવા કારાગૃહમાં રહેલા મને સૂર્યસમાન તારું દર્શન થયું. ”—૩

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોકનું તાત્પર્ય—

જેમ કોઈક રાજા અમુક મનુષ્ય ઉપર ક્રોધાત્મક થતાં તે તેનું સર્વસ્વ હરણ કરી લઈને તેને ઘોર અંધારી કોટડીમાં પૂરી દે અને સ્વપ્ન પછી તેને સૂર્યના દર્શન ન થવા દે, તેમ કર્મ-રાજા પછી આત્મા ઉપર ક્રોધિત થતાં તે તેના જ્ઞાનાદિક ઉત્તમ અલંકારોને હરી લઈ તેને મોહરૂપી અંધારા કેદખાનામાં પૂરી દે છે અને તેને પ્રભુરૂપ સૂર્યના દર્શનથી વંચિત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ કારાગૃહનું દ્વાર-યુગલ દૈવ-યોગે બિધથી જતાં તેમાં પુરાણ રહેલા કેદીને સૂર્યનું દર્શન થાય, તેમ અપવૃત્તરણાદિકના યોગથી અનાદિ કાળના રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામવાળી ગાંઠ છેદાઈ જતાં મોહરૂપ કેદખાનામાં સડતો ભવ્ય જનરૂપી કેદી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી સર્વ જ્ઞાનાદિક સદ્ગુણોથી સુશોભિત પ્રભુના દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી બને છે.

‘સમ્યક્ત્વ-મીમાંસા

સમ્યક્ત્વનો અર્થ—

સમ્યક્ત્વ કહો કે સમ્યગ્-દર્શન કહો એ બંને એકજ વાત છે. યથાર્થ શ્રદ્ધાન યાને વાસ્તવિક તત્ત્વ-દષ્ટિ એ એનો અર્થ છે. એ વાતની વાચકવર્થ શ્રીઉમાસ્વામિ મુનીશ્વરકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનું “તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્” એ (પ્રથમ અધ્યાયનું દ્વિતીય) સૂત્ર સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષમાં સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ કહે છે કે—

“યા દેવે દેવતાહુદિ-ર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મણીઃ શુદ્ધા, સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥”

—યોગશાસ્ત્ર પ્રા ૨, શ્લોક ૨

૧ સમ્યક્ત્વ પરત્વે એક સ્વતન્ત્ર નિબંધ તૈયાર કરી તેને પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો મનોરથ અત્યાર સુધી ફળીજૂત નહિ થયેલો હોવાથી તેમજ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાદિક ગ્રંથોમાં વિવેચન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા છતાં અન્ય-ગૌરવના ભયથી તેમ કરવું મુલતવી રાખવું પડેલું હોવાથી અને વારંવાર તેમ કરવું તે ઈદિ નહિ ગણ્યા તેમ હોવાથી તેમજ શ્રીપ્રભાનંદસંસ્કૃત ટીકાનો આશય જૈન દર્શનથી અપરિચિત પાઠક-વર્ગના ધ્યાનમાં નહિ ઉતરી શકે તેમ લાગવાથી અત્ર મેં આ વિષયની સ્ખલ રૂપરેખા આલેખી છે.

અર્થાત્ દેવને વિષે દેવપણીની શુદ્ધ ભુદ્ધિ, શુદ્ધમાં શુદ્ધપણીની શુદ્ધ ભુદ્ધિ અને ધર્મમાં ધર્મની નિર્મળ ભુદ્ધિ એ ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે જેમને દેવ-ઇશ્વર-પરમેશ્વર તરીકે માનવા વ્યાજબી હોય તેમને દેવ તરીકે સ્વીકારવા, જેમને શુદ્ધ એવી સંજ્ઞા આપવી યથાર્થ હોય તેમને શુદ્ધ તરીકે માનવા અને જે વાસ્તવિક રીતે ધર્મ એવા નામને લાયક હોય તેને ધર્મ માનવો એ ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. આનાથી ઉલટી માન્યતા તે ‘મિથ્યાત્વ’ છે.

જૈન પ્રક્રિયા—

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો સંબંધી વિચાર કરીએ તે પૂર્વે જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે કર્મના જે આઠ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે તે જોઈ લઈએ. (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અન્તરાય એ આ આઠ વિભાગો છે. આ દરેક વિભાગના ખીજા અવાન્તર લેદો છે, પરંતુ તે સર્વનું અત્ર પ્રયોજન નહિ હોવાથી પ્રસ્તુતમાં મોહનીય કર્મના દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્ર-મોહનીય એ જે સુખ્ય લેદોના અવાન્તર લેદો વિચારવામાં આવે છે.

દર્શન-મોહનીયના સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય એમ ત્રણ લેદો છે, જ્યારે ચારિત્ર-મોહનીયના ‘કષાય’ અને ‘નોકષાય’ એમ બે લેદો છે. વળી તેમાં કષાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે. આ દરેક કષાયના એક એકથી ઉત્તરતા બળવાળા અનન્તાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન એમ ચાર ચાર લેદો છે. નોકષાયના (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) ભય, (૬) ભુગુપ્ત્સા, (૭) પુરૂષ-વેદ, (૮) સ્ત્રી-વેદ અને (૯) નપુંસક-વેદ એમ નવ લેદો છે. આ પ્રમાણે દર્શન-મોહનીયના ત્રણ, કષાયના સોળ અને નોકષાયના નવ લેદો મળીને મોહનીયના ૨૮ પ્રકારો પડે છે.

દર્શન-મોહનીયનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે તરવના સંબંધમાં યથાર્થ માન્યતા થવા દેવામાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરવું અર્થાત્ તેનું કાર્ય યથાર્થ દર્શનનું આચ્છાદન કરવાનું છે. દર્શનમોહનીય શબ્દ પશુ સૂચવે છે કે દર્શન સાથે તેને કંઈ સંબંધ હોવો જોઈએ અને વસ્તુતઃ તેમજ છે અને તે એ છે કે દર્શન-મોહનીય કર્મનો અસ્ત થતાં સમ્યગ્દર્શનનો ઉદય થાય છે.

સમ્યગ્દર્શન સંપાદન કરવામાં જોઈતાં સાધના—

એકે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રહેલી છે, તો પશુ આ ક્ષયોપશમ કંઈ તેનું સુખ્ય કારણ નથી; કેમકે જેટલા ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રહેલી છે, તેટલો ક્ષયોપશમ તો પંચેન્દ્રિય જીવોને હોય છેજ. આથી સુખ્ય વાત તો એ છે કે અનાદિ-અનંત એવા ચતુર્ગતિભ્રમભરૂપ ઘોર અટવીમાં પ્રાણી જે મોહનીયાદિક આઠ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના વિપાકને વશ થઈ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તે કર્મોનો સ્થિતિ-કાલ ઘટવો જોઈએ અને એમ થાય ત્યારેજ સમ્યગ્-દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ છે. આથી પ્રથમ તો સ્થિતિ-કાલ અને કયા કર્મનો કેટલો સ્થિતિ-કાલ છે તે બાજુવાની જરૂર રહે છે. એ જિજ્ઞાસાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે કર્મ-પુદ્ગલ જેટલા વખત સુધી આત્મા સાથે જોડાયેલું રહે, તેટલો વખત તે કર્મનો તે ‘સ્થિતિ-કાલ’ કહેવાય છે. કર્મ-દ્રવ્ય વધારેમાં વધારે જેટલો વખત

રહે તે તેનો 'ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ' અને ઓછામાં ઓછો જેટલો વખત રહે તે તેનો 'જ્ઞાન્ય સ્થિતિ-કાલ' જાણવો. [તેમાં વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ સિવાયનાં બાકીનાં કર્મોનો જ્ઞાન્ય સ્થિતિ-કાલ અંતર્ગુહૂર્તનો છે. તત્ત્વાર્થાધિગમચતુષ્ત્ર પ્રમાણે વેદનીયનો જ્ઞાન્ય સ્થિતિ-કાલ બાર ગુહૂર્ત (એક ગુહૂર્ત=એ ઘડી=૪૮ મિનિટ)નો છે, જ્યારે ઉત્તરાર્ધચાત્રનસ્પૃશ્નના ૩૩મા અધ્યયન પ્રમાણે તો તે કાળ અંતર્ગુહૂર્તનો છે; નામ તેમજ ગોત્ર એ બંને કર્મોનો જ્ઞાન્ય સ્થિતિ-કાલ તો આઠ ગુહૂર્તનો છે.] જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, અને અન્તરાય એ ચાર કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ ત્રીસ 'કોડાકોડી' સાગરોપમ છે; નામ અને ગોત્ર કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ વીસ કોડાકોડી સાગરોપમ છે, જ્યારે મોહનીય અને આયુષ્ય કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ અનુક્રમે સિત્તેર (સોથી વધારે) કોડાકોડી સાગરોપમ અને તેત્રીસ સાગરોપમ છે.

હવે આપણે યાદા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવી જઈએ. તેમાં આપણે આગળ ઉપર બેંધ ગયા તેમ સંસાર-સમુદ્રમાં ડૂબેલા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં અથ્ર ભાગ ભજવનારા સમ્યગ્-દર્શનને પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ સાધન તો કર્મોના સ્થિતિ-બળનો ઘટારો થવો બેંધએ એ છે, તો હવે ક્યા કર્મનો કેટલો ઘટારો થવો બેંધએ અને તે પછી શાથી થાય છે તે વિચારવું બાકી રહે છે. આના સમાધાનમાં સમજવું કે—

આયુષ્ય-કર્મ સિવાયનાં બાકીનાં સાતે કર્મોની સ્થિતિ કિંચિત્ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહેવી બેંધએ. આમાં આત્માના પરિણામ-વિશેષ કે જેને 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ'ના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે તે કારણભૂત છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં એવાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અન્તરાય કર્મોની સ્થિતિ ધરીને છિવટે એક પલ્લોપમના અસંખ્યાતા ભાગથી ન્યૂન એવા એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહે તેમજ વીસ કોડાકોડી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નામ અને ગોત્ર કર્મની સ્થિતિ પછી આખરે એક પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી ન્યૂન એવા એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મના જેટલીજ રહે અને સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળા મોહનીય કર્મની સ્થિતિ પછી અંતે એટલીજ બાકી રહે એટલે કે આયુષ્ય

૧ એક કરોડને એક કરોડ ગુણવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તેને (૧ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦ અર્થાત્ એકડા પર ચૌદ મીડાં ચડાવીએ ત્યારે એટલે કે એક 'શંકુ'ને) 'કોડાકોડી' કહેવામાં આવે છે.

૨ સાગરોપમ કાળનું માપ દર્શાવનાર પારિભાષિક શબ્દ છે. સાગરોપમના (૧) ઉદ્ધાર-સાગરોપમ, (૨) અદ્ધા-સાગરોપમ અને (૩) ક્ષેત્ર-સાગરોપમ એવા ત્રણ ભેદો છે અને આ દરેક પ્રકારના સાગરોપમના વળી સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બન્ને અર્વાતર ભેદો પડે છે. અહીં કંઈ આ બધા ભેદો સંબંધી વિશેષ માહિતીની જરૂર નથી. એથી પ્રસ્તુતમાં સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમનો વિચાર કરીશું.

ધારો કે એક યોજન (ચાર ગાઉ) લાંબો, એક યોજન પહોળો તેમજ તેટલોજ ઊંડો એક હુવો છે. હવે આ હુવોને તરતના જન્મેલ મનુષ્યના વધારેમાં વધારે સાત દિવસ સુધીમાં ઉગેલા વાળ વડે એવો દબાવીને ઠાસી ઠાસીને ભરવો કે જેથી અગ્નિ યા જળ વડે પછી એમાંના એક પછી વાળને આંચ લાગે નહિ. આવા પ્રત્યેક વાળના અસંખ્ય ખંડો (ટુકડા) કદપવા અને તેમાંથી સો સો વર્ષે એક એક ખંડને તે હુવામાંથી કાઢવો. એમ કરતાં કરતાં જે કાળે આ હુવો તદ્દન ખાલી થઈ જાય, તેટલા કાળને 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-પલ્લોપમ' (પલ્લોપમના પછી સાગરોપમની જેમ એટલાજ ભેદો પડે છે) જાણવો. આવા દશ કોડાકોડી પલ્લોપમનો એક 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ' થાય છે.

સિદ્ધાન્તનાં બાકીનાં કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને એકી વખતે ઉપયુક્ત પ્રમાણુ જેટલી રહે, ભારેજ સમ્યગ્-દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ દ્વાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ દ્વાર સુધી આત્માને દોરી લાવનાર બીજું કોઈ નથી પણ તેનો પોતાનો પરિણામ યથાપ્રવૃત્તિકરણુ છે. આટલેથીજ કાર્ય સરે તેમ નથી. આ ઉપરાંત અપૂર્વકરણુ (અને અનિવૃત્તિકરણુ)ની પ્રાપ્તિ થાય, તોજ સમ્યગ્-દર્શન સંપાદન કરી શકાય તેમ છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણુદિકરું સ્વરૂપ—

આપણે જાણ ગયા તેમ એકંદર કરણો ત્રણ છે—(૧) યથાપ્રવૃત્તિકરણુ, (૨) અપૂર્વકરણુ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણુ. તેમાં ‘કરણુ’ શબ્દનો અર્થ પરિણામ-અધ્યવસાય છે. ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણુ’ એટલે સાધારણ રીતે ઉપયોગ વગર ઉત્પન્ન થનારો પરિણામ; ‘અપૂર્વકરણુ’ એટલે પૂર્વે નહિ અનુભવેલો એવો પરિણામ; અને ‘અનિવૃત્તિકરણુ’ એટલે સમ્યક્ત્વ (સમ્યગ્-દર્શન) ઉત્પન્ન કર્યા વિના નહિ ચાલ્યો જનારો પરિણામ. આ પ્રમાણેની ત્રણ કરણોની સ્થળ રૂપરેખા છે. હવે તેના વિશેષ સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ-પાત કરીએ. તેમાં પ્રથમ તો આ ત્રણે કરણોમાં પ્રથમ ભાગ ભજવનારા અર્થાત્ પ્રથમતઃ પ્રવર્તન કરનારા અને એથી કરીને ‘પૂર્વપ્રવૃત્ત’ એવા નામથી પણ ઓળખાતા યથાપ્રવૃત્તિકરણુ તરફ ઉડતી નજર ફેંકીએ.

યથાપ્રવૃત્તિકરણુ—

યથાપ્રવૃત્તિ એટલે આત્માની અનાદિ કાળથી કર્મ ખપાવવાની જેવી પ્રવૃત્તિ ચાલી આવે છે તેવીને તેવી પ્રવૃત્તિ. એકે આત્માની અનાદિની ચાલ કાયમ છે, પરંતુ કારણ-પરિપાકને લઈને મિથ્યાત્વની મંદતા થાય છે—કર્મોનું સ્થિતિ-ખળ ઘટે છે. અહીં કોઈને શંકા થાય કે આ વાત કેમ સંભવી શકે, તો તેના સમાધાનાર્થે નીચેનાં બે ઉદાહરણો વિચારવામાં આવે છે.

ધારો કે આપણી પાસે એક ધાન્યનો ભંડાર છે. આમાંથી દરરોજ જેટલું ધાન્ય ખહાર કાઢવામાં આવે, તેનાથી ઓછું-અલગત ન્યૂન પ્રમાણમાંજ તેમાં ધાન્ય નાખવામાં આવે, તો શું કાલાન્તરે-અચૂક કાળ વીલ્યા બાદ તે ભંડાર અદ્ય ધાન્યવાળો નહિ થઈ જાય? તેવી રીતે પ્રસ્તુતમાં કર્મ એ ધાન્ય છે અને આત્મ-પ્રદેશ એ કર્મરૂપ ધાન્યને ભરવાનો ભંડાર છે. અકામ નિર્જરા દ્વારા—અનાભોગે આમાંથી ઘણાં કર્મોની નિર્જરા થાય અને સાથે સાથે અદ્ય કર્મ ખંધાતાં જાય, તો પછી કર્મરૂપ ધાન્ય ઘટે એ શું સ્વાભાવિક નથી?

હવે બીજા ઉદાહરણ તરફ નજર કરીએ.

ધારો કે એક પર્વત છે અને તેમાંથી જળની ધારા વહે છે. તો પછી આ પર્વતની નીચે રહેલો કોઈક પાષાણુ આ જળના પ્રવાહમાં તણાઈ આમ તેમ અથડાઈ ઘસાતો ઘસાતો પોતાની મેળે ગોળ અને સુંવાળો બની જાય, એમ કહેવામાં કોઈ પ્રમાણુ આપવાની જરૂર રહે છે ખરી? પ્રસ્તુતમાં જીવ તે પાષાણુરૂપ છે અને ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર તે જળનો પ્રવાહ છે; તેમાં તણાતો જીવરૂપી પાષાણુ અકામ-નિર્જરારૂપ ધર્મણુ વડે ધર્મ-પ્રવૃત્તિરૂપ યોગ્ય ઘાટમાં આવે—યથાયોગ્ય સંયોગો મળતાં કષાય-મંદતાના યોગે અચૂક કર્મ-દ્વલ્યપુંજનું આપોઆપ શટન-પટન થતાં જીવ ઇંધક હલકો થાય, એ શું દેખીતી વાત નથી?

આ બે ઉદાહરણો ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જીવ પણ દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મોને અપાવતો જતો-ખેરવતો જતો અને અલ્પ સ્થિતિવાળાં નવીન કર્મ બાંધતો જતો કાલાન્તરે અના-લોગરૂપ યથાપ્રવૃત્તિકરણ વડે અલ્પ સ્થિતિવાળાં કર્મવાળો થાય-અર્થાત્ જરૂરજ તેનાં કર્મોનું સ્થિતિ-બળ ઘટે.

આ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણ એ આત્માનો અનાલોગ-બુદ્ધિપૂર્વક વિનાનો પરિણામ છે. અર્થાત્ જીવ પહેલાં જેમ અતિશય દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધતો હતો તેને બદલે હવે અલ્પ સ્થિતિવાળાં કર્મ બાંધે, તેમાં આ પરિણામ કારણરૂપ છે. પરંતુ આવો પરિણામ તો અલ-બ્યોને અર્થાત્ જેઓમાં મુક્તિએ જવાની યોગ્યતા પણ નથી તેઓને પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી એ દૃષ્ટિએ આ મહત્વનો નથી, તોપણ આત્મોન્નતિના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરનારાઓને માટે એ પહેલું સ્ટેશન છે. જેને પોતાના આત્માનું હિત સાધવું હોય, મુક્તિ-પુરીમાં જવાની જેને તીવ્ર અભિલાષ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેને તો અહિં આ સુધીની ટિકિટ કઢાવવીજ ભેદ એ તેમજ આ સ્ટેશન સુધીની મુસાફરી પણ કરવીજ ભેદ એ. અહિં આ આલ્યાથીજ કાર્ય સરી શકે ખરું, પરંતુ એનો અર્થ એમ નથી કે આ સ્ટેશને આલ્યા કે કાર્ય સરીજ ગયું-ચથેષ્ટ સિદ્ધિ થઈ ચૂકી. અર્થાત્ અહીં આવેથીજ આગળ વધી શકાય, પરંતુ આગળ વધીજ શકાય એમ નથી. વળી અહીં સુધી આવી પહોંચવું એ અશક્ય નથી, પરંતુ અહિં આ આલ્યા વિનાજ આગળ જવું એ તો જરૂર અશક્ય છે. આ દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ નિરર્થક નથી; તેમાં પણ ઝોરવ રહેલું છે. વળી તેમાં જે જીવના સંબંધમાં સંસારનો છેડો હવે આવીજ રહેલો હોય અને એથી કરીને જેના સંબં-ધમાં આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ અંતિમજ હોય, તે જીવનું યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો ખરેખર પ્રસાંસાપાત્ર છે. કેમકે આવા યથાપ્રવૃત્તિકરણ વડે જીવ આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી મુક્તિના સિદ્ધાંતરૂપ સમ્ય-ગ્દર્શનનો અવશ્ય લાભ મેળવે છે. આવું અંતિમ 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થયા પછી અપૂર્વકરણ મેળવવાને બહુ ફાંફા મારવા પડે કે વધુ વખત રાહ ભેવી પડે તેમ પણ નથી. એક અંતઃમુ-હૂર્તમાંજ એનો સમાગમ-ઉદય થાય છે. અર્થાત્ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અપૂર્વ-કરણ પ્રાપ્ત કરવામાં ઓછામાં ઓછો નવ 'સમયનો વિલંબ થાય છે અને વધારેમાં વધારે એક સુહૂર્તમાં એક સમય ઓછો એટલો વિલંબ થાય છે, જ્યારે સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ તો અસંખ્યાત સમયનો છે.

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ—

જે યથાપ્રવૃત્તિકરણ બાદ અપૂર્વકરણ તેમજ અનિવૃત્તિકરણ ઉત્પન્ન થાય છેજ, તે સિવાયના અર્થાત્ સાધારણ યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધિકારી તો અલબ્યો પણ છે, પરંતુ તેઓ આ પ્રથમ કર-ણને પ્રાપ્ત કરી આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી શકતા નથી. બલ્ક જીવો કે જેઓ મોડા વહેલા

૧ આનું યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો જે પ્રાણી યોગની આડ દૃષ્ટિઓ (મિત્રા, તારા, બહા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રલા અને પરા) પૈકી પ્રથમ દૃષ્ટિમાં પ્રવર્તતો હોય, તેને હોય છે; વળી બેકે આ સ્થિતિમાં અપૂર્વકરણનો ઉદય નથી, છતાં આ દૃષ્ટિવાળાને તેની પ્રાપ્તિ અતિદૂર નહિ હોવાથી આ યથાપ્રવૃ-ત્તિકરણને ઉપચારથી 'અપૂર્વકરણ' કહેવામાં આવે છે. (દૃષ્ટિ એટલે સદૃશ્યવનાગમિત આત્માનો પરિ-ણામ-વિશેષ, સુશ્રદ્ધાપુજ્ય બોધ.)

૨ જેન શાસ્ત્રમાં કાળના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગને 'સમય' કહેવામાં આવ્યો છે.

પણ્ય શ્રુતિ-રમણીને વરવાના છે, તેમાંથી પણ કેટલાક દીર્ઘસંસારી તો અહિંથી પાછા હોઈ છે. વળી કેટલાક અભવ્ય જીવોને આ સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થતાં 'બાર સામાયિકો પૈકી શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે, પરંતુ તેમને બાકીના ત્રણ સામાયિકોનો લાભ સંભવતો નથી. આ વાતને આવશ્યક-ટીકાનું નીચે મુજબનું વાક્ય ટેકો આપે છે:—

“અભવ્યસ્યાપિ કસ્યચિદ્ યથાપ્રવૃત્તિકરણતો પ્રત્યિમાસાચાર્હવાદિવિમૂતિર્દર્શનતઃ પ્રયોજનાન્તરતો વા પ્રવર્તમાનસ્ય શ્રુતસામાયિકલાભો મવતિ, ન શોપલામઃ ।”

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં વર્તતો જીવ (ભલે પછી તે ભવ્ય હોય કે અભવ્ય હોય) તેના તેજ પરિણામમાં સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત કાલ સુધી રહી શકે છે. તેટલો કાલ વીસા બાદ ભવ્ય જીવ ક્યાં તો ચડતા પરિણામવાળો અને છે એટલે કે અપૂર્વકરણાદિ વડે સમ્યગ્-દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે કે ક્યાં તો તેના પરિણામ મલિન થતા બળ્ય છે. અભવ્યને માટે ચડિયાતા પરિણામનો સંભવ નહિ હોવાથી તે તદનંતર પતિત થાય એ દેખીતી વાત છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં વર્તતો જીવ રાગ-દ્રેષ્ટ્રૂપી અન્યિ (ગાંઠ)ની સમીપ આવેલ છે, એટલે કે તે અન્યિ-દેશમાં રહેલો છે એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે. આ અન્યિ-દેશમાં રહેલો અભવ્ય જીવ પણ ઉત્તમ સાધુઓનો સત્કાર થતો બોધને કે તીર્થંકરની સમૃદ્ધિ બોધને દ્રવ્ય-ચારિત્ર અંગીકાર કરી ક્રિયાના બળથી નવમા ઔવેચકમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વળી એવો અભવ્ય જીવ (વધારેમાં વધારે) નવમા પૂર્વ સુધી સૂત્ર-પાઠ જાણી શકે છે. પરંતુ તે વાર્તાત્મિક અર્થ જાણતો નથી. આ પ્રમાણે તે દ્રવ્ય-શ્રુત મેળવે છે.

કોઈ મિથ્યાત્વી ભવ્ય જીવ તો અન્યિ-દેશમાં રહીને દશ પૂર્વમાં કંઈક ન્યૂન એટલું દ્રવ્ય-શ્રુત પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કંઈક ન્યૂન કહેવાનો હેતુ એ છે કે જેણે પૂરેપૂરા દશ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું હોય, તે તો સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત હોય છેજ. એથી એજા જ્ઞાનવાળાને સમ્યક્ત્વ હોઈ પણ શકે અને ન પણ હોઈ શકે. એ વાતની કદપ-ભાષ્યનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે:—

“ચંડદસ દસ ચ અભિજે, નિયમા સમ્મં તુ સેસપ ખયણા”

૧ સામાયિકના ચાર પ્રકારો છે—(૧) સમ્યક્ત્વ-સામાયિક, (૨) શ્રુત-સામાયિક, (૩) દેશવિરતિ-સામાયિક અને (૪) સર્વવિરતિ-સામાયિક. તેમા ‘સામાયિક’થી મોહના ક્ષયોપશમાદિથી પ્રકટ થતો ગુણ સમજવો. સમ્યક્ત્વ-સામાયિક કહો કે સમ્યક્ત્વ કહો ને એકજ છે. વળી શિક્ષાત્મક પૈકી જે સામાયિક મત છે, તે દેશ-વિરતિ સામાયિકનો અંશ છે. આનો શો અર્થ છે, એનો ઉત્તર તો શ્રીહિમચન્દ્રે રચેલા યોગશાસ્ત્રના નીચેના શ્લોક ઉપરથી બોધ શકાય છે.

“ત્યક્તૈરૈરૈવધ્યાનસ્ય, ત્યક્તસાવચકર્મણઃ ।

સુદૃઢં સમતા ય તાં, વિદુઃ સામાયિકવ્રતસ્ય ॥”

—પ્રાં ૩, શ્લોક ૮૨.

અર્થાત્ (ચાર ધ્યાનોમાંના બે અશુભ) આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનોનો ત્યાગ કરીને તેમજ પાપમય આચરણને જલ્દાંજલિ આપીને એક સુદૃઢ પર્વત સમભાવમાં રહેતું તે ‘સામાયિક’ છે. એટલે કે બે ઘડી સુધી રાગ-દ્રેષ રહિત શાન્ત સ્થિતિમાં રહેતું તે ‘સામાયિક’ છે.

૨ જાણા—

ચતુર્વિંશત્તુ વ્રતસુ વા અભિજેતુ (સમ્પૂર્ણ) નિયમાત્ સમ્યક્ત્વં, જોષે (વતોર્જાકને શ્રુતે) મજવા (સમ્યક્ત્વં સ્વાદ ન વા) ।

આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પરિણામથી આગળ વધવામાં રાગ-દ્વેષરૂપ અન્ધિ વચ્ચે આવે છે અને તે દુર્ભેદ છે, તેથી તેનો અપૂર્વકરણરૂપ પરશુ દ્વારા ભેદ કર્યા વિના આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી શકાય તેમ નથી, એટલે કે સમ્યક્ત્વ મળી શકે તેમ નથી, આથી આ અન્ધિના સ્વરૂપ પરત્વે વિચાર કરીએ.

અન્ધિ-સ્વરૂપ—

‘અન્ધિ’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘ગાંઠ’ છે. અત્ર પ્રસ્તુતમાં આ અન્ધિથી આત્માનો અતિ-મલિન રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ સમજવાનો છે. વિશેષાવશ્યક (ગાં ૧૧૬૫)માં ‘પણ કહું છે કે—

“ગંઠિસિ સુતુલ્લેખો, કક્ષલહચનરુદ્ધગૃહગંઠિવ ।
જીવસ્સ કમ્મજણિઓ, ઘણરાગદોસપરિણામો ॥”

અર્થાત્ કઠોર, નિષિદ્ધ અને અતિશય મજબૂત કાષ્ઠાદિકની ગાંઠની પેઠે દુર્ભેદ એવો કર્મજનિત જીવનો ગાંઠ રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ તે ‘અન્ધિ’ છે. આ ‘અન્ધિ’ ચાર અનન્તાનુ-બન્ધી કષાયોના સમુદાયરૂપ છે.

અન્ધિની સમીપ આવેલા જીવોનું વર્તન—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ આ અન્ધિની સમીપ આવેલા જીવોનું વર્તન વિવિધ પ્રકારનું છે. જેમકે એમાંના કેટલાક જીવો રાગ-દ્વેષને વશ થઈને આ અન્ધિથી પાછા હટે છે એટલે કે તેઓ ફરીથી હીંધે સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધે છે અને કેટલાક પ્રથમ કરણ યુક્ત થઈને ત્યાંજ રહે છે અર્થાત્ તેઓ અસુક કાલ પર્યંત એક પદ્યોપમના અસંખ્યાતા ભાગથી ન્યૂન એવી એક કોઠાકોટી સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં કર્મ બાંધે છે અર્થાત્ એનાથી ન્યૂનાધિક સ્થિતિવાળાં કર્મો તેઓ બાંધતા નથી. ‘અસુક કાલ પર્યંત’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ અન્ધિ-દેશમાં આવેલો ભવ્ય કે અભવ્ય જીવ ત્યાં ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલ સુધીજ રહે, પરંતુ હુમેશને માટે ત્યાંજ રહે નહિ. કેમકે આટલા કાલ દરમ્યાનમાં જે ભવ્ય જીવ હોય તે ક્યાં તો અન્ધિ ભેદે અથવા તો અભવ્યની માફક ત્યાંથી પાછો ફરે. આથી જોઈ શકાય છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાલની છે, નહિ કે અનન્ત કાલની.

અન્ધિ-દેશમાં રહેલા કેટલાક જીવો તીક્ષ્ણ ધારવાળા કુહડા સરખા આત્માના અપૂર્વ પરિણામની મદદથી તે દુર્ભેદ અન્ધિને પણ ભેદી નાખે છે. આ આત્માના અપૂર્વ પરિણામને ‘અપૂર્વ-કરણ’ કહેવામાં આવે છે. આ કરણને ‘અપૂર્વ’ એવું વિશેષણ લગાડવાનું કારણ એ છે કે આત્માને આવો પરિણામ કદી પણ પૂર્વ થયો હતો નહિ.

આવી રીતના જીવોનાં ઉપયુક્ત ત્રણ પ્રકારનાં વર્તનોને સમજવાને સાડ નીચેનું દૃષ્ટાન્ત ઉપયોગી થઈ પડે તેમ હોવાથી તે અત્ર આપવામાં આવે છે.

ધારો કે કોઈ ત્રણ મનુષ્યો કોઈક નગર તરફ જવા નીકળ્યા છે અને માર્ગમાં અટવી આવતાં તેમાં થઈને આગળ પ્રયાણ કરવા માંડે છે. પરંતુ સૂર્યસ્ત થવાનો સમય આવી પહોંચતાં

૧ પણ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ ગાથા કલ્પ-ભાષ્યમા પણ દ્રષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

૨ સંસ્કૃત છાયા સાડ જુઓ પૃ. ૧૦.

પણ તેઓ હજી તે અટવી ઓળંગી રહ્યા નથી, આથી તેઓ ભયભીત થાય છે અને તેમાં અધરામાં પૂરું ત્યાં બે ચોરોનું આગમન થાય છે. આ ત્રણ પુરૂષોમાંનો એક તો આ બે ચોરોને જોતાંજ પલાયન કરી ભય છે, બ્યારે ખીજાને તો આ બે ચોરો પકડી લે છે અને ત્રીજો તો આ ચોરોને પરાસ્ત કરીને પોતાને માર્ગે આગળ વધે છે, અર્થાત્ આ ભયાનક અટવીને ઓળંગીને ઇષ્ટ નગરમાં જઈ પહોંચે છે.

આનો ઉપનય એ છે કે ભવબ્રમણ યાને સંસાર તે ભયાનક અટવી છે અને ત્રણ મનુષ્યો તે ત્રણ પ્રકારના જીવો છે. કર્મસ્થિતિ તે માર્ગ છે અને અન્ધિ-દેશ તે ભયાનક સ્થાન છે, રાગ અને દ્વેષ તે બે ચોરો છે અને ઇષ્ટ નગર તે સમ્યક્ત્વ છે. ત્રણ પુરૂષોમાંથી જે હૃભવ્ય કે અભવ્ય હતો તે પોષારા ગણી ગયો અર્થાત્ અન્ધિ-દેશ સુધી આવ્યા છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના બંધને લઈને તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો; જેને ચોરોએ પકડી રાખ્યો, તેને તેવી રીતના રાગ-દ્વેષથી અસ્ત થયેલો જાણવો કે જે અન્ધિને લેદી પણ શકતો નથી કે ત્યાંથી અમુક કાલ પર્યંત પાછો પણ ફરી શકતો નથી; અને જે ચોરોને મારી હઠાવીને અભીષ્ટ પુરમાં જઈ પહોંચ્યો તેથી એમ સમજવાનું કે તે અપૂર્વકરણ વડે અન્ધિને લેદીને સમ્યક્ત્વ પામ્યો.

યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણો પરત્વે કીડીનું દૃષ્ટાંત—

પૃથ્વી ઉપર ફરતી ફરતી કોઈ કીડી કોઈ ખીલા સુધી આવીને પાછી ફરે, કોઈ કીડી ત્યાં સુધી આવીને તે ખીલા ઉપર ચઢી જાય તથા કોઈ કીડી એ ખીલા ઉપર ચઢીને આગળ ઉડી જાય, એ આ ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાંત છે. એનો ઉપનય એ છે કે કીડીનું પૃથ્વી ઉપર ફરતાં ફરતાં ખીલા સુધી આવવું એ સંસારમાં આનાદિ કાલથી રખડતાં રખડતાં જીવનું યથાપ્રવૃત્તિ-કરણ પામી અન્ધિ-દેશ સુધી આવવા બરાબર છે; કોઈ કીડી ખીલા ઉપર ચઢી જાય એ અપૂર્વકરણની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ અન્ધિનું ભેદન છે; અને કોઈ કીડી એ ખીલા ઉપર ચઢીને આગળ ઉડી ગઈ, એ આ અન્ધિને ભેદવા બાદ અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ છે.

અપૂર્વકરણના અધિકારી—

એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો આ અપૂર્વકરણના અધિકારી નથી. વળી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં પણ જેઓ પર્યાપ્ત સંસારી પંચેન્દ્રિય હોવા ઉપરાંત જેઓને બહુમાં બહુ સંસારમાં કિંચિ-દ્યુન એવા 'અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન' જેટલા કાલ પર્યંતજ રજળવાનું બાકી રહેલું હોય અર્થાત્ એટલા કાલ હરમ્યાનમાં તો જેઓ જરૂરજ સુક્તિ-નગરે પહોંચવાનાજ હોય, તેજ જીવો આ અપૂર્વકરણના અધિકારીઓ છે. વિશેષમાં આવા જીવોમાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, નિન્દા વિગેરે દોષો ઘણાજ મંદ પડી ગયેલા હોય છે. તેઓ આત્મ-કલ્યાણની પ્રબળ અભિલાષા રાખે છે, આથી તેઓ સંસારના પ્રપંચ (કપટ-બળ) થી ઉદ્ધિગ્ન રહે છે. તેઓ સત્પુરૂષોના પક્ષપાતી છે તેમજ સુદેવ અને સુચરૂણું બહુમાન ભળવવા તનતોડ મહેનત કરે છે. આવા જીવો અધ્યાત્મની પ્રથમ ભૂમિકા ઉપર છે અર્થાત્ તેઓ અપુનર્ન-ધક છે એટલે કે તેઓ જે અવસ્થામાં મિથ્યાત્વનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બંધ થતો અટકી જાય એવી અપુનર્ન-ધક અવસ્થાએ પહોંચેલા છે. આ જીવો નીતિને માર્ગે ચાલે એ સ્વાભાવિકજ છે. આ પ્રમાણેની અવસ્થામાંથી પસાર થયા બાદજ તેઓ અન્ધિનો ભેદ કરી સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે.

હવે જે જીવને અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયું હોય તેને જરૂરજ અનિવૃત્તિકરણ થાય એ વાત ઉપર આવીએ તે પૂર્વે એક એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જેમ (એકજ જીવ આશ્રીને). યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ અનેક વાર પણ થઈ શકે તેમ છે, તેવી રીતે આ અપૂર્વકરણ કે જે ભવ્ય જીવોનેજ થઈ શકે તેમ છે, તેની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં પણ એમજ સમજવું કે કેમ? અર્થાત્ આ અપૂર્વકરણ ભવ્ય જીવને એકજ વાર પ્રાપ્ત થાય કે તેથી વધારે વાર પણ થઈ શકે? અને જે તે અપૂર્વકરણ એકથી વધારે વાર પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોય, તો પછી અપૂર્વકરણશબ્દથી સૂચિત થતો અર્થ કેવી રીતે ઘટી શકશે વાડ?

આના સંબંધમાં સમજવું કે કેટલાક ભવ્ય જીવને એક કરતાં વધારે વાર પણ અપૂર્વકરણની પ્રાપ્તિ સંભવી શકે છે. કેમકે અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અનિવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વક જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કદી પણ ગુમાવી નજ બેસાય તેવું નથી. પરંતુ જેને એક વખત અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયું એટલે તે મોક્ષે તો જરૂરજ જવાનો અર્થાત્ એક વખત સમ્યક્ત્વ ગુમાવી બેસે તો પણ તેને સમ્યક્ત્વ ફરીથી મળવાનુંજ. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આમ છે, તો હવે બીજી, ત્રીજી વારના અપૂર્વકરણને અપૂર્વકરણ કહેવું યોગ્ય છે કે કેમ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર વિચારવામાં આવે છે. આ અપૂર્વકરણ ‘અપૂર્વવત્’ હોવાથી ‘અપૂર્વ’ સમજવું. કારણ કે સંસાર-પરિભ્રમણ દરમિયાન જીવને અપૂર્વકરણ કંઈ બહુ વાર મળતું નથી. અર્થાત્ આણું કરણ કવચિત્ જ મળે છે, વાસ્તે આને અપૂર્વકરણ કહેવું યથાર્થ છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણમાં રહેલી ભિન્નતા—

આપણે જોઈ ગયા તેમ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ સિવાયના અન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણો તો અંક વિનાના મીડાં જેવાં છે, કેમકે આત્મોન્નતિ કરવામાં તે અસમર્થ છે; જ્યારે અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ તેમજ અપૂર્વકરણ (પ્રથમ હો કે અંતિમ હો) એ બન્ને તો આત્મને ઉન્નતિના શિખર ઉપર લઈ જવાને સમર્થ છે. તેમાં પણ અપૂર્વકરણ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી ચડિયાતું છે. કારણ કે યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં સ્થિતિ-ધાત, રસ-ધાત કે શુભ-શ્રેષ્ઠિનું પ્રવર્તન નથી તેમજ વળી આ કરણને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ જે અશુભ કર્મો બાંધે છે, તે અશુભ કર્મના ચતુઃસ્થાનક અનુભાગને ન બાંધતાં દ્વિસ્થાનક અનુભાગને બાંધે છે અને જે શુભ કર્મ બાંધે છે, તેના દ્વિસ્થાનક અનુભાગને ન બાંધતાં ચતુઃસ્થાનક અનુભાગને બાંધે છે (આ યથાપ્રવૃત્તિકરણની પૂર્વ અવસ્થા કરતાં મહત્તા સૂચવે છે). વળી સ્થિતિ-બંધ પણ પૂર્ણ થતાં પલ્લોપમના અસંખ્યેય કે સંખ્યેય ભાગે ન્યૂન એવો અન્ય સ્થિતિબંધ બાંધે છે.

અપૂર્વકરણના સંબંધમાં તો તે કરણમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ અર્થાત્ તે કરણના પ્રથમ સમયમાંજ જીવ સ્થિતિ-ધાત, રસ-ધાત, શુભ-શ્રેષ્ઠિ, અને અન્ય (અપૂર્વ) સ્થિતિ-બંધનો સમકાલે પ્રારંભ કરે છે.

અનિવૃત્તિ-કરણ—

અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયા પછી અંતર્મુહૂર્તમાં તેનાથી અધિક અંશે શુદ્ધ એવો અનિવૃત્તિકરણ નામનો અધ્યવસાય પ્રાપ્ત થાય છે. આ અધિક શુદ્ધતાને લઈને તો અપૂર્વકરણથી અનિવૃત્તિકરણને ભિન્ન ગણવામાં આવે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ

આત્માના અધ્યવસાય કરતાં અપૂર્વકરણુ વિશેષ શુદ્ધ છે અને તેનાથી પણ અનિવૃત્તિકરણુ અધિકારી શુદ્ધ છે. આ ‘શુદ્ધતા’ શું છે તેના સંબંધમાં અત્ર એટલુંજ કહેવું બસ છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણુથી જીવ જેમ જેમ આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેના કષાયોનો અનુભાગ મન્દ થતો જાય છે અને તેમ થવાથી ઉત્તમોત્તમ કાર્ય કરવા તરફ તે વધારે ને વધારે પ્રોત્સાહિત બને છે. અનિવૃત્તિકરણુ એ તૃતીય અર્થાત્ અતિમ કરણુ છે અને જેવું આ કરણુનું નામ છે તેવુંજ તેનું કામ છે. અનિવૃત્તિકરણુનો સાધારણુ અર્થ તો એ છે કે ‘કાર્ય કર્યા વિના નહિ પાછા વળનારૂં સાધન’; પ્રસ્તુતમાં તેનો અર્થ એવોજ થાય છે અને તે બીજે કોઈ નહિ પણ એજ કે ‘સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરાવ્યા વિના નહિ રહેનારો આત્માનો અધ્યવસાય. આ અનિવૃત્તિકરણુના પ્રાપ્ત્યથી ‘અન્તરકરણુ’ બને છે. આ ‘અન્તરકરણુ’ એટલે શું તે હવે વિચારવામાં આવે છે.

અન્તરકરણુ—

આત્મા અનિવૃત્તિકરણુના સામર્થ્યને લઈને અર્થાત્ આ વિશુદ્ધ પરિણામની મહદંથી મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનાં દ્રવ્યો કે જે બહુ લાંબા કાળની (પહોંપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન એવી એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળા) હતાં તેના બે વિભાગ પાડે છે. આ પ્રમાણે અતિદીર્ઘ કાળની સ્થિતિ ધરાવનારાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના પુંજમાંનો કેટલોક ભાગ અન્તર્મુદૂર્ત સુધીમાં ભોગવાઈ જાય-વેદાઈ જાય-ખપી જાય એવો બને છે, જ્યારે બાકીનો મોટો ભાગ અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળો (અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પહોંપમના અસંખ્યેય ભાગે ન્યૂન એવી એક કોડા-કોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળો) કાયમ રહે છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વ-મોહનીય-કર્મનાં દ્રવ્યોનું બે વિભાગોમાં વિભક્ત થવું-બે વિભાગોમાં વિભક્ત થયેલ કર્મ-દ્રવ્યોની સ્થિતિમાં અંતર પડવું તે ‘અન્તરકરણુ’ કહેવાય છે.

અન્તરકરણુમાં પ્રવેશ—

અનિવૃત્તિકરણુરૂપ અધ્યવસાયમાં પ્રવર્તતો આત્મા આ ઉપર્યુક્ત અન્તર્મુદૂર્તવેદ મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યોને પેદી નાંખે છે-અનુભવી નાખે છે-તેનો ક્ષય કરે છે; જ્યારે બાકીનાં અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યના મોટા વિભાગને ભરમચ્છાભ્રાન્તિવત્ (જેમ રાખ અગ્નિને ઢાંકી રાખે છે તેમ) ઉદયમાં ન આવે-અન્તર્મુદૂર્ત સુધી તો ભોગવવા નજ પડે એવી રીતે દબાવી મૂકે છે. પેલાં અન્તર્મુદૂર્તવેદ કર્મ-દ્રવ્યો જ્યારે તમામ વેદી લેવાય છે કે તેજ ક્ષણે-તેજ સમયમાં અન્તર-કરણુમાં પ્રવેશ થાય છે અર્થાત્ તે ક્ષણમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનો જરા પણ ‘વિપાક-ઉદય’ કે ‘પ્રદેશ-ઉદય’ એ બેમાંથી એક પણ જાતનો ઉદય નહિ હોવાથી સમ્યક્-દર્શન અર્થાત્ સમ્યક્ત્વનો આદુભાવ થાય છે. આ સમ્યક્ત્વ અન્તર્મુદૂર્ત સુધી રહે છે. કેમકે અન્તરકરણુનો કાળ અન્તર્મુદૂર્તનોજ છે. વિશેષમાં અન્તરકરણુમાં રહ્યો થકો જીવ દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિને પણ પામી શકે છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે અનિવૃત્તિકરણુરૂપ અધ્યવસાયને પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણી પ્રતિ સમય વિશુદ્ધ પરિણામને પામતો થકો બહુ કર્મોને ખપાવે છે અને તેમાં ખાસ કરીને જે મિથ્યાત્વ—

૧-૨ રસ સહિત પ્રદેશોનો ઉદય તે ‘વિપાક ઉદય’ અને માત્ર પ્રદેશોનો ઉદય તે ‘પ્રદેશ ઉદય’ કહેવાય છે.

મોહનીય કર્મો ઉદયમાં આવ્યાં હોય તેને વેદી નાખે છે, અને જે ઉદયમાં ન આવ્યાં હોય અર્થાત્ ઉદીરણાદિક 'કરણ દ્વારા પણ જેને (વિપાક-ઉદય કે પ્રદેશ-ઉદય એ બેમાંથી એક પણ) ઉદયાભિસુખ બનાવી શકાય તેમ ન હોય તેને દબાવી રાખે છે અર્થાત્ પારિભાષિક શબ્દમાં કહીએ તો તેને ઉપશમવે છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વની સ્થિતિના બે વિભાગ પાડી અન્તરકરણ કરે છે અને એવી જ સ્થિતિમાં અન્તર્મુદૂર્ત સુધી રહે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઉપર્યુક્ત અન્તર્મુદૂર્તવેદ મિથ્યાત્વ-દલિકનું જ્યાં સુધી જીવ વેદન કરતો હોય ત્યાં સુધી તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિજ કહેવાય, પરંતુ આ દલિકોને વેદી નાખ્યા બાદ અર્થાત્ અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થયા પછીનો અન્તર્મુદૂર્તનો કાળ વીલ્યા બાદજ અંતરકરણના પ્રથમ સમયમાં તે (ઉપશમ-) સમ્યક્ત્વ પામે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વનમાં હાવાનલ લાગ્યો હોય અને તે હાવાનલ પ્રસરતાં પ્રસરતાં જ્યારે ઉપર ભૂમિમાં આવે ત્યારે આપોઆપ તે ઓલવાઈ જાય છે-શાંત બની જાય છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ મિથ્યાત્વ-વેદનરૂપ હાવાનલ પણ અન્તરકરણરૂપ ઉપર ભૂમિને પ્રાપ્ત થતાં ઓલવાઈ જાય છે અર્થાત્ ઉપશમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં આનન્દની વૃદ્ધિ—

આપણે જોઈ ગયા તેમ અન્તરકરણની પ્રથમ ક્ષણમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીયકર્મનો અદ્વંદ્યો પણ ઉદય નહિ હોવાને લીધે તેમજ અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં તાદૃશ કર્મને આત્માના અનિવૃત્તિકરણરૂપ શુભ પરિણામને લઈને દબાવી રાખેલાં હોવાને લીધે અર્થાત્ રાગ-દ્વેષની ઉપશમ અવસ્થાને લઈને આત્માને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં આત્માને જે આહ્લાહ થાય છે તે અરેખર અવર્ણનીય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ખરે ખપોરે સૂર્યના પ્રખર તાપથી પીડિત થયેલા નિર્જળ વનમાં ભટકતા વટેમાર્ગને વૃક્ષની છાયારૂપ શીતળ સ્થાન નજરે પડે તો પણ તેને કેટલો આનંદ થાય? તો પછી આ વટેમાર્ગને આવા શીતળ સ્થાનમાં આરામ લેવાનું મળે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત ત્યાં આવીને કોઈક તેને શીત જળનું પાન કરાવે તેમજ તેના આખા શરીરે ચંદનાદિકનો લેપ કરે ત્યારે તેને કેટલો આહ્લાહ થાય વાડ? તેવીજ રીતે અનાદિકાલિક સંસારરૂપ ઉગ્ર ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જન્મ-મરણાદિક રૂપ નિર્જળ વનમાં કષાયરૂપ તાપથી દબ્ધ થયેલા અને તૃષ્ણારૂપ તૃષ્ણાથી દુઃખિત થતા એવા ભવ્ય જીવરૂપ વટેમાર્ગને અંતરકરણરૂપ શીતળ છાયા દૃષ્ટિગોચર થાય, ત્યારે તે તે તરફ હૃષ્ણેલો થઈને દોડે એમાં શું નવાઈ? અને ત્યાં જતાંજ-અંતરકરણરૂપ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાંજ ચંદનથી પણ અનેકગણા

૧ કરણ એ જીવના વીર્ય-વિશેષનું નામ છે. આવાં કરણો આઠ છે—(૧) ગંધનકરણ, (૨) સંક્રમણકરણ, (૩) ઉદર્તનાકરણ, (૪) અપવર્તનાકરણ, (૫) ઉદીરણાકરણ, (૬) ઉપશમકરણ, (૭) નિધત્તિકરણ અને (૮) નિકાચનાકરણ. આ આઠેના સ્વરૂપ સાથે અત્ર આપણને સંબંધ નહિ હોવાથી તે વિશે ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. તેના જિજ્ઞાસુએ શીશિવશર્માચાર્યકૃત કમ્પેન્ડી નામનો મન્થ જોવો. ઉદય-કાલને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા એવા કર્મ-પુદ્ગલોનો ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ થવો તે ઉદીરણ છે. અને આ પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં સાધનભૂત એવો આત્માનો પરિણામ તે ઉદીરણાકરણ છે. અર્થાત્ જે વીર્ય-વિશેષ પરિણતિ વડે ઉદયકાલને નહિ પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મ-દલિકને ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવાય-તેને ઉદીરાય તે ઉદીરણાકરણ છે.

શીતળ એવા સમ્યક્ત્વરૂપ ઘનસાર (અન્દન)થી તેનો આત્મા ચર્ચિત થાય, ત્યારે તો તેના હૃદય વિષે પૂછવુંજ શું? આવે સમયે અનંતાનુગંધી કપાયો અને મિથ્યાત્વરૂપ પરિતાપ તેમજ તૃષ્ણારૂપ તૃષ્ણા તો તેના તરફ દૃષ્ટિ-પાત પણ કરી શકતાં નથી એ કહેવાનું બાકી રહે છે અહીં કે ?

રણસંઘામમાં જ્ય મળતાં વીર પુરૂષોને જે આનંદ થાય છે, તેનાથી કરોડ ગણો-અરે તેથી પણ વધારે આનંદ આત્મા આ સમ્યક્ત્વ મેળવતાં અનુભવે છે, એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. કેમકે અનાદિકાલથી પ્રતિ સમય તીવ્ર દુઃખ દેવામાં અચેસર અને કટ્ટા શત્રુરૂપ મિથ્યાત્વના ઉપર વિજય મેળવતાં કયો પ્રાણી ખુશી ખુશી ન થઈ બંધ વાડ ? જન્મથીજ જે અંધ હોય તેને એકાએક નેત્રની પ્રાપ્તિ થાય-આ સમગ્ર વિશ્વને અવલોકવાની તેને તક મળે, ત્યારે તે આનંદિત થઈ બંધ, તો પછી અનાદિકાલથી મિથ્યાત્વરૂપ અંધતાથી દુઃખી થતા જીવને સમ્યગ્-દર્શનરૂપ નેત્રો મળે, ત્યારે તેના હૃદયમાં કઈ કમ્પાસ રહે ખરી કે ?

અંતરકરણમાં વર્તતા જીવની પ્રવૃત્તિ—

અંતરકરણમાં પ્રવેશ થતાંજ જીવ પ્રથમ તો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાર બાદ અન્તસુદૂર્ત યુષ્ઠી તે ત્યાં રહીને શું કાર્ય કરે છે તે હવે જોઈએ. આ મમય દરમ્યાન જીવ પેલાં અત્યાર સુધી કાળી રાખેલાં-ઉપશમાવેલાં અનિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યોને સ્વચ્છ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવો પ્રયત્ન કરવાથી ઉપયુક્ત કર્મ-દ્રવ્યોમાંથી જે કર્મ-દ્રવ્યો સર્વથા શુદ્ધ બની જાય છે. તેને ‘સમ્યક્ત્વ-મોહનીય’ એવું નામ આપવામાં આવે છે; જે અર્ધ-શુદ્ધ બને છે તેને ‘મિશ્ર-મોહનીય’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે; અને જે અશુદ્ધને અશુદ્ધજ રહી જાય છે તેને ‘મિથ્યાત્વ-મોહનીય’ કહેવામાં આવે છે (અને આમ કહેવું એ તો સ્વાભાવિક જ છે કેમકે એવું એ અસલ નામજ છે).

જેમ અતિમલિન કાચ બહારથી આવતા પ્રકાશને રોકી રાખે છે, કિન્તુ તેજ કાચનો મેલ દૂર કરી તેને સ્વચ્છ બનાવવામાં આવે, તો પછી તે આ પ્રકાશનો પ્રતિબંધક રહેતો નથી, તેવીજ રીતે મિથ્યાત્વમોહનીયરૂપ કાચનો મિથ્યાત્વરૂપ મેલ દૂર કરી તેને શુદ્ધ બનાવવામાં આવે, ત્યારે તે સમ્યક્ત્વરૂપ પ્રકાશને અદર આવતાં નજ અટકાવે, એ દેખીતી વાત છે.

મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ વિભાગો—

ઉપર જોયું તેમ ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વમાં વર્તતો આત્મા મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો કરે છે. આ સંબંધમાં જૈન શાસ્ત્રોમાં જે વસ્ત્ર, જળ અને મહનકોદ્રવાનાં એમ ત્રણ દૃષ્ટાન્તો આપવામાં આવે છે, તે તરફ હવે દૃષ્ટિપાત કરીએ.

જેમ કોઈ મલિન વસ્ત્રને ધોવામાં આવે, તો તે નિર્મળ-સ્વચ્છ બની જાય; કોઈક એવું વસ્ત્ર ધોવાતાં તે અર્ધ શુદ્ધ બને; અને કોઈક વસ્ત્ર એવું પણ હોય કે ધોયા છતાં પણ તે મલિનજ રહે, તેમ પ્રવૃત્તિમાં સમજ લેવું. એવીજ રીતે કેટલુંક મલિન જળ સ્વચ્છ થાય, કેટલુંક નિર્મળ તથા મલિન અર્થાત્ મિશ્ર રહે અને કેટલુંક જળ મલિનજ રહે, એ બીજું દૃષ્ટાન્ત છે. મહન કોદ્રવાને ધોવાથી તેમાંના કેટલાક સંપૂર્ણ મયણા રહિત થાય, કેટલાક થોડે ઘણે અથો મયણા સહિત રહે અને કેટલાક તો સર્વથા મયણા સહિતજ રહે, એ ત્રીજું દૃષ્ટાન્ત છે.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછીના જીવનો પરિણામ—

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અંતર્મુદૂર્તનો કાલ વીત્યા બાદ ઉપર્યુક્ત આ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એ ત્રણ વિભાગોમાંથી જે દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તે પ્રકારની જીવની સ્થિતિ થાય છે. અર્થાત્ જે શુદ્ધ દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તો આત્મા 'ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ' પ્રાપ્ત કરે છે; જે મિશ્ર દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તો તે 'મિશ્રદષ્ટિ' અને છે; અને જે અશુદ્ધ દ્રવ્ય ઉદયમાં આવે, તો તો તે ફરીથી 'મિથ્યાદષ્ટિ' થાય છે.

અત્ર ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હકીકત તો એ છે કે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વની મદદથી આત્મા જે મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ વિભાગો બનાવે છે, તેમાંથી ગમે તે એક તો અંતર્મુદૂર્ત કાલ વીત્યા બાદ ઉદયમાં આવે છેજ અને તેમ થતાં તે તથાવિધ (અર્થાત્ ચોથા, ત્રીજા કે પહેલા) ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

કર્મઅન્યકારો અને સિદ્ધાન્તકારો વચ્ચે સમ્યક્ત્વ પરત્વે મતભેદ—

(૧) અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનેજ પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ અનાદિ કાલથી સંસારમાં જન્મજીવ કરતાં કરતાં જીવ પહેલી વારજ જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે, તે તો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વજ છોડી શકે તેમજ વળી આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી અંતર્મુદૂર્ત કાલ પૂર્ણ થયા બાદ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ દષ્ટિ, મિશ્ર દષ્ટિ તથા મિથ્યાદષ્ટિ એ ત્રણ સ્થિતિઓ પૈકી યથાસંભવ કોઈ પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છેજ; કેમકે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના સમય દરમ્યાન તે ઉપર્યુક્ત ત્રણ વિભાગો જરૂર કરે છેજ, આ વાત તેમજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો જે પ્રકાર આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે હકીકતના સંબંધમાં મતભેદ છે; કેમકે આ હકીકત તો કર્મઅન્યકારોનેજ માન્ય છે, જ્યારે સિદ્ધાન્તકારો એ બાબતમાં તેમનાથી જૂદો અભિપ્રાય ધરાવે છે.

સિદ્ધાન્તકારોનું માનવું એમ છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમતઃ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વનેજ પ્રાપ્ત કરે એવો કંઈ અચળ નિયમ નથી; અર્થાત્ કોઈક અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને તો કોઈક ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વિશેષમાં એ પણ અત્ર ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જે પ્રાણી સિદ્ધાન્તકારોના મત મુજબ પ્રથમતઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે, તેનો પ્રકાર કર્મઅન્યકારોએ બતાવેલ પ્રકારને મોટે ભાગે અર્થાત્ યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ ઠરણની પ્રાપ્તિપૂર્વક અંતરકરણના પ્રથમ સમયમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં સુધી મળતો આવે છે; પરંતુ વિશેષતા એ છે કે આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના અનુભવ સમયમાં (કે તે પહેલાં પણ) તે જીવ મિથ્યાત્વમોહનીયના શુદ્ધ, અર્ધ-શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો-પુંને કરતો નથી. આથી કરીને નિર્મળ ઔપશમિક ભાવને અંતર્મુદૂર્ત કાલ પર્યંત અનુભવીને તે પ્રાણી પાછો મિથ્યાદષ્ટિ અવસ્થાનેજ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કે મિશ્ર-દષ્ટિ એ બેમાંથી એક પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સંબંધમાં સિદ્ધાન્તકારો ઈલ્લિકાનું દૃષ્ટાન્ત રજી કરે છે.

જે જીવ તથાવિધ સામગ્રીના સદ્ભાવને લઈને પ્રથમતઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને બદલે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે, તે સંબંધમાં સિદ્ધાન્તકારો જે નિષ્ણ બતાવે

છે, તેનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે. આ વિધિ પ્રમાણે પ્રાણી પ્રથમ તો યથાપ્રવૃત્તિકરણનો અધિકારી બને છે અને ત્યાર બાદ અપૂર્વકરણના સામર્થ્ય વડે રાગ-દ્વેષની પરિણતિકરણ અન્યથા બેઠી નાખે છે અને એજ કરણને લઈને (નહિ કે અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા) મિથ્યાત્વ મોહનીય દ્રવ્યના ત્રણ પુંજો બનાવે છે અને ત્યાર પછી અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરી એ કરણની સહાયથી (નહિ કે અન્તરકરણની મદદથી) આ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજોમાંથી શુદ્ધ પુંજનોજ અનુભવ કરે છે અર્થાત્ તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે; અને આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થયા વિનાજ તે એકદમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો સ્વામી બને છે.

આ પ્રમાણે આ મત-ભિન્નતા પરત્વે વિચાર કરતાં એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું આવશ્યક છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવજ્ઞ શ્રેણિ વિનાનુંજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે એ વાત નિર્ધિવાદ છે, કેમકે એ હકીકત તો સિદ્ધાન્તકારો તેમજ કર્મશ્રેણિકારો બન્નેને સંમત છે. આથી એમ પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે જે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તે શ્રેણિ વિનાનુંજ હોવું જોઈએ.

કર્મશ્રેણિકારો અને સિદ્ધાન્તવાદીઓની વિચાર-ભિન્નતાનું બીજું સ્થળ એ છે કે જે મનુષ્ય ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વચક્રાક્રમરણ પામે તે દેવ, નરક, મનુષ્ય અને 'તિર્યંચ' એ ચાર ગતિઓમાંથી કઈ ગતિમાં જાય? આ સંબંધમાં કર્મશ્રેણિકારો તો એમજ કહે છે કે તે જીવ દેવગતિમાંજ જાય છે અને તેમાં પણ વળી વૈમાનિક દેવ તરીકેજ જન્મે છે. સિદ્ધાન્તકારો આ વાતથી બહોં અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેઓ તો કહે છે કે તે જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં જે ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે ગતિમાંજ તે જાય છે, અને સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે જાય છે; નરક ગતિમાં સાત નરકોમાંથી છઠ્ઠી નરક સુધી સમ્યક્ત્વને સાથે લઈને જવાય છે.

વિચાર-ભેદનું ત્રીજું સ્થળ એ છે કે અન્ય સેધા બાદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે જીવ મિથ્યાત્વ દશામાં જાય અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિ સ્થાને જઈ પડે તે જીવ ત્યારે મિથ્યાત્વ દશાને લગતાં જે કર્મો બાંધે તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાં હોય કે કેમ? આ સંબંધમાં સૈદ્ધાન્તિક સન્તો નકારમાં પ્રત્યુત્તર આપે છે અર્થાત્ એવી સ્થિતિવાળાં કર્મો ન બંધાય એમ તેઓ કહે છે; જ્યારે કર્મશ્રેણિકાર મહર્ષિઓ એમ કહે છે કે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ રસવાળાં (પરમ ચિકાસવાળાં) કર્મો બાંધવાનો સંભવ નથી.

હવે આ ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પરત્વે જે વધુ વિચારો કરવાના છે, તેમાં કોઈ કોઈ સ્થલે આ જે સમ્યક્ત્વ ઉપરાંત ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પણ તે વિચારો લાગુ પડે તેમ છે, તેથી પ્રથમ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનું સિદ્ધાવલોકન કરવું આવશ્યક છે.

૧ જે જીવનો દેવ, નારકો કે મનુષ્ય તરીકે ઉલ્લેખ ન થઇ શકે તેને 'તિર્યંચ' કહેવામાં આવે છે. જુઓ સરસ્વતી-ભક્ષામર (૪૦ ૭૩).

૨ આ 'પહેલાં' શબ્દ ઉપર બાર મુકવાથી કદાચ એવો પ્રશ્ન ઊઠે ખરો કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી આયુષ્યનો બંધ થાય, તો શું સમજવું? પરંતુ આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર દેખીતો છે કે જે ગતિનું આયુષ્ય જીવ બાંધે તે ગતિમાં તે જાય.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ—

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો કરતાં વધારે ઊંચા દર-જનું છે. તેનું કારણ એ છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો પ્રદેશ-ઉદય રહેલો છે તેમજ વળી આ સમ્યક્ત્વ દર્શનમોહનીયનાં શુદ્ધ પુદ્ગલોના ઉદયરૂપ છે (આથી આ સમ્યક્ત્વ પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ પણ કહેવાય છે), જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં કે એ અપૌદ્ગલિક-આત્મિક સમ્યક્ત્વ છે તેમાં તો મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો પ્રદેશ-ઉદય પણ હોતો નથી; ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં તો મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિ કર્મનો કોઈ પણ ભતનો ઉદય નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તે કર્મ સત્તામાં પણ નથી; અર્થાત્ અનન્તાનુબંધી (સૌથી ખરાબમાં ખરાબ) ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો તેમજ સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીયરૂપ દર્શનમોહનીયના શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવા ત્રણે પુંખેનો સર્વથા ક્ષય છે. આ પ્રમાણે ઉપયુક્ત સાતે પ્રકૃતિનો સમૂલ ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ 'ક્ષાયિક' સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

વિશેષમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની મહત્તા સંબંધી એમ પણ કહી શકાય કે ક્ષાયોપશમિક તેમજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો કઈ આત્માની સાથે સ્થાયી રહેતાં નથી; અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી તે જતાં પણ રહે છે અર્થાત્ આત્મા કુસંગતિ વિગેરે કારણોને લઈને મિથ્યાત્વની પણ બની જાય છે, જ્યારે આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો આત્માનો બધું પરમ મિત્ર ન હોય તેમ તેનાથી એક ક્ષણને માટે પણ ક્વચિત્ જૂઠું રહેતું નથી; પરંતુ સુક્રતાવસ્થામાં પણ તે તેની સાથે જ જાય છે. ઔપશમિક કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વો તો અહિં આ પાછળ રહી જાય છે; અર્થાત્ સુક્રતાવસ્થામાં તેને સાડાં સ્થાન નથી.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે ચડિયાતું છે, તેનો ઓખ થવામાં 'ઉપશમ' અને 'ક્ષય' એ બેમાં શું ભિન્નતા છે તે બધું જરૂરી હોવાથી હવે તે વિચારવામાં આવે છે.

ઉપશમ અને ક્ષયમાં તફાવત—

ઉપશમ અને ક્ષયમાં શું ફરક છે એ સ્પષ્ટ સમજાય તેટલા માટે તેનો ઉદાહરણપૂર્વક વિચાર કરવો ઇંછ છે. ધારો કે આપણી પાસે એક મલિન જળનું પાત્ર છે. થોડા સમય પછી આ તમામ મેલ જળની તળિયે ઘેસી જશે અને ત્યાર પછી આ જળ નિર્મળ દેખાશે. પરંતુ આ નિર્મળતા ક્યાં સુધી રહેવાની? જ્યાં સુધી જળ આ સ્થિતિમાં રહે ત્યાં સુધીજ; કેમકે

૧ કેટલાક આચાર્યોનું આ સંબંધમાં એમ માનવું છે કે આ વાત તો ઉપશમ-ત્રેણિવાળા ઉપશમ-સમ્યક્ત્વને જ લાગૂ પડે છે; નહિ કે અન્યત્ર પણ; અર્થાત્ અન્યત્ર તો પ્રદેશ ઉદય સંભવે છે. જુઓ પ્રવચન-સારોદ્ધારની વૃત્તિ (પૃષ્ઠ ૨૮૨).

૨ અત્ર એ કહેવું નિરર્થક નહિ ગણાય કે પ્રાથમિક ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં અનન્તાનુબંધી ચારે કષાયો અને મિથ્યાત્વ મોહનીય એ પાંચનેનાજ 'ઉપશમ' છે, જ્યારે ઉપશમ-ત્રેણિના ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં ઉપયુક્ત ચારે કષાયો તેમજ દર્શનમોહનીયના મિથ્યાત્વમોહનીય ઉપરાંત મિશ્ર મોહનીય તથા સમ્યક્ત્વ-મોહનીય એનો પણ અર્થાત્ એકંદર સાતનો 'ઉપશમ' છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં વિશેષતા એ છે કે તેમાં આ સાતનો 'ક્ષય' છે.

જ્યાં પણ આ જળની સ્થિતિમાં ખલેલ પહોંચતાં એ ચેલના રજકણો પાછા સર્વજ પ્રસરી જવાના અને જે જળ નિર્મળ દેખાતું હતું તે પાછું અસ્વચ્છ માલૂમ પડ્યું. પરંતુ જો આ જળમાંથી તેની અસ્વચ્છતાનો સર્વથા નાશ કરવામાં આવે, તો પછી આ જળ આઘાત, પ્રત્યાઘાત કે એવી કોઈ પણ ક્રિયાથી કદી પણ અસ્વચ્છ બને ખરૂં કે? તેવીજ રીતે પ્રસ્તુતમાં મોહનીયના સંબંધમાં આ વાત ઘટાવવામાં આવે છે. મોહનીય કર્મના રજકણો આત્માના પ્રદેશમાં જ્યારે સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તે પ્રદેશો સ્વચ્છ લાગે છે. પરંતુ જેમ પેલાં જળની નીચે યેસી ગયેલા રજકણો જળને કિંચિત્માત્ર ક્રિયાની અસર થતાં અદ્ય સમયમાં તમામ જળમાં પ્રસરી જાય છે, તેમ ઉપશાન્ત થયેલ મોહનીય કર્મના રજકણો કારણ મળતાં સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાં પ્રસરી જાય છે, અર્થાત્ તે અમુક કાળ વીત્યા બાદ જરૂરજ પાછા ઉદયમાં આવે છે. પરંતુ જો મોહનો સર્વથા ક્ષય કરવામાં આવ્યો હોય—આ મોહનીય કર્મના રજકણોને આત્મપ્રદેશમાંથી હમેશને માટે હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હોય, તો તેનો કદી પણ પાછો ઉદય થાય ખરો કે? આ ઉપરથી એમ સમજી શકાય છે કે જેનો ઉપશમ થયો હોય તે તે સમયમાં કે ત્યાર બાદ પણ અમુક સમય સુધી જ ઉદયમાં આવે નહિ, પરંતુ અમુક કાળ પછી તે જરૂરજ ઉદયમાં આવે છે; જ્યારે ક્ષયના સંબંધમાં તો તે સત્તામાં પણ નહિ હોવાને લીધે તેનો કદાપિ પણ ઉદય થવાનો અદ્વાયે પણ સંભવ નથી.

ઉદયાદિતું સ્વરૂપ—

સાથે સાથે ‘ઉદય’ અને ‘ક્ષયોપશમ’નું સ્વરૂપ પણ વિચારી લઈએ, તેમજ ઉપશમ અને ક્ષયોપશમની ભિન્નતા પણ જોઈ લઈએ.

જે કર્મ આપણે બાંધું હોય તે કર્મનું દૂળ ભોગવવું તે ‘ઉદય’ કહેવાય છે, અર્થાત્ તે કર્મ ઉદયમાં આવ્યું છે એમ સમજવું.

‘ક્ષયોપશમ’ શબ્દ ક્ષય અને ઉપશમ એ બેનો બનેલો છે. આ હકીકત ક્ષયોપશમ—અવસ્થા દરમ્યાન ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ક્ષય થાય છે અને નહિ ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ઉપશમ થાય છે એ ઉપરથી ચરિતાર્થ થાય છે. ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ઘાત કરવા પૂર્વક અનુદિત કર્મનો સર્વથા વિષ્કંભ તે ઉપશમ છે. આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે ક્ષયોપશમમાં પ્રદેશ—ઉદય રહેલો છે, જ્યારે આ ઉદયનો પણ ઉપશમમાં અભાવ છે. આ કારણને લઈને પણ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયોપશમિક કરતાં ઊંચી કોટિનું ગણી શકાય છે.

‘ઉદય’ અને ‘ક્ષય’ તો આટલે કર્મોના થાય છે. પરંતુ ‘ક્ષયોપશમ’ તો જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર ઘાતિકર્મનોજ હોઈ શકે છે અને તેમાં પણ વળી ‘ઉપશમ’ તો મોહનીય કર્મનોજ હોઈ શકે છે.

હવે પાછા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવી જઈએ અને તેમ કરીને મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ત્રણના સંબંધમાં કેટલીક વિશેષતાનું અવલોકન કરીએ.

આ વર્તમાનકાલમાં (પંચમ આરામાં) કયા કયા સમ્યક્ત્વનો સંભવ છે?—

આ વર્તમાન પંચમ કાલમાં ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણે સમ્યક્ત્વનો સંભવ છે. પરંતુ ઉત્પત્તિ તો પૂર્વનાં બેનીજ છે, કેમકે શાસ્ત્રમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ તો ચરમ તીર્થકર મહાવીરસ્વામીના સમગ્રલીન મુન્યોને માટે બતાવવામાં આવી છે.

અત્ર એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે પૂર્વ ભવમાં પ્રાપ્ત કરેલા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત દુઃખસંહસૂરિ મહાત્મા આ પંચમ આરાના અંતમાં દેવગતિમાંથી વ્યવીને આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ લેનાર છે, એ વાતથી સિદ્ધ થાય છે કે આ પંચમ આરામાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી વ્યક્તિનો સર્વથા અસંભવ નથી.

‘કયું સમ્યક્ત્વ સ્વભવનુંજ પરભવનુંજ કે ઉભય-સ્વરૂપી હોઈ શકે છે?—

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે સ્વભવનું અને પરભવનું સમ્યક્ત્વથી શું સમજવું તે જોઈ લઈએ. ધારો કે કોઈ મનુષ્ય તેના તે મનુષ્ય-ભવમાં કોઈક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તો આ તેનું સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું ગણાય છે અને એ તે પૂર્વ ભવના સમ્યક્ત્વ સહિત મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેનું તે સમ્યક્ત્વ પરભવનું કહેવાય છે.

(૧) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનુંજ હોય છે, કેમકે કોઈ પણ જીવ એક ગતિમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત બીજી ગતિમાં જઈ શકતો નથી.^૧

(૨) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનુંજ હોય કે પરભવનુંજ હોય કે સ્વભવનું તેમજ પરભવ એમ બન્ને પ્રકારનું હોય, એ બાબતસર સૈદ્ધાન્તિકો અને કર્મગ્રન્થકારો વચ્ચે વિચાર-ભિન્નતા છે. સૈદ્ધાન્તિકોના મત પ્રમાણે સાત નરકોમાંની પ્રથમની છ નરકો સુધીના જીવોનું આ સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું યા પરભવનું પણ હોઈ શકે છે, જ્યારે સાતમી નરકના જીવોનું આ સમ્યક્ત્વ સ્વભવનુંજ હોઈ શકે છે.^૨ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ ચારે દેવગતિમાંના જીવોનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું તેમજ પરભવનું એમ બન્ને પ્રકારે સંભવી શકે છે; અને આ વાત તો મનુષ્યો અને સંસારી તિર્યચોને પણ લાગૂ પડે છે.

કર્મગ્રન્થકારોની આ પરવે શું વિચાર ભિન્નતા છે તે સમજવાં તેમના મતમાંના ચાર નિયમો તરફ ધ્યાન આપવું ઉચિત છે. (ક) તિર્યચ કે મનુષ્ય એ બેમાંથી કોઈ પણ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત તો વૈમાનિકગતિ સિવાય અન્યત્ર જતાજ નથી. (ખ) ‘અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો સ્વર્ગ કે નરક ગતિમાંથી આવેલા હોતા નથી, કિન્તુ તેવા મનુષ્યો મનુષ્ય અને તિર્યચ ગતિમાંથીજ આવેલા હોય છે. (ગ) નારક જીવો મરીને તર-

૧ આ વિષય ઋષ્યચન-સારોદ્ધારના ૧૪૯ આ દ્વારની વૃત્તિમાં તેમજ પ્રભોત્તર-સાર્થશતક મંથમાં પણ નજરે પડે છે.

૨ ઉપશમ-શ્રેણિમાં મૃત્યુ પામીને અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવને અપર્યાપ્તસ્થામાં પરભવનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે એવો મતાત્તર છે.

૩ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત જીવ મરીને સાતમી નરકમાં જઈ શકે નહિ.

૪ આ ચાર નિયમોમાંથી પ્રથમ તેમજ અન્તિમ એ બે નિયમો સૈદ્ધાન્તિકોને માન્ય નથી, પરંતુ બાકીના બે નિયમો માન્ય છે.

૫ જે મનુષ્ય કે તિર્યચનું આયુષ્ય પૂર્વ કોટિ યાને એક કરોડ પૂર્વ (૮૪ લાખને ૮૪ લાખે ગુણવાથી એક પૂર્વ થાય છે, અર્થાત્ પૂર્વ=૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) થી અધિક હોય તેને ‘સંખ્યેય’ વર્ષના આયુષ્યવાળા ન કહેતાં ‘અસંખ્યેય’ વર્ષના આયુષ્યવાળા કહેવામાં આવે છે.

તજ નરક-ગતિ કે સ્વર્ગગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી અને તેવીજ રીતે દેવતાઓ વ્યવીને-મરીને તરતજ સ્વર્ગ-ગતિ કે નરક-ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (બ) નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય કે દેવ એમાંથી કોઈ પણ જીવ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને સાથે લઈને તિર્યચ ગતિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી.^૧ આ ચાર નિયમોને લક્ષ્યમાં રાખવાથી એઈ શકાય છે કે વૈમાનિક દેવો તથા સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા સંસ્રી મનુષ્યો એ એજ વર્ગોનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પરભવનું સંભવે છે; કારણ કે મનુષ્ય સમ્યક્ત્વયુક્ત મરીને વૈમાનિક દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને—તે દેવને પરભવનું સમ્યક્ત્વ છે. તેવીજ રીતે જ દેવ સમ્યક્ત્વયુક્ત મરીને મનુષ્ય^૨ થાય ત્યારે તેને—તે મનુષ્યને પરભવનું સમ્યક્ત્વ છે. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેટલા માટે નીચેના શબ્દો ઉમેરવામાં આવે છે.

આપણે એઈ ગયા તેમ ત્રીજા નિયમ ઉપરથી નરકમાં અને સ્વર્ગમાં જનારા તરીકે તો તિર્યચ-મનુષ્યોજ સિદ્ધ થાય છે આથી, તેમજ પહેલા નિયમને લઈને એટલે કે તિર્યચ-મનુષ્યો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત નરકમાં ઉત્પન્ન થાય નહિ, એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે નારક જીવોને પરભવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય નહિ. તેજ પ્રમાણે પહેલા અને ત્રીજા નિયમોને લઈને ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ દેવતાઓને તેમજ ધીજ અને ચોથા નિયમોને લીધે અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યચોને પણ પરભવનું સમ્યક્ત્વ હોય નહિ. અર્થાત્ આ જીવોને સ્વભવનુંજ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંભવી શકે છે. સંસ્રી^૩ તિર્યચોનું પણ સમ્યક્ત્વ પરભવનું હોઈ શકે નહિ એ વાત પહેલા અને ચોથા નિયમો વિચારવાથી સમજી શકાય છે.

(૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મનુષ્યગતિ સિવાય અન્યત્ર કોઈ પણ ગતિમાં સ્વભવનું હોતુંજ નથી. વિશેષમાં સાત નરકો પૈકી છેલી ચાર નરકના જીવોને તેમજ સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યચોને તથા ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ ત્રણ પ્રકારના દેવતાઓને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોતું નથી એવો નિયમ છે, આથી કરીને પ્રથમની ત્રણ નરકભૂમિના જીવોનું તેમજ વૈમાનિક દેવોનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પર-ભવનું સમજવું. અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને તેમજ તેવા તિર્યચોને પણ પર-ભવનુંજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે એવો નિયમ છે. આથી સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા (સંસ્રી) મનુષ્યોને સ્વ-ભવનું અને પર-ભવનું એમ બન્ને પ્રકારનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સંભવે છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની કઈ ગતિમાં જાય?—

પ્રસંગોપાત એ વાત વિચારવામાં આવે છે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે મનુષ્ય કઈ ગતિમાં જાય છે. આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં પહેલાં એ જાણવું આવશ્યક છે કે આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું તે પૂર્વે આગામિ ભવનું આયુષ્ય ગદ્યાર્થ ગયું છે કે નહિ? જો

૧ આ વાત વિચારણીય છે. કેમકે અપર્યાપ્તવર્યામાં તિર્યચને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે. જુઓ છકા કર્મ-મન્થની ૨૩ મી અને ૩૩ મી ગાથા.

૨ આનો દેવ મરીને મનુષ્યજ થાય, એ વાત ત્રીજા અને ચોથા નિયમો ઉપરથી એઈ શકાય છે.

૩ શું સંસ્રી તિર્યચો સંખ્યેય વર્ષનાજ આયુષ્યવાળા હોય છે એવો પ્રશ્ન અત્ર ઉઠાવવાની કંઈ જરૂરજ નથી. કેમકે તિર્યચ ગતિમાંના કોઈ પણ જાતના જીવને પરભવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ થતીજ શકે નહિ, એ વાત તો ચોથા નિયમ ઉપરથી સુતરાં સમજી શકાય છે.

આત્મ આયુષ્ય બંધાઈ ગયું હોય તો તો જે ગતિના આયુષ્ય સંબંધી બંધ થયો હોય, તે ગતિમાં જતુંજ પડે; અને તે પણ બીજી કોઈ ગતિ નહિ પણ ત્રણ નરક, વૈમાનિક દેવગતિ અને અસંખ્યેયવર્ષાયુષ્યવાળી મનુષ્ય-તિર્યંચ ગતિમાંનીજ કોઈ પણ ગતિ સમજવી. અને જો પરભવનું આયુષ્ય ન બંધાયું હોય, તો તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચારે ગતિઓને સહાને માટે જહાંજલિ આપીને સર્વોત્કૃષ્ટ પંચમ ગતિને અર્થાત્ તેજ ભવમાં મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની કેટલા ભવમાં મોક્ષે ભય ?—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ જો પરભવના આયુષ્યનો બંધ થયો ન હોય, તો તો તેજ ભવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી મોક્ષે ભય, નહિ તો જે ભવમાં આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તે ભવથી ધણું ખડું તો ત્રીજે ભવે કે ચોથે ભવે જરૂરજ મોક્ષે ભય અને કવચિત્ પાંચમે ભવે પણ ભય. પરંતુ આથી વિશેષ ભવો તો તેને નજ કરવા પડે એ નિઃસંદેહ વાત છે. છેક પાંચમે ભવે મુક્તિ-રમણીને વરનારા તરીકે શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ અને દુઃપ્રસહ-સૂરિઓનાં જે ઉદાહરણો મોબુદ છે. ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી એ કર્મપ્રકૃતિની ૩૨ મી ગાથાના વિવરણમાં બન્ને ઉદાહરણો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેમજ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્ર-ચાર્ય ત્રિપટિશલાકાપુરૂષચરિત્રમાં (આઠમા પર્વના અચ્યારમા સર્ગના ૫૧-૫૨ શ્લોકો-માં) કૃષ્ણ વાસુદેવ સંબંધી એ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે. વિશેષમાં આ બાબત ઉપર વસુદેવ-હિલુડી પણ પ્રકાશ પાડે છે.

શ્રીદુઃપ્રસહસૂરિના પાંચ ભવો—

એ તો જાણીતી વાત છે કે દુઃપ્રસહસૂરિ પૂર્વભવીય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વયુક્ત આ વર્તમાન પંચમ આરાના અંતમાં દેવલોકમાંથી ચ્યવીને અત્ર ઉત્પન્ન થનારા છે અને અહિંથી કાળ-ધર્મે પામીને સૌધર્મ દેવલોકમાં અને ત્યાંથી પાછા મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ મોક્ષે જનાર છે. વિશેષમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ મનુષ્યભવમાંજ આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ સંભવે છે, તો દેવલોકમાંથી ચ્યવીને દુઃપ્રસહસૂરિ તરીકે જન્મ લેનારા તો આચાર્ય, દેવલોકમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાને લીધે તે ભવની પૂર્વેના ભવમાં અને તે પણ મનુષ્ય તરીકેનાજ ભવમાં ઉપાર્જન કરેલું હોવું જોઈએ અર્થાત્ (૧) આ મનુષ્ય તરીકેનો ભવ, ત્યાર બાદ (૨) દેવ તરીકેનો, ત્યાર પછી (૩) મનુષ્યનો, (૪) પછીથી દેવનો અને અંતમાં (૫) મનુષ્યનો એમ તેમના પાંચ ભવો છે.

શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના પાંચ ભવો—

કૃષ્ણ વાસુદેવ કૃષ્ણ વાસુદેવ તરીકેના ભવથી પાંચમે ભવે મોક્ષે જશે, એ વાત પણ સમજી શકાય તેમ છે. જેમકે કૃષ્ણ વાસુદેવ એના એ ભવમાંથી ત્રીજી નરકમાં અને ત્યાંથી

૧ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે જો દેવ કે નરક ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે જીવ ત્રીજે ભવે મોક્ષે ભય. અને જે જીવે અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યંચનું આયુષ્ય બાંધ્યા બાદ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે જીવ ચોથે ભવે મોક્ષે ભય, કેમકે યુગલિકો મરણ પામીને પ્રાયઃ દેવગતિજ પામે અને ત્યાંથી ચ્યવી મનુષ્ય થઈ મોક્ષે ભય.

મનુષ્યગતિમાં, ત્યાંથી વળી મરણ પામીને વૈમાનિક દેવગતિમાં અને ત્યાંથી અધીને આ ભારતવર્ષમાં ગંગાદ્વારે પુરના સ્વામી જિતશત્રુ રાજના અગ્રમ નામના પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થયો અને તે ભવમાં તીર્થકરનામકર્મના વિપાકોદયનો અનુભવ કરી મોક્ષે સિધાવયો.

સમ્યક્ત્વના પ્રકારો—

શાસ્ત્રમાં સમ્યક્ત્વના ઘણા પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે. જેમકે સમ્યક્ત્વ એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ પ્રકારનું પણ સંભવે છે. જિનેશ્વરોએ પ્રરૂપિત કરેલાં તત્ત્વો પર જે શ્રદ્ધા કરવી તે એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. અર્થાત્ ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ “તૈમેવ સાઠં વિરસંકં જં જિણેહિં પવેદ્ય” એટલે કે સકલ દોષરહિત અને સમસ્ત ગુણ સંપન્ન એવા જિનેશ્વરોએ જે તત્ત્વ પ્રકારનું છે તે સત્ય છે, એવી રૂચિરૂપ સમ્યક્ત્વ તે આ એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વના બે પ્રકારો ત્રણ રીતે પડે છે:—(૧) દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ; (૨) નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ; અને (૩) નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વ.

દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ—

જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલાં તત્ત્વો સત્ય છે એ વાતનો પરમાર્થ નહિ બાણવા છતાં પણ શ્રદ્ધા કરનારાના સમ્યક્ત્વને ‘દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ’ સમજવું. પરંતુ પરમાર્થના બાણકારના સંબંધમાં તો આનું સમ્યક્ત્વ ‘ભાવ-સમ્યક્ત્વ’ સમજવું: કેમકે આ ભાવ-સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણી જીવાદિક સત્ત પદાર્થોને નય, નિષેધ, સ્વાદ્વાદ ઇત્યાદિ સંલ્પીપૂર્વક બાણ છે અને ત્યાર પછી તેને વિશે શ્રદ્ધા રાખે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વમાંથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે જ્યારે ઔપશમિક અને ક્ષાયિકનો ભાવ-સમ્યક્ત્વમાં અંતર્ભાવ થાય છે, કેમકે પ્રથમ સમ્યક્ત્વ તો પાંદગલિક છે, જ્યારે બાકીનાં બે તો આત્મિક છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે, કેમકે ‘દ્રવ્ય’ સમ્યક્ત્વમાંના ‘દ્રવ્ય’ શબ્દથી અત્ર ‘પુદ્ગલ’ અર્થ કરવાનો નથી. વળી આ દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અગ્રમત્ત નામના સાતમા ગુણસ્થાનકમાં પણ સંભવે છે.

નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ—

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિક આત્માના શુદ્ધ પરિણામને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ બાણવું. આત્મા અને તેના ગુણો કંઈ ભુદા નથી, પરિણામે અનન્ય છે, એક છે; કેમકે અલેદ પરિણામે પરિણત થયેલો આત્મા તે તદગુણ રૂપજ કહી શકાય. જેવું બાણ્યું તેવાજ ત્યાગભાવ જેને હોય અને શ્રદ્ધા પણ તદગુણ હોય તેવા સ્વરૂપોપયોગી જીવનો આત્મા તેજ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે. આત્મા રત્નત્રયાત્મક અલેદભાવે શરીરમાં રહ્યો છે, માટે રત્નત્રયના શુદ્ધ ઉપયોગે વર્તતા જીવને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ કહીએ. સાધુ-દર્શન, જિન-મહોત્સવ, તીર્થ-ચારાદિક હેતુથી ઉત્પન્ન થતાં સમ્યક્ત્વને ‘વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે.

બાકી રહેલાં નિસર્ગ અને અધિગમ સમ્યક્ત્વનો વિચાર કરતાં પૂર્વે નિસર્ગ અને અધિગમના અર્થ વિચારી લેઈએ.

૧ છાયા—

તદેવ સત્યં નિઃશઙ્કં વચ્ચ જિનેઃ પ્રવેદિતમ્ ।

પરના ઉપદેશની નિરપેક્ષતાને ‘નિસર્ગ’ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે પરના ઉપદેશની અપેક્ષા તે ‘અધિગમ’ કહેવાય છે. ‘નિસર્ગ’ શબ્દનો અર્થ ‘સ્વભાવ’ થાય છે. તેથી નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વનો અર્થ સ્વાભાવિક સમ્યક્ત્વ અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વ એમ થાય છે. આથી કોઈને શંકા ઉત્પન્ન થાય કે સ્વાભાવિક રીતે વળી સમ્યક્ત્વ મળે ખરું કે? આના સમાધાનાર્થે ત્રણ દૃષ્ટાંતો વિચારીએ. ધારો કે કોઈ વટેમાર્ગુ ભૂલો પડ્યો છે તો એ જનવા ભેગ છે કે જમતાં જમતાં પણ અર્થાત્ કોઈને પણ માર્ગ પૂછ્યા વિના પણ તે ખરા માર્ગ ઉપર આવી જાય. કોઈકની બાબતમાં એમ પણ બને કે તે ગમે તેટલો પોતે પ્રયત્ન કરે તો પણ ખરો રસ્તો તેને જાહેર નહિ. જ્યારે ખરા માર્ગનો જાણકાર કોઈ મળી આવે અને તે દ્વારા તેને યથાર્થ માર્ગનું ભાન થાય, ત્યારેજ તેનું કાર્ય સરે.

આ પ્રમાણે જ્ઞવરથી પીડિત હોય એવા કોઈ પુરૂષનો જ્ઞવર ઔષધિના સેવન વિના પણ જતો રહે અને કોઈક વખતે એમ પણ બને કે ઔષધિનું પાન કર્યાથીજ તેનો તે જ્ઞવર જાય. એવી રીતે એમ પણ જનવા ભેગ છે કે કોદ્રવ નામનું ધાન્ય ઘણા કાલે સ્વયમેવ નિર્મલન (મયણા રહિત) બની જાય અથવા તો છાણુ વિગેરેના પ્રયોગથી તે તેનું બને. આ દૃષ્ટાંતો ઉપરથી એઈ શકાય છે કે પરની અપેક્ષા વિના પણ કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ (૧) સ્વાભાવિક રીતે—અરે ખુદ તીર્થંકરની પણ સહાય લીધા વિના અથવા તો (૨) સદ્ગુરૂના ઉપદેશથી પણ થઈ શકે છે. પ્રથમ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વને ‘નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ’ અને દ્વિતીય પ્રકારથી મળેલ સમ્યક્ત્વને ‘અધિગમ-સમ્યક્ત્વ’ સંબોધવામાં આવે છે. અર્થાત્ કોઈ શુકલપક્ષી, કાલાદિક કારણ પરિપાકવંત, ચરમાવર્ત, ચરમકરણી એવો જાત જાતે એવો જાત જાતે આપોઆપ ઉડાપોહ કરતાં જે સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે તે ‘નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ’ છે, જ્યારે પૂર્વોક્ત કાલાદિક યોગ્યતા હોવા છતાં પણ સદ્ગુરૂના ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યાથીજ જે જાત જાતે આનાદિકાલની પોતાની ભૂલ મટાડી દેવ, ગુરૂ અને ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને વિષે શ્રદ્ધાવાન બને, તેનું સમ્યક્ત્વ ‘અધિગમ-સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો—

કારક, રોચક અને દીપક તેમજ ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એમ બન્ને પ્રકારે સમ્યક્ત્વના ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે. જિનેશ્વરે જેવો વિધિ-માર્ગ પ્રકાશ્યો છે તે વિધિ-માર્ગને, જિનેશ્વરની આજ્ઞાના પરિપાલનપૂર્વક અમલમાં મૂકનારનું સમ્યક્ત્વ ‘કારક’ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ યથાર્થ તત્ત્વ શ્રદ્ધાન પ્રમાણે આગમોક્ત શૈલીપૂર્વક દાન, પૂજા, વ્રત વિગેરે યોગ્ય આચરણ હોય તો તે ‘કારક’ સમ્યક્ત્વ છે. આનું સમ્યક્ત્વ વિશુદ્ધ ચારિત્રવાનને હોય છે.

૧ નિસર્ગ, પરિણામ, સ્વભાવ, અપરોપદેશ એ બધા એકાર્થક શબ્દો છે.

૨ જેને સંસારમાં અર્થ પુદ્ગલ-પરાવર્તન કરતાં ઓછો કાળ પરિભ્રમણ કરવાનું બાકી રહેલું હોય તે જાતને ‘શુકલપક્ષી’ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે એથી વિપરીત પ્રકારના જાતને ‘કુલ્લુપક્ષી’ કહેવામાં આવે છે. શુકલપક્ષીનું સ્થૂલ સ્વરૂપ વીર-ભક્તામર (૫૦ ૮૪-૮૫)માથી મળી શકશે.

ધર્મને વિષે રૂચિમાત્ર કરે, શ્રીજિનોક્ત ધર્મ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાની હમજા સખે, પરંતુ જારે કમી હોવાથી તેવાં અનુક્રમો કરી ન શકે, તેને 'રોચક' સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું બાણુવું. અર્થાત્ યમ-નિયમાદિ આચરણમાં ન મૂકી શકવાની સ્થિતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારું સમ્યક્ત્વ 'રોચક' સમ્યક્ત્વ છે. આ સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને હોય છે. શ્રેષ્ઠિક નૃપતિને આણું સમ્યક્ત્વ હતું.

પોતે મિથ્યાદષ્ટિ અભવ્ય કે દુર્ભવ્ય હોવા છતાં પણ અન્ય ભવ્ય જીવોને ઉપદેશાદિક દ્વારા યથાર્થ માર્ગ તરફ રૂચિવંત કરે-અન્ય જીવો ઉપર તત્ત્વનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે તે જીવનું સમ્યક્ત્વ 'દીપક' સમ્યક્ત્વ છે. દીપક સમ્યક્ત્વધારીને અંતરંગ શ્રદ્ધા હોય નહિ; તે તો દાંભિક વૃત્તિએ કાર્ય કરે; પરંતુ તેમ છતાં પણ તે બીજાઓ ઉપર તત્ત્વનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે, એ તેની ખુબી છે. મિથ્યાત્વથી વાસિત હૃદયવાળો હોઈ કરીને પણ અન્ય જીવોને યથાર્થ માર્ગ ઉપર એ પ્રીતિવાન બનાવે છે, વાસ્તે આવા જીવને દીપક સમ્યક્ત્વવાળો કહેવામાં આવે છે. આવો જીવ અન્ય જીવની સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિનો હેતુ હોવાથી, તેને સમ્યક્ત્વધારી કહેવામાં આવે છે. આ કારણમાં કાર્યના ઉપચારનું દુષ્ટાન્ત છે. વિશેષમાં આ દીપક સમ્યક્ત્વથી યુક્ત પ્રાણીને 'મસાલચી'ની ઉપમા આપી શકાય તેમ છે; કેમકે જેમ મસાલચીના પોતાના હાથમાં બળતી-પ્રકાશક 'મસાલ' હોવા છતાં તે પોતે તો અંધારામાંજ રહે છે, અર્થાત્ તે મસાલથી તે અન્ય જીવો ઉપરજ, નહિ કે પોતાના ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે છે, તેવી રીતે આ પ્રાણી જિનપ્રરૂપિત તત્ત્વોને વિષે અંતરંગ શ્રદ્ધાન રહિત હોઈ કરીને પણ અન્ય જીવોના ઘટમાં પ્રકાશ પાડે છે એટલે કે તેમને આ તત્ત્વો તરફ રૂચિ-શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે શાસનોન્નતિનું કાર્ય કરતો હોવાથી, તે પ્રાણીને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વયુક્ત કહેવામાં આવે છે. આણું સમ્યક્ત્વ અંગારમર્દકાર્થને હતું.

બીજી રીતે સમ્યક્ત્વના પડતા ત્રણ વિભાગો પરત્વે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા હોવાથી, અત્ર તે સંબંધમાં કંઈ વિચારવાનું બાકી રહેતું નથી છતાં પણ અત્ર એટલું કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય કે ક્ષાયિકાદિક ત્રણ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ તેનાં આવરણરૂપ કર્મના ક્ષયાદિકથી થાય છે. અર્થાત્ યથાર્થ દર્શન આવૃત્ત કરનારા દર્શનમોહદર્શીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓનો તેમજ ચાર અનન્તાનુબન્ધી કપાયોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ 'ક્ષાયિક' કહેવાય છે, આ સાતે પ્રત્યુત્થાનોનાજ ઉપશમથી ઉદ્ભવતું સમ્યક્ત્વ 'ઔપશમિક' કહેવાય છે; જ્યારે એના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ 'ક્ષાયોપશમિક' કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારો—

ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ સમ્યક્ત્વમાં 'સાસ્વાદન' સમ્યક્ત્વ ઉમેરતાં સમ્યક્ત્વના ચાર ભેદો થાય છે. ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાંથી પતિત થઈને મિથ્યાદષ્ટિરૂપ પ્રથમ શુદ્ધસ્થાનક પર જતાં આ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કોઈ પુરૂષને ગોળ ખાધા પછી વમન થાય તોપણ તેને કંઈ બળચટો પરંતુ અનિચ્છિત સ્વાદ લાગે તેમ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વથી પડીને

નિશ્ચયત્વે જતાં આ સમ્યક્ત્વનો કંઇક સ્વાદ રહી જાય. આવા સમ્યક્ત્વને 'સાસ્વાદન' નામ આપવામાં આવ્યું છે.

સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો—

આ ચાર સમ્યક્ત્વમાં 'વેદક' સમ્યક્ત્વ ઉમેરતાં સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો થાય છે. અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાય, મિથ્યાત્વ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય આ સાત પ્રકૃતિઓ પૈકી પૂર્વની છ પ્રકૃતિઓનો સર્વથા ક્ષય કર્યા બાદ સાતમી પ્રકૃતિને ખપાવતાં ખપાવતાં અર્થાત્ તેનો ક્ષય કરતી વેળાએ, જ્યારે તે પ્રકૃતિમાંના છેલ્લા પુર્ણત્વનો ક્ષય કરવાનો બાકી રહે, તે સમયનું સમ્યક્ત્વ 'વેદક' સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો આગળ બતાવી ગયેલા અશુદ્ધ, મિશ્ર અને શુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજોમાંના પ્રથમના બે પુંજો ક્ષીણ કર્યા બાદ, શુદ્ધ પુંજના છેલ્લા આસને વેદતી વેળાના સમ્યક્ત્વને 'વેદક' કહેવામાં આવે છે. આનું સમ્યક્ત્વ આખા સંસારમાં એકજ વાર મળે છે અને તે પછી તો તરતજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભવ્ય પ્રાણીને કયું સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત થઇ શકે?—

આપણે જોઇ ગયા છીએ તેમ અનાદિ કાળનો મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછીથી મોક્ષે જાય, ત્યાં સુધીમાં વધારેમાં વધારે તેને અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્તનથી કંઇક ન્યૂન કાળ પર્યંત આ સંસારરૂપી કેદખાનામાં સજ્યા કરવું પડે. હવે આનો કોઇક જીવ ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વમાંથી કયું સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત કરે તે વિચારવામાં આવે છે. ઉપશમ તેમજ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ તો વધારેમાં વધારે પાંચ વાર અર્થાત્ એક તો પ્રથમ સમ્યક્ત્વ મળવાના સમયે અને ત્યાર બાદ તો ચાર વાર ઉપશમ-શ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થાય ત્યારે ચાર વાર એમ એકંદર પાંચ વારજ પામી શકાય; જ્યારે વેદક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો એકજ વાર અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ તો અસંખ્ય વાર પ્રાપ્ત થઇ શકે.

કયું સમ્યક્ત્વ કયે ગુણસ્થાનકે હોય છે?—

સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ સાસ્વાદન નામના બીજા ગુણસ્થાનકમાંજ હોય છે; પરંતુ ત્યાંથી આગળ કે પાછળના ગુણસ્થાનમાં નહિજ. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્-દષ્ટિ નામના

૧ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વથી પડીને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં જતા બહુજ ઓછો સમય લાગે છે અને શાસ્ત્રકારો આ સંબંધમાં 'માળ' ઉપરથી પડનારાનું દુષાન્ત રજુ કરે છે. અર્થાત્ માળ ઉપરથી પડેલાને જમિ ઉપર પહોંચતાં જેટલી વાર લાગે તેના કરતાં પછુ અતિશય ઓછા કાળમાં સમ્યક્ત્વનું વચન કરતો જીવ સાસ્વાદની થઇ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જાય, કેમકે સાસ્વાદનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ છ આવલિનો છે.

૨ 'સદ્ ગાત્રાદવનેષ વર્તેતે હૃતિ સાત્ત્વાદવજ્ઞ' અર્થાત્ આસ્વાદન સહિત વર્તે તે સાસ્વાદન એટલે કે પ્રસ્તુતમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું વચન થવા છતાં પછુ તે જીવને કંઇક આસ્વાદ રહી જાય. આવા આસ્વાદન સહિત વર્તે તે 'સાસ્વાદન' છે. પ્રાકૃત લાપામાં આ સમ્યક્ત્વને 'સાસાયણુ' કહે છે અને તેનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર 'સાશાતન' થાય છે. આનો અર્થ એ છે કે (આ=સમન્તાત્) સમસ્તપણુ શાતન કરે-પાતન કરે-સુક્રિ-માગેથી ભ્રષ્ટ કરે તે આશાતન કહેવાય છે. આદિ અનન્તાનુબન્ધી કષાયની સહાયથી સમ્યક્ત્વમાગેથી ભ્રષ્ટ કરે તે 'આશાતન' છે. આવી આશાતનાથી જે યુક્ત હોય તે 'સાશાતન' યાને 'સાસાયણુ' કહેવાય છે.

ચોથા શુભસ્થાનથી લઇને ઉપશાન્તમોહ નામના અચારમા શુભસ્થાન પર્યંત એમ આઠ શુભસ્થાનકો સુધી હોય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિનામક ચોથા શુભસ્થાનકથી લઇને તે છેક અયોગિ-કેવલિનામક ચૌદમા-અંતિમ શુભસ્થાનક સુધી અર્થાત્ એકંદર અચાર શુભસ્થાનકો પર્યંત હોય છે (અને ત્યાર પછી સુક્રતાવસ્થામાં પણ વિદ્યમાન છે). ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિ, પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત અર્થાત્ ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા એ ચાર શુભસ્થાનોમાંજ હોય છે, પરંતુ ત્યાંથી આગળનાં કે પાછળનાં શુભસ્થાનોમાં તેનો સંબંધ નથીજ.

સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ—

‘સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ’નો અર્થ એ છે કે કયું સમ્યક્ત્વ કેટલા વખત સુધી રહેનારું છે. આ સ્થિતિના જ્ઞપન્ય (ઓછામાં ઓછી) અને ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) એમ બે પ્રકારો પડે છે. હવે તેમાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વની જ્ઞપન્ય સ્થિતિ એક સમયની છે, જ્યારે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો છ ‘આવલિની’ છે. આંપશમિક સમ્યક્ત્વની જ્ઞપન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને પ્રકારની સ્થિતિઓ અંતર્મુહૂર્તનીજ છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની જ્ઞપન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ભવસ્થિતિની અપેક્ષાએ તેત્રીસ (૩૩) સાગરોપમથી કંઇક અધિક છે* (આ સિવાયની અપેક્ષાએ અર્થાત્ સુક્રતાવસ્થા આશ્રીને તો તેની સ્થિતિ અનંતકાલની છે, કેમકે આ સમ્યક્ત્વ અવિનાશી છે). ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની જ્ઞપન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે અને તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ (૬૬) સાગરોપમથી કંઇક અધિક* છે. વેદક સમ્યક્ત્વની તો જ્ઞપન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને સ્થિતિઓ એકજ સમયની છે.

દરેક વસ્તુનું અન્વેષણ નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાન એમ છ રીતે થઇ શકે છે, તે વાત આ સમ્યક્ત્વને પણ લાગુ પડે છે, પરંતુ એ સર્વ વાત ગ્રંથ-ગૌરવના ભયથી તેમજ આ સમ્યક્ત્વનું પ્રકરણ ધાર્ણ્ય મોટું થઇ જવાની ભીતિથી અત્ર વિસ્તાર પૂર્વક વિચારવામાં આવી નથી. વિશેષમાં સમ્યક્ત્વના દશ ભેદો પરત્વે જે સ્થાનાંગમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેનું પણ નાત્ર દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવતું નથી. ફક્ત હવે એકજ પ્રશ્ન વિચારી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

૧ એક આવલિમાં અસંખ્યાત સમય પસાર થઇ જાય છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર (સૂ. ૧૦૪).

૨ આ ઉત્કૃષ્ટ કાળ વૈમાનિક ગતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોની અપેક્ષાએ સમજવાનો છે; કેમકે એ વિમાનમાં ગયેલા જીવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તેત્રીસ સાગરોપમનું છે અને એથી જે કંઇક અધિક કાળ કહ્યો છે તે મનુષ્યબલ આશ્રીને સમજવાનો છે.

૩ વૈમાનિક ગતિમાંના કલ્પોપપન્ન દેવતાઓમાંના આરમા દેવલોકના નિવાસીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આવીસ (૨૨) સાગરોપમનું છે અને ત્યાં ત્રણ વાર ગમન થતાં છાસઠ (૬૬) સાગરોપમ વીતી જાય. અને જો આજ ગતિમાંના વિજયાદિ વિમાન આશ્રીને જે ભવ કરવા પડે તો ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તેત્રીસ (૩૩) સાગરોપમનું હોવાથી છાસઠ (૬૬) સાગરોપમ થાય છે. આથી કંઇક અધિક જે કાળ કહેવામાં આવ્યો છે, તે મનુષ્યબલ આશ્રીને જાણવાનો છે.

શું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને અટકાવનારું છે ?—

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘હા’કરમાં છે. પરંતુ આમ ઉત્તર આપવાથી એવી શંકા ઉદભવે છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ તત્ત્વશ્રદ્ધાનને ઉત્પન્ન કરનારું હોઈ કરીને વિમ્મરૂપ કેમ બની શકે ? આના જવાબમાં એ એમ કહેવામાં આવે કે તે મિથ્યાત્વ ભતિનું હોવાથી તે વિમ્મરૂપ છે, તો તો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આવા મિથ્યાત્વ ભતીયથી આત્મ-શ્રદ્ધાનો સંભવ કેમ મનાય વારૂ ? આ સંબંધમાં નીચેનાં એ દૃષ્ટાન્તો વિચારવા આવશ્યક છે.

એ તો દેખીતી વાત છે કે સૂક્ષ્મ અબ્રકરૂપ આવરણથી આચ્છાદિત થયેલો દીપક પણ કાંઈક ન્યૂન પ્રકાશ આપે છે, પરંતુ આ આવરણ દૂર થતાં તેની કાંતિ વિશેષતઃ ઝળકી ઊઠે છે. એવીજ રીતે ક્ષિયિત મહિન વચ્ચમાં ઢંકાયેલા મણિનું તેજ પણ સહેજ ઓછું જણાય છે, પરંતુ સ્વચ્છ વચ્ચમાંથી તેની પ્રભા વિશેષ પડે છે. તેવીજ રીતે પ્રસ્તુતનાં મિથ્યાત્વનાં પુદ્ગલો ક્ષાયોપશમિક ભાવને પ્રાપ્ત થતાં આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધાન કંઈક અસ્ફુટપણે પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પુદ્ગલોનો ક્ષય થતાં આત્મ-સ્વરૂપ સર્વ પ્રકારે પ્રકટ થાય છે (આનુંજ નામ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે).

કેટલીક વાર એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે કે સમ્યક્ત્વ મોહનીયનાં પુદ્ગલોનો ક્ષય થતાં કેમ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય તેનું પણ એથી સમાધાન થઇ બળ્ય છે એ વાત હવે નિવેદન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે એટલું ઉમરેલું આવશ્યક સમજાય છે કે સમ્યક્ત્વના વિશેષ જિજ્ઞાસુએ સમ્યક્ત્વના નિર્સર્ગરૂપિ ઇત્યાદિ દશ પ્રકારો માટે તથા ‘શમાદિક પાંચ લક્ષણો, ‘શંકાદિક પાંચ દૂષણો અને ‘કુશલતાદિક પાંચ ભૂષણો, તેના ‘આઠ પ્રભાવકો તથા સમ્યક્ત્વના ‘રાભસિયોગાદિક છ આગારો, ‘અરિહંતાદિક સંબંધી દશ વિનયો, ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ, ચાર શ્રદ્ધાન, સમ્યક્ત્વની છ ભાવનાઓ તથા છ ચતના તેમજ તેનાં છ સ્થાનકો તથા તેનાં ત્રણ લિંગો એ સમ્યક્ત્વના ૬૭ બોલો એ બધાના સ્વરૂપ માટે પ્રવચન-સારોદ્ધાર પ્રમુખ ગ્રંથો ભેવા.

૧ નિર્સર્ગરૂપિ, ઉપદેશરૂપિ, આસારૂપિ, સૂત્રરૂપિ, બીજરૂપિ, અધિગમરૂપિ, વિસ્તારરૂપિ, ક્રિયારૂપિ, સંક્ષેપરૂપિ તથા ધર્મરૂપિ એ દશ પ્રકારો છે.

૨ શમ, સંવેગ, નિવેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિકતા એ આ પાંચ લક્ષણો છે.

૩ શંકા, આકાંક્ષા, વિચિત્રિતા, મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રશંસા અને તેનો પરિચય એ પાંચ દૂષણો છે.

૪ જિનશાસનને વિષે કુશળતા, પ્રભાવના, તીર્થ-સેવા, સ્થિરતા તથા ભક્તિ એ પાંચ ભૂષણો છે.

૫ વર્તમાન શ્રુતના પારંગત, અસરકારક રીતે ધર્મ-કથા કહેનાર, ખખર વાદી, અપૂર્વ નૈમિત્તિક, તપસ્વી, વિદ્યા અને મત્ર વડે પરાક્રમી, સિદ્ધિઓથી અલંકૃત અને પ્રભાવશાળી કવિ એ આઠ પ્રભાવકો છે.

૬ રાભસિયોગ, ગણાસિયોગ, બલાસિયોગ, સુરાસિયોગ, કાન્તારવૃત્તિ અને ગુરુનિગ્રહ એ છ આગાર છે.

૭ અરિહંત (તીર્થંકર), સિદ્ધ, જિન-પ્રતિમા, સિદ્ધાન્ત, ચારિત્ર-ધર્મ, સાધુ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, અતુ-વિંધ સંઘ અને સમ્યક્ત્વ એ સંબંધી નિનય તે તેના દશ પ્રકાર છે.

जगद्गुरौ दृष्टे यद् भवति तदाह—

भविअकमलाण जिणरवि !, तुहदंसणपहरिसूससंताणं ।
दढबद्धा इव विहडंति, मोहतमभमरवृन्दाइं ॥ ४ ॥

[भव्यकमलेभ्यो जिनरवे ! त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्वसद्भ्यः ।
दृढबद्धानीव विघटन्ते मोहतमोभ्रमरवृन्दानि ॥]

प्र० वृ०—भविअत्ति । भविअकमलाण जिणरवि ! मिथ्यात्वनिशीथिनीप्रान्तसमुदित-
त्वेन यथाऽवस्थितसन्मार्गप्रकाशकत्वेन च जिन एव रविः—जिनादित्यस्तस्य सम्बोधनं हे
जिनरवे !—जिनभानो ! त्वद्दर्शनाद् भव्यकमलेभ्यो मोहतमोभ्रमरवृन्दानि विघटयन्ति ।
तत्र भव्याः—सिद्धिगमनयोग्याः प्राणिनः, तद्गुणबन्धुरत्वेन ज्ञानादिलक्ष्मीनिवासत्वेन च
कमलानीव कमलानि तेभ्यः । अत्र सूत्रस्य प्राकृतत्वात् पञ्चम्यां षष्ठी । त्वद्दर्शनं—त्वदा-
लोकनं तस्मात् प्रहर्षः—परमप्रमोदः तेनोच्छ्वसद्भ्यः—समुद्धृषितरोमकूपेभ्यः । पक्षे विक-
सद्भ्यः । किंविशिष्टानि मोहतमोभ्रमरवृन्दानि ? दृढबद्धान्यपि—चिरप्ररूढान्यपि । पक्षे
कुशेशयकोशान्तर्निबिडपीडितान्यपि । तत्र मोहः—अज्ञानम्, तमस्तु बध्यमानं कर्म, स
एव कलुषत्वेन सुकृततमोरूपाणि भ्रमरपटलानि । अयमाशयः—यथा तरुणतरणि-
किरणव्यतिकरविकस्वरेभ्यः कमलेभ्यः पुष्पन्धयाः पृथग् भवन्ति, एवं भव्यानामपि जग-
ल्लोचनलोभने भगवति जिनेश्वरे साक्षात् कृते समुल्लसितातिशायिशुभभावनावशात् मोहत-
मांसि विलीयन्ते ॥ इति चतुर्थगाथार्थः ॥ ४ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं रविरूपकेण स्तुतिमाह—(भविअत्ति)

हे जिनरवे ! भव्यकमलानां दृढबद्धान्यपि (अत्यर्थं मिलितान्यपि विघटन्ते—शिथिली-
भवन्ति । कानीत्याह—‘मोहतमोभ्रमरवृन्दानि’ मोह एव) यथास्थितवस्तुस्वरूपादर्शनात्
तमांसि मोहतमांसि तान्येव भ्रमरवृन्दानि—अलिकदम्बकानि तानि । (भव्यानां) कीदृशा-
नामित्याह—त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्वल (च्छ्वस ?) तां—भवदवलोकनानन्दोन्मिषताम् ॥ इति
गाथार्थः ॥ ४ ॥

श्लोकार्थ

भविअ (भविज)=क्षब्ध, श्रुति-योग्य.
कमल=अभय.
भविअकमलाण=अव्यय अभयभांशी.
जिण (जिन)=जिन, पीतशरणा.
रवि (रवि)=सूर्य.

जिणरवि ! = हे जिन-सूर्य ।
तुह (त्वत्) = द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनाम.
दंसण (दसेन) = दर्शने.
पहरिस (प्रहर्षे) = व्यत्यंत आनन्द, परम प्रमोद.
ऊससंत (उच्छ्वसत्) = विकसित पाभद्र.

१ प्राकृत भाषाने द्विधि ‘पंचमी’ विभक्तिने गदले अत्र ‘षष्ठी’ विभक्तिनो प्रयोग करवाभा आग्यो छे.

તુલ્યસંપૂર્ણપદ્ધતિસ્વસ્તસંતાપનં=તારા દર્શનના પ્રદર્શથી
વિકસિત થતાં.
વદ (વડ)=મળબળ.
વદ્ (વદ)=અંધારેલા.
વદ્વદ્વા=મળબળ અંધારેલા.
દ્વ (દ્વ)=પણ.
વિદ્વદ્વતિ (વિષદન્તે)=શિથિલ અને છે.

મોહ (મોહ)=મોહ.
તમ (તમસ્)=અંધકાર.
મમર (મમર)=ભ્રમર, ભમરો.
વિંદ (વન્દ)=સમુદાય.
મોહતમમમરવિંદાઈ=મોહાન્ધકારરૂપી ભ્રમરોના સમુદાયો.

પદાર્થ

જગદ્ગુરુના દર્શનનું રૂપ—

“(મિથ્યાત્વરૂપી નિશાનો નાશ કરનારા અને સન્માર્ગના પ્રકાશક એવા) હે જીવન—સૂર્ય ! તારા દર્શનના પ્રકૃષ્ટ આનન્દથી વિકસિત થતાં ભૌત્ય—કમળોમાંથી દૃઢ અંધારેલા એવા પણ મોહાન્ધકારરૂપી ભ્રમરોના સમુદાયો છૂટા પડી જાય છે.”—૪

રૂપદીકરણ

પદ્યનું તાત્પર્ય—

સૂર્યના ઉદયે કમળો વિકસર થતાં તેના કોશમાં રાત્રે સપડાઈ ગયેલા ભ્રમરો જેમ બહાર નીકળી આવે છે, તેમ ભવ્ય પ્રાણીઓને પ્રભુના દર્શન થવાથી તેમની શુભ ભાવના વિકસર થવાથી અનેક ભવોથી એકત્રિત થયેલા કિલ્લ કર્મરૂપ ભ્રમરો તેમનાથી છૂટા પડી જાય છે અર્થાત્ તેવા જીવોનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે—તે જીવોને સદ્જ્ઞાન અને અંતમાં સુક્રિત મળે છે.

ઈદાનીં ભગવતઃ પ્રથમતીર્થપતેઃશ્યવનકલ્યાણકમુદિદ્ય ગાથાસ્તુતિઃ—

લટ્ટત્તળાહિમાણો, સર્વો સર્વદસુરવિમાણસ્સ ।

પદં નાહ ! નાહિકુલગરઘરાવયારુમ્મુહે નટ્ટો ॥ ૫ ॥

[શોભનત્વાભિમાનઃ સર્વઃ સર્વાર્થસુરવિમાનસ્ય ।

ત્વયિ નાથ ! નામિકુલકરગૃહાવતારોન્મુખે નટ્ટઃ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—લટ્ટત્તણ્ણિ । હે નાથ !—હે સ્વામિન્ ! સર્વાર્થાભિધાનસ્ય સુરવિમાનસ્ય સમ-
ગ્રોડપિ લટ્ટત્વાભિમાનઃ—પ્રધાનત્વાહકારો નટ્ટઃ—ક્ષીણઃ । ક સતિ ? ત્વયિ નામિકુલકરગૃ-
હાવતારોન્મુખે સતિ । યદા ત્વં પ્રાગ્ભવે વજ્રનાભઃ પટ્ટસ્વપ્નદેવિનીમણ્ડલાધિપત્યં તૃણવદવ-
ધૂય સંયમસામ્રાજ્યમક્કીકૃત્ય તાન્યર્હદાદીનિ વિંશતિસ્થાનાન્યાસેમ્ય નિબધ્ય સર્વોત્તમતીર્થ-
કુબ્જામ કર્મણા અનુસરસુરવિમાને ત્રયસ્ચિંસત્સાગરોપમસુલ્કસ્થાને હત્પન્નઃ । યદા ત્વં તાદૃગ્-
ગુણગુણવિભાગગ્રોડપિ સુપ્રસન્નસામૃતોડ્ઙ્ઘતર્જિસમ્બન્ધવન્ધુરં વિમાનમપ્યપહાય ગૃહા-
વતારોન્મુલ્કઃ સ્વાઃ, તદાડ્ઙ્ઘિમાનિનો માનચંદ્રઃ ॥ इति पञ्चमगाथार्थः ॥ ૫ ॥

હે૦ વિ૦-પ્રથમકલ્યાણકદ્વારેણ સ્તુતિમાહ—(લઢ્ઢત્તપત્તિ)

હે નાથ! ત્વયિ 'નાભિકુલકરગૃહાવતારોન્મુલે સતિ' નાભિશ્ચાસૌ કુલકરશ્ચ નાભિ-
કુલકરસ્તસ્ય ગૃહં તત્રાવતારસ્તત્રોન્મુલસ્તસ્મિન્ । કિં (જાતઃ)? નદઃ—પ્રલયં ગતઃ । કોડસૌ?
લો(લ)ષ્ટ્વાભિમાનઃ—શોભનત્વાહક્કારઃ । કસ્યેત્યાહ—'સર્વાર્થસુરવિમાનસ્ય' સર્વાર્થ ચ તત્
સુરવિમાનં ચ સર્વાર્થસુરવિમાનં તસ્ય । કિંવિધોઽપિ? સર્વોઽપિ, સમસ્તોઽપીત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

શી૦દાર્થ

લઢ્ઢત્તપ (શોભનત્વ)=(૧) સુન્દરતા; (૨) પ્રધાનતા.
અહિમાણ (અભિમાન)=અર્વ.
લઢ્ઢત્તપાહિમાણો=શ્રેષ્ઠતાનો ગર્વ.
સઘો (સર્વઃ)=સમસ્ત.
સઘટ્ટ (સર્વાર્થ)=સર્વાર્થ.
સુર (સુર)=દેવ.
વિમાણ (વિમાન)=વિમાન.
સઘટ્ટસુરવિમાણસ્ત=સર્વાર્થ નાભના દિવ્ય વિમા-
નનો.
પદં (ત્વયિ)=તું.

નાહ! (નાથ!)=હે નાથ!
નાહિ (નાભિ)=નાભિ.
કુલકર (કુલકર)=કુલકર.
ઘર (ગૃહ)=ગર, મહેલ.
અવયાર (અવતાર)=અવતાર.
ઝમ્મુહ (રન્મુલ)=ઉન્મુળ, તત્પર.
નાહિકુલકરઘરાવયારઝમ્મુહે=નાભિ કુલકરના ગૃ-
હમાં અવતાર માટે તત્પર.
નટ્ટો (નદઃ)=નાશ પામ્યો.

પદાર્થ

પ્રભુતું અથવા—

“હે નાથ! જ્યારે તું નાભિ (નાભના સાતમા) કુલકરના ગૃહમાં અવતાર લેવાને
તૈયાર થયો (અર્થાત્ તું જ્યારે તેમના ઘરમાં અવતર્યો), ત્યારે સર્વાર્થ(સિદ્ધ નામના) દેવ-
વિમાનનો સુન્દરતા (અથવા પ્રધાનતા) સંબંધી સમસ્ત ગર્વ ગળી ગયો.”—૫

સ્પષ્ટીકરણ

કુલકર—

રાજ-ચિહ્નનો નહિ હોવા છતાં યુદ્ધિ વગેરેની અધિકતાને લઈને તે કાળના મનુષ્યોએ
સ્વીકારેલ અધિપતિને ‘કુલકર’ કહેવામાં આવે છે. કુળ એટલે વંશ; તેની સ્થાપના કરનાર તે
‘કુલકર’ એ આ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે. આથી સમજી શકાય છે કે યુગના પ્રારંભમાં નીતિ
વગેરેની વ્યવસ્થા કરનારા મહાપુરુષને ‘કુલકર’ કહેવામાં આવે છે. એકંદર રીતે આ ‘અવસાંપિણી
કાળમાં ‘વિમળવાહન, ચક્ષુમાન, યશસ્વી, અભિચન્દ્ર, પ્રસેનજિત, મરુદેવ

૧ આ સંબંધમાં જુઓ સાતમા પદ્યનું સ્પષ્ટીકરણ.

૨ સરખાવો—

“કુલાદિવીજં સર્વેષાં, પ્રથમો વિમલવાહનઃ ।

ચક્ષુષ્માન્ વશસ્વી ચા—ભિષન્નોઽથ પ્રસેનજિત્ ॥

મરુદેવશ્ચ નાભિશ્ચ, અરતઃ કુલસત્તમઃ ।”

આ શ્લોકો મનુસ્મૃતિમાં આપેલા છે એવો વિશેષ પંડિત હીરાલાલ હંસરાજે રચેલા જૈન ધર્મનો
પ્રાચીન ઇતિહાસ એ નામના પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગના ૧૩મા પૃષ્ઠમાં છે, પરંતુ આ વિચારણીય હકી-
કત છે, કેમકે (અદિત) મનુસ્મૃતિમાં તે દ્રષ્ટિગોચર થતા નથી.

અને નાભિ એમ સાત કુલકરો થયા છે. આ બધાએ કુલકરો 'યુગલિક કર્મ'ને અનુસરનારા, વજ્રઋષભનારાય નામના સર્વોત્તમ 'સંહનવાળા તેમજ સમચતુરસ્ર નામના ઉત્તમ 'સંસ્થાન-વાળા હતા.' અદ્ય રાગ-દ્વંધવાળા હોઈ પ્રાયઃ યુગલિકો દેવગતિગામી હોવાથી તે સર્વે મૃત્યુ પાત્રીને દેવ-લોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.

પ્રથમ કુલકરના શરીરની ઊંચાઈ ૯૦૦ ધનુષ્ય જેટલી હતી. બીજાની એથી ઓછી, ત્રીજાની એથી પણ ઓછી હતી, જ્યારે સાતમા કુલકર નાભિ રાજના શરીરની ઊંચાઈ તો ૫૨૫ ધનુષ્ય જેટલી હતી. એ પ્રમાણે આયુષ્ય પણ એક કુલકરનું તેની પહેલાના કુલકર કરતાં ઓછું હતું. પ્રથમ કુલકરનું આયુષ્ય 'પદ્યોપમના દશમા ભાગે હતું, જ્યારે સાતમા કુલકરનું આયુષ્ય તો સંખ્યાત પૂર્વનું હતું. જેટલું આયુષ્ય કુલકરનું હોય છે તેટલુંજ આયુષ્ય તેમની પત્નીનું પણ હોય છે એ નિયમ પ્રમાણે સાતમા કુલકરની પત્ની મરૂદેવીનું આયુષ્ય પણ સંખ્યાત પૂર્વનું હતું. તેમનાં સંહનન, સંસ્થાન અને ઊંચાઈ પણ પ્રાયઃ નાભિ રાજના જેટલાં હતાં. પ્રથમના છ કુલકરોની પત્નીઓ 'નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે સાતમા કુલકરના પત્ની અને તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવના જનની મરૂદેવી તો આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મોક્ષે ગયા. હાકાર, માકાર અને શિશ્કાર એ ત્રણ 'દંડ-નીતિઓ પૈકી પ્રથમ નીતિનો ઉપયોગ પ્રથમના બે કુલકરોના સમયમાં, પહેલી અને બીજીનો ત્રીજા અને ચોથાના સમયમાં અને ત્રણેનો ઉપયોગ પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા કુલકરના સમયમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

આયુષ્યના સમયના દશ ભાગો કલ્પવામાં આવે તો તેમાંના પ્રથમ અને અન્તિમ ભાગ સિવાયના મધ્યના આઠ ભાગ જેટલો સમય કુલકર પદવી ભોગવનારા નાભિ કુલકરને ઋષભદેવ નામના પુત્ર અને (તેમની સાથે ઉત્પન્ન થયેલી) સુમંગલા નામની પુત્રી એમ બે સંતાન હતા.

સર્વાર્થસિદ્ધ—

જેન શાસ્ત્રમાં જાવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક એમ જે ચાર પ્રકારના દેવોના લેહો પાડવામાં આવ્યા છે તેમાં વૈમાનિક દેવો શ્રેષ્ઠ છે. આ દેવો બાર દેવલોક, નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં રહે છે. આ સ્થાનો એક એકથી શ્રેષ્ઠ છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધ' એ વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ નામનાં પાંચ અનુત્તર વિમાનો પૈકી એક છે. આ સર્વોત્તમ વિમાન છે. એ સર્વ દેવ-સ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. એ વિમાનમાં વસનારા દેવ પણ સર્વાર્થસિદ્ધના નામથી યોગળાય છે અને તેના વ્યુત્પતિ-અર્થ ઉપરથી જ્યેષ્ઠ શકાય છે તેમ

૧ આની સ્થૂળ રૂપરેખા સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૮)માંથી મળશે.

૨ સંહનન એટલે શરીરનો બાંધો.

૩ આની માહિતી માટે જુઓ વીર-ભક્ષામર (૫૦ ૮૭-૮૮).

૪ જુઓ આવશ્યક-નિર્ણયિત્રી ૧૫૭ મી ગાથા.

૫ પદ્યોપમના સ્વરૂપ માટે જુઓ ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોકપ્રકાશનો પ્રથમ સર્ગ.

૬ જાવનપતિના દશ લેહો પૈકી એક.

૭ આ દંડ-નીતિઓની સ્થૂળ રૂપરેખા સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૮)માં આલેખવામાં આવી છે.

તે સર્વોત્તમ દેવ છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધ'ની જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિઓ વાચકવર્ય શ્રીહિમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૪, સૂં ૨૦)ના બાંધમાં નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:—

“સર્વેશ્વરમુદયાર્યેષુ સિદ્ધાઃ સર્વાર્થસિદ્ધાઃ સર્વાર્થેશ્વ સિદ્ધાઃ સર્વે ચૈવામમુદયાર્યાઃ સિદ્ધા इति સર્વાર્થસિદ્ધાઃ ।.....સર્વાર્થેષુ સિદ્ધાઃ સિદ્ધપ્રાયોત્તમાર્યા इति ।”

અર્થાત્ જે સમસ્ત અમુદયના અર્થોને વિષે સિદ્ધ છે એટલે કે અમુદયના સુખની અધિકતાને લીધે સર્વ પ્રયોજનોને વિષે જે અવ્યાહત શક્તિવાળા છે અથવા જે સર્વ અર્થોથી સિદ્ધ છે એટલે કે જે સર્વ અતિશયશાળી અત્યંત મનોહર શબ્દાદિકથી પ્રખ્યાત છે અથવા અમુદયના સમગ્ર અર્થો જેના સિદ્ધ થયા છે તે સર્વાર્થસિદ્ધ છે. સર્વ કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિને લઇને અથવા અનન્તર ભવમાં સિદ્ધ થનારા હોવાથી પણ તે સર્વાર્થસિદ્ધ કહેવાય છે.

આવા એકાધતારી તથા ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવો જે સ્થાનમાં રહે તે સ્થાન ગર્વ ધારણ કરે એમાં નવાઇ નથી, કેમકે આનાથી કોઇ સંસારીનું સ્થાન ઉત્તમ નથી તેમજ સિદ્ધના છવોનું નિવાસ-સ્થાન પણ આનાથી દૂર નથી.

પડં ચિંતાદુહ્હમુક્લસુક્લફલપ્ અઽઽકલ્પદ્રુમે ।

અવદ્વજ્ઞે કલ્પતરુઃ, જયગુરુ ! હિત્થા ઇવ પઞ્ચોત્થા ॥ ૬ ॥

[ત્વયિ ચિન્તાદુર્લભમોક્ષસુખફલદેઽપૂર્વકલ્પદ્રુમે ।

અવતીર્ણે કલ્પતરવો જગદ્ગુરો ! હ્રીસ્થા ઇવ પ્રોષિતાઃ]

પ્ર૦ ૬૦-પૈન્તિ । હે જગદ્ગુરો ! અસ્ય ભારતવર્ષસ્યાવનો ત્વય્યવતીર્ણે કલ્પદ્રવઃ પ્રોષિતા હ્રીસ્થા ઇવ-સલજ્ઞા ઇવ । ક સતિ ? ત્વય્યપૂર્વકલ્પદ્રુમે સમવતીર્ણે સતિ । ચિન્તા નામ સઙ્કલ્પસ્તસ્યાપિ દુર્લભં-દુષ્પ્રાપં મોક્ષસ્થ-નિર્વાણસ્ય સુખં મોક્ષસુખં તદેવ ફલં તદ્ દદાતીતિ ચિન્તાદુર્લભમોક્ષસુખફલદસ્તસ્મિન્ । ભગવતોઽવતારાત્ પ્રથમં હિ કલ્પમહીરુહઃ સર્વસ્યાપિ વયં મનશ્ચિન્તિતમર્થં સમ્પાદયમામઃ । અવતીર્ણે ચ ચિન્તાદુર્લભમોક્ષસુખફલદે શુભનભર્તરિ તદ્દાને સર્વાણ્યેવા(?)સ્મદર્થતામાત્મનઃ સમ્ભાવ્યમાના ધૂર્તાઃ કલ્પતરવસ્તિરો-બશ્રુતુઃ । इति પછગાથાર્યઃ ॥ ૬ ॥

૬૦ વિ૦-ભવતિ સમુત્પન્ને કિં જાતમિત્યાહ-(પૈન્તિ)

જગદ્ગુરો ! ત્વય્યવતીર્ણે પ્રક્રમાજ્ઞગતીતિ ગમ્યતે । કિંરુપે ? ‘અપૂર્વકલ્પદ્રુમે’ વિશિ-ષ્ટ(વિબુધ)વિટપિનિ । કિમ્ ? ‘હિત્થા ઇવ’ લજિતા ઇવ । ઉત્પ્રેક્ષાયામિવશબ્દો દ્રષ્ટવ્યઃ । કલ્પતરવઃ પ્રોષિતાઃ-અભાવમાપન્નાઃ । કિમુક્તં ભવતિ ? કાલવશેનૈવ તે વિનષ્ટાઃ, પરં કવિનોત્પ્રેક્ષિતાઃ । કીદશો ત્વયીત્યાહ-‘ચિન્તાદુર્લભમોક્ષસૌખ્યફલદે’ ચિન્તયા દુર્લભં યમ્મોક્ષસૌખ્યં-શિવશર્મ તદેવ ફલં તદ્ દદાતિ યઃ સ તથોક્તસ્તસ્મિન્ । યત ઇવ ચિન્તા-દુર્લભમોક્ષસૌખ્યફલદો ભવાન્ અતોઽપૂર્વકલ્પદ્રુમઃ । इति ગાથાર્યઃ ॥ ૬ ॥

શીઘ્રાર્થ

પરં (ત્વયિ)=તું.

ચિંતા (ચિન્તા)=ચિન્તા, સંકલ્પ.

દુર્લભ (દુર્લભ)=દુર્લભ.

મુક્ત (મોક્ષ)=મુક્તિ, સિદ્ધિ.

મુક્ત (મુક્ત)=મુખ.

ફલલ (ફલલ)=ફળને આપનાર.

ચિંતાદુર્લભમુક્તમુક્તફલલ=ચિન્તા વડે દુર્લભ

એવા મોક્ષના મુખરૂપ ફળને આપનાર.

અડવલ (અપૂર્વ)=અસાધારણ.

કલ્પદુમ (કલ્પદ્રુમ)=કલ્પવૃક્ષ.

અડવલકલ્પદુમે=અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ.

અવલલ (અવતીર્ણ)=અવતર્યો.

કલ્પતલ (કલ્પતરવ)=કલ્પવૃક્ષો.

જયગુરુ! (જગદ્ગુરો!)=હે જગદ્ગુરુ, હે વિશ્વના ગુરુ!

હિરણ (હીરણ)=શરમાધ ગયેલા.

હવ (હવ)=એમ.

પઝોત્યા (પ્રોચિતા)=પ્રવાસે ગયા, દૂર થયા.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના અવતારનો પ્રભાવ—

“સંકલ્પ વડે દુર્લભ એવા મોક્ષના મુખરૂપ ફળને આપનારો એવો તું અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ (આ પૃથ્વી ઉપર) અવતર્યો એટલે હે વિશ્વના ગુરુ! કલ્પવૃક્ષો બધે શરમાધ ગયાં હોય તેમ તેઓ અદૃશ્ય થઇ ગયાં.”—૬

સ્પષ્ટીકરણ

જગદ્ગુરુનો વિચાર—

જગદ્ગુરુ થવું એ કંઈ બાળકનો ખેલ નથી, કેમકે એણે ગુરુ થવાની પૂર્ણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેજ આ બિરુદને હીપાવી શકે. વળી પોતે પોતાની જાતને જગદ્ગુરુ તરીકે ઓળખાવે તેમાં કંઈ મહત્તા નથી. પરંતુ તેવા ગુણો જે વ્યક્તિમાં દૃષ્ટિગોચર થતા હોય તેને જગત્ તે રૂપે સ્વીકારે એમાં ખરું મહત્ત્વ રહેલું છે. જગદ્ગુરુ બનનારે જગતના કલ્યાણાર્થે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવું બોધ્યું. કોઈ પણ જીવનું અહિત ન થાય એ એનું લક્ષ્ય બિન્દુ હોવું બોધ્યું. પોતાનું ચારિત્ર આદર્શરૂપ હોવું બોધ્યું કે જેથી અન્ય તેનું અનુકરણ કરી શકે. જગદ્ગુરુની વાણીમાં કડવાશ, કઠોરતા કે તુચ્છતાને માટે સ્થાન હોઇ શકે નહિ, છતાં તેમનો ઉપદેશ સચોટ હોય એમાં નવાઇ જેવું નથી; કેમકે તેઓ પદ્યાર્થની પ્રરૂપણા કરતાં પ્રતિષ્ઠાદન શૈલીનો ઉપયોગ કરે એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે સ્વાર્થ સ્વરૂપ રજુ કરવું એજ તેમના ઉપદેશનો ઉદ્દેશ હોય શકે. વળી જેવો ઉપદેશ તેઓ અન્યને આપે તદ્દનરૂપ તેમનું વર્તન હોય એમાં તો કહેવુંજ શું? અર્થાત્ “મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં હિ મહાત્માનામ્” એ સૂત્ર તેમનામાં સંપૂર્ણતઃ ચરિતાર્થ થાયજ. પક્ષપાતનો તો તેમનામાં સર્વથા અભાવ હોય એ દૃષ્ટિનું છે; કેમકે શાગ અને દ્વેષને જલાંજલિ આપ્યા વિના જગદ્ગુરુત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પ્રમાણેના અન્યેક ગુણોથી વિશિષ્ટ જગદ્ગુરુનું સ્વાર્થ સ્વરૂપ આલેખવા આ લેખિની સમર્થ નથી, તેથી કરીને

૧ ખરી રીતે કાળના પ્રભાવને લઇને કલ્પવૃક્ષોનો ઉચ્છેદ થવાનો સમય આવી રહેલો હતો અને તેવામાં પ્રથમ તીર્થંકરનો જન્મ થયો એટલે તેમણે બધે જન્મ લીધો તેથી આ બનાવ અન્યો એમ કવિરાજ ઉત્તેજા કરે છે.

સુશુરનાં લક્ષણોની સ્થૂલ રૂપરેખા આલેખી સંતોષ માનવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં શ્રીહિમ-
અન્દ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે—

“મહામતઘરા ધીરા, મૈક્ષમાત્રોપજીવિનઃ ।

સામાયિકસ્યા ધર્મોપ-દેશકા શુરવો મતાઃ ॥”

—યોગશાસ્ત્ર (સં ૨, શ્લો ૮)

અર્થાત્ (અહિંસાદિક) મહામતોને ધારણ કરનારા, (અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોને સહન કરવામાં) ધીર, (મધુકરી વૃત્તિથી ‘સર્વસમ્પત્કરી’) શિક્ષા કરી જીવન શુભરનારા, સમ-
ભાવમાં રહેનારા તેમજ ધર્મોપદેશ આપનારા એવા (મહાત્માઓ)ને શુરવો માનેલા છે.^૧

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે બ્રહ્મચર્ય પાળનારા, પરિગ્રહથી વિરુદ્ધ, શત્રુ તેમજ મિત્ર તરફ સમાન દષ્ટિએ જોનારા, ધર્મોપદેશ આપવામાં પોતાનો સમય ગાળનારા એવા જનો શુરપદને લાયક ગણાય છે. આ ગુણો જેનામાં સંપૂર્ણ રીતે ઝળહળી રહ્યા હોય તે મહાત્માને ‘જગદ્શુર’ કહેવામાં જરાએ વાંધો નથી. બાકી લાડી, વાડી અને ગાડીમાં મશગૂળ, નાટક-ચેટક જેવામાં ભાગ લેનારા, દુરમનોનું નિકન્દન કાઢવામાં રસ લેનારા, દાંભિક વૃત્તિએ જીવન ગાળનારા, માર્મિક વચનો ઉચ્ચારનારા, પોતાના ભક્તોને પણ ધાર્મિક ઉપદેશ આપવામાં પાછી પાની કરનારા એવાને સુશુર ન કહી શકાય, તો જગદ્શુર તો કેમજ કહેવાય ?

ઉત્પ્રેક્ષા—

આ પદ ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ અલંકારથી શોભી રહ્યું છે. ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ અલંકારનું લક્ષણ એ છે કે—

“કલ્પના કાચિદૌચિત્યાદ્ યત્રાર્થમ્વ્ય સનોડ્યયથા ।

ઘોતિતેવાદિમિઃ શબ્દે-રુત્પ્રેક્ષા સા સ્મૃતા યથા ॥”

—વાગભટ્ટાલંકાર (પં ૪, શ્લો ૬૦)

અર્થાત્ વિદ્યમાન અર્થની યોગ્યતાથી અન્ય કોઇ ‘ઇવ’ (જાણે) વગેરે શબ્દથી ઘોતિત કલ્પના તે ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ છે.

૧ શિક્ષા ત્રણ પ્રકારની છે—(૧) સર્વસમ્પત્કરી, (૨) પારંપરી અને (૩) વૃત્તિ-શિક્ષા. આ વાતની શ્રીહરિભદ્રસંપ્રદૃત શિક્ષાષ્ટકનો નિમ્નવિખિત પ્રથમ શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે. કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે—

“સર્વસમ્પત્કરી ચૈકા, પૌરુષત્વી તયાડપરા ।

વૃત્તિશિક્ષા ચ તત્ત્વજ્ઞે-રિતિ શિક્ષા ત્રિજોદિતા ॥”

જેના દ્વિતીય શ્લોકમાં સર્વસમ્પત્કરી શિક્ષાનું સ્વરૂપ આલેખેલું હોવાથી તે અત્ર નીચે ગુજળ આપવામાં આવે છે:—

“યતિર્જ્ઞાનાદિયુક્તો યો, ગુર્વાજ્ઞાયાં ઇવસ્થિતઃ ।

સદાડનારમિગલસ્ય, સર્વસમ્પત્કરી મતા ॥”

૨ આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ તેમજ શુરતત્ત્વવિનિશ્ચય. આ ઉપરાંત દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સુતક્રુતાંગ, ધર્મસંમહ, ધર્મખિન્દુ, ધર્મરત્નપ્રકરણ, પંચમુક્ત, પંચવસ્તુ વિગેરે ગ્રંથોમાં પણ આનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સામ્પ્રતં ભગવતો નામિનન્દનસ્ય જન્મકલ્યાણકમધિકૃત્ય ગાથાદ્વયમાહ—

અરણં તદ્દર્ણં, ઇમાઈ ઉસ્સપ્પિણીઈ તુહ જન્મે ।

ફુરિઅં કણગમણં, વ કાલચક્કિપાસંમિ ॥ ૭ ॥

[અરકેણ તૃતીયેનાસ્યામવસર્પિણ્યાં તવ જન્મનિ ।

સ્ફુરિતં કનકમયેનેવ કાલચક્રૈકપાર્શ્વે ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—અરણન્તિ । હે જગદ્ગુરો ! અસ્યામવસર્પિણ્યાં ત્વજન્મનિ કાલચક્રૈકદેશવર્તિના તૃતીયારકેણ સ્ફુરિતમિતિ । તાવદ્ દ્વાદશભિરરકૈઃ કાલચક્રમભિધીયતે વિંશતિસાગરો-પમકોટિકોટીપ્રમાણમ્ । અવસર્પિણ્યામસ્મિન્ સુપમદુષ્પમાભિધતૃતીયારકે પ્રાન્તે ભગવાન્ના-ભિસમ્ભવઃ સમુત્પન્નસ્તદેવાહ—તવ જન્મનિ તૃતીયારકેણ કાઞ્ચનનિમિત્તેનેવ સ્ફુરિતમિતિ । તથાવિધતીર્યકૃત્કલ્યાણકાદ્યુત્સવવિકલં તુ શેષં કાલચક્રમ્ ॥ इति सप्तमगाथार्थः ॥ ७ ॥

હે૦ વિ૦—ભગવતો જન્મમાહાત્મ્યદ્વારેણ સ્તુતિમાહ—(અરણન્તિ)—

હે નાથ ! તવ જન્મનિ અરકેણ—કાલસંશ્લિતેન તૃતીયકેનાસ્યામવસર્પિણ્યાં સ્ફુરિતં—વિલસિતમ્ । ક ? 'કાલચક્રૈકપાર્શ્વે' કાલચક્ર—દ્વાદશારકં તસ્યંકશ્ચાસૌ પાર્શ્વશ્ચ કાલ-ચક્રકપાર્શ્વસ્તસ્મિન્ । ઉત્પ્રેક્ષતે—કનકમયેનેવ । અયમર્થઃ—યથા કૃષ્ણચક્રે કનકમયોઽરકઃ શોભતે તથા કાલલક્ષણેઽપિ ॥ इति गाथाः ॥ ७ ॥

શીખદાર્થ

અરણં (અરકેણ)=આરાથી.

તદ્દર્ણં (તૃતીયેન)=ત્રીભ.

ઇમાઈ (અસ્યા)=આ.

ઉસ્સપ્પિણીઈ (અવસર્પિણ્યાં)=અવસર્પિણીમાં.

તુહ (તવ)=તારા.

જન્મે (જન્મનિ)=જન્મને વિષે.

ફુરિઅં (સ્ફુરિતં)=પ્રકાશાયું.

કણગ (કનક)=સુવર્ણ, સોનું.

મહા (મય)=પ્રચુરતાવાચક પ્રત્યય.

કણગમણં=સુવર્ણમય.

વ (ઇવ)=એમ.

કાલચક્રક (કાલચક્ર)=કાલ-ચક્ર.

ઇકક (એક)=એક.

પાસ (પાર્શ્વ)=પાર્શ્વ, પડખું.

કાલચક્રિકપાસંમિ=કાલ-ચક્રના એક પડખે.

પદાર્થ

પ્રભુના જન્મનું માહાત્મ્ય—

“કાલ-ચક્રના એક પડખે આ અવસર્પિણી (કાલ)માં આપના જન્મને વિષે ત્રીજો આશ્રે સુવર્ણમય હોય તેમ શોભી રહ્યો.”—૭

સ્પષ્ટીકરણ

પદ-નિર્ધાર—

કહેવાની મતલબ એ છે કે જિનેશ્વરોનાં પાંચે 'કલ્યાણકો વળતે ટુંક સમયને માટે સર્વત્ર

૧ 'કાલ' શબ્દનો એક અર્થ સમય, વળત છે, બ્યારે તેનો બીજો અર્થ સ્થાન, કાળો પણ થાય છે.

૨ આની સ્પષ્ટ માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૩૦-૩૩).

ઉદ્ભવોત (પ્રકાશ) થઇ રહે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ તીર્થસ્થનો જન્મ અર્ધ કાલ-અકરૂપ આ અવસરપિણીના ત્રીજા આરામાં થતાં આ આરો કૃષ્ણ ચક્રના સુવર્ણમય આરાની જેમ હીપી રહ્યો, જ્યારે તેની પૂર્વેના બે અને છેવટના બે એમ ચાર આરાઓ તો નિસ્તેજ રહ્યા.

અવસરપિણીનું દિગ્દર્શન—

જેમ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કાળના નિમેષ, કાષ્ઠ, કલા, સુહૃત્, દિવસ, માસ, વર્ષ, યુગ, 'બ્રહ્માનો દિવસ તેમજ તેનો અહોરાત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે, તેમ જૈન શાસ્ત્રમાં પણ તના અનેક વિભાગો નજરે પડે છે. આ પૈકી કાળના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગને 'સમય' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે તેના મોટામાં મોટા વિભાગને 'પુદ્ગલપરાવર્ત' કહેવામાં આવે છે. બાકીના વિભાગોનાં આવલિ, સુહૃત્, પ્રહર, દિવસ, અહોરાત્ર, માસ, ઋતુ, 'અયન, વર્ષ, 'યુગ, 'પદ્મ્યો-પમ, સાગરોપમ ઇત્યાદિ નામો છે. દશ કોડાકોડી 'સાગરોપમ જેટલા કાલ-વિભાગને 'અર્ધ કાલ-અર્ધ' કહેવામાં આવે છે. આવા જે કાલ-વિભાગ દરમ્યાન રૂપ, રસ, ગંધ, શરીર, આ-યુષ્ય, બળ ઇત્યાદિમાં વધારો થતો જાય, તે કાલ-વિભાગને 'ઉત્સરપિણી' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે જે દરમ્યાન રૂપાદિકમાં ઘટાડો થતો જાય, તે 'અવસરપિણી' કહેવાય છે. આ વાતની અવચ્ચન-સારાંશદ્વારના ૧૬૦મા અને ૧૬૨મા દ્વારની વૃત્તિની નીચે મુજબની પંક્તિઓ સાક્ષી પૂરે છે:—

“અવસરપતિ દીપ્યમાનારકતયા અવસરપ્યતિ વાડયુષ્કશરીરદિમાવાન હાપયતીત્યવસરપિણી”, તથા ઉત્સરપતિ-વર્ધતેડરકાપેક્ષયા ઉત્સરપ્યતિ વા માવાનાયુષ્કાદીન્ વર્ધયતીત્યુત્સરપિણી.”

આ પ્રમાણે કાલ-ચક્રના ઉત્સરપિણી અને અવસરપિણી એમ બે વિભાગો પડે છે અને કાળની અપેક્ષાએ આ દરેકનું માપ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. એક ઉત્સરપિણી પૂર્ણ થાય કે તરતજ અવસરપિણીનો પ્રારંભ થાય છે અને તે પૂર્ણ થતાં ઉત્સરપિણીની શરૂઆત થાય છે. વળી આનો અન્ત આવતાં અવસરપિણીની શરૂઆત થાય છે.” આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં અનન્ત ઉત્સ-

૧ આપણાં ચાર અજબ અને જત્રીસ કરોડ વર્ષ જેટલો બ્રહ્માનો દિવસ છે. આને 'કલ્પ' પણ કહેવામાં આવે છે. આટલા કાળમાં દેવોના એક હજાર યુગ પૂરા થાય છે. દેવોના ચાર હજાર વર્ષ તે દેવોના એક યુગ કહેવાય છે, જ્યારે દેવોનું એક વર્ષ તે મનુષ્યનાં ૩૬૦ વર્ષો બરાબર છે.

૨ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કાળના એક મોટા વિભાગને બ્રહ્માના અહોરાત્ર તરીકે યોગપાવવામાં આવે છે તે પણ આની આગળ કશી ગણતરીમાં નથી, કેમકે તેનું માપ તો આઠ અજબ ચોસો કરોડ વર્ષ જેટલું છે. આનું સ્થૂળ સ્વરૂપ 'શીલક્રામર-સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાલસંચદ'ના પ્રથમ વિભાગના ૮૪ મા તથા ૮૫ મા પૃષ્ઠમાં આપેલું છે.

૩ ત્રણ ઋતુ અથવા છ માસ જેટલા કાળને 'અયન' કહેવામાં આવે છે.

૪ પાંચ વર્ષ જેટલા કાળને 'યુગ' કહેવામાં આવે છે. તેમાં બે ૧૩ માસવાળાં થાને અભિવર્ધિત વર્ષો આવે છે.

૫ આની સ્થૂળ રૂપરેખા ૧૩મા પૃષ્ઠમાં આલેખવામાં આવી છે.

૬ સાગરોપમના સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા બન્ને પેટા વિભાગોવાળા જે ઉદ્ધાર, અદ્ધા અને ક્ષેત્ર એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે તે પૈકી પ્રસ્તુતમાં સાગરોપમથી 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ' સમજવાનો છે. આ વાતનું તત્ત્વાર્થધિગમસ્ત્ર (અં ૪, સં ૧૫)નું ભાષ્ય સમર્થન કરે છે.

૭ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કાળના કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એમ અનુક્રમે ચાર વિભાગો પાડ્યા છે (આ પ્રત્યેક વિભાગને 'યુગ' કહેવામાં આવે છે). આ ચાર યુગો પૂર્ણ થતાં પુનઃ કૃતાદિકનો, નહિ કે કલિ મુખ્યનો પ્રારંભ થાય છે એ બાનમાં રાખવા જેવી હકીકત છે.

પિંછીઓ અને અવસર્પિણીઓ પસાર થઈ ગઈ છે અને હવે પછી પણ એવી અનન્ત પસાર થશે, કેમકે કાળનો કંઈ અવધિ નથી.

અત્યારે કાલ-ચક્રનો 'હુંડા અવસર્પિણી' નામનો વિલાસ પ્રવર્તે છે અને તેમાં પણ વળી તેના ઉત્સર્પિણીની જેમ પાડવામાં આવતા છ પેટા-વિલાગો કે જેને આરા (સં. જર) કહેવામાં આવે છે, તે પૈકી આર વ્યતીત થઈ ગયા છે. અત્યારે પાંચમો આરો પ્રવર્તે છે.^૧

ઉત્સર્પિણીના છ આરાઓને અનુક્રમે (૧) 'દુઃષમ-દુઃષમ, (૨) 'દુઃષમ, (૩) 'દુઃષમ-સુષમ, (૪) 'સુષમ-દુઃષમ, (૫) 'સુષમ અને (૬) 'સુષમ-સુષમ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે, જ્યારે ઉત્સર્પિણીથી અવસર્પિણી વિપરીત લક્ષણવાળી હોવાથી એના પ્રથમ આરાને સુષમ-સુષમ, બીજા આરાને સુષમ એમ છઠ્ઠા આરાને દુઃષમ-દુઃષમ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

(૧) આર કોડાકોડી સાગરોપમ, (૨) ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમ, (૩) બે કોડાકોડી સાગરોપમ, (૪) એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન, (૫) ૨૧૦૦૦ વર્ષ અને (૬) ૨૧૦૦૦ વર્ષ એ અવસર્પિણીના છ આરાઓનું અનુક્રમે માપ છે.

અવસર્પિણીના પ્રથમ આરામાં અસ્તિત્વ ધરાવનારા મનુષ્યોનું આયુષ્ય ત્રણ પદ્યોપમનું હોય છે, જ્યારે તેની ઉત્સાદ ત્રણ ગાઉની હોય છે અને તેઓ ત્રણ ત્રણ દિવસને અન્તરે લોજન કરે છે. બીજા આરામાંના જીવોનું આયુષ્ય બે પદ્યોપમનું હોય છે, તેમની ઉત્સાદ બે ગાઉની હોય છે અને તેઓ બપોે દિવસને અન્તરે લોજન કરે છે. એ પ્રમાણે ત્રીજા આરા (ના ત્રણ ભાગો કલ્પવામાં આવે તો તેના પ્રથમના બે તૃતીયાંશ)માં એક પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા, એક ગાઉની ઉત્સાદવાળા અને એકેક દિવસને અન્તરે લોજન કરનારા મનુષ્યો હોય છે. (અન્તિમ તૃતીયાંશમાં તો અવસર્પિણી કાળના પ્રભાવને લઈને આયુષ્યલક્ષિ ઘટતું જતું હોવાથી તેમના સંબંધમાં કંઈ ચોક્કસ નિયમ નથી. આ અન્તિમ તૃતીયાંશમાં કુલ-કરો ઉત્પન્ન થયા હતા એ વાતની જન્મૃદ્વીપ-પ્રસન્નિનું ૨૮ મું સૂત્ર સાક્ષી પૂરે છે.^૨)

આ જન્મૃદ્વીપના હિમવાન પ્રમુખ છ પર્વતોને લઈને જે ભરત વિગેરે સાત વિલાગો કે જેને 'ક્ષેત્ર' કહેવામાં આવે છે તે પૈકી 'કુરૂક્ષેત્રમાં સર્વદા પ્રથમ આરો, હરિવર્ષ અને રમ્યકમાં દ્વિતીય, હૈમવત અને હૈરણ્યવતમાં તૃતીય અને 'અંતર્દ્વીપ તથા મહાવિદેહમાં ચોથો આરો પ્રવર્તે છે (અર્થાત્ આ ક્ષેત્રોમાં આવા આરાના જેવો પ્રભાવ હોય છે), જ્યારે ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં તો અનુક્રમે છઠ્ઠા આરા પ્રવર્તે છે (આથી કરીને અવસર્પિણીના તેમજ ઉત્સર્પિણીના 'ત્રીજા ચોથા આરામાંજ ચોવીસ ચોવીસ તીર્થકરો આ બે ક્ષેત્રમાં યાય છે; બાકી

૧ અત્યારે કળિયુગ પ્રવર્તે છે એમ હિન્દુઓ કહે છે.

૨ અતિશય દુઃખમય. (૩) દુઃખમય. (૪) દુઃખ ઘણું અને સુખ થોડું. (૫) સુખ ઘણું અને દુઃખ થોડું. (૬) સુખમય. (૭) અતિશય સુખમય.

૮ આ સૂત્રમાં પંદર કલ્પકરો ગણાયા છે, જ્યારે એ ૩૮મા પૃષ્ઠમાં તો સાત ગણાયા છે તેનું શું એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરનારે આ સૂત્ર ઉપરની ટિપ્પણી જોવી (પનાંક ૧૩૨).

૯ કુરૂક્ષેત્ર એ મહાવિદેહનો એક વિભાગ છે. દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ એમ એના બે ભાગો છે.

૧૦ બધા મળીને અંતર્દ્વીપો ૫૬ છે. એની માહિતી માટે જુઓ પ્રવચન-સારોદ્ધરના ૨૬૨મા ક્ષારની વૃત્તિ.

૧૧ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના અન્તમાં પ્રથમ તીર્થકર (તેમજ પ્રથમ ચક્રવર્તી)નો જન્મ થાય છે, જ્યારે ચોથા આરામાં બાકીના ત્રેવીસ તીર્થકરો (તેમજ અન્ય શાલાકાપુરુષો) સંભાવે છે.

મહાવિદેહમાં તો સર્વદા તીર્થંકર હોય છે. પ્રથમના ત્રણ આરામાં યુગલિકો હોય છે અને કલ્પવૃક્ષો તેમને સર્વ વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. ચોથા આરામાં દુઃખનો પ્રારંભ થાય છે. ત્રીજા આરાના પ્રાન્ત ભાગથી પુલ્હો થયેલો મોક્ષમાર્ગ આ પાંચમા આરામાં થોડા વર્ષો વીત્યા બાદ બંધ થાય છે પણ ધર્મ રહે છે. છઠ્ઠા આરામાં તો તેનો પણ નાશ થાય છે).

આ પદમાં જે ત્રીજા આરા વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આ અવસર્પિણીનો સુખમ-દુઃખમ નામનો ત્રીજો આરો છે અને તેના ૮૪ લાખ પૂર્વ અને ૮૯ પક્ષ બાકી રહ્યા ત્યારે ૧૬૫૭૧ નાથનો જન્મ થયો હતો.

જન્મિ તુમં અહિસિત્તો, જત્થ ય સિવસુખસંપયં પત્તો ।

તે અટ્ટાવયસેલા, સીસામેલા ગિરિકુલસ્સ ॥ ૮ ॥

[યત્ર ત્વમભિષિક્તો યત્ર ચ શિવસુખસમ્પદં પ્રાપ્તઃ ।

તાવટ્ટાપદશૈલૌ શીર્ષાપીઢૌ ગિરિકુલસ્ય ॥]

પ્ર૦ ઘૃ૦—જન્મિત્તિ । હે ભુવનભર્ત્તા ! તૌ ઉભાવપિ અટ્ટાપદશૈલૌ સકલસ્યાપિ ગિરિકુલસ્ય શીર્ષામેલૌ—સકલગિરિકુલસ્ય શિરઃશેઝરૌ । તૌ કૌ અટ્ટાપદૌ ? તત્ર ઈકો યસ્મિન્ જન્મસમયે આસનપ્રકમ્પાત્ ઘટ્ટાનાદેન સમકાલં સકલસુરપરિવૃત્તૈઃ ચતુઃપટ્ટીન્દ્રૈઃ ક્ષીરોદવારિસમ્ભૃતયોજનપ્રમાણવદનાનેકકલશકોટિભિઃ ત્વમભિષિક્તઃ સ સૌવર્ણશૈલઃ, અપરો વિનીતાપુરીપરિસરસ્યઃ ક્રીડાશૈલઃ અટ્ટસોપાનોઽટ્ટાપદાભિધાનઃ યસ્મિન્ જગ(ભૂમૃ?)તિ ત્વં શિવસૌખ્યસમ્પદં પ્રાપ્તઃ ॥ इति अष्टमगाथार्थः ॥ ૮ ॥

હે૦ વિ૦—અભિષેકવિધિમુરીકૃત્ય સ્તુતિમાહ (જન્મિત્તિ)—

યત્ર ત્વમભિષિક્તઃ—સ્થપિતઃ । સુરૈરિતિ ગમ્યતે । યત્ર ચ શિવસૌખ્યસમ્પદં પ્રાપ્તઃ, તૌ દ્વાવપિ [કિમ્] અટ્ટાપદશૈલૌ વર્તેતે । એકત્રાટ્ટાપદં—સુવર્ણ તન્મયઃ શૈલઃ, અન્યત્રાટ્ટા પદાનિ યત્ર સ તથોક્તઃ । કિંવિશિષ્ટાવિત્યાહ—શીર્ષામેલૌ—શિરઃશેઝરકૌ । કસ્ય ? ગિરિકુલસ્ય—પર્વતસમાજસ્ય । નિર્વાણગમનસ્તુતિરવસાને દ્રષ્ટવ્યા પરપ્રસન્નેનાત્રોક્તાઽપીતિ શુરુવચઃ ॥ ૮ ॥

શીર્ષાપીઢૌ

જન્મિ (યત્ર)=અર્થાં.

તુમં (ત્વં)=ત્વં.

અહિસિત્તો (અભિષિક્તઃ)=અભિષેક કરાવ્યો.

જત્થ (યત્ર)=અર્થાં.

ય (ચ)=અને.

સિવ (શિવ)=મોક્ષ, શિવ.

સુકુલ (સુખ)=સુખ.

સંપય (સમ્પદ)=સંપત્તિ.

સિવસુખસંપયં=શિવ-સુખની સંપત્તિને.

પત્તો (પ્રાપ્તઃ)=પ્રાપ્ત થયો, પામ્યો.

તે (તૌ)=તે બે.

અટ્ટાવય (અટ્ટાપદ)=અષ્ટાષ્ટાદશ.

સેલ (શૈલ)=પર્વત.

અટ્ટાવયસેલા=અષ્ટાષ્ટાદશ પર્વતો.

સીસ (ક્ષીર)=મસ્તક.

આમેલ (આપીડ)=મુકુટ.

સીસામેલા=મસ્તકને વિષે મુકુટ.

ગિરિ=પર્વત.

કુલ=સમૂહ.

ગિરિકુલસ્સ=પર્વતોના સમૂહના.

પદાર્થ

પ્રશ્નનો જન્મભિષેક—

“જે સુર્વજ્ઞના ગિરિ ઉપર તારે (જન્મ-) અભિષેક થયો તે એક અષ્ટાપદ (‘મેર’) પર્વત તેમજ જ્યાં તું શિવ-સુખની સંપત્તિને (‘નિર્વાણ’) પામ્યો, તે (વિનિતા નગરીની સમીપમાં) રહેલો આઠ પગથિયાવાળો) બીજે અષ્ટાપદ પર્વત એ બે પર્વતો (સમસ્ત) પર્વતોના સમૂહના મરતકને વિષે યુક્ટરૂપ થયા.”—૮

સ્પષ્ટીકરણ

શ્રીધર્મધોષસૂરિપ્રણીતઃ ।

॥ અષ્ટાપદકલ્પઃ ॥

(આર્યાવૃત્તનિવજ્ઞઃ)

વરધર્મકીર્તિ ‘ક્રમમો’, વિદ્યાનન્દાશ્રિતઃ પવિત્રિતવાન્ ।

દેવેન્દ્રવન્દિતો યં, સ જયત્યષ્ટાપદગિરીશઃ ॥ ૧ ॥

“વિદ્યા અને આનન્દથી સેવાયેલા તથા સુરેન્દ્રો વડે પૂજાયેલા તેમજ ઉત્તમ ધર્મ અને યશસ્વી યુક્ત એવા ઋષભ(દેવે) જેને પાવન કર્યો, તે ‘અષ્ટાપદ’ ગિરિરાજ જય પામે છે.”—૧

યસ્મિન્નષ્ટાપદે-ડમ્બૂદ્યાપદમુખ્યદોષલક્ષ્મહરઃ ।

અષ્ટાપદામ ‘ક્રમમઃ’, સ જયત્યષ્ટા ॥ ૨ ॥

૧ આના સ્વરૂપ સાર જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (પૃ. ૩૩).

૨ પ્રશ્નના નિર્વાણ પ્રસંગને લક્ષ્યમાં લઈને અત્ર સ્તુતિ કરવામાં આવી નથી, પરંતુ અષ્ટાપદના અર્થોનો વિચાર આવતાં કવિરાજે તેમ કયું હોય એમ બાસે છે, કેમકે હજી તો પ્રશ્નની અન્ય અવસ્થાઓને ઉદ્દેશીને તેમની સ્તુતિ તો હવે પછી તેઓ કરે છે, એમ સર્વથા કહી શકાય તેમ નથી.

૩ આ કલ્પના પ્રથમ પદમાં ધર્મકીર્તિ, વિદ્યાનન્દ અને દેવેન્દ્ર એ ત્રણના સંબંધમાં વિચાર કરતાં એનું અનુમાન થાય છે કે આ કલ્પ ગિરિનારકલ્પની જેમ શ્રીધર્મધોષસૂરિએ ઉપાધ્યાય અવસ્થા દરમ્યાન રચ્યો હોવો ભેદીએ. કેમકે ધર્મકીર્તિ એ તેમનું ઉપાધ્યાય અવસ્થાનું નામ છે, જ્યારે દેવેન્દ્ર એ તેમના ગુરૂશ્રીનું નામ છે અને વિદ્યાનન્દ એ તેમના ગુરૂબાઈનું નામ છે. આ વાતની શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ-કૃત ગુર્વાવલી તેમજ પટ્ટાવલી સાક્ષી પૂરે છે. સમ્યક્ત્વ-કૌમુદીની પ્રશસ્તિ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે. આ અનુમાન કરવામાં કોઈ બાધક પ્રમાણ હોય એમ ભણવામાં નથી, વાસ્તે આ કલ્પના કરતાં તરિકે એ શ્રીધર્મધોષસૂરિનું નામ સૂચ્યું છે.

૪ “સંહિતેકપદે લિખાન્” એ પ્રમાણેનો ઉદ્દેશ હોવા છતાં અત્ર સંધિ કરવામાં આવી નથી તેનું શું એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, પરંતુ “ક્લલિત્તિ જ્ઞાન્ વા” (સિદ્ધ ૧-૨-૨) સૂત્રથી સમાધાન થઈ જાય છે. વળી આવી હકીકત શ્રીદેવાનન્દસૂરિકૃત ગૌતમીશાસ્ત્રકના પ્રારંભમાં ‘શ્રોહ્યમ્મૂર્તિ વસુમતિપુત્રં’, શ્રીમુખતિકલ્પોલ્લ સુનિરાજકૃત ઋષભ-સ્તાવનની શરૂઆતમાં ‘શ્રીભાલિનાથં જતનાલિનાથં’ ઇત્યાદિ સ્થળે પણ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે એ વાત પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં લેવી ભેદીએ.

“એ ‘અષ્ટાપદ’ને વિષે ‘અષ્ટાપદ પ્રમુખ લાખો દોષોને દૂર કરનારા તેમજ સુવર્ણ સમાન (કાન્તિવાળા) ઋષભ(દેવ) (નિવૃત્ત) થયા, તે ‘અષ્ટાપદ’ ગિરિરાજ બન્યવંતો થતે છે.”—૨

‘ઋષભ’સુતા નવનવતિ-‘ર્ષાદ્વલિ’પ્રસૂતવઃ પ્રવરચતવઃ । યસિષ્ઠમજ્જનમૃતં, સં ॥ ૩ ॥

“મુનિઓને વિષે ઉત્તમ એવા ઋષભ(દેવ)ના ધાહુબાહિ પ્રમુખ ૯૯ પુત્રો જ્યાં અમૃત (પદ)ને પામ્યા, તે અષ્ટાપદો”—૩

અયુક્તિનૃતિયોગં, વિયોગમીરવ દ્વય પ્રમોઃ સમકમ્ । યજ્ઞર્ષિદશસદ્દલાઃ, સં ॥ ૪ ॥

“જાણે પ્રભુના વિયોગથી ભયભીન બન્યા હોય તેમ પ્રભુની સાથેજ દશ હજાર મુનિઓ જ્યાં નિર્વાણ-યોગથી યુક્ત થયા (અર્થાત્ મોક્ષ-પદને પામ્યા), તે અષ્ટાપદો”—૪

યજ્ઞાદ પુત્રપુત્રા, યુગપદ્ ‘વૃષમે’જ નવનવતિપુત્રાઃ । સમયૈકેન શિવમગુઃ, સં ॥ ૫ ॥

“જ્યાં ‘વૃષભ(દેવ)ની સાથે તેમના ૯૯ પુત્રો તેમજ આઠ પૌત્રો ‘સમકાલે એકજ સમયમાં મોક્ષે ગયા, તે અષ્ટાપદો”—૫

રજ્જત્રયમિવ મૂર્તે, સ્તૂપત્રિતયં ચિતિત્રયસ્વાને । યજ્ઞાસ્થાપયદિન્દ્રઃ, સં ॥ ૬ ॥

“‘ઋષભ(દેવ)ની, ગણધરની અને અન્ય મુનીશ્વરોની એમ ત્રણ ચિતાના સ્થાનમાં જાણે મૂર્તિમતી રજત્રયી હોય તેવા ત્રણ સ્તૂપો જ્યાં ઇન્દ્રે સ્થાપન કર્યા (રચ્યા), તે અષ્ટાપદો”—૬

સિદ્ધાયતનપ્રતિમં, ‘સિદ્ધનિષધે’તિ યજ્ઞ સુચતુર્દ્વાઃ । ‘મરતો’ડરચયૈલ્લયં, સં ॥ ૭ ॥

“સિદ્ધાયતન (શાશ્વત જિન-મંદિર) જેવું તથા સુન્દર ચાર દ્વારવાળું એવું ‘સિદ્ધનિષધ’ એ (નામનું) ચૈત્ય જ્યાં ‘ઋષભનાથના પુત્ર) ભરતે રચાવ્યું, તે અષ્ટાપદો”—૭

યજ્ઞ વિરાજતિ ચૈલ્લં, યોજનવીર્યં તદર્ધપૃથુમાનમ્ । ક્રોશત્રયોષ્ઠમુષ્ઠૈઃ, સં ॥ ૮ ॥

“જ્યાં એક યોજન લાંબું અને તેનાથી અડધા પહોળા માપવાળું (અર્થાત્ અડધો યોજન પહોળું) તેમજ ત્રણ કોશ ઊંચું એવું ચૈત્ય ઉચ્ચ પ્રકારે શીભે છે, તે અષ્ટાપદો”—૮

યજ્ઞ ભ્રાતૃપ્રતિમા, વ્યધ્યાષ્ટતુર્વિદાર્તિ જિનપ્રતિમાઃ । ‘મરતઃ’ સાત્મપ્રતિમાઃ, સં ॥ ૯ ॥

“જ્યાં ભરતે પોતાની પ્રતિમાની સાથે સાથે પોતાના (૯૯) બંધુઓની પ્રતિમાઓ તેમજ (આ અવસર્પિણીના) ચોવીસ વીર્યકરોની પ્રતિમાઓ રચાવી, તે અષ્ટાપદો”—૯

સ્વસ્થાકૃતિમિતિર્ષર્ણા-કુર્વાર્ણિતાન્ વર્તમાનજિનવિમ્બાન્ । ‘મરતો’ વર્ણિતવાનિહ, સં ॥ ૧૦ ॥

“પોતપોતાનાં આકાર, (દેહનું) પ્રમાણ, વર્ણ અને લાંછનથી વર્ણિત (યુક્ત) એવી વર્તમાન વીર્યકરોની પ્રતિમાઓને જ્યાં ભરતે સ્થાપન કરી સ્તુતિ કરી, તે અષ્ટાપદો”—૧૦

૧ એકે શબ્દ-ચિન્તામણિ કોશમાં ‘અષ્ટાપદ’નો અર્થ શેતરજ વિગેરેનો પટ એમ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ અત્ર અષ્ટાપદનો અર્થ છૂટ કરવો. કેમકે દશવૈકાલિકની હારિભદ્રદ્રીય વૃત્તિના ૧૧૭મા પત્રાંકમાં ‘અષ્ટાપદ’ શબ્દ એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એટલે આ અર્થ કરવામાં વાંધો જણાતો નથી.

૨ પ્રથમ વીર્યકર નાભિ-નન્દનનાં ઋષભ અને વૃષભ એમ બે નામો છે. એ વાતની અભિધાન-ચિન્તામણિના પ્રથમ કાણકનો ૨૬મો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ઋષભો હૃષભઃ એવાન્, એવાંસઃ સ્વાદ્યક્ષત્રિવૃક્ષતઃ ।

કુવિભિસ્તુ પુણ્વન્તો, મુનિસુક્ષ્મતસુવતો કુલ્લૌ ॥”

૩ સમકાલે ૧૦૮ છત્રો મોક્ષે ગયા એ જન શાસ્ત્રમાં ગણાયેલાં દશ આશ્વર્થો પૈકી એક છે.

સપ્રતિમાન નવનવર્તિ, ચતુસ્ત્પાંત્યાઽર્હતઃ સ્તૂપમ્ । યચ્ચાસ્વચક્રી, સં ॥ ૧૧ ॥

“ન્યાં પ્રતિમા સહિત ૯૯ પાંથવાના ૯૯ સ્તૂપો તથા (પોતાના પિતાશ્રી નરપદ્મદેવ) વીર્યકરનો સ્તૂપ (ભરત) અગ્રીએ નિર્માણ : થો, તે અષ્ટાપદ૦” — ૧૧

‘મરતે’ન મોહસિંહ, હનુમિવાષ્ટાપદઃ કૃતાષ્ટપદઃ । યુગ્મમેઽષ્ટયોજનો યઃ, સં ॥ ૧૨ ॥

“મોહરૂપ સિંહને હજીવાને માટે (જાણે સાક્ષાત્) ‘અષ્ટાપદ જેવો અને (એક એક યોજને એકેક પગથિયાવાળો એમ) આઠ પગથિયાવાળો એવો જેને ભરતે કરાવ્યો અને (એથી કરીને તો) જે આઠ યોજન (૩૨૦) ગાંભી રહ્યો, તે અષ્ટાપદ૦” — ૧૨

યસિન્નનેકકોટ્યો, મહર્પયો ‘મરત’ચક્રવર્ત્યાધાઃ । વિદિ સાધિતવન્તઃ, સં ॥ ૧૩ ॥

“ન્યાં ભરત ચક્રવર્તી પ્રમુખ અનેક કોટી યોગીશ્વરોએ સિદ્ધિને સાધી, તે અષ્ટાપદ૦” — ૧૩

‘સગર’સુતાયે ‘સર્વા’ર્થશિવગતાન ‘મરત’વંશરાજર્પાન । યચ્ ‘સુબુદ્ધિ’ચક્રધયત્, સં ॥ ૧૪ ॥

“ન્યાં સુબુદ્ધિ (મત્રીએ) સગર (ચક્રવર્તી)ના પુત્રોની આગળ ‘સર્વાર્થ(સિદ્ધ)’ નામના વિમાનમાં (ઉત્પન્ન થયેલા) તેમજ મોક્ષ ગયેલા ભરતના વશના (અનેક) રાજર્ષિઓની વાત કહી, તે અષ્ટાપદ૦” — ૧૪

પરિસ્વાસાગમકરન્, ‘સાગરાઃ’ સાગરાશયા યચ્ । પરિનો ગભિનિહનયે, સં ॥ ૧૫ ॥

“(આનું માહાત્મ્ય સાંભળીને) સમુદ્રના જેવા (ગંભીર) આશયવાળા સગરના પુત્રોએ જેની ચારે બાજુએ રક્ષણ કરવાને માટે પાંદરૂપ સમુદ્ર (અર્થાત્ સમુદ્રના જેવી ૧૦૦૦ યોજન ઊંડી ખાંધ) બનાવી, તે અષ્ટાપદ૦” — ૧૫

ક્ષાલયિતુમિવ સ્વેનો, જૈનો યો ગદ્ગયા ધિતઃ પરિતઃ । સન્તતમુલ્લોકરૈઃ, સં ॥ ૧૬ ॥

“નિરન્તર ઊંચા ઉછળતા અપગ (તરંગરૂપી) હસ્તી વડે બાણે પોતાના પાપનું પ્રક્ષાલન કરવાને માટે (ધરણી રાણતી) હાથ તેમ ગંગા (નદી)એ જે જિન-સંબંધી ગિરિરાજનો ચારે બાજુથી આશ્રય લીધો, તે અષ્ટાપદ૦” — ૧૬

યચ્ જિનતિલકદાનાદ્, ‘દમયન્યા’ઽપે કૃતાનુરૂપફલમ્ । મારવમાવતિલકં, સં ॥ ૧૭ ॥

“ન્યાં (ચોવીસે) જિનેશ્વરોને (મહિમય) તિલક અર્પણ કરવાથી (ચક્રવર્તી) દમ-યન્તી તે કાર્યના યથાર્થ ફળ તરીકે પોતાનાજ લલાટમાં સ્વાભાવિક તિલકને પામી, તે અષ્ટાપદ૦” — ૧૭

યમંકૂપારે કોપાત્, ક્ષિપ્રબલં ‘વાલિ’નાંઽઘ્નિનાઽઽક્રમ્ય । આરાધિ ‘રાવણો’ઽરં, સં ॥ ૧૮ ॥

“જે ગિરિરાજને ક્રોધથી સમુદ્રમાં ફેંકવા તૈયાર થયેલા રાવણને વાલિ (યુગીશ્વરે) ચરણ વડે (પર્વતને) દબાવીને અતિશય ખૂમ પડાવી, તે અષ્ટાપદ૦” — ૧૮

મુજતત્ત્વ્યા જિનમહહ-હ્રદેન્દ્રોઽવાપ યચ્ ‘ધરણે’ન્દ્રાત્ । વિજયામોષાં શક્તિ, સં ॥ ૧૯ ॥

“હ્રાથરૂપી વીણા વડે (અર્થાત્ વીણાનો તાર તૂટી જતાં તે સ્થળે પોતાના હાથની નસ

૧ સિંહને પણ હજીવાફે આઠ પગવાળુ બનવર.

૨ અકૂપારોદ્ધવર્ણવાઃ (અમિં ૦ કાં ૪, સ્ત્રોં ૧૩૯) ।

ઋષણ ૭

સાંધીને તેને આપી બનાવી) તીર્થકરનો ઉત્સવ કરનારો લંકાપતિ (રાવણ) જ્યાં થરણુ-
પાસેથી અમોઘવિજયા શક્તિ પામ્યો, તે અષ્ટાપદ૦” —૧૯

યત્તારિમપિ વસન્તં, તીર્થે પ્રવરન્ સુલેચરોઽપિ સ્યાત્ । ‘વસુદેવ’મિવાધિયઃ, સ૦ ॥ ૨૦ ॥

“વસુદેવની જેમ જે તીર્થ ઉપર વસતા દુશ્મન ઉપર પણ પ્રહાર કરનારો શુભ જોયર
પણ વિદ્યાહીન થાય, તે અષ્ટાપદ૦” —૨૦

અવલેડ્ગોદયમચ્છલં, સ્વશક્તિચન્દિતજિનો જનો લમતે । ‘ર્વારો’ડ્વર્ણયદિતિ યં, સ૦ ॥ ૨૧ ॥

“આ પર્વત ઉપર પોતાની શક્તિ વડે (આવીને) જે જિનોને વન્દન કરે છે, તે મતુલ્ય
(તેજ ભવમાં) અચળ (શાશ્વત) ઉદય (મોક્ષ)ને પામે છે એમ વીર (પ્રભુએ) જેનું વર્ણન
કર્યું, તે અષ્ટાપદ૦” —૨૧

ચંતુરચ્ચતુરોઽદ દશ, ઈ ચાપાચ્યાદિદિક્ષુ જિનવિમ્બાન્ । યત્ત્રાવન્દત ગણશ્ચૃત્, સ૦ ॥ ૨૨ ॥

“દક્ષિણદિક ચાર દિશામાં (અનુક્રમે) ચાર, આઠ, દશ અને છે એમ જ્યાંની (ચોવીસે)
જિન-પ્રતિમાઓને ચતુર ગણધર (ગૌતમ સ્વામીએ) વન્દન કર્યું છે, તે અષ્ટાપદ૦” —૨૨

પ્રમુખણિતપુણ્ડરીકા-ધ્યયનાધ્યયનાત્ સુરોઽન્ન દશમોઽમૂત્ । દશપૂર્ણિપુણ્ડરીકઃ, સ૦ ૨૩

“(જે પર્વત ઉપર) (ગૌતમ) પ્રભુએ કહેલા પુણ્ડરીક અધ્યયનના અધ્યયનથી (તિર્થગ-
-જૂઠમક) દેવ દશ પૂર્વધારીમાં ઉત્તમ એવા દશમા (વજ્રપિ નામના દશપૂર્વધર) થયા, તે
અષ્ટાપદ૦” —૨૩

યત્ર સ્તુતજિનનાયો-ડ્વીક્ષત તાપસશતાનિ પચ્ચદશ । શ્રી‘ગૌતમ’ગણનાયઃ, સ૦ ॥ ૨૪ ॥

“જેના (શિખર) ઉપર (જગવિતામણિ નામના ચૈત્યવન્દનરૂપ સ્તોત્ર વડે) જેણે (મહાપદ-
નાથાદિ ચોવીસ) જિનેશ્વરોની સ્તુતિ કરી છે એવા ગૌતમ ગણપતિએ જ્યાં પંદરસો
(૧૫૦૦) તાપસોને દીક્ષા આપી, તે અષ્ટાપદ૦” —૨૪

દ્વિત્વષ્ટાપદપર્વત, દ્વ યોઽષ્ટાપદમયચ્છિરસ્થાયી ।

વ્યાવર્ણિ મહાતીર્થ, સ જયત્યષ્ટાપદગિરીશઃ ॥ ૨૫ ॥

“(આઠ પગથિયાંવાળા અને દીર્ઘ કાળ પર્વત સ્થાયી રહેવાવાળા) અષ્ટાપદ પર્વતની જેમ
સુવર્ણમય અને ચિરસ્થાયી જે (પ્રભુએ) આ પ્રમાણે મહાતીર્થનું વર્ણન કર્યું, તે અષ્ટાપદ
પર્વતના નાયક શ્રીન્કલસદેવ (અથવા અષ્ટાપદ ગિરીશ્વર) વિજયી વર્તે છે.” —૨૫

૧ સિદ્ધાંત યુદ્ધાર્જુના અનેક અર્ધવાળા નિમ્ન-લિખિત પંચમ ગાથાના પૂર્વાર્ધ સાથે આને સંબંધ છે
સહેલાઈથી સમજાય તેમ છે:—

“ચત્તારિ મહ વસ દો, બ વંદિશા જિજવરા ચત્તચ્ચીસં”

૨ આ સમય ચૈત્યવન્દન પ્રથમ ગણુપર ગૌતમસ્વામીએ રમ્યું નથી એ વાતનું શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની
શીલાવિજયવાચકકૃત વૃત્તિમાં ‘અપ્પચિદ્ધસાસણ’ સુધીનો આપેલો ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે એમ કહેવું
ખોટું નહિ ગણાય.

અથ રાજ્યાવસ્થામધિકૃત્ય ગાથાદ્વયમાહ—

ધન્ના સવિમ્હયં જેહિં, ઇત્તિ કયરજ્જમજ્જણો હરિણા ।

ચિરધરિઅનલિણપત્તા—મિસેઅસલિલેહિં દિટ્ઠો સિ ॥ ૯ ॥

[ધન્યા: સવિસ્મયં ચૈર્ઘટિતિ કૃતરાજ્યમજ્જનો હરિણા ।

ચિરધૃતનલિણપત્તામિષેકસલિલૈર્દદ્ધોઽસિ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—ધન્નત્તિ । હે ભુવનવાન્ધવ ! તે યુગલધર્મિણોઽપિ ધન્યા: યૈ: ત્વં દૃષ્ટ: સવિમ્હયં—સવિસ્મયમ્ । કથંભૂતો ભવાન્ ? ઇટિતિ શીઘ્રં કૃતરાજ્યમજ્જનો—વિહિતનરપતિપદામિષેક: । કેન ? હરિણા—ઇન્દ્રેણ । કિંવિશિષ્ટૈ: મિથુનકનરૈ: ત્થં દૃષ્ટ: ? ચિરં—ચિરકાલં ધૃતમ્—અવસ્થાપિતં નલિનીપત્રૈ:—પટ્ટિનીપત્રપુટકૈ: અમિષેકસલિલમ્—અમિષેકોદકં યૈ: । ધન્યત્ત્વં ચ તેષામનિમેષાક્ષિભિર્ભગવદવલોકનાદેય ॥ ઇતિ નવમગાથાર્થ: ॥ ૯ ॥

દે૦ ધિ૦—રાજ્યામિષેકવિધિમઙ્ગીકૃત્યાહ (ધન્નત્તિ)—

ધન્યા:—પુણ્યભાજસ્તે યૈ: । યૈ: કિમ્ ? દૃષ્ટોઽસિ—અવલોકિતો ભવસિ । કથમ્ ? સવિસ્મયં—સકૌતુકં સહર્ષં વા । કિંવિધ: ? કૃતરાજ્યમજ્જનો—વિહિતરાજ્યામિષેક: । કેન ? હરિણા—શક્રેણ । કથમ્ ? ઇટિતિ શીઘ્રમ્ । કીદૃશૈરિત્યાહ—“ચિરધૃતનલિનીપત્તામિષેકસલિલૈ:” અમિષેકાય જલમમિષેકજલં, ચિરં—પ્રભૂતકાલં ધૃતં નલિનીપત્રેષ્વમિષેકજલં યૈસ્તે તથોક્તાર્તૈ: ॥ ઇતિ ગાથાર્થ: ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થ

ધપા (ધન્યા:)=ધન્ય, પુણ્યશાળી.

વિમ્હય (વિસ્મય)=(૧) આશ્ચર્ય; (૨) હર્ષ.

સવિમ્હયં (સવિસ્મય)=વિસ્મયપૂર્વક.

જેહિં (યૈ:)=જેમનાથી.

ઇત્તિ (ઇટિતિ)=અર્થદી.

કય (કૃત)=કરાયેલ.

રજ્જ (રાજ્ય)=રાજ્ય.

મજ્જણ (મજ્જન)=જ્ઞાન, જળાભિષેક.

કયરજ્જમજ્જણો=કરાયે છે રાજ્યાભિષેક જેનો એવા.

હરિણા (હરિણા)=ધ્રુવ દારા.

ચિર (ચિર)=લાંબા કાળ સુધી.

ધરિઅ (ધૃત)=ધારણ કરેલ.

નલિણ (નલિન)=રાત્ર કમળ.

પત્તા (પત્ર)=પત્ર, પાદડું.

અમિસેઅ (અમિષેક)=અમિષેક.

સલિલ (સલિલ)=જળ, પાણી.

ચિરધરિઅનલિણપત્તામિસેઅસલિલેહિં=લાંબા કાળ

સુધી ધારણ કર્યું છે કમળનાં પત્રો વડે અભિષેક—

જળ જેમણે એવા વડે.

દિટ્ઠો (દૃષ્ટ:)=દેખાયો.

સિ (અસિ)=તું છે.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનો રાજ્યાભિષેક—

“હે જગન્નાથ ! ઇન્દ્ર દ્વારા જલદી રાજ્યાભિષેક કરાયેલા એવા આપને વિસ્મયપૂર્વક લાંબા કાળ સુધી કમળનાં પત્રો વડે અભિષેક—જલ ધારણ કરવા પૂર્વક જે (યુગલિકાએ) એવા, તેમને ધન્ય છે.”—દ

સ્પષ્ટીકરણ

પદનો સાર—

આ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે નૃપભ દેવનો રાજ્યાભિષેક સૌધર્મ દેવલોકના ઇન્દ્રે કર્યો હતો. એ કાર્ય ઇન્દ્ર કરી રહ્યા તે પછી કમળનાં પત્રોમાં રાજ્યાભિષેકનું જળ લઇને આવેલા યુગલિકો પ્રભુને વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત બોધ કેવી રીતે અભિષેક કરવો એ વિચારમાં ને વિચારમાં તેમને નિર્નયેષ દૃષ્ટિએ નિહાળી રહ્યા હતા. અતઃમાં પ્રભુનાં ચરણ-કમળમાં તેમણે જળાભિષેક કર્યો. આ પ્રમાણે પ્રભુનું દર્શન કરવાનું તેમજ તેમના રાજ્યાભિષેકમાં ભાગ લેવાનું યુગલિકોને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી તેઓને ધન્ય છે.

દાવિઅવિજ્ઞાસિપ્પો, વજ્જરિઆસેસલોઅવવહારો ।

જાઓ સિ જાણ સામિઅ, પયાઓ તાઓ કયત્થાઓ ॥ ૧૦ ॥

[દર્શિતવિદ્યાશિલ્પો વ્યાકૃતાશેપલોકવ્યવહારઃ ।

જાતોઽસિ યાસાં સ્વામી પ્રજાસ્તાઃ કૃતાર્થાઃ ॥]

પ્ર૦ ઘૃ૦—દાવિઅસિ । સુરપતિવિહિતરાજ્યાભિષેકઃ ત્વં યાસાં પ્રજાનાં સ્વામી જાતઃ સા કૃતાર્થા । કિંવિશિષ્ટઃ ત્વં તાસાં સ્વામી જાતઃ? દર્શિતવિદ્યાશિલ્પઃ । તત્ર વિદ્યાઃ શબ્દવિદ્યાદિકા લિખિત-ગણિત-ગીતાદિકાશ્ચ । શિલ્પાનિ કુમ્ભકારાદીનિ પશ્ચ મહાશિલ્પાનિ સેવા-મેકૈકવિંશતિશિલ્પાનિ તથા વ્યાકૃતઃ અશેષજનવ્યવહૃતિઃ—વ્યવહારઃ કૃષિપાણ્યપાલ્યજલસ્થલ-માર્ગવિજ્યાદિસર્વકાર્યેષુ સ્વયં પન્થા નીતઃ ॥ ઇતિ દશમગાથાર્થઃ ॥ ૧૦ ॥

દ્વ૦ વિ૦—અધુના રાજ્યપાલનવિધિ કક્ષીકૃત્ય સ્તુતિમાહ (દાવિઅસિ)—

જાતઃ—સમ્પન્નસ્ત્વં યાસાં પ્રજાનાં—લોકાનાં સ્વામી—પ્રમુક્તાઃ પ્રજાઃ કૃતાર્થાઃ—કૃતકૃત્યાઃ । કિંવિધઃ? દર્શિતવિદ્યાશિલ્પઃ । શિલ્પાનિ આશ્ચર્યક યોદ્ધવ્યાનિ । તથા વજ્જરિ-યસિ દેશીભાષ્યા કથિતાશેષલોકવ્યવહારઃ કથિતો—દર્શિતોઽશેષો લોકવ્યવહારઃ પરિણ-યનાદિકો યેન સ તથાવિધ ઇતિ ॥ ૧૦ ॥

શીર્ષકાર્થ

દાવિઅ (દર્શિત)=દેખાડેલ.

વિજ્ઞ (વિદ્યા)=વિદ્યા.

સિપ્પ (શિલ્પ)=શિલ્પ.

દાવિઅવિજ્ઞાસિપ્પો=દેખાડ્યાં છે વિદ્યા અને શિલ્પો જેવું એવો.

વજ્જરિઅ (વ્યાકૃતઃ)=વિશેષ સમજાવેલ.

આસેસ (અશેષ)=નિઃશેષ, સમસ્ત.

લોઅ (લોક)=જગત, દુનિયા.

વવહાર (વ્યવહાર)=વ્યવહાર.

વજ્જરિઆસેસલોઅવવહારો=સારી રીતે સમજાવ્યો

છે બધી લોક-વ્યવહાર જેવું એવો.

જાઓ (જાતઃ)=થયો, બન્યો.

સિ (અસિ)=તું છે.

જાણ (યાસાં)=જેમનો.

સામિઅ (સ્વામી)=નાથ.

પયાઓ (પ્રજાઃ)=પ્રભુઓ.

તાઓ (તાઃ)=તે.

કય (કૃત)=કરાયેલ.

અત્થ (અર્થ)=અર્થ.

કયત્થાઓ=સાર્થક થયેલ.

પદાર્થ

પ્રભુની રાજ્ય-રીતિ—

“જમણે (શબ્દ-વિદ્યા, લેખન, ગણિત, ગીત ઇત્યાદિ) વિદ્યાઓ અને (કુંભારાદિ-કના) શિલ્પો દેખાડ્યાં છે તેમજ જેમણે (ખેતી, પશુ-પાલન, વાણિજ્ય, લક્ષ ઇત્યાદિ) સમસ્ત (પ્રકારનો) લોક-વ્યવહાર (પણ) સારી રીતે સમજાવ્યો છે, એવા આપ જે પ્રજાઓના સ્વામી થયા છો, તે પ્રજા કૃતાર્થ છે.”—૧૦

સ્પષ્ટીકરણ

વિદ્યાઓ—

વિદ્યાઓમાં લેખન, ગણિત ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે એ વાત આપણે ટીકા ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. તો તે સંબંધમાં થોડું વિવેચન કરવું અનુચિત નહિ ગણાય. પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીમદ્ધર્મદેવે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરતને બહોતેર (ઉર) કળાઓ શીખવી અને ભરતે પણ પોતાના ભાઈઓને તેમજ પુત્રોને એ કળાનો અભ્યાસ કરાવ્યો. પ્રભુએ પોતાના બીજા પુત્ર બાહુબલિને હાથી, ઘોડા તેમજ સ્ત્રી અને પુરૂષનાં અનેક લક્ષણો બતાવ્યાં. વળી તેમણે પોતાની એક પુત્રી આહ્લીને જમણા હાથ વડે અદ્વાર લિપિઓ બતાવી અને બીજી પુત્રી સુન્દરીને ડાબા હાથથી ગણિત બતાવ્યું. આ ઉપરાંત પ્રભુએ વસ્તુઓનાં માન, ઉન્માન, અવમાન તેમજ પ્રતિમાન પણ બતાવ્યાં. વિશેષમાં તેમણે મણિ વિગેરે પરોવવાની કળા પણ પ્રવર્તાવી.

શિલ્પ—

શિલ્પના પાંચ મુખ્ય ભેદો છે અને વળી તે પ્રત્યેકના વીસ અવાન્તર ભેદો છે. આ વાતના સમર્થનમાં નીચેની ગાથા રજુ કરવામાં આવે છે.

“પંચેવ ય સિપ્પાહં, ઘટ ૧ લોહ ૨ ચિત્ત ૩ ણંત ૪ કાસવણ ૫ ।

શ્લિષ્કસ્ય ય રત્નો, વીસં વીસં ભવે ભેવા ॥

—આવરથક-નિર્ણુક્તિ, ગાથાંક ૨૦૭.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ કુંભાર, લુહાર, ચિતારો, વણકર અને નાપિત (હજામ)ના એમ પાંચ શિલ્પો મુખ્ય છે. પ્રત્યેકના અવાન્તર ભેદોનું સ્વરૂપ કોઈ રથણે મારા જોવામાં આવ્યું નથી, એટલે એ વાત ન છૂટકે પકડી મૂકવામાં આવે છે.

૧ અદ્વાર લિપિના સંક્ષિપ્ત વર્ણન માટે જુઓ સરસ્વતી-ભક્તામર (૫૦ પ-૭).

૨ કાથા—

પંચેવ ચ શિલ્પાનિ ઘટકોદ્ધિત્રવચ્ચકાશ્વપાનિ ।

પૈકેકસ્ય ચ રત્નો વિશતિર્વિશતિર્મંવન્તિ ભેવાઃ ॥

૩ કુંભારની કળા પ્રથમ તીર્થંકરે બતાવી હતી (હિંદુ રાજામાં આહ્લાએ આવું કાર્ય કર્યું હતું એમ કહેવામાં આવે છે). પ્રસંગ એમ જ્યો હતો કે કલ્પવૃક્ષોનો વિચ્છેદ થવાથી લોકો કંદ-મૂળ અને ફલાદિક ખાતા હતા અને ઘઉં, ચોખા ઇત્યાદિ અનાજ કાચું ને કાચું ખાતા હતા. તે તેમને પચવું હતું નહિ. તે

અથ ભગવતો નિષ્ક્રમણકલ્યાણકમધિકૃત્ય સ્તુતિગાથાદ્યમાહ—

બંધુવિહત્તવસુમર્દ, વચ્છરમચ્છિન્નદિગ્ધનનિવહો ॥

જહ તં તહ કો અન્નો, નિઅમધુરં ધીર ! પડિવન્નો ? ॥ ૧૧ ॥

[બન્ધુવિમ્મત્તવસુમતિઃ વત્સરમચ્છિન્નદરુધનનિવહઃ !

યથા ત્વં તથા કોઽન્યો નિયમધુરં ધીર ! પ્રતિપન્નઃ ? ॥]

પ્ર૦ ઘૃ૦—બંધુત્તિ । હે ધીર ! યથા ત્વં નિયમધુરં પ્રતિપન્નઃ તથા કોઽન્યઃ પ્રતિપદ્યતે ? ।
કિંવિશિષ્ટઃ ત્વમ્ ? બન્ધૂનાં સુતસામન્તાદીનાં વિમક્તા-વિભાગેનાર્પિતા વસુમતી-મળ્ડલાધિ-
પત્યં યેન સ ભરતવાહુશ્ચલિપ્રમૃતીનામ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટઃ ? વત્સર-વર્ષ યાવદચ્છિન્નો દત્ત-
ઘનનિવહો-(દત્ત)દ્રવ્યસશ્ચયો યેન સ તથા, સ્થિતેશ્ચાયં કલ્યો યતઃ સર્વેઽપિ તીર્યકૃતઃ પ્રવ્ર-
જ્યાસમયે સંવત્સરમચ્છિન્નં દાનં દદતિ । एवंવિધશ્ચ ભુવનગુરો ! યથા ત્વં નિયમધુરં સર્વસા-
વદ્યપ્રમૃતિ ન કરણીયમેવંલક્ષણમઙ્ગીકૃતવાન્ તથા કોઽન્યઃ-ત્વદ્વિષાદપરઃ પ્રતિપદ્યતે ? ॥
હૃત્યેકાદશગાથાર્યઃ ॥ ૧૧ ॥

હે૦ વિ૦—દીક્ષામઙ્ગીકૃત્યાહ (બંધુત્તિ)—

હે ધીર!-મહાપ્રભાવ ! યથા ત્વં નિયમધુરં-પ્રવ્રજ્યાગ્રહણપરિણામં પ્રતિપન્નઃ-પ્રતિપન્ન-
વાન્ તથા કોઽન્યો જીવઃ ? ન કશ્ચિદિત્યભિપ્રાયઃ । કીદશઃ ? બન્ધુવિમ્મત્તવસુમતિઃ, પ્રાકૃ-

સંબંધમાં તેઓએ પ્રભુને વિશ્વસિ કરી ત્યારે હાથથી ઘસીને પાણીમાં પલાળીને અને પાંદડાના પડીઆમાં લઈને ખાનું એમ તેમણે ઉપદેશ આપ્યો. એમ કરવા છતાં પણ તેમનું દુઃખ દર થયું નહિ એટલે ફરીથી તેઓએ પ્રભુને વિનવતિ કરી એટલે પ્રભુએ કહ્યું કે મેં સૂચવ્યા મુજબ પૂર્વોક્ત વિધિ કર્યા બાદ જઈ વિગેરેને મુદ્ધિમાં ગથવા બગલમાં ઘોડો વગત રાખ્યા બાદ બાંધવું કરો. આથી પણ તેમનો શુક્રવાર વળ્યો નહિ. તેવામાં પરસ્પર વૃદ્ધની શાખાઓ ઘસાનાં આગ્રિ ઉત્પન્ન થયો. આના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અબળપ્રથા એવા તે સમયના લોકો તેને રત્ન બાળીને પકડવા ગયા. પરંતુ તેથી તેમના હાથ અળી જવા લાગ્યા. આ આગ્રિને કોઈક અદ્ભુત શુત છે એમ માનતા અને તેથી ત્રાસ પામતા લોકો પ્રભુ સમક્ષ આન્યા ત્યારે પ્રભુએ તેમને કહ્યું કે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ કાળનો દેવ થવાથી-તેનું મિલન થવાથી આ તો આગ્રિ ઉત્પન્ન થયો છે. એવો આગ્રિ અત્યાર મુદ્ધિ એકાન્ત સ્નિગ્ધ કાળ હોવાથી ઉત્પન્ન થયો હતો નહિ (એકાન્ત રૂક્ષ કાળમાં પણ આગ્રિ સંભવતો નથી). વાસ્તે તમારે તેની પાસે જવું અને તેની સમીપમાં રહેલા તૃણાદિકને દૂર કરી તેને મેહલુ કરવો. ત્યાર બાદ પૂર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ જઈ વિગેરેને તેમાં નાંખી પકવ કરી તેનો આહાર કરવો. તે મુગ્ધ લોકોએ તેમ કહ્યું એટલે જઈ વિગેરેને તો આગ્રિ દેવ સ્વાહા કરી જવા લાગ્યો, આ વાત તેઓએ પ્રભુ સમક્ષ રજુ કરી. આ સમયે પ્રભુ હાથી ઉપર બેઠેલા હતા તેથી ત્યાંજ તેઓની પાસે લીલી માટીનો પિંડ મંગાવી તેને ઢૂંઢસ-સ્થલ ઉપર મૂકી પ્રભુએ તેનું એક પાત્ર બનાવ્યું અને એ પ્રમાણે પાત્ર બનાવી તેમાં જઈ વિગેરે રાખી તેને આગ્રિની મદદથી પકવ બનાવી તે ખાવાની પ્રભુએ તેમને સૂચના કરી. આ પ્રમાણે પ્રભુએ પ્રથમ ઢૂંઢસના શિદ્ધપનો વિધિ જતાવ્યો.

તત્વાત્ કમલ્યયો ન ભવતિ । વન્ધૂનાં-ભરતાદીનાં તેમ્નો વિભક્તા-વિભાગીકૃતા વ-
સુમતીઃ-ક્ષિતિર્યેન સ તથોક્તઃ । તથા વત્સરં-વર્ષં યાવત્ અચ્છિન્નો-નિરન્તરો દત્તો
લોકેભ્ય ઇતિ ગમ્યતે ધનનિવહો-દ્રવ્યસમૂહો યેન સ તથાવિધઃ । (વર્ષં યાવન્નૈરન્તર્યેણ
દત્તઃ પ્રસ્તાવાત્ વનીપકેભ્યો ધનનિવહો યેન । ધીર ! ઇતિ સમ્બોધનેન વ્રતગ્રહણાદારમ્ય
વર્ષં યાવત્ ધ્યુતપરીપહસહનં વર્ષસહસ્રં ચ યાવત્ વાક્યસંયમસાહસં સ્મૃતિવાન્ । ન
સ્વત્વાહારવ્યાહારવિરહિતૈરતદ્વિધૈર્દિનમવ્યવસ્થાતું શક્યતે ॥) ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૭૦૬૧

વંધુ (વન્ધુ)=ખાંધવ.

વિહત્ (વિભક્)=વહેંચેલ.

વસુમતી (વસુમતી)=પૃથ્વી.

વંધુવિહત્તવસુમતીઃ=ખાંધવોગાં વહેંચી આપી છે પૃથ્વી
જેણે એવો.

વત્સરં (વત્સરમ્)=એક વર્ષ મુધી.

અચ્છિન્ન (અચ્છિન્ન)=નિરન્તર.

દિન્ન (દત્ત)=અર્પણ કરેલ.

ધન (ધન)=પૈસો.

નિવહ (નિવહ)=રામૂદ.

વચ્છમગ્નિજ્વલિપ્રધનનિવહો=એક વર્ષ મુધી અગ્નિ.

ચ્છિન્નપણે અર્પણ કર્યો છે ધનનો સમૂહ જેણે
એવો.

જહ (યથા)=જેવી રીતે, જેમ.

તં (ત્વં)=તું.

તદ્ (તથા)=તેવી રીતે, તેમ.

કો (કઃ)=કયો.

ઝાનો (અન્યઃ)=અપર, ણીએ.

નિઅમ (નિયમ)=નિયમ, પ્રતિજ્ઞા.

ધુરા (ધુરા)=ધોસરી.

નિઅમધુરાં=નિયમની ધોસરીને.

ધીર ! (ધીર !)=હે ધૈર્યવાન !

પદ્ધિવ્રતો (પ્રતિવ્રતઃ)=ધારણ કરેલ.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનો દીક્ષા-પ્રસંગ—

“જેણે (ભરતાદિક સુતો અને સામન્તોરૂપી) બાંધવોમાં પૃથ્વી વહેંચી આપી છે
એવો તથા જેણે એક 'વર્ષ' પર્યંત નિરન્તર ધનના સમૂહનું દાન કીધું છે એવા તં જેવી રીતે
(દીક્ષા-સમયે 'સમસ્ત પાપમય આચરણના લાગરૂપી) નિયમ-ધુરાને ધારણ કરી, તેવી
રીતે હે 'ધીર ! તે ધુરાને અન્ય કાણુ ધારણ કરી શકે ?"—૧૧

૧ સાંવત્સરિક દાન સંબંધી માહિતી માટે જુઓ રત્નુત્તિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૮૩) તેમજ વીર-
લક્ષ્મી (પૃ. ૫૦).

૨ દરેક તીર્થંકર સિદ્ધ પરમાત્માઓને ઉદ્દેશીને તેમની સાક્ષીએ કરેલો સામાન્ય સાવજં જોગં પચ્ચક્ષામિ
એવી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. જુઓ આચારાંગ-સૂત્રનો દ્વિતીય શ્રુત-સ્કન્ધ.

૩ અત્ર 'ધીર' શબ્દથી એ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રભુએ દીક્ષા લીધી ત્યાર પછી તેમને
એક વર્ષ મુધી આહાર ન મળ્યો છતાં પણ તેમણે તેમની સાથે દીક્ષા લીધેલા એવા દેટલાક તાપસોની
જેમ કંદ-મૂલાદિકનો આહાર ન કર્યો, પરંતુ શુધારૂપ ઉપસર્ગ ધૈર્ય અને શાન્તિપૂર્વક સહન કર્યો. વિશેષમાં
એક હબ્દ વર્ષ મુધી તેમણે વાણી-સંયમનું પણ સેવન કર્યું.

સોહસિ પસાહિઅંસો, કજ્જલકસિણાહિં જયગુરુ ! જડાહિં ।

ઉવગૂઢવિસજ્જિઅરા-યલચ્છિવાહચ્છડાહિં વ ॥ ૧૨ ॥

[શોભસે પ્રસાધિતાંસઃ કજ્જલકૃષ્ણાભિર્જગદુરો ! જટાભિઃ ।

ઉપગૂઢવિસર્જિતરાજલક્ષ્મીવાપ્પચ્છટાભિરિવ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦-સોહસિત્તિ । પીનોન્નતયોરંસપીઠયોઃ તાવત્ સંયમસાધ્યાજ્યાનન્તરં શોભામરં પ્રાદુર્ભૂતમાહ । હે જગદુરો ! ત્વં પ્રવિભૂષિતસ્કન્ધઃ શોભસે-શોભાવૈભવં ધારયસિ । કામિઃ ? કજ્જલકૃષ્ણાભિઃ-અઙ્ગનપુણ્ડ્રશ્યામાભિર્જટાભિઃ । એનમેવાર્થં કવિરુત્પ્રેક્ષતે-ઉવગૂઢત્તિ । પ્રથમં રાજ્યસમયે ઉપગૂઢા-આલિંગિતા પશ્ચાદ્ દીક્ષાકક્ષીકારક્ષણે વિસૃષ્ટા-પરિત્યક્તા યા રાજ્યલ-ક્ષ્મીસ્તસ્યા વાપ્પચ્છટાભિરિવ-સકજ્જલાભિરશ્રુપરમ્પરાભિરિવ ॥ इति द्वादशगाथार्थः ॥ ૧૨ ॥

દે૦ વિ૦-દીક્ષાનન્તરં ગુણાનાશ્રિત્ય સ્તુતિમાહ-(સોહસિત્તિ) ।

હે જગદુરો !-ભુવનત્રયીનાથ ! શોભસે ત્વમ્ । કિંવિધઃ ? પ્રસાધિતાંસઃ-મણ્ડિતાંસઃ । કામિરિત્યાહ-જટાભિઃ । તામિઃ કીદૃશીભિઃ ? ‘કજ્જલકૃષ્ણાભિઃ’ કજ્જલમ્-અઙ્ગનં તદ્વત્ કૃષ્ણાઃ-સિતેતરાસ્તાભિઃ । અધુનોત્પ્રેક્ષ્યતે । ઉપગૂઢવિસર્જિતરાજ્યલક્ષ્મીવાપ્પચ્છટાભિઃ । પૂર્વ રાજ્યાવસ્થાયાં ઉપગૂઢા-આલિંગિતા પશ્ચાદ્ દીક્ષાસમયે વિસૃષ્ટા-પરિત્યક્તા યા રાજ્યલ-ક્ષ્મીસ્તસ્યાઃ શીકરશ્રેણીભિસ્તાભિરિવ इत्यर्थः ॥ ૧૨ ॥

૧૭-દીર્ઘ

સોહસિ (શોભસે)=તું શોભે છે.

પસાહિઅ (પ્રસાધિત)=અલંકૃત, મણિકૃત.

અંસ (અંસ)=રેફંધ, ખભો.

પસાહિઅંસો=અલંકૃત થયા છે ખભાઓ જેના એવો.

કજ્જલ (કજ્જલ)=કાજળી, અંજન.

કસિણા (કાણા)=કાળી.

કજ્જલકસિણાહિં=કાજળીના જેવી કાળી.

જય (જગત્)=જગત્, દુનિયા.

ગુરુ (ગુરુ)=ગુરુ, આચાર્ય.

જયગુરુ ! =હે જગતના ગુરુ !

જડાહિં (જટાભિઃ)=જટાઓ વડે.

ઉવગૂઢ (ઉપગૂઢ)=આલિંગન કરેલ.

વિસર્જિઅ (વિસર્જિત)=ત્યજી દીધેલ.

રાય (રાજન્)=રાજા.

લચ્છિ (લક્ષ્મી)=લક્ષ્મી, વૈભવ.

વાહ (વાપ્)=અશ્રુ, આંસુ.

છડા (છટા)=છટા.

ઉવગૂઢવિસર્જિઅરાયલચ્છિવાહચ્છડાહિં=આલિંગન કરેલી તેમજ ત્યાગ કરેલી રાજ્ય-લક્ષ્મીની આંસુની છટાઓ વડે.

વ (ઇવ)=જેમ.

પદાર્થ

પ્રભુની કૃષ્ણ જટા—

“હે જગદ્ગુરુ ! (રાજ્ય-સમયે) આલિંગન કરેલી અને (દીક્ષા-સમયે) ત્યાગ કરેલી એવી રાજ્ય-લક્ષ્મીની બાજુે અશ્રુ-ધારાજ હોય તેવી કાજળીના જેવી કાળી જટા વડે અલંકૃત રેફંધવાળો તું શોભે છે.”—૧૨

સ્પષ્ટીકરણ

ઋષભદેવે કરેલો કેશ-લોચ—

દરેક તીર્થંકર હીક્ષા લે તે વખતે પંચ-મુદ્રિ-લોચ કરે છે અર્થાત્ પ્રથમ મુદ્રિ વડે હાલી-મૂછના વાળનો લોચ કરે છે, બ્યારે બાકીની ચાર મુદ્રિથી માથા ઉપરના વાળનો લોચ કરે છે, પરંતુ શ્રીઋષભદેવ ચાર મુદ્રિ લોચ કર્યા બાદ માથા ઉપરના બાકીના કેશનો પંચમ મુદ્રિ વડે લોચ કરવા જતા હતા, તેવામાં ઇન્દ્રે તેમને એટલા કેશ રહેવા દેવા વિનંતિ કરી, તેથી તેમણે તે રહેવા હીધા. આ વાતની નીચેનાં પદો સાક્ષી પૂરે છે:—

“મુદ્રિના પશ્ચમેનાથ, શેષાન્ કેશાન્ જગત્પતિઃ ।

સમુચ્ચિલ્લનિપજેયં, યયાન્તે નમુચ્ચિદ્રિષા ॥

નાથ ! ત્વદંશયોઃ સ્વર્ગ-રુચોર્મરકતોપમા ।

ઘાતાનીતા વિમાત્રેયા, તવાસ્તાં કેશવહ્નરી ॥

તથૈવ ધારયામાસ, તામીશઃ કેશવહ્નરીમ્ ।

યાઞ્જામેકાન્તમકાનાં, સ્વામિનઃ સ્ખન્દ્યન્તિ ન ॥”

—ત્રિપદિશલાકાપુરૂષચરિત્ર (૫૦ ૧, સં ૩, શ્લોક ૬૬-૭૧)

સામ્પ્રતં ભગવતઃશ્રદ્ધાસ્થવિહારમધિકૃત્યાહ—

ઉવસામિઆ અણજ્ઞા, દેસેસુ તણ પવન્નમોળેણં ।

અમળંતં ચ્ચિઅ કજ્જં, પરસ્સ સાહંતિ સપ્પુરિસા ॥ ૧૩ ॥

[ઉપશમિતા અનાર્યા દેશેષુ ત્વયા પ્રપન્નમૌનેન ।

અમળન્ત એવ કાર્યં પરસ્ય સાધયન્તિ સત્પુરુષાઃ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—ઉવસામિઅસિ । હે ભુવનભર્તઃ ! ત્વયા દેશેષુ વિહરતા અનાર્યાં જીવા ઉપશમં નીતાં इति તન્નાનાર્યદેશેષુ । તથા ન વિદ્યતે આર્યત્વં ધર્માધર્મદ્વેયોપાદેયમધ્યામધ્યપેયાપે-યગમ્યાગમ્યાદિવિચારલક્ષણં યેષાં તે અનાર્યાઃ તાન્ તથાવિધાન્ પશુપ્રાયાન્ લોકાન્ ત્વમુપશમં નીતવાન્—કિંચિત્ કષાયકાલુષ્યં ત્યાજિતવાન્ । કિં ધર્મોપદેશેન શમં પ્રાપિતા इत्याહ—“પ્રપન્નમૌનેન” અક્ષીકૃતવાક્સંયમેન । યદેવં તત્ કથં ઉપકારઃ સમ્ભવતિ इत्याહ—સત્પુરુષાઃ—પુરુષપુણ્ડરીકાઃ પરસ્યાપિ—આત્મવ્યતિરિકસ્યાપિ કાર્યં સમીહિતં સાધયન્તિ—નિષ્પત્તિં પ્રાપયન્તિ, તત્ કિં વાગ્ડમ્બરેણ ? અભાષમાણા એવ । સ્વભાવશ્ચ તેષામીદ્રશઃ ॥ इति ત્રયોદશગાથાર્યઃ ॥ ૧૩ ॥

૬૦ વિ૦—વિહારમુદ્દિય સ્તુતિમાહ—(ઉવસામિઅસિ) ।

હે ભગવન્ ! ત્વયોપશમિતા—ઉપશમં પ્રાપિતાઃ । કે ? અનાર્યાઃ—સ્થેચ્છાઃ । કેવિત્યાહ—

દેશેષુ “બહલી અઢંબહા” इत्याद्यावद्ग्रयोकेषु । किंविधेन त्वया इत्याह—प्रपन्नमौनेन-
विहिततूष्णीभावेन । किमुक्तं भवति? यो हि किल मौनी भवति सोऽन्यस्योपशमविधा-
नेऽसमर्थः । त्वया पुनरित्थंभूतेनाप्युपशमिताः । अथवा किमत्र चित्रम्? सत्पुरुषाः—सज्जनाः
अभयान्त एव—वचनमकुर्वन्त एव । चियश्चन्दोऽवधारणे प्राकृतलक्षणात् । मणितं च—

“ચિયેચેવ સુર(રિ)વચારે વહારણેતિ નિચ્છણ મણંતિ ।

હંદો હો હે આમંતણંમિ તહ કિંચિ પળંમિ ॥ ૧ ॥”

કાર્ય—સમીહિતં સાધયન્તિ—નિષ્પાદયન્તિ પરસ્વ—આત્મવ્યતિરિક્તસ્ય इति भावः ॥ ૧૩ ॥

શીખડાર્થ

ઉપસામિઆ (ઉપશમિતાઃ)=શાંત કરાયા.

અણજ્ઞા (અનાયોઃ)=અનાયો, મ્હેન્છો.

દેસેસુ (દેશેષુ)=દેશોમાં.

તવ (ત્વયા)=તારાથી.

પવણ (પ્રપન્ન)=અંગીકાર કરેલ.

મોણ (મૌન)=મુંગા રહેવું તે.

પવણમોણેન્=અંગીકાર કર્યો છે મૌનનો બેલુ એવા.

અમણંત (અમનન્તઃ)=નહિ બોલતા.

ચિઝ (એવ)=અ.

કાર્યં (કાર્ય)=કાર્ય.

પરસ્સ (પરસ્વ)=અન્યનું.

સાહંતિ (સાધયન્તિ)=સાધે છે.

સપ્પુરિસા (મૂં સપ્પુરિસ)=સત્પુરુષો, સજ્જનો.

પદાર્થ

પ્રજુનો અનાયો ઉપર પ્રભાવ—

“(હે નાથ !) તો (બહલી, અઢંબ, ઇલાયોનકે ઇલાદિ અનાયો) દેશોમાં અનાયોને
મૌન ધારણ કરીને શાંત કર્યાં (તે ખરેખર નવાઈ બેવું છે. કેમકે કાંઈને પણ ઉપશામત
કરવાનો ઉપાય તો વાક—આતુર્ય છે; અથવા એ વાત ન્યાયસંગત છે, કેમકે) સત્પુરુષો નહિ
બોલવા છતાં પણ અન્ય (જીવો)નું કાર્ય સાધી આપે છે.”—૧૩

સ્પષ્ટીકરણ

મૌન—

હરેક વીર્થકર શીક્ષા—અહજુના સમયથી માંડીને તે કેવલ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પર્યંત પ્રાથઃ મૌન-
મત ધારણ કરે છે. ધર્મનો પણ ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય તેઓ કરતા નથી, કેમકે જ્યાં સુધી
સર્વજ્ઞતા ન હોય, ત્યાં સુધી તેઓએ ઉપદેશ ન આપવો એવી તેમની મર્યાદા છે. પરંતુ એ
ધ્યાનમાં રાખવું કે તેમના દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી બનતા એવા અનાયોના પણ કષાયો શાંત
પડી જાય એ બનવા ભોગ છે, કારણ કે મહાત્માના દર્શનનો પ્રભાવ કંઈ ઓરજ છે.

૧ આવૃત્તિ ૧૦ ૩૩૬ ।

૧ ચિય ચેવ સુરિવચારે અવધારણે નિચ્છયેન મન્યન્તે ।

હંદો હો હે આમંતણે તવા કિઝિવ પ્રમે ॥

અનાર્ય—

ધર્મ અને અધર્મ, હેય અને ઉપાદેય, ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્ય, પેય અને અપેય, ગમ્ય અને અગમ્ય ઇત્યાદિ વિવેકથી રહિત જીવો ‘અનાર્ય’ યાને ‘એકેચ્છ’ કહેવાય છે. આથી વિપરીત લક્ષણવાળા જીવો ‘આર્ય’ કહેવાય છે એમ આ શ્રીમદ્ભાષ્ય-દ્રસ્ટરિકૃત વૃત્તિ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

મૂત્રકૃતાંગ-વૃત્તિમાં અનાર્યનું લક્ષણ એ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“ધમ્મોષિ અક્ષરાદ્ એણુ વિ સુમણે ન સુવત્તિ”

અર્થાત્ ધર્મ એ અક્ષર જે જીવોએ સ્વપ્નમાં સાંભળ્યો નથી તે જીવો ‘અનાર્ય’ છે. શ્રીમદ્ભાષ્યગિરિસૂરિ પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રના પ્રથમ પદના ૩૭મા સૂત્રની વૃત્તિમાં આ સંબંધમાં એ ઉલ્લેખ કરે છે કે—

“આરાદ્ હેયધર્મેભ્યો યાતાઃ—પ્રાપ્તા ઉપાદેયધર્મેરિત્યાર્યાઃ, “વૃષોદરાદયઃ” इति कपति-
ण्पत्तिः, स्लेष्ठाः अव्यक्तभाषासमाचाराः “स्लेष्ठ अव्यक्तायां वाचि” इति वचनाद्, भाषाग्रहणं
चोपलक्षणं, तेन शिष्टाऽसंमतसकलव्यवहारा स्लेष्ठा इति प्रतिपत्तव्यम्”

અર્થાત્ સ્વજવા યોગ્ય ધર્મોથી વિમુખ અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ધર્મોથી સુક્ત તે ‘આર્ય’ કહેવાય છે, જ્યારે અવ્યક્ત ભાષા બોલનાર ‘એકેચ્છ’ છે. આત્ર ભાષાનું ગ્રહણ ઉપલક્ષણથી કરેલું હોવાથી શિષ્ટ વ્યવહારથી રહિત તે ‘એકેચ્છ’ છે એમ સમજવું.^૧

આ સ્લેષ્ઠોના અનેક પ્રકારો છે એ વાત પ્રજ્ઞાપનામૂત્ર (૫૦ ૧, સૂ. ૩૭)માં નીચે સુજબ દર્શાવી છે:—

“मिलिकखू अणेगविह्रा पक्षता, तं जहा—सगा जवणा चिलाया सवर बप्पर मुरंडोह
महग निण्णग पक्कणिया कुलक्ख गौढ सिंहल पारस गोधा कौच अंबइइ इमिल चिल्लल
पुलिंद हारोस दोष वोक्काण गन्धा हारवा पहलिय अज्झल रोम पास पडसा मलया य बंधुया
य सुयलि कौकजग मेय पल्लव मालव मगर आमासिआ कणवीर लहसीय कसा कासिय
णेदूर मोढ डौबिल गलओस पओस ककेय अक्खाग हण रोमग हण रोमग भरु मय्य चिलाय
वियवासी य एवमाह, सेचं मिलिकखू.”

૧ શ્રીનેમિશ્ચ-દ્રસ્ટરિકૃત પ્રવચન-સારોદ્ધારમાં ૨૭૪મા દ્વારમાં અનાર્ય દેશનું સ્વરૂપ નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે; ત્યાં નીચે સુજબની ૧૫૮૬ મી ગાથામાં આપો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે:—

“पावा च चंदकम्मा अणारिवा निमिण्णा निरजुतावी ।

धम्मोप्ति अक्खराहं सुमिणेवि न नज्जए जाणं ॥”

[पावाः च चण्डकर्मणः अनार्याः निर्जुणाः निरजुतापिचः ।

धर्मेति अक्षराणि सन्नेजि न ज्ञायते वेवाह ॥]

૨ આ પંક્તિઓનો મોટો ભાગ પ્રવચન-સારોદ્ધારની શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિકૃત ટીકા (પત્રાંક ૪૪૫)—માં પણ દૃષ્ટિ-જોયર થાય છે.

૩ આર્ય અને સ્લેષ્ઠના સંબંધમાં વાચકવર્ચે શીઠિભાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના પૃત્તીય અધ્યાયન. પંદરમા સૂત્ર ઉપરના બાબમાં જે ઉલ્લેખ છે તે પણ મનવ કરવા જેવો છે.

આમાં જે અનાય દેશોનાં નામો નજરે પડે છે તેનાથી કેટલાંક સિત્ત નામો અવલન-
સારોક્ષારના ૨૭૪મા દ્વારમાં દ્વિ-ગોચર થાય છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“સન જવળ સવર વબ્બર કાય મુરદોદ્દ ગોળ પક્ષણયા ।

બરવાગ હોળ રોમવ પારસ સસ જાસિયા ચેવ ॥ ૧૫૮૩ ॥

ફુંવલિય લડસ લોકસ મિહંધ પુલિવ કુંચ મમરહયા ।

કોવાય વીળ વંચુય માલવ દમિલા કુલમ્બા યા ॥ ૧૫૮૪ ॥

કેકય કિરાય હયમુહ સરમુહ ગયતુરપમિદયમુહા ય ।

હયકક્ષા ગયકક્ષા અન્નેવિ અનારિયા વહવે ॥ ૧૫૮૫ ॥”

અર્થાત્ ‘શક, ચવન, શખર, બર્બર, કાય, મુરદોદ્દ, ઉદ્દ, ગોણ, પક્ષણ, અરખાગ, હૂણ, રોમક, પારસ, ખસ, ખાસિક, દુમ્બલિક, લકુશ, બોક્ષ, બિહ, અન્ન, પુલિન્દ્ર, કુંચ, બ્રમર-
હય, કોર્પક, ચીન, ચંચુક, માલવ, દ્રાવિડ, કુલાર્ધ, કેકય, કિરાત, હયમુખ, ખરમુખ, ગજમુખ,
તુરંગમુખ, ચેદમુખ, હયકણ, ગજકણ ઇત્યાદિ અનેક અનાય દેશો છે.

જે પ્રમાણે અનાય દેશોનાં નામોનો પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર વિગેરે ગ્રંથોમાં નિર્દેશ કરવામાં
આવ્યો છે, તેમ તેમાં આય દેશોનાં નામો તેમજ તેની રાજધાનીઓનાં નામોનો પણ ઉલ્લેખ
કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથ-ગોરવના બંધથી તે વિષે અત્ર વિચાર કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ
આર્યના જે પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે તેની સ્થૂલ રૂપરેખા નીચે મુજબ આલેખવામાં આવે છે:—

આર્યોના ઋદ્ધિ-પ્રાસ-આર્ય અને ઋદ્ધિ-અપ્રાસ-આર્ય એમ બે ભેદો છે. તેમાં ઋદ્ધિ-
પ્રાસ-આર્યના તીર્થંદર, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ, ચારણ અને વિદ્યાધર એમ છ અવાંતર
ભેદો છે, જ્યારે ઋદ્ધિને નહિ પામેલા એવા આર્યોના શેત્ર-આર્ય, બાતિ-આર્ય, કુલ-આર્ય, ‘કર્મ-
આર્ય, ‘શિષ્ય-આર્ય, ભાષા-આર્ય, જ્ઞાન-આર્ય, દર્શન-આર્ય અને ચારિત્ર-આર્ય એમ નવ ભેદો છે.
વળી એ પ્રત્યેકના પાછા ધણા ભેદો છે. આના જિજ્ઞાસુએ પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રનું પ્રથમ પદ જોવું.

૧ આ શક વિગેરે દેશોથી તેમજ સાડા પચવીસ આય દેશોથી આધુનિક સમયમાં કયા કયા દેશો
સમજવા એ પ્રશ્ન મનન કરવા જેવો છે, તો એના અભ્યાસીઓને આ દિશામાં વિશેષ પ્રયાસ કરવા હું
વિશ્વસિ કરું છું. અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમભય છે કે જે દેશો વિષે અત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
છે, તે દેશોની સીમા નક્કી કરતી વેળાએ તેના આ પ્રમાણેના ઉલ્લેખ કર્યા પછી બાકી થયેલા વર્ષોમાં
થયેલા ભૌગોલિક પરિવર્તનો તરફ લક્ષ્ય રાખવું ખાસ આવશ્યક છે.

૨ જે અચારે આલવ દેશ તરીકે ઓળખાય છે તેજ દેશને અત્ર અનાય દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો હોય
તો તે આર્ય દેશ તરીકે ગણવાને લાયક છે. પૂર્વ કાળમાં તેને એ પ્રમાણે કેમ ગણ્યો હશે એ પ્રશ્નનું કેટલેક
અંશે સમાધાન પચાસ વર્ષ પૂર્વેની આ મુળાઈની સીમા, ધન, પ્રભુ ઇત્યાદિની પરિસ્થિતિ તેમજ તેની
આધુનિક સ્થિતિ તરફ નજર કરવાથી થઈ શકે એમ સૂચવવું વધારે પડતું નહિ ગણાય.

૩ પ્રશ્નવ્યાકરણમાં તેમજ આવશ્યક-સૂત્રમાં પણ અનાય દેશોનાં નામો સૂચવવામાં આવ્યાં છે.

૪-૫ આ બેનું સ્વરૂપ કુંકમાં ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોક-
પ્રકાશના સાતમા સર્ગનો નીચે મુજબનો સાડત્રીસમો શ્લોક રજુ કરવામાં આવે છે:—

“કર્માર્વા વાલ્મિકાઃ સૌત્રિ-કાષ્ઠાઃ કાર્પાસિકાદિવાઃ ।

સિદ્ધાપોત્તુ મુલકારા-હનુત્તવાદ્યોઽપિ ચ ॥”

मुणिणो वि तुहल्लीणा, नमिविनमी खेअराहिवा जाया ।

गुरुआण चलणसेवा, न निष्फला होइ कइआ वि ॥ १४ ॥

[मुनेरपि तवालीनौ नमिविनमी खेचराधिपौ जातौ ।

गुरुकाणां चरणसेवा न निष्फला भवति कदापि ॥]

प्र० वृ०—मुणिणो वित्ति । हे विश्वजनीन ! तव मुनेरपि—लोकोत्तरमार्गं प्रतिपन्नस्यापि आलीनौ—समाश्रितौ नमिविनमी खेचरचक्रवर्तिनौ जाताविति । काविमौ नमिविनमी ! वृध्यते—भगवता सह प्रतिपन्नव्रतयोः कच्छमहाकच्छसामन्तयोः सुतौ । तौ च जगद्गुरुणा साक्षाज्यावस्थास्थितेन कस्मिंश्चिदनन्यसाध्यकार्ये प्रहितावभूताम् । प्रव्रजिते च भुवनभर्तारि तौ ततः प्राच्यजनिविवृत्तौ(?) निशम्य भद्रपीठप्रतिष्ठितं भरतं छद्मस्थावस्थाविहारिणः स्वामिनः समीपमुपगतौ । यत्र च जगद्गुरुः प्रतिमयाऽवतिष्ठते तं प्रदेशं अपनीततृणकाष्ठकण्टकमलं सलिलच्छोटितमुन्मुक्तपञ्चवर्णप्रसूनपटलमुपप्रातरेवावनितललुठितमस्तकौ स्वामिन् । राज्यप्रदो भवेति । एवं चातिक्रामति अन्यदा पातालपतिः तौ वीक्ष्य प्रभुदृढभक्तिमरौ रोहिणी-प्रज्ञ-सी-पुरस्तराः षोडशापि महाविद्याः ससम्प्रदायं प्रदाय रजतभूधरं च निवासवसुमतीं सन्दिश्य प्रणम्य च स्वामिनमुरगपतिस्तिरोबभूव । सफलीभूतभगवदुपासी युगादिजिनं प्रणम्य विमानस्थौ स्वजनमण्डलपरिकलितौ वैताड्यं जग्मतुः । तत्र प्रथमविद्याधराधिपौ जातौ । मुनेरपि तवालीनौ एवंविधां श्रियमशिश्रियतुः इति न चित्रं, गुरुणां—त्रिभुवनमहनीयचरितानां चरणसेवा—निश्छद्ममुपासना कदाचिदपि—कस्मिन्नपि काले निष्फला—फलविकला न भवति ॥ इति चतुर्दशगाथार्थः ॥ १४ ॥

हे० वि०—महच्चरणसेवायाः फलदर्शनद्वारेण स्तुतिमाह—(मुणिणो वित्ति) ।

मुनेरपि—व्रतिनोपि तवाश्रितौ—भवदाश्लिष्टौ नमिविनमी भरततनयकच्छमहाकच्छपुत्रौ खेचराधिपौ—विद्याधरनायकौ जातौ—सम्पन्नौ । यद्वा किमाश्चर्यं ? गुरुकाणां—महतां चरणसेवा—पादपर्युपासना नैव निष्फला—फलरहिता भवति कदापि—कस्मिन्नपि काले इति भावार्थः ॥ १४ ॥

१।७-६।१

मुणिणो (मुनेः)=मुनिना.

वि (अपि)=पञ्च.

तुह (तव)=तारा.

लीणा (लीनौ)=दीन, आसक्त.

तुहल्लीणा=तारे विषे दीन भवेत्वा.

नमि (नमि)=नमि, कच्छ सामन्तना पुत्र.

विनमि (विनमि)=विनमि, भक्तकच्छ सामन्तना

पुत्र.

નન્નિવિનમી=નમિ અને વિનમિ,

એચર (એચર)=ખેચર.

અદિવ (અપિવ)=સ્વામી, પતિ.

એચરદિવા=ખેચર-પતિઓ.

જાયા (જાતૌ)=ધયા.

ગુરુજ્ઞાણ (ગુરુજ્ઞા)=ગુરુઓની,

જલ્લણ (વરણ)=ચરણ, પગ.

સેવા (સેવા)=ઉપાસના, ભાક્ત.

જલ્લણસેવા=ચરણ-સેવા.

ન (ન)=નહિ.

નિપ્પક્ષા (નિપ્પક્ષા)=નિષ્ફલ, નિરર્થક.

હોદ (મવતિ)=થાય છે.

કદા (કદા)=કોઇ કાળે.

પદ્યાર્થ

શુરની સેવાનો પ્રતાપ—

“ જુનિ બનેલા (અર્થાત્ લોકાત્તર માર્ગને ધારણ કરેલા એવા) તારા ચરણમાં અત્યંત હીન થયેલા નમિ અને વિનમિ ખેચરપતિઓ યથા, (તે વાસ્તવિક છે, કેમકે) શુરઓની (ખરા અંતઃકરણપૂર્વક કરેલી) ચરણસેવા કદાપિ નિષ્ફળ જતી નથી.”—૧૪

સ્પષ્ટીકરણ

પૂર્વ પદ્ય સાથે સંબંધ—

જ્યારે મૌન-મત ધારણ કરેલા પ્રભુના દર્શનમાત્રથી પણ મનઃપ્રસન્નતાદિ લાભ મળે, તો પછી તેની ભક્તિ કરવાથી વિશેષ ફળ મળે કે એટલુંજ એના ઉત્તર રૂપે આ પદ્ય રચવામાં આવ્યું છે, નમિ અને વિનમિ—

ઋષભ પ્રભુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભારતને કચ્છ અને મહાકેચ્છ નામના બે પુત્રો હતા. વળી આ બેને નમિ અને વિનમિ એમ એક એક પુત્ર હતા. આ બે પુત્રો પ્રથમ તીર્થંકરે દીક્ષા લીધી તે પૂર્વે તેમની આસાનુસાર દ્વર દેશમાં ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા વળતાં તેઓએ તેમના પિતાશ્રીઓને વનમાં વિચિત્ર સ્વરૂપે બેસાડેલે તેઓએ તેમને તેનું કારણ પૂછ્યું. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે તમારા ગયા બાદ ઋષભ પ્રભુએ રાજ્યનો ત્યાગ કરી ભર-તાલિને સમસ્ત પૃથ્વી વહેંચી આપી પોતે સંયમરૂપ સામાન્યનો સ્વીકાર કર્યો. તેમની સાથે અમે પણ સાહસથી દીક્ષા-ગ્રહણ કરી, પરંતુ ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિથી ખેદ પામી અમે તો હીપેલું ત્રત મૂકી દીધું. શુદ્ધસ્થાવાસનો સ્વીકાર તો અમારાથી હવે થાય તેમ નથી, તેથી અમે આ તપોવનમાં વસીએ છીએ.

૧ ઝીણાં વસ્ત્રને બદલે વફલ વસ્ત્ર, શરીર ઉપર ઝંગરાખને બદલે પશુને ચોંચ પૃથ્વીની રજ, પુખ્ત વડે ઝુંથેલ કેશ-પાસને બદલે વડના ઝાડના જેવી લાંબી જટા, હાથી ઉપર આરોહણ કરવાને બદલે પાળાની માફક પગે ચાલવું ઇત્યાદિ વિચિત્રતા હતી. જુઓ ત્રિપટિશલાકાપુરૂષચરિત્ર (પૃ ૧, સં ૩, સ્લોક ૧૨૭-૧૨૮).

૨ કુમારે છતાંનારા પ્રભુ અને અમે તો અજના ક્રીડા, વૃષાને તિલાંજલિ આપનારા તે નાથ અને અમે તો જળના દેડકા જેવા, તાપને સહન કરનારા તે સ્વામી અને અમે તો છાયાના માંકડ જેવા, ટાઢથી નહિ પરાશવ પામનારા તે પ્રભુ અને અમે તો વાંદરાની માફક ટાઢથી ધ્રુજનારા, નિદ્રા-રહિત પ્રભુ અને અમે તો કુખેલકણુના જેવી નિદ્રા લેનારા, નિત્ય નહિ બેસનારા પ્રભુ અને અમે તો આસનમાં પાંગળા જેવા એવા અમે વિવેક રહિત કાર્ય કર્યું તેથી આ સાહસ કહેવાય. જુઓ ત્રિપટિશલાકાપુરૂષચરિત્ર (પૃ ૧, સં ૩, સ્લોક ૧૧૨-૧૧૫).

આ પ્રમાણેની હકીકત સાંભળીને અમે પણ પ્રભુ પાસે પૃથ્વીનો ભાગ માગીશું, એમ કહી નમિ અને વિનમિ પ્રભુના ચરણ સમીપે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને પ્રભુને વન્દન કરીને તેમણે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. પ્રભુ તો મૌન ધારણ કરી રહ્યા, તોપણ આપજ અમારી ગતિ છો એમ નિશ્ચય કરી તેઓ તેમની પ્રતિદિન સેવા કરવા લાગ્યા. પ્રભુ ત્યાં પ્રતિમા ધારીને રહ્યા હતા, તે સ્થળમાંથી તેઓ ઘાસ, કાંટા વિગેરે દૂર કરી તે સ્થળને સાફ બનાવવા લાગ્યા. વિશેષમાં તેમના સમીપ ભાગમાંની રજને શાંત કરવા જલાશયમાંથી કમલ-પત્રમાં જળ લાવી ત્યાં છાંટવા લાગ્યા. વળી તેઓ ત્યાં સુગંધથી મહોન્મત બનેલા મધુકરોથી યુક્ત એવાં પંચવર્ણી પુષ્પો વેરવાં લાગ્યા. વિશેષમાં જેમ સૂર્ય અને ચન્દ્ર એક પર્વતની સેવામાં પ્રતિદિન હાજર રહે છે, તેમ પ્રભુના પાર્શ્વ ભાગમાં તે બંને ખડ્ગ બેંચીને સેવા કરવા લાગ્યા અને અણેશત્ર ત્રિકાલ અંબલિ જોડી તેઓ પ્રભુ પાસે હે નાથ! અમને રાજ્ય આપો એમ માગના કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે તેઓ અનન્ય ભાવથી દરરોજ પ્રભુની ભક્તિ કરતા હતા. એવામાં એક દિવસ પ્રભુને વન્દન કરવા માટે ત્યાં નાગકુમારોનો અધિપતિ ધેરણેન્દ્ર આવી પહોંચ્યો. તે આ બેને રાજ્ય-ભક્ષીની યાચના કરતાં અને પ્રભુની સેવા કરવામાં તક્ષીન રહેલા જોઈને આશ્ચર્ય પામી ગયો. તેણે તેમને કહ્યું કે તમારો આ શો આગ્રહ છે? પ્રભુ તો નિઃસંગી, નિષ્પતિગ્રહી, નિષ્કામ છે, તો પછી તેમની પાસે રાજ્યની માંગણી કરવાથી શું? વળી પ્રભુએ એક વર્ષ પર્વત યથેષ્ટ દાન દીધું, ત્યારે તમે કેમ માંગણી કરી નહિ?

તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેઓએ કહ્યું કે પ્રભુના આદેશથી અમે દૂર દેશાંતર ગયા હતા. વળી જોકે તેમણે સમસ્ત રાજ્ય ભરતાડિકને આપી દીધું છે, છતાં પણ તેઓ અમને રાજ્ય આપશે એવી અમારી ખાત્રી છે. તેમની પાસે તે છે કે નહિ તેની સેવકે શા સાફ ચિન્તા કરવી? સેવકે તો સેવાજ કરવી જોઈએ.

આ સાંભળીને ધેરણેન્દ્રે તેમને કહ્યું કે ભરત રાજેન્દ્ર પાસે જઈને માગના કરો; તે પ્રભુનો પુત્ર હોવાથી પ્રભુના સમાન છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં નમિ અને વિનમિ બોલ્યા કે સમસ્ત બ્રહ્માવટના સ્વામીને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અન્ય સ્વામીનું અમારે શું કામ છે? કલ્પવૃક્ષને મૂંઝીને કેવડાના વૃક્ષનો આધાર કોણ લે? વાસ્તે અમને રાજ્ય મળનાર હશે તો અમારા આજ સ્વામી પાસેથી મળશે, વાસ્તે એ સંબંધમાં તમારે ચિન્તા કરવી નહિ.

આ પ્રમાણેની તેમની દૃઢતા જોઈને ધેરણેન્દ્ર ખુશી થયો અને તેણે તેમને કહ્યું કે હું પણ આ પ્રભુનો હાસ છું અને તમે પણ તેમનાજ કંઠકર છો, વાસ્તે હું તમને તેમની સેવાના રૂળ

૧ આ પ્રસંગને અનુસરીને મહાકવિ ધનપાલ કહે છે કે—

“ વિસત્ત નિરતિકામાનન્દર પાર્શ્વર્ચ—

મસિવિનિમિલ્લપાનોત્તરદવાત્તકચ્ચી : ।

મિતવદ્વપગલાપવ્ કર્તુમાપાન્થકપ-

દ્વવ દ્વવ મગવાન્ વઃ સમ્પદં નામિસુતુ : ॥”

—તિલકમંજરી ²લો ૩

ફેરે વૈતાલદથ ગિરિનું રાજ્ય આપું છું. આ રાજ્ય તમને પ્રભુ પાસેથીજ મળ્યું છે એમ માનજો, કેમકે પૃથ્વી ઉપર અફળનો પ્રકાશ થાય છે, તે સૂર્યથીજ થયેલો છે. એ પ્રમાણે કહીને તે ઇન્દ્રે પાઠ માત્ર કરવાથી સિદ્ધ થતી એવી ગૌરી પ્રમુખ ૪૮૦૦૦ વિદ્યાઓ પણ તેમને આપી. આ વિદ્યાઓ અહણ કરી પ્રભુને પ્રણામ કરી તેઓ વૈતાલદથ પર્વત ઉપર ગયા અને ત્યાં સુખે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે અપૂર્વ સેવા કરનારા નમિ અને વિનમિ વિદ્યાધરોને.

આ ઉપરથી માર એ નીકળે છે કે વીતરાગની પણ સેવા ફળે છે એ નિઃસંદેહ વાત છે. ખરી વાત તો એ છે કે સરાગની સેવાથી બહુ તો સ્વર્ગ મળી શકે, બ્યારે વીતરાગની સરાગ સેવા પણ મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન છે એ વાત શ્રીગૌતમસ્વામીના ચરિત્ર ઉપરથી ચરિતાર્થ થાય છે.

અથ ભગવતો વિહરતઃ પ્રથમપારણકવિધિમધિકૃત્યાહ—

ભદ્રં સે સેઅંસસ્ત, જેણ તવસોસિઓ નિરાહારો ।

વરિસંતે નિવવિઓ, મેહેણ વ વળદુમો તં સિ ॥ ૧૫ ॥

[ભદ્રં તસ્ય શ્રેયાંસસ્ય યેન તપઃશોષિતો નિરાહારઃ ।

વર્ષાન્તે નિર્વાપિતો મેધેનેવ વનદ્રુમસ્ત્વમસિ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—ભદ્રં સેતિ । અતઃ એવ સે—તસ્ય શ્રેયાંસસ્ય ભદ્રં—કલ્યાણમસ્તુ । યેન જગદ્ગુરો ! ત્વં વર્ષાન્તે—સંવત્સરપર્યન્તે નિર્વાપિતઃ—સન્તર્પિતઃ । કૈઃ ? સમ્પ્રદાયવશાદિધુરસૈઃ । કિંવિશિષ્ટઃ ત્વમ્ ? નિરાહારઃ—આહારરહિતોઽતઃ એવ તપસા—અનશનેન શોષિતઃ—સુતરાં ક્ષામિતઃ । યથા કેન કઃ સન્તર્પ્યત ઇત્યાહ—યથા મેધેન—ઘનાઘનેન તપઃશોષિતો—મીષ્મ-મીષ્મોષ્મસન્તાપકદર્શિતો વનદ્રુમઃ—કાન્તારપાદપઃ સન્તર્પ્યતે । ક્વ ? ‘વર્ષાન્તે’ વર્ષણં વર્ષસ્ત્યાન્તે ॥ ઇતિ પચ્ચદશગાથાર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

હે૦ વિ૦—(આદ્ય)પારણકવિધિમજ્ઞીકૃત્યાહ—(ભદ્વન્તિ)

ભદ્રં—કલ્યાણમભૂત સે—તસ્ય શ્રેયાંસસ્ય યેન કિમ્ ? ત્વં નિર્વાપિતઃ—શીતલીકૃતઃ વર્ષાન્તે—સંવત્સરાવસાને । કિંવિધઃ સન્ ? તપઃશોષિતઃ તથા નિરાહારો—ભોજનવિકલઃ । કેનેવ ક ઇત્યાહ—મેધેનેવ વનદ્રુમઃ—અરણ્યદ્રુમઃ । કિમુકં ભવતિ ? યથા મેધેન વનદ્રુમસ્તાપેન—મીષ્મેણ શોષિતો નિરાધારો—જલાદિપાનવિકલો વર્ષાન્તે—વર્ષપર્યન્તે શીતલઃ ક્રિયતે તથા ભગવાનપિ યેનેતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

૧ આ સર્વ વિદ્યાઓનાં નામો કે તેના સ્વરૂપ પરત્વે માહિતી કોઇ પણ જાન ગ્રન્થમાંથી અભાવે મળતી નથી.

શબ્દાર્થ

ઘર્ષ (ઘર્ષ)=ઘેસ, કલ્યાણ.

સે (તસ્ય)=તેનું.

સેવંસસ્ત (સેવાંસસ્ય)=સેવાંસનું.

સેવ (સેવ)=સેનાથી.

સવ (તપઃ)=તપશ્ચર્યા.

સોસિઝ (સોસિઝ)=સૂકાઈ ગયેલ.

સવસોસિઝો=તપશ્ચર્યાથી સૂકાઈ ગયેલો.

નિરાહારો (નિરાહારઃ)=આહારે રહિત.

ઘરિસ (વર્ષ)=વર્ષ.

અંત (અન્ત)=છેડો.

ઘરિસંતે=એક વર્ષને અન્તે.

નિશ્ચયિઓ (નિર્ણયિતઃ)=શીતળ કરાચો.

મેદેણ (મેદેન)=મેદથી.

ઘ (ઘવ)=ઘેમ.

ઘણ (ઘન)=જંગલ.

દુમ (દુમ)=ઝાડ.

ઘણદુમો=જંગલનું ઝાડ.

તં (ત્વં)=તું.

સિ (સિ)=છે.

પદાર્થ

સેવાંસે કરાવેલું 'પારણિક—

“જેમ (ત્રીઠમ ઋતુના પ્રખર તાપથી સૂકાઈ ગયેલા અને જળરૂપ આહાર વિનાના એવા) વન-વૃક્ષને (વર્ષા ઋતુમાં) મેધ તૃપ્ત કરે તેમ જેણે (અનશનરૂપ) તપશ્ચર્યા (કરવા)થી સૂકાઈ ગયેલા (એટલે કે પાતળા પડી ગયેલા) એવા આપને એક વર્ષના અન્તે (ઇશુ-રસથી) શીતળ કર્યા તે સેવાંસનું શ્રેય થશે.”—૧૫

સ્પષ્ટીકરણ

સેવાંસ-વૃત્તાન્ત—

શ્રીઋષભ પ્રભુ દીક્ષા લીધા બાદ આર્ય તેમજ અનાર્ય દેશોમાં મૌનપણે વિચરતા હતા. એક વર્ષ સુધી નિરાહારપણે રહેલા પ્રભુએ વિચાર્યું કે જેમ દીપક તેલથી બળે છે અને વૃક્ષ જળથી ટકે છે તેમ આ હેઠુ આહારથી ટકી રહે છે. વિશેષમાં માઈ શરીર તો આહાર વિના પણ ટકી શકશે, પરંતુ તેમ કરવા જતાં જેમ ચાર હજાર મુનિઓ આહાર નહિ મળવાથી ભક્ષ ચિત્તવાળા થયા તેમ બીજાઓ પણ ઘરો, વાસ્તે માટે ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ પ્રમાણે વિચારી તેઓ ગજપુર (હસ્તિનાપુર) નામના નગરમાં આવી પહોંચ્યા.

આ નગરમાં તેમનો પૌત્ર અને બાહુબલિનો પુત્ર સોમપ્રભુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજાને સેવાંસ નામનો પુત્ર હતો. આ સેવાંસને તે સમયે એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે આદે તરફથી કંઈક કૃષ્ણવર્ણી બનેલા એવા મેડને મેં દૂધના ઘડાથી અભિષેક કરી ઉચ્ચવળ કર્યો. તેના પિતા સોમપ્રભુ સ્વપ્નમાં એવું જોયું કે ઘણા દુશ્મનોથી ઘેરાયેલા એવા કોઈ રાજાએ સેવાંસની સહાયથી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, જ્યારે આ નગરમાં વસતા સુભુદ્ધિ શેઠે એવું સ્વપ્ન જોયું કે સૂર્યમાંથી નીકળેલાં હજાર કિરણોને સેવાંસે પાછા સૂર્યમાં આરોપણ કર્યો.

૧ તીર્થંકરના પારણિકના સંબંધમાં ચોટીક બાહિતી શ્રીભક્ષામર-સ્તોત્રની પાઠપૂર્તિરૂપ કાવ્ય-સં-ગ્રહના દ્વિતીય વિભાગ (૪૦ ૧૬૫-૧૬૭)માં આપવામાં આવી છે.

આ ત્રણે જણાએ પોતપોતાનો વૃત્તાન્ત પરસ્પર નિવેદન કર્યો, પરંતુ તેનો તેઓ ભાવ કળી શક્યા નહિ. એવામાં અવશ (બળદ)ની લીલાએ ગમન કરતા ઋષભ પ્રભુ નગર-જનોની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેમને એતાં કોઇ તેમને સ્નાન-જલ માટે, તો કોઇક અંગરાગ માટે, તો કોઇક અલંકાર માટે તો કોઇક વસ્ત્ર માટે વિનવવા લાગ્યા. કોઇક તેમને કન્યા અર્પણ કરવા તૈયાર થયા, તો કોઇક તેમને હાથી, घोडा પ્રમુખ વાહનો આપવા અધીશ મન્યા. કોઇક તેને પાકી કેરી આપવા લાગ્યા તો કોઇક પાન-સોપારી આપવા લલચાયા. પ્રભુએ આમાંથી કંઈ પણ નહિ સ્વીકારતાં માણુકરી વૃત્તિ અનુસાર ઘેરે ઘેર ફરવા માંડ્યું.

આથી નગરમાં ઘણો કોલાહલ મચી ગયો. એમાંસે તેની તપાસ કરાવી તો તેને માલુમ પડ્યું કે પોતાના પ્રપિતામહ ઋષભદેવ નગરને પાવન કરી રહ્યા છે. આ જાણતાંજ તે ઉઘાડે પગે તેમને વન્દન કરવાને સાડ હોજ્યો. તેમની સમીપ જઈ તેણે તેમને પ્રણામ કર્યો અને તેમના વેષ વિશે બિહાપોહ કરવા લાગ્યો. તેમ કરતાં તેને જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન થયું. આથી પૂર્વ ભવમાં ઋષભદેવ વજ્રનાભ નામે ચક્રવર્તી થયા હતા, ત્યારે પોતે તેનો સારથિ હતો તેમજ તે બંનેએ વજ્રનાભના પિતા શ્રીવજ્રસેન તીર્થંકર પાસે દીક્ષા લીધી હતી, એ વાત તેના જાણવામાં આવી.

એવામાં કોઇક મનુષ્યે ત્યાં આવીને એમાંસેને નવીન ઇંદુ-રસથી પરિપૂર્ણ ઘડાઓ ભેટ કર્યા. આ આહાર પ્રભુને ઉચિત છે એમ જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાનથી જાણીને તેણે તે ઋહણ કરવા પ્રભુને નિમંત્રિત કરી. તદનુસાર પ્રભુએ તે ઋહણ કરવા હસ્તરૂપી પાત્ર આગળ ધર્યું. તેમા તે ઘડાઓ ખાલી કરતો ગયો. પ્રભુના હસ્તમાં તે રસ તો સમાઈ ગયો, પરંતુ તદંગે ઉદ્ભવતો આનન્દ તો એમાંસેના હૃદયમાં સમાયો નહિ.

પ્રભુએ આ પ્રમાણે પ્રથમ પારણું કર્યું, તેથી દેવતાઓએ ત્યાં અહો દાન અહો દાન એવી ઉદ્બોધણા કરી, દિવ્ય વાણંત્રો વગાડ્યાં તથા વસુધારાની વૃદ્ધિ કરી. જુઓ આશ્ચર્યક-નિર્મુક્તિ (ગા. ૩૨૦-૩૨૧).

એમાંસે ઇંદુ-રસનું દાન વૈશાખ માસની શુક્લ તૃતીયાને દિવસે આપેલું હોવાથી તે દિવસ અક્ષય-તૃતીયાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

આ ઉપરથી એક શકય છે તેમ દાન-ધર્મ એમાંસેથી પ્રવર્ત્યો, જ્યારે સર્વ વ્યવહાર અને નીતિનો ક્રમ પ્રભુથી પ્રવર્ત્યો. પ્રસંગોપાત્ત એટલું નિવેદન કરી એમાંસે દીધેલા દાનની વારંવાર પ્રશંસા કરતો હું આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરું છું.

૧ તીર્થંકરો પાત્ર રાખતા નથી. તેઓ આહારને હસ્તરૂપી પાત્રમાંજ ધારણ કરે છે. હથેલીમાંથી રસમય પદાર્થ પણ ટપકી પડતો નથી એ તેમની વિશેષતા છે. આ વાતનું ભગવતીસૂત્ર (શ. ૧૫) સ્પષ્ટન કરે છે.

સામ્પ્રતં જગદ્ધુરોર્જ્ઞાનકલ્યાણકમધિકૃત્યાહ—

ઉપ્પન્નવિમલનાળે, તુમંમિ ભુવનસ્સ વિઅલિઓ મોહો ।

સયલુગ્ગયસૂરે વા—સરંમિ ગયણસ્સ વ તમોહો ॥ ૧૬ ॥

[ઉત્પન્નવિમલજ્ઞાને ત્વયિ ભુવનસ્ય વિગલિતો મોહઃ ।

સકલોદ્ગતસૂર્યં વાસરે ગગનસ્યેવ તમોઘઃ ॥]

પ્ર૦ ઘૃ૦—ઉપ્પન્નસિ । હે ભુવનભર્તા ! ત્વયિ ઉત્પન્નવિમલજ્ઞાને ભુવનસ્ય મોહો વિગલિત ઇતિ । ઉત્પન્ન—સકલકર્મપટલમલવિગલનાદાત્મન્યેવ પ્રાદુર્ભૂતં વિમલ—નિરાવરણં લોકાલોકપ્રકાશકં કેવલજ્ઞાનં યસ્ય સ તથા તસ્મિન્, एवंविधे त्वयि ભુવનસ્ય—ભુવનાન્તર્વર્તિભવ્યજન્તુજાતસ્ય સંસારમોહો વિગલિતઃ । યથા સકલોદ્ગતસૂર્ય—પરિપૂર્ણપ્રકાશશાસ્ત્રતિ વાસરે—દિવસે સતિ ગગનસ્ય તમોઘઃ—તમઃસમૂહો વિગલયતિ—વિલીયતે ॥ ઇતિ ષોડશગાથાર્થઃ ॥ ૧૬ ॥

હે૦ વિ૦—કેવલમુદ્દિશ્ય સ્તુતિમાહ—(ઉપ્પન્નસિ)

હે નાથ ! ત્વયિ ઉત્પન્નવિમલજ્ઞાને—સજ્ઞાતપ્રધાનસંવેદને સતિ, કિમ્ ? વિગલિતઃ—વિનષ્ટઃ । કોઽસાવિત્યાહ—મોહઃ અજ્ઞાનરૂપઃ । કસ્યેત્યાહ—ભુવનસ્ય—જગત્રયસ્ય । અધુનોપમીયતે—કસ્મિન્ કસ્યેવ ક ઇત્યાહ—સકલોદ્ગતસૂર્યં વાસરે—દિવસે ગગનસ્યેવ તમઓઘઃ, સકલઃ—પરિપૂર્ણઃ ઉદ્ગતઃ—ઉદયં પ્રાપ્તઃ સૂર્યો ખાનુર્યન્ન યસ્મિન્ વાસરે—દિને ગગનસ્યેવ—નભસ ઇવ તમઃ(ઓઘઃ)—અન્ધકારસમૂહઃ ॥ ઇતિ ગર્ભાર્યઃ ॥ ૧૬ ॥

શીખદાર્થ

ઉપ્પન્ન (ટાપન) = ઉત્પન્ન થયેલ.

વિમલ (વિમલ) = વિભળ, નિર્મળ.

જ્ઞાણ (જ્ઞાન) = જ્ઞાન, ઓષ.

ઉપ્પન્નવિમલનાળે = ઉત્પન્ન થયું છે વિભળ જ્ઞાન જેને વિષે એવા.

તુમંમિ (ત્વયિ) = તું.

ભુવનસ્સ (ભુવનસ્ય) = વિશ્વનો.

વિઅલિઓ (વિગલિત) = ખળી ગયો.

મોહો (મોહ) = મોહ, અજ્ઞાન.

સયલ (સકલ) = પરિપૂર્ણ.

ઉગ્ગય (ઉદ્ગત) = ઉઠેલ.

સૂર (સૂર્ય) = સૂર્ય.

સયલુગ્ગયસૂરે = પરિપૂર્ણ ઉદય પામ્યો છે સૂર્ય જેને વિષે એવા.

વાસરંમિ (વાસરે) = દિવસ.

ગયણસ્સ (ગગનસ્ય) = આકાશનો.

વ (ઇવ) = જેમ.

તમ (તમ) = અન્ધકાર.

ઓહ (ઓષ) = સમુદાય, સમૂહ.

તમોહો = અન્ધકારનો સમૂહ.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના કેવળજ્ઞાનનો પ્રભાવ—

“ જેમ સંપૂર્ણ સૂર્યોદયવાળો દિવસ હોય ત્યારે આકાશમાં (પ્રસરતા) અન્ધકારનો સમૂહ નાશ પામે છે, તેમ હે નાથ ! તને જ્યારે (સમસ્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સયથી લોક

અને અલોકના પ્રકાશરૂપ, આવરણ-વિનાશ એવું) નિર્મળ (કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે જગત્માં (વસતા જન્ય પ્રાણીઓના સાંસારિક) મોહ ગળી ગયો.”—૧૬

સ્પષ્ટીકરણ

વિમળ જ્ઞાન—

વિમળ જ્ઞાનનો અર્થ કેવલ-જ્ઞાન થાય છે, કેમકે આ સિવાયનાં બાકીનાં મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યય એ ચાર જ્ઞાનો તો મલિન છે. આનું કારણ એ છે કે એ ચાર જ્ઞાનોનો પ્રાદુર્ભાવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ ઉપર રહેલો છે, જ્યારે કેવલ-જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો પ્રથમ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયા બાદ અંતર્મુહૂર્ત પછી જ્ઞાનાવરણીય, કર્શનાવરણીય અને અન્તરાય એ ત્રણ કર્મનો એકી સાથે ક્ષય થતાં અર્થાત્ આ ચારે (સમસ્ત) ઘાતિ-કર્મરૂપ મલિનો નાશ થવાથી થાય છે.

કેવલ-જ્ઞાન એ સર્વોત્તમ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ અન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી, અર્થાત્ એ અન્તિમ તેમજ અનન્ય જ્ઞાન છે. વિશેષમાં આની પૂર્વેનાં જે ચાર જ્ઞાનો છે તેનો લાભ પહેલાંજ થાય અને ત્યાર બાદજ આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આ કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તેની પૂર્વેનાં ચાર મલિન જ્ઞાનો નાશ પામે છે. એ વાતની કેવલ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પણ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ‘કેવલ’ એટલે ‘અન્યની અપેક્ષા વિનાનું.’ આ જ્ઞાન સમસ્ત જીવાત્મિક પદાર્થોના (યથાયોગ્ય પ્રયોગ અને સ્વભાવ તેમજ તેના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા ઉત્પાદ, વ્યય ઇત્યાદિ) સર્વ પર્યાયોના (લક્ષણ, સત્તા ઇત્યાદિ) ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, અર્થાત્ આ અનુપમ જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોનું સમસ્ત પ્રકારે સર્વ પર્યાયથી બોધક છે. વિશેષમાં આ સર્વ આવરણોથી મુક્ત છે. જાણવા યોગ્ય વિષયો અનન્ત હોવાથી તેમજ દ્રવ્ય અનન્ત પર્યાયવાળું હોવાથી આ અનન્ત (અનન્ત રહિત) છે. વળી આ નિરન્તર ઉપયોગમય હોવાથી શાશ્વત છે. નાશ નહિ પામતું હોવાથી આ અન્યથ (અપ્રતિપાતી) છે અને સંપૂર્ણ: શુદ્ધ હોવાથી-લેહ-રહિત હોવાથી આ એકજ છે.

વિશેષમાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે કેવલજ્ઞાનની સાથેજ સમકાલે કેવલદર્શનનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કિન્તુ એકજ સમયમાં આ બંનેનો ઉપયોગ હોઈ શકતો નથી. પરંતુ પ્રથમ સમયમાં કેવલજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને દ્વિતીય સમયમાં કેવલદર્શનનો ઉપયોગ હોય છે એમ સૈદ્ધાન્તિકો માને છે, જ્યારે તાર્કિક-ચક્ર-ચૂડામણિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર તો એકજ સમયમાં બંને ઉપયોગો માને છે.

અલંકાર-વિચાર—

આ પદ્યમાં ઉપમા અલંકાર નજરે પડે છે. તેમાં ઉપમાનું લક્ષણ આપણે ચોથા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા છીએ. ઉપમાના ઉપમાન અને ઉપમેય એ બે અંગો હોવા જોઈએ તે પ્રમાણે

૧ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એ કર્મના પાઠવામાં આવતા આઠ વિભાગો પૈકી એક છે. જીવની જ્ઞાન-શક્તિને આવશ્યકિત કરવામાં એનું શરૂઆત સમાયેલું છે. આ કર્મના ઉદય દરમિયાન સંસારી જીવ વસ્તુને જરાજરા ભણી શકતો નથી. આ આવરણનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતાં તે સર્વજ્ઞ બને છે.

૨ આ સંબંધમાં મત-ભેદ છે. એની સ્મૃત રૂપરેખા સાઝ જીવો ઝાળપળાકિસુરિકૃત અવુર્ધિશ-તિહાનું સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૧૫૯).

આ પદમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદય, જ્ઞાન અને સૂર્ય, જિનેશ્વર અને દિવસ, ભુવન અને અગન અને મોહ અને અંધકાર એ ઉપમાન-ઉપમેયનાં યુગલો છે.

વિશેષમાં અન્ન અસંગતિ અલંકાર પણ છે કેમકે એક સ્થળે કારણ છે ત્યારે અન્ય સ્થળે કાર્યોત્પત્તિ છે. એને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેનો મોહ નાશ પામે એ સુનિશ્ચિત હકીકત છે. છતાં અન્ને તો જ્ઞાન પ્રભુને ઉદ્દેશ્યું અને જગત્ના મોહનો નાશ થયો.

કેવલોત્પત્તેરનન્તરં પૂજામાહ—

પૂજાવસરે સરિસો, દિટ્ઠો ચક્કસ્સ તં 'પિ ભરહેણ ।

વિસમા હુ વિસર્યેતિપ્પહા, ગરુઆણ વિ કુણ્ઠ મહ્મોહં ॥ ૧૭ ॥

[પૂજાવસરે સદૃશો દૃષ્ટચક્રસ્ય ત્વમપિ ભરતેન ।

વિષમા ચ્ચલુ વિષયતૃષ્ણા ગુરુકાણામપિ કરોતિ મતિમોહમ્ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—પૂજાવસરતિ । હે ભુવનભાનો ! ભગવન્ ! ત્વં કેવલમહિમપ્રસ્તાવે ભરત-
ચક્રિણા ચક્રેણ તુલ્યો દૃષ્ટોડસીતિ । અયોધ્યાપુરિમતાલપુરપરિસરે ભુવનભર્તુઃ કેવલોત્પત્તિ-
રભૂત્ । તદૈવ પ્રહરણશાલાયાં યક્ષસહસ્રાધિષ્ઠિતં ચક્રરક્ષમુદપચત । તતઃ પ્રદર્શોત્સાહગતયઃ
સત્ત્વરમુદ્યાનપાલકાઃ પ્રહરણશાલાનિયુક્તાશ્ચ યુગપદેત્ય ચક્રવર્તિનં વિરૂપયામાસુઃ । તતઃ
સમકાલં શ્રુતિયુગલં ડગતે તસ્મિન્ ગુરુણ કાર્યે (મહો)દ્વયોઃ કલ્યાણયોર્વિધેય ઇતિ મનાઃ
દોલાયમાનં મનો વિધાય ચક્રવર્તીં ચિન્તિતવાન્—અહો મે મહામોહઃ ! ક્વ રુષિરધૌતધારં
ચક્રરક્ષમ્, ક્વ ચાર્ય ચરાચરજગજ્જન્તુજાતહિતકૃતઃ પૂજનં પૂજા તત્ત્વા અવસરઃ પૂજાવસરઃ,
તસ્મિન્ સદૃશઃ—સમાનઃ કેન ? ચક્રેણ ચક્રગણનયા ભરતેન ચેતસિ ચિન્તિતઃ,
વિષયાઃ શબ્દાદયસ્તેષુ તૃષ્ણા—અત્યન્તાસક્તિઃ સા વિષમા એવ—કુર્જયૈવ । યતો ગુરુ-
ણામપિ—ભુવનમહનીયમહિન્નામપિ મોહં—વિપર્યયેણાન્યથાભાવં કરોતિ ॥ ઇતિ સસદૃશ-
ગાધ્યાર્થઃ ॥ ૧૭ ॥

હે૦ વિ૦—તતઃ કિમિત્યાહ—(પૂજાવસરતિ)

પૂજાવસરે—પૂજાપ્રસ્તાવે પ્રાપ્તે સદૃશઃ—તુલ્યો યથા ભવસિ એવં દૃષ્ટઃ—પરિકલ્પિતઃ ત્વમપિ—
ભગવાનપિ । આસ્તાં તાવદન્યઃ । કસ્યેત્યાહ—ચક્રસ્ય—પ્રહરણવિશેષસ્ય । કેન ? ભરતેન નરપ-
તિના । અથવા વિષયપ્રહ્મપ્રસ્તાનાં કિમન્નાહુતમિત્યાહ—વિષમા—વૈષમ્યધર્મા હુરિતિ સ્ફુટં
વિષયતૃષ્ણા—વિષયવાન્ઞા યતો ગુરુકાણામપિ—મહતામપિ કરોતિ—વિદધાતિ મોહં—કુર્જે-
ન્યથાત્વમ્ ॥ ઇતિ ગાથાડક્ષરાર્થઃ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ

પૂજા (પૂજા)=પૂજા, અર્ચન.
 ઋષભસર (ઋષભ)=ઋષભ.
 પૂજાવસર=પૂજાના પ્રસંગે.
 સતિસો (સત્તા)=સમાન, સરખો.
 વિદ્વો (દૃષ્ટ)=જોવાયો.
 ચક્કસ (વકસ)=ચકના.
 સં (સં)=તું.
 વિ (અપિ)=પણ.
 મરહેળ (મરતેલ)=ભરતથી.
 વિસમા (વિષમા)=વિષમ, દુર્બંધ.

હુ (અહ)=ખરેખર.
 વિસય (વિષય)=વિષય.
 તિણ્ઠા (તુણા)=તુણા, લાલસા.
 વિસયતિણ્ઠા=વિષયની તુણા.
 ગઢઆળ (ગુઢાળ)=મોટાઓની.
 વિ (અપિ)=પણ.
 કુણદ (કરોતિ)=કરે છે.
 મદ (મતિ)=ભુલિ.
 મોહ (મોહ)=વિભ્રમ.
 મરમોહ=મતિના વિભ્રમને.

પદાર્થ

કેવલજ્ઞાનતું પૂજન—

“(હે જીવન-પ્રદીપ! કેવલ-જ્ઞાનની) પૂજના પ્રસંગે ‘ભરતે (પ્રસિદ્ધ પ્રભાવવાળા એવા) તને પણ ‘ચક (રત્ન)ના સમાન જોયો. (તેનું કારણ એ છે કે) વિષમ એવી ‘વિષય-તુણા ‘મોટાને (એટલે કે જગત્-પૂજ્ય જનોને) પણ મતિ-વિભ્રમ કરાવે છે.”—૧૭

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-સંબંધ—

અયોધ્યા દેશમાં આવેલા પુરિમતાલ નગરના શકટાયન ઉદ્યાનમાં શ્રીઋષભદેવને કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તેજ સમયે ભરત નરેશ્વરની આયુધ-શાલામાં ચક્ર-રત્ન ઉત્પન્ન થયું. કેવલ-જ્ઞાનની વધામણી આપવાને ઉદ્યાન-પાલક ચમકે ભરત રાજ પાસે ઉતાવળે આવી પહોંચ્યો. તેજ સમયે આયુધશાલામાંથી ચક્ર-રત્નની વધામણી આપવા માટે શમકે પણ ત્યાં આવી ચડ્યો. તે બંનેએ અંદર આવવાની રજા છડીદાર દ્વારા માંગી. ભરતે તે આપી એટલે

૧ શ્રીઋષભ પ્રભુના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીની સ્થૂક રૂપરેખા ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત વીર-ભક્તામરના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૬-૭)માં આલેખવામાં આવી છે.

૨ આ ચક્રવર્તીના ચૌદ રત્નો પૈકી એક છે. તે પ્રથમ તેમજ અનુપમ છે. એના એક હબર ચક્રો અલિખતા છે. ચૌદ રત્નો સંબંધી માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૨૧૦-૨૧૩).

૩ વિષય તેમજ તેના એકે સાર જુઓ શ્રીમેરવિજયગણિકૃત ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૪૮-૧૫૦).

૪ આ અવસરેણી કાળમાં થઈ ગયેલા પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી, આ કાળમાં પ્રથમ ચક્રવર્તી થયેલા હોવાથી, સૌધર્મ દેવલોકના ઇન્દ્રે તેમને અર્ધાસને બેસાડેલા હોવાથી, શુદ્ધસ્વાશ્રમમાં પણ રહીને સર્વશ જન્યા હોવાથી અને તેજ ભવમાં પરમ પદને પામેલા હોવાથી ભરત રાજર્ષિને મોટા કહેવા તે યોગ્ય છે.

અમકે ભરત રાજાને નમન કરી વિનંતિ કરી કે આપના પિતાશ્રીને કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે અને એ કલ્યાણકારી વાર્તા નિવેદન કરતાં મને અતિશય આનંદ થાય છે. ખરેખર આપ આગ્યોદય વડે વૃદ્ધિ પામો છો.

આ સમયે શમકે પણ વધામણી ખાધી કે આપની આશુધ-શાલામાં ચક્ર-રત્ન ઉત્પન્ન થયું છે. આ સાંભળીને કષ્ટ વાર ભરત નૃપતિ વિચારમાં પડ્યા કે મારે પ્રથમ કોનું અર્ચન કરવું? આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને ઈવિ ટકોર કરે છે કે ભરત રાજાએ કેવલ-જ્ઞાનના મહિમા અને ચક્ર-રત્નની પૂજાને સમાન ગણ્યાં, આથી એકે મોટાનો પણ મતિ-બ્રમ થાય છે એમ જોઈ શકાય છે, છતાં પણ તેવા મહાત્માઓના સંબંધમાં તે વધારે વાર ટકતો નથી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા એવું છે. કેમકે અનેક જીવોના જીન લેનારું અને તેના કુબિરથી લિપ્ત બનનારું આ ચક્ર-રત્ન કયાં અને વિશ્વને અભય આપનારા કેવલ-જ્ઞાનથી અલંકૃત પિતાશ્રી કયાં એમ વિચારી ભરતે પ્રથમ પોતાના પિતાશ્રીના કેવલ-જ્ઞાનનાજ અર્ચનાર્થે જવા તૈયારી કરવા સેવકોને આજ્ઞા કરી અને તે કાર્યમાંથી મુક્ત થયા પછીજ ચક્ર-રત્નનું અર્ચન કર્યું. આ પ્રમાણે તેમનો મતિ-મોહ ઉદ્ભવતાંની સાથેજ નષ્ટ થયો એ પણ એમની મહત્તા સૂચયે છે.

પદમસમોસરણમુંહે, તુહ કેવલસુરવધૂકઓજોઆ ।

જાયા અગેઈ દિસા, સેવાસયમાગયસિહિવ ॥ ૧૮ ॥

[પ્રથમસમવસરણસુખે તવ કેવલસુરવધૂકતોદ્યોતા ।

જાતા આગ્રેયી દિશા સેવાસ્વમાગતશિશ્વીબ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—પદમસમોસરણતિ । હે જગદુરો ! તવ પ્રથમસમવસરણમહોત્સવે આગ્રેયી દિક્ સાક્ષાત્ ત્વત્સેવોપનતવૈશ્વાનરેવ જાતેતિ । તત્ર પ્રથમં કેવલોત્પત્તેરનન્તરમાર્થં યત્ સમવસરણં ચતુર્વિધદેવનિકાયવિરચિતં અટપ્રાતિહાર્યજનિતચમત્કારં તસિન્ (તસ્ય ?) પ્રારમ્ભે । કિંવિશિષ્ટા આગ્રેયી દિક્ ? 'કેવલસુરવધૂકતોદ્યોતા' કેવલા-ઇતરનરાદિજાતિવ્યતિરિક્ષાયાઃ સુરવધ્વઃ-વૈમાનિકાપ્સરસઃ તામિઃ કૃતોદ્યોતા-દેહદીપિતિર્મિર્જનિતપ્રકાશા । તત્પાં વિદિશિ પર્યગ્ર્યં ભવિષ્યતિ । તત્ર પ્રથમપરિષદિ પુરસ્તરાઃ સાધવઃ, દ્વિતીયત્પાં વૈમાનિક-દેવ્યઃ, તૃતીયાત્પાં પ્રથર્તિનીસાધ્યઃ । તદાનીં ચ તીર્થત્યાગ્રવૃત્તત્વેન સાધુસાધ્વીવિરહિતાસ્તા ઇવ નાકિનિતમ્બિન્યઃ સન્તિ । અતઃ ઇવ કેવલપદોપાદાનમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટા ? સ્વયં સેવોપનતદહનદેવતેવ । કેન ? સુરસીમન્તિનીજનિતતનુતેજઃપુણ્ણ્યાજેન ॥ ઇતિ અટાદ-શાગાર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

દે. ચિ. — સમવસરણમુખે સ્તુતિમાહ — (પદમસમોસરણતિ)

પ્રથમસમવસરણમુખે—આદ્યસમવસત્યારમ્ભે સતિ તવ-ભવતો જાતા-સમ્પન્ના । કાઠા-વિક્ । ફીદશી ? આમેયી । કિંવિધા જાતેત્યાહ—‘કેવલસુરવધૂકૃતોદયોતા-કેવલા યાઃ સુરવધ્વો-દેવાજ્ઞનાસ્તાભિઃ કૃતઃ સુદ્યોતો યસ્યાઃ સા તથાવિધા । સામ્પ્રતમુ ? સ્પેક્ષતે—સેવાસ્વયમાગતશિક્ષીચ સેવયા-પર્યુપાસનયા સ્વયમ્-આત્મના આગતો યોઽસૌ શિક્ષી સ ઇવ । યદ્વા સેવાશ્રયેન-આરાધનકુત્સ્યા આગતઘ્નાસૌ શિક્ષી ચ તદ્વત્ ઇત્યર્થઃ ૧૮

શીખદાર્થ

પદમ (પ્રથમ) = પદ્મ.

સમોસરણ (સમવસરણ) = સમવસરણ, ધર્મ-દેશનાનો મધ્યમ.

સુદ્યોતા (સુજ) = પ્રારંભ, શરૂઆત.

પદમસમોસરણમુખે = પ્રથમ સમવસરણના પ્રારંભમાં મહાઉત્સવ.

પદમસમોસરણમહે = પ્રથમ સમવસરણના ઉત્સવને વિષે.

સુદ્યોતા (તવ) = તારા.

કેવલ (કેવલ) = એકલી.

સુર (સુર) = સુર, દેવ.

સુદ્યોતા (સુદ્યોતા) = સુદ્યોતા, એ.

કલ (કલ) = કરેલ.

કલોજ (કરેલ) = પ્રકાશ.

કેવલસુરવધૂકૃતોદયોતા = કેવલ સુર-સુદ્યોતાઓએ કર્યો છે પ્રકાશ જેનો એવી.

જાતા (જાતા) = થઈ.

અગ્રે (આમેયી) = અગ્રિ કોણ સંબંધી.

વિદ્યા (વિદ્યા) = વિદ્યા.

સેવા (સેવા) = ભક્તિ.

સયં (સયં) = પોતાની મેળે.

આગત (આગત) = આવેલ.

આસય (આસય) = ઉદ્દેશ, ધરદો.

સિદ્ધિ (સિદ્ધિ) = અગ્રિ.

સેવાસયમાગયસિદ્ધિઘ્ન = (૧) ભક્તિથી પોતાની મેળે આવેલા અગ્રિની જેમ; (૨) સેવાના ધરદોથી આવેલા અગ્રિની જેમ.

પદાર્થ

મહુના પ્રથમ સમવસરણના કેવાવ—

“ (હે નાથ ! તો કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ કર્યું સાર ખાદ રચવામાં આવેલા) તારા પ્રથમ સમવસરણના મહોત્સવમાં [અથવા પ્રારંભમાં] કેવલ સુર-સુદ્યોતાઓના (દેહની દ્યુતિ વડે) પ્રકાશ પામેલી અગ્રિ-વિદ્યા ભક્તિથી (આકર્ષાઈને) પોતાની મેળે આવેલા [અથવા સેવા કરવાના અભિપ્રાયથી આવેલા] અગ્રિ-દેવતા જેવી બની ગઈ. ” — ૧૮

૧ સમવસરણ સંબંધી માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકાનું ૨૫લીકરણ (૫૦ ૨૬૧-૨૬૭).

૨ સમવસરણમાંની ચાર પર્વદાઓ (આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકાના ૫૪ ૨૬૮-૨૬૯) પૈકી અગ્રિ કોણમાં ત્રણ પર્વદાઓ હોય છે. તેમાં સૌથી આગળ સાધુઓ, સાર ખાદ વૈશ્વનિક નિકાચની દેવીઓ અને તેની પાછળ સાધ્વીઓ હોય છે; પરંતુ પ્રથમ સમવસરણના પ્રારંભમાં તીર્થ પ્રવર્તેલું નહિ હોવાથી અને એથી કરીને સાધુ-સાધ્વીનો સહવાસ નહિ હોવાથી ફક્ત વૈશ્વનિક દેવીઓની જ પર્વદા એ કોણમાં સંભવતી હોવાથી અત્ર ‘કેવલ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૫૫ીકરણ

પદ્ય-તાપસ્ય—

‘ઉત્પ્રેક્ષા’ અલંકારથી અલંકૃત આ શ્લોકમાંથી એવો ભાવ પણ નીકળે છે કે અનેક દેવ-દાનવોના ઇન્દ્રોને પ્રભુના કેવલજ્ઞાનનો મહોત્સવ કરવા જતા બેઠેને અગ્નિ દિશાનો સ્વામી પણ સેવાયે ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

અધુના ભગવતઃ સહપ્રવ્રજિતાનાં સામન્તાનાં સમવસરણોપગતાનાં વક્તવ્યમાહ—

ગહિઅવયમંગમલિણો, નૂનં દૂરોણર્ણિ મુહરાઓ ।

ઠવિઓ પદમિહુઅતા-વસેર્હિ તુહ દંસણે પદમે ॥ ૧૧ ॥

[ગૃહીતવ્રતમજ્ઞમલિનો નૂનં દૂરાવનતૈર્મુસ્ત્રારાગઃ ।

સ્થગિતઃ પ્રથમોત્પન્નતાપસૈસ્તથ દર્શને પ્રથમે ॥]

પ્ર૦ શ્રુ૦—ગહિઅતિ । હે ભગવન્ ! તવ પ્રથમદર્શને દૂરમ્—અત્યર્થમવનતૈર્નૂનં—નિશ્ચિતં સ્વસ્ય મુક્તારાગઃ—મુક્તચ્છાયા સ્થગિતઃ—અન્તરિતઃ । કેઃ ? તાપસૈઃ કચ્છમહાકચ્છવર્જૈઃ । સ્થગને હેતુમાહ—યતો ગૃહીતમ્—અજ્ઞીકૃતં ભગવદ્વ્રતાવસરે યદ્ વ્રતં—વિરતિરૂપં તસ્ય મજ્ઞઃ—અન્તરારાલ એવ પરિત્યાગઃ તેન મલિનઃ—કલુષઃ । અયમત્રાશયઃ—કિલ ન લલુ તૈર્મત્સ્યતિ-શયેન ભગવતઃ પ્રણતિર્વિહિતા, કિન્તુ ભુવનગુરુણા સમં સંયમમાદાયાસ્માભિઃ સત્ત્વવિકલૈઃ પતિતત્ત્વં અજ્ઞીકૃતમિતિ ત્રપામરમન્થરૈઃ સ્વમુક્તમુપદર્શયિતુમસમર્થૈઃ પ્રણામવ્યાજેનાવનતિ-રજ્ઞીકૃતા ॥ इति एकोनविंशतितमगाथार्थः ॥ ૧૧ ॥

હે૦ વિ૦—અધુના તાપસસમાગમમુદ્દિશ્ય ભગવતઃ સ્તુતિમાહ—(ગહિઅતિ) ।

પ્રથમતાપસૈઃ—આઘજટાધારિર્મિર્મુક્તારાગો—વકત્રૌજ્જ્વલ્યલક્ષણઃ સ્થગિતઃ—આચ્છાદિતઃ । કિંવિશિષ્ટઃ ? ‘ગૃહીતવ્રતમજ્ઞમલિનઃ’ ગૃહીતં વ્રતં યદ્ ભગવતા સહ તસ્ય મજ્ઞઃ—અનાસેવાલ-ક્ષણસ્તેન મલિનઃ—કલુષિતઃ । નૂનં—નિશ્ચિતમ્ । કિંવિધૈરિત્યાહ—દૂરાવનતૈઃ । ક સતિ ? તવ દર્શને—ભવદવલોકને । કિંવિધે ? પ્રથમે—આઘે ॥ इति गाथाक्षरार्थः ॥ ૧૧ ॥

૨૫૫-દ્વિતીય

ગહિઅ (ગૃહીત) = મહાણુ કરેલ.

વય (વ્રત) = વ્રત.

મંગ (મજ્ઞ) = મંગ.

મલિન (મલિન) = મલિન.

ગહિઅવયમંગમલિણો = મહાણુ કરેલા વ્રતના બંધથી મલિન.

નૂનં (નૂન) = ખરેખર.

દૂર (દૂર) = અત્યંત.

ઓણઅ (ધવનત) = નમ્ર, નમનશીલ.

દૂરોણર્ણિ = અત્યંત નમ્ર.

મુહ (મુક્ત) = મુખ, વદન.

મધ્યમ ૧૦

રાઅ (રાગ) = રાગ.

મુહરાઓ = મુખ-રાગ, વદનની છાયા.

ઠવિઓ (સ્થગિતઃ) = ઢાંધી દેવાયો.

પદમ (પ્રથમ) = પહેલા.

હહુઅ (વત્પણ) = ઉત્પન્ન થયેલ.

તાવસ (તાપસ) = તાપસ.

પદમિહુઅતાવસેર્હિ = પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા તાપસો વડે.

તુહ (તથ) = તારા.

વંસણે (વર્ણને) = દર્શનને વિષે.

પદમે (પ્રથમે) = પ્રથમ, પહેલા.

પદ્યાર્થ

પ્રશ્ન પાસે તાપસોતું આગમન—

“ (હે નાથ!) તારા પ્રથમ દર્શનને વિષે (અર્થાત્ તને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યાર બાદ સમવસરજીમાં તારૂં પ્રથમ દર્શન થતાં) પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા (કેટલું અને મહાકેટલું ‘સિવાયના’ અલગ નત્ર તાપસોએ (તારી સાથે દીક્ષા—સમયે) અહણુ કરેલા (સંયમરૂપી) વ્રતના લંગથી મલિન (અનેલો) એવો પોતાનો સુખ—રાગ (નમસ્કારના મિષથી) ખરેખર ઢાંકી દીધો.”—૧૯

રૂપટીકરણ

પદ્યનો સાર—

સ્વામીની સાથે દીક્ષા લઈ પછીથી પતિત થયેલા તાપસો સ્વામીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેમને વન્દન કરવા આવે એ સ્વાભાવિક હકીકત છે. આ પ્રસંગે કવિરાજ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે તેઓએ લીધેલું વ્રત પાળ્યું હતું નહિ તેથી તેઓ શું સુખ લઈને પ્રભુ પાસે આવે? એટલે કે આ તેમનું વન્દન ભક્તિપૂર્વકનું હતું નહિ; પરંતુ પોતાના સુખની મલિનતા નજરે ન પડી બીજા તેથી કરીને બાહ્યે સ્વામીના દર્શન થતાંજ મસ્તક નમાવી તેમણે પોતાનું સુખ છુપાવ્યું.

સામ્પ્રતં તૈરલક્ષ્મતપાશ્વેન સ્વામિના યઃ શોભામ્બો વિભરામ્બભૂવેતિ તમાહ—

તેહિં પરિવેદિષ્ણ ય, વૂઢા તુમષ્ણ સ્વળં કુલવડ્ઝસ્સ ।

સોહા વિઅડંસત્થલ—ધોલંતજઢાકલાવેણ ॥ ૨૦ ॥

[તૈઃ પરિવેદિતેન ચ વ્યૂઢા ત્વયા ક્ષણં કુલપતેઃ ।

શોભા વિકટાંસસ્યલપ્રેક્ષ્વજ્ઞટાકલાપેન ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—તેહિન્તિ । હે જગલ્લભ! ત્વયા ક્ષણં કુલપતેઃ શોભા વ્યૂઢા—પ્રાપ્તા । કિંવિશિદેન ત્વયા? તૈર્જટામુકુટવિટક્રિતશિરોભિરુદ્ગલિતગાત્રૈઃ અભિનવતપસ્વિભિઃ પરિ—સમન્તાત્ વેદિતેન [વ્યૂઢા—પ્રાપ્તા] । કા? શોભા—સાદૃશ્યમ્ । કસ્ય? કુલપતેઃ—તપસ્વિના(મા)-પાર્યસ્ય । કિંવિશિદેન ત્વયા? વિકટાં—વિસ્તીર્ણાં સમદવૃષ્કન્ધવન્ધુરૌ યૌ અંસસ્યલૌ—સ્કન્ધપ્રદેશૌ તયોઃ આધારભૂતયોઃ ધોલંતજઢાકલાવેણ—પ્રેક્ષ્તુસુભિદ્રકુન્તલકલાપેન । एवंविधस्य तापसैः कृतपरिवेषस्य समुचितं कुलपतित्वम् । अथ कियत् कालम्? क्खणं—क्षणमात्रम् । पश्चात् ते प्रज्यां जगृहुरित्यर्थः ॥ इति विशतितमगाथार्थः ॥ ૨૦ ॥

હે૦ વિ૦—તત્સમાગમે ભગવાન્ કિંવિધો જાત ઇત્યાહ—(તેહિન્તિ) ।

૧ ‘સિવાયના’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કેટલું અને મહાકેટલું એ બે તાપસોએ પોતાનો માર્ગ મૂક્યો નહિ, એટલે તેઓ પ્રશ્ન પાસે આવ્યા નહિ.

अस्या गमनिक—तैस्तापसैः परिवेष्टितेन—परिवारितेन च—पुनरर्थे त्वया—भगवता वृद्धा—
धृता । काऽसावित्याह—शोभा—श्रीः । कस्य ? कुलपतेः । कथम् ? क्षणं—स्तोककालम् ।
पश्चात् ते प्रव्रज्यां प्रजगृहृत्यभिप्रायः । किंविधेन त्वया ? 'विकटांसस्थलघोलमानजटा-
कलापेन' विकटौ—विस्तीर्णौ यौ अंसस्थलौ तयोर्घोलायमानो जटाप्राग्भारो यस्य स घोल-
न्तजटाकलापः तथाविधः तेन ॥ इति गार्थार्थः ॥ २० ॥

श्लो-दार्थ

तेहि (तैः)=तेभ्यो वडे.
परिवेष्टिण (परिवेष्टितेन)=वीटायेषा.
य (च)=वणी.
वृद्धा (व्यूढा)=प्राप्त भध.
तुमय (त्वया)=तापसी.
खणं (क्षणं)=अध ५० वार.
कुल (कुल)=कुल.
वर (पति)=पति.
कुलवरस्स=कुलपतिनी, तापसायायेनी.

सोहा (शोभा)=शोभा.
विकट (विकट)=विशाण.
अंस (अंस)=रुंध, भांध.
स्थल (स्थल)=रुंध, प्रदेश.
घोलंत (घेह्व)=रुंध करतो, अडकतो.
जटा (जटा)=जटा.
कलाव (कलाप)=कलाप, समूह.
विअईसत्थलघोलंतजटाकलावेण=विशाण रुंध-
प्रदेशने रूपश करतो छे जटा-समूह जेमनो जेवा.

पदार्थ

तापसीधी परिश्रुत प्रभु—

“ वणी (हे नाथ ! आ प्रभाषे वन्दन करवा आवेक्षा) ते तापसी वडे वीटायेष
जेवा अने विशाण रुंध-प्रदेशने रूपश करता जटा-समूहवाणा जेवा ते 'क्षण वार कुल-
पतिनी शोभा प्राप्त करी.’—२०

तुह रूवं पिच्छंता, न हुंति जे नाह ! हरिसपडिहत्था ।

समणा वि गयमण च्चिय, ते केवलिनो जइ न हुंति ॥ २१ ॥

[तव रूपं पश्यन्तो न भवन्ति ये नाथ ! हर्षपरिपूर्णाः ।

समनस्का अपि गतमनस्का एव ते केवलिनो यदि न भवन्ति ॥]

प्र० वृ०—तुहत्ति । हे नाथ !—स्वामिन् ! ये त्वद्रूपमवलोकयन्तः प्रीतिं न विञ्चति
ते समनस्का अपि गतमनस्का एव भवन्ति—असंज्ञिन एव । तत्र रूपं—नैसर्गिकमाङ्गिक-
शोभावैभवं, तच्च तथाविधशुभसंसारशुभभावनावशनिबिडनिकाचितास्तुतीर्थकृत्स्नामकर्म-
विनिर्मितं सर्वोत्तममेव भवति । एवंविधं च तव रूपं प्रेक्षमाणाः—साक्षात्कुर्वाणा ये प्राणिनः
हर्षभरनिर्भरा भवन्ति न, ते समनस्का अपि—संज्ञिनोऽपि गतमनस्का—असंज्ञिन एव,

१ क्षण वार कडेवानुं कारुण् जे छे के लार पछी ता तरतज ते तापसीजे प्रभुना उपदेशथी दीक्षा
अहणु करवा माटे मुष्टि वडे केशनी क्षीय करी; अटखे तेजो तापस भटीने मुनि बया.

સમનસ્કાઃ તે કયમ્? અમનસ્કા इति न?, किं सर्वेषामियमेव गतिरित्याह—यदि ते केवल-
ज्ञानिनो न भवेयुः। केवलिनस्तु श्रमणलिङ्गधारिणोऽपि तथा स्थितेरेव भावमनोवैकल्ये-
नामनस्का एव भवन्ति। इत्येकविंशतितमगाधार्यः ॥ २१ ॥

૬૦ વિ૦—રૂપાતિશયમુરરીકૃત્ય સ્તુતિમાહ—(તુહસિ)।

તવ રૂપં-ભવતો રૂપં-વિમ્બં પश्यन्तः-અવલોકયન્તો (યે) ન ભવન્તિ-ન જાયન્તે।
પ્રક્રમાત્ પ્રાણિનો ગમ્યન્તે। કિંવિધાઃ? હર્ષપરિપૂર્ણાઃ। તે કિમ્? સમનસ્કા અપિ સ્થાવરા
एव-एकेन्द्रिया एवेत्यर्थः। પરં તે યદિ દ્રષ્ટારઃ કેવલિનો ન ભવન્તિ ॥ નનુ કિં સમ-
નસ્કાઃ કેવલિનો ભળ્યન્તે યેનેદમુચ્યતે? “અમનસ્કાઃ કેવલિનઃ” इत्यागमः। સત્યમ્,
किन्तु समणसि प्राकृतशब्देन उच्यन्ते। अतस्तेषां व्युदासः इति हृदयम् ॥ २१ ॥

શીખદાર્થ

તુહ (તવ)=તારી.
રૂપં (રૂપં)=રૂપને.
પિચ્છન્તા (પશ્યન્તઃ)=એનારા.
ન (ન)=નહિ.
હૃતિ (ભવન્તિ)=થાય છે.
જે (યે)=એઓ.
નાહ! (નાય!)=હે પ્રભુ!
હરિસ (હર્ષ)=હર્ષ, આનન્દ.
પદ્ધિહત્ય (પરિપૂર્ણ)=ભરપૂર.
હરિસપદ્ધિહત્યા=હર્ષથી ભરપૂર.

સમણા (સમનસ્કાઃ)=સંસરીઓ.
સમણા (શ્રમણાઃ)=સાધુઓ.
વિ (અપિ)=પણ.
ગય (ગત)=ગયેલું.
મણ (મનસ્)=મન, ચિત્ત.
ગયમણ=જનું રહ્યું છે મન જેનું એવા, અસંસરી.
શિય (અવ)=અ.
તે (તે)=તેઓ.
કેવલિનો (કેવલિન)=કેવલીઓ, સર્વજ્ઞ.
જહ (ગતિ)=એ.

પદાર્થ

પ્રશ્નનું અનુપમ ૩૫—

“હે નાય! તારું (સર્વોત્તમ) ૩૫ એનારા (જીવો) એ હર્ષથી પરિપૂર્ણ થતા નથી, તો
જે તેઓ સર્વજ્ઞ ન હોય તો પછી તેઓ સંસરી હોવા છતાં પણ અરેખર અસંસરી છે.”—૨૧

સ્પષ્ટીકરણ

સર્વજ્ઞમાં હર્ષનો અભાવ—

જે મનુષ્ય સર્વજ્ઞ હોય, તેને હર્ષ કે શોક સંભવતા નથી, કેમકે એ તો અજ્ઞાનજન્ય
ચેષ્ટા છે. પૂર્વે નહિ દષ્ટિ-ગોચર કે અવલુ-ગોચર થયેલી હકીકતનો અનુભવ થવાથી પ્રાપ્ત
હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વજ્ઞને તો પ્રતિક્ષણ જૂત, વર્તમાન અને ભાવિ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોવાથી
તેના સંબંધમાં આ હકીકત ઘટી શકતી નથી.

પદ-વનિ—

આ પદમાંથી એવો સામાન્ય અર્થ નીકળે છે કે સર્વજ્ઞ સમનસ્ક છે, કેમકે જો તેવો ભાવાર્થ
નહિ નીકળતો હોય, તો ‘સર્વજ્ઞ ન હોય તો’ એમ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતો નહિ. પરંતુ

૧ જુઓ સ્થાનાંક (સ્થા. ૪), પ્રજ્ઞાપના તથા ભગવતીસૂત્ર.

સર્વજ્ઞ સમનસ્ક નથી કિન્તુ અમનસ્ક છે એમ આગમ કહે છે એવો ઉલ્લેખ શ્રીહિમચન્દ્રગણિ-
કૃત ટીકામાં છે તેનું શું? આ સંબંધમાં નિવેદન કરવાનું કે કેવલીને દ્રવ્ય-મનજ છે પરંતુ તેમને
ભાવ-મન નથી એટલે દ્રવ્ય-મનની અપેક્ષા પ્રમાણે સર્વજ્ઞો સમનસ્ક છે, કેમકે જરૂર પડે અનુત્તર
વિમાનવાસી કેવ વિગેરેને તેમના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે તેઓ દ્રવ્ય-મનનો ઉપયોગ
કરે છે; જ્યારે ભાવ-મનની અપેક્ષાએ તો તેઓ અમનસ્ક છે.

વિશેષમાં 'સમણા' શબ્દનો અર્થ શ્રમણો (સાધુઓ) થાય છે અને સર્વજ્ઞો પણ સાધુઓ
છે, પરંતુ તેઓ સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમનામાં હૃદયિકાનો અભાવ છે એટલે તેમનો આ કોટિમાં
અંતર્ભાવ કરવો નહિ એમ સૂચવવા 'સર્વજ્ઞ ન હોય તો' એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

इदानीं स्वामिनो गुणानुगुणां स्तुतिं स्तुतिकृदाह—

पक्षाणि असामन्नं, समुन्नं जेहिं देवया अन्ने ।

ते दिति तुम्ह गुणसं—कहासु हासं गुणा मज्झ ॥ २२ ॥

[प्राप्तान्यसामान्यां समुन्नतिं यैर्देवतान्यन्यानि ।

ते ददते तव गुणसङ्कथासु हासं गुणा मज्झम् ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—પક્ષાણિત્તિ । ઇહ હિ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણઃ પ્રધાનતમં કિમપિ પળ્યં વિચાર્યાઙ્ગીકૃ-
ર્વન્તિ તદ્વદત્તપિ વિવેચકૈઃ કૈશ્ચિત્ સકલદોષકાલુપ્યકલક્રૂવિકલં જગદ્ગુરો ! ભવન્તં
દૈવતં મનસિ કૃત્ય ત્વદ્ગુણસંક્રુથાસુ ક્રિયમાણાસુ પરદેવાનાં વિચાર્યમાણા ગુણા મમ
હાસ્યં દદતીતિ । અથ કાનિ તાનિ દૈવતાનિ સમુન્નતિં પ્રાપ્તાનિ અત આહ—અન્યાનિ ચ-
અઘીતરાગત્વેન ત્વદ્વ્યતિરિક્તાનિ । તવ ગુણગણાશ્ચ તદીયેતિવૃત્તાદેવ સર્વાત્મનાઽવસેયાઃ ।
તેષામવિચારિતચારુ ચરિતં તતો હરિહરબ્રહ્માદીનામ્ અત એવ તથાવિધાભિરામગુણસંક્રુથાસુ
ક્રિયમાણાસુ કથમેષામેવંવિધા ગુણગણા મમ હાસ્યં ન દદતિ ? યદેવંવિધૈરપિ દૈવતગુણ-
ગણૈસ્તાનિ જગતિ 'નિઃસામાન્યાં-અનન્યસદૃશીં સમુન્નતિં પ્રાપ્તાનિ, સ ચ તદારાધકાનામેવ
વિચારચાતુરીપ્રપચ્ચઃ ॥ ઇતિ દ્વાવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

हे० बि०—साम्प्रतं भगवद्गुणमाहात्म्यद्वारेण स्वमाह—(पक्षाणिस्ति) ।

યૈર્ગુણૈરન્યે દેવતા હરિહરાદયઃ સમુન્નતિં-સમૃદ્ધિં પ્રાપ્તાઃ । કિંવિધામ્ ? 'નિઃસામા-
ન્યામ્-અસાધારણામ્ । તે ગુણાઃ કિં દદતિ-જનયન્તિ ? હાસં-અવજ્ઞારૂપમ્ । કસ્ય ? મમ-
મે । કાસુ સતીષુ ? 'ગુણસંક્રુથાસુ' ગુણાનાં ભગવદાચરણરૂપાણાં સમ્યક્થાવર્ણનાસુ ।
કસ્ય સમ્બન્ધિનીષુ ? તવ-ભવતઃ ॥ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

શીખર્થ

વસાણિ (ગ્રાતાનિ)=મેળવેલ.
 અસામનં (અસામાન્યા)=અસાધારણ.
 સમુચ્ચારં (સમુચ્ચતિ)=કલતિને, મોટાઇને.
 જૈર્હિં (જૈઃ)=જેમનાથી.
 દૈવયા (દૈવતાનિ)=દેવોએ.
 અન્ને (અન્યાનિ)=અન્ય, બીજા.
 તે (તે)=તેઓ.
 વિતિ (વસ્તે)=આપે છે.

તુમ્હ (તમ્)=તારા.
 ગુણ (ગુણ)=ગુણ.
 સંકહા (સંકહ્યા)=સંકથા, કીર્તન.
 ગુણસંકહાસુ=ગુણોની સંકથાઓને વિષે.
 હાસં (હાસં)=હાસ્યને, તિરસ્કારને.
 ગુણા (ગુણાઃ)=ગુણો.
 મજ્જ (મઘં)=મને.

પદાર્થ

પ્રભુના ગુણોનું ગૌરવ—

“જે (જગત્કર્તૃત્વાદિક) ગુણો વડે (હરિ, હર પ્રમુખ) અન્ય દેવોએ અસાધારણ પ્રભુતાને પ્રાપ્ત કરી, તે (કલ્પિત) ગુણો (હે નાથ!) તારા (સદ્ભૂત) ગુણોના સંકીર્તનો થતાં હોય ત્યારે અને હારણ ઉત્પન્ન કરે છે (કેમકે હરિહરાદિકની મોટાઇ મિથ્યા આદંબરવાળી છે, કારણકે એ મોટાઇનો આધાર તો કલ્પિત ગુણો છે અને તેનો તેમનામાં ખેટા આરોપ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે તારી મોટાઇનો આધાર સાચા સદ્ભૂત ગુણો અવલંબીને છે).”—૨૨

૧ ‘જગત્-કર્તૃત્વ’ એ કલ્પિત વસ્તુ છે અને તેથી ઈશ્વર જગત્-કર્તા છે એમ કહેવું તે ન્યાય-વિરુદ્ધ છે. કોઇ પણ વસ્તુ સર્વથા ઉત્પન્ન થતી નથી કે સર્વથા તેનો નાશ થતો નથી, તો પછી ઈશ્વરે જગત્ આરે, આંથી (કઇ વસ્તુમાંથી તેમજ કયે સ્થળેથી) અને કેમ ઉત્પન્ન કર્યું તે વિચારવું બેધએ. જુઓ શ્રીકુમારિલભટ્ટનો શ્લોક-વાર્તિક (શ્લોક ૪૪-૪૭ સમ્બંધ). વિચાર કરતાં એ જરૂર માલુમ પડશે કે જગત્-કર્તૃત્વ એ બન્ધા-પુત્ર જેવું છે.

બળી કેટલાક અન્ય દર્શનોથી પણ ઈશ્વરને જગત્-કર્તા માનતા નથી, એ વાત સાંખ્ય-તત્ત્વકૌમુદીની પણ મી કારિકાના વાચસ્પતિમિત્ર મહાશયે કરેલા વિવેચન ઉપરથી તેમજ ભગવદ્-ગીતાના પંચમ અધ્યાયના ૧૪ માં શ્લોક ઉપરથી પણ બેધ શકાય છે.

અતઃ આ સંબંધમાં વિશેષ જિહ્વાપોહ ન કરતાં એ વિષયના તીવ્ર જિજ્ઞાસુને સૂત્રકૃતાંગ (શ્રુ ૧, અં ૧, ઉં ૩; શ્રુ ૨, અં ૧), નન્દીસૂત્ર (સં ૪૭), શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય (તૃતીય સ્તબક) તેમજ શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્ય રચેલી અન્યધોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાવિશિકાના છઠ્ઠા શ્લોકનું અનિરાજ શ્રીમદ્વિષ્ણુકૃત વિવરણ બેધ જવા વિનંતિ કરું છું, જ્યારે આનું દેશ દિગ્દર્શન કરવાની અભિલાષા ધરાવનારને તો ન્યાયકુસુમાંજલિના દ્વિતીય સ્તબકના ૧ થી ૯ સુધીના શ્લોકો ઉપરનું મદીય સ્પષ્ટીકરણ બેવા હું બહામણ કરું છું.

दोसरहिअस्स तुह जिण !, निंदावसरंमि भग्गपसराए ।

वायाइ वयणकुसला वि, बालिसायंति मच्छरिणो ॥ २३ ॥

[दोषरहितस्य तव जिन ! निन्दावसरे भग्नप्रसरया ।

वाचा वचनकुशला अपि बालिशायन्ते मत्सरिणः ॥]

प्र० वृ०—दोसत्ति । हे जितान्तरारे ! जिन ! तव निन्दावसरे मत्सरिणो बालिशायन्त इति । तत्र मत्सरिणो—विद्यमानाभिरामपरगुणग्रामासहिष्णवस्ते ‘बालिशायन्ते’ बालिशा—जडास्तद्वदाचरन्ति, मुग्धमूर्धाभिषिक्तयन्त इत्यर्थः । वचनकुशला अपि—वाक्प्रपञ्चचतुरा अपि । वाचा—गिरा । किंविशिष्टया ? यतः कारणात् भग्नप्रसरया—मुकुलितविस्तारया । कस्मिन्नवसरे ? तव निन्दावसरे—अश्लाघावादावसरे प्रस्तावे । किंविशिष्टस्य तव ? दोषरहितस्य—तिलतुषत्रिभागमात्रेणापि दोषेणास्पृष्टस्य । अयमाशयः—दुर्जनाः सूचीरन्ध्रमात्रमपि दूषणं ज्ञात्वाऽस्त्यान्यपि वचनीयान्यारोपयितुमुपक्रमन्ते । त्वयि तु परमाणुप्रमाणमपि दोषमनीक्षमाणाः सर्वथैव हताशा एव तपस्विनस्ते सज्जाताः ॥ इति त्रयोविंशतितममगार्थाः ॥ २३ ॥

हे० बि०—भगवन्निर्दोषताकथनमुखेन श्लाघामाह—(दोसत्ति) ।

अस्या गमनिका—हे जिन ! दोषरहितस्य तव—कलङ्कवर्जितस्य भवतो निन्दावसरे—परिभवप्रस्तावे बालिशायन्ते—मूर्खा इवाचरन्ति । के ? मत्सरिणः—परपरिवादिनः । कया ? वाचा—गिरा । किंविधया ? ‘भग्नप्रसरया’ भग्नो निर्दोषत्वात् भगवतः प्रसरः—प्रवेशो यस्याः सा तथोक्ता तया । किंविशिष्टा अपि त इत्याह—वचनकुशला अपि—स्थानान्तरेषु उक्तिनिपुणा अपि इति परमार्थः ॥ २३ ॥

२।०-दार्थ

दोस (दोष) = दोष, अवगुणु.
रहिअ (रहित) = रहित, विनाना.
दोसरहिअस्स = अवगुणु विनाना.
तुह (तव) = तादा.
जिण ! (जिन !) = हे तीर्थंकर !
निंदा (निन्दा) = निन्दा.
अवसर (अवसर) = प्रसंग.
निंदावसरंमि = निन्दाया प्रसंगे.
मग्ग (भग्न) = भांगी गयेव.

पसर (प्रसर) = प्रसार, विस्तार.
भग्गपसराए = भांगी गये छे प्रसार जेनो जेवी.
वायाइ (वाचा) = वचन वडे, वाणी द्वारा.
वयण (वचन) = वचन.
कुसल (कुशल) = कुशल, सुतर.
वयणकुसला = वचनभां कुशल.
वि (अपि) = पणु.
बालिसायंति (बालिशायन्ते) = भांगक जेवी जेहा करे छे.
मच्छरिणो (मत्सरिणः) = भ्रमारी.

१ ‘जिच !—जितान्तरारे !’ इति प्रतिमाति ।

२ आवा जेनो पारकाना सहज्जुत गुणोने सङ्गन करता नथी जेटहुंज नडि, परंतु जेट तव जेटखी पणु अन्यभां दोष छेय तो तेनी निन्दा करवा भंडी नय छे; किन्तु सर्वज्ञभां दोषनो सर्वथा अज्ञान

પદ્યાર્થ

પ્રભુના નિન્દકાની બાલિશતા—

“હું તીર્થંકર! વચન (વદવા)માં કુશળ (એવા) મત્સરી (લોકો) પણ (સર્વથા) દોષ-રહિત એવા તારી નિંદા કરવાને પ્રસંગે લાગી ગયેલા પ્રસારવાળી વાણી (વદવા) વડે (જેમ તેમ બોલવાથી) બાળકના જેવી ચેષ્ટા કરે છે.”—૨૩

અનુરાયપલ્લવિહ્ને, રઝવલ્લિફુરંતહાસકુસુમંમિ ।

તવતાવિઓ વિ ન મળો, સિંગારવળે તુહલ્લીળો ॥ ૨૪ ॥

[અનુરાગપલ્લવવતિ રતિવલ્લિસ્ફુરદ્વાસકુસુમે ।

તપસ્તાપિતમપિ ન મનઃ શૃંગારવને તવ લીનમ્ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—અનુરાયસિ । હે ભુવનભૂષણ! વિઓ! તવ મનઃ શૃંગારવને ન સમાશ્રિતમિતિ । કથમ્ભૂતે શૃંગારવને? ‘અનુરાયપલ્લવિહ્ને’ દર્શનસ્ય શ્રવણસ્ય ચાનુ—પશ્ચાત્ જાયત ઇત્યનુ-રાગઃ સ ઇવ પલ્લવૌષ્ણેન પલ્લવવતિ । વનં હિ પલ્લવપેશલં ભવતિ । શૃંગારવનં ક્ષણે ક્ષણે નવનવાં મજ્જીમજ્જીકુર્વાણસ્યાનુરાગસ્યૈવ તૈસ્તૈરુત્કલિકાપ્રકારૈઃ પલ્લવિતં તસ્મિન્ । પુનઃ કિં-વિશિષ્ટે? ‘રઝવલ્લિફુરંતહાસકુસુમંમિ’ તત્ર રતિઃ—અનુરાગસ્યૈવ નૈરન્તર્યેણ પ્રવર્ધમાના સન્તતિઃ, સા ચ યુનોઃ પરસ્પરાવલોકનમાત્રાત્ સમ્ભોગાદિભિઃ પ્રરોહૈર્નિરન્તરં પ્રસરન્તી વલ્લિરિવ વલ્લિઃ તસ્યાં લલિતં સિતમેવ કુસુમં યત્ર તસ્મિન્ । તવ મનઃ કથમ્ભૂતમ્? તપો-મિરનશનાદિભિસ્તાપિતમપિ—બાલં તપિતમપિ । તથા ચોક્ષમ્—

“સન્તાપિતાતિસંસારે યદિ વત વિશ્રામભૂમયો રામાઃ ।

નનુ કુપિતભોગિભોગચ્છાયાભિઃ કિં કૃતં તર્હિં ? ॥ ૧ ॥”—આયાં

અતઃ સ્થાને શાશ્વતસુખામિલાષિણો ભુવનબાન્ધવસ્ય મનઃ શૃંગારવને ન લીનમ્ ॥ इति चतुर्विंशतितमगाથार्थः ॥ ૨૪ ॥

એવાથી તેમની નિન્દા તો તેઓ અલ્પાંશે પણ કરી શકતા નથી. આવા જનોના સંબંધમાં શ્રીહુંઅચ્ચન્દ્ર-સૂરિના નીચે મુજબના ઉદ્દેશો મનન કરવા જેવા છે.

“યુગેષ્વસ્યાં વખતઃ પરઃમી

મા શિશિવત્ નામ મવન્તમીશાશ્વ ।

તથાપિ સંમીલ્ય ચિલોક્વાસિ

ચિષારવન્તાં નવવર્ત્મ સલ્યમ્ ॥”—ઉપભતિ

—અન્યથેગચ્ચવચ્છેદિકા દ્વાત્રિશિકા, સ્લો૦ ૩

અર્થાત્ અરેખર ગુણોને વિષે અદેખાદ રાખનારા આ અન્ય (દાર્શનિકોએ) આપનો ધર્મર તરિકે અપ્રત્યક્ષ લીધો નહિ, તોપણ નેત્રને મીચીને (કયો) નીતિ—માર્ગ સલ્ય (છે તે) તેમણે વિચારવું બેધએ.

૬૦ વિ०-ભગવતો વીતરાગતામુરરીકૃત્ય સ્તવમાહ—(અણુરાયતિ) ।

૬૧ ભગવન્ ! ત્વન્મનઃ તપસ્તાપિતમપિ શુદ્ધારવને-ભોગકાનને નાશ્રિતં—(તેન) ન નિવાસઃ કૃતઃ । કિન્મ્ભૂતે ? ‘અનુરાગપલ્લવવતિ’ અનુરાગ એવ પલ્લવો વિદ્યતે યસ્ય તત્ તથા તસ્મિન્ અનુરાગપલ્લવવતિ । “મંડવત્યમ્મિ મુણિઝ્ઞહ ઔણા-ઈહં મળંતં ચ” इति प्राकृतलक्षणा-न्मत्वर्थीयः । तथा रतिर्वल्लीव यत्र तत् तथा तच्च तत् स्फुरद्भासकुसुमं च रतिवल्लीस्फुरद्भा-सकुसुमं तस्मिन् । यद्वा रतिरेव बल्ली तस्यां स्फुरद्भासकुसुमं यत्र तत् तथा तत्र । किमुक्तं भवति ? यः किल तापेन-ग्रीष्मेण तापितो भवति स वनमाश्रयति । त्वन्मनस्तु तपसा तापितमपि शुद्धारवने नाश्रितम् ॥ इति गर्भार्थः ॥ २४ ॥

શીખદાર્થ

અણુરાય (અનુરાગ) = અનુરાગ, સ્નેહ.
પલ્લવિહ (પલ્લવવત) = પલ્લવવાળા.
અણુરાયપલ્લવિહ = સ્નેહરૂપી પલ્લવવાળા.
રહ (રતિ) = રતિ.
વલ્લિ (વલ્લિ) = લતા, વેલ.
ફુરંત (સ્ફુરત) = વિકસતા, શોભતા.
દ્વાસ (દ્વાસ) = હાસ્ય.
કુસુમ (કુસુમ) = પુષ્પ, ફુલ.
રહવલ્લિફુરંતદ્વાસકુસુમમ્મિ = (૧) રતિરૂપ વેલ તથા શોભતા હાસ્યરૂપ ફુલવાળા; (૨) રતિરૂપી લતા ઉપર રહુરી રહેલા હાસ્યરૂપ પુષ્પવાળા.

તવ (તપ) = તપશ્ચર્યા.
તાપિઞ (તાપિત) = તપ થયેલ.
તચતાવિઞો = તપશ્ચર્યાથી તપ થયેલું.
વિ (અપિ) = પણ.
ન (ન) = નહિ.
મળો (મનઃ) = મન, ચિત્ત.
સિંગાર (શુદ્ધાર) = શુભાર.
વન (વન) = વન, જંગલ..
સિંગારવને = શુભારરૂપ વનમાં.
તુહ (તવ) = તારું.
લીણો (લીન) = આસક્ત થયેલ.

પદાર્થ

પ્રભુની અસાધારણ વીતરાગતા—

“(હે નાથ!) અનુરાગરૂપી પલ્લવવાળા અને રતિરૂપી લતાના ઉપર વિકસતા હાસ્યરૂપ પુષ્પવાળા એવા શુભારરૂપ વનમાં (અનન્યનાદિક) તપશ્ચર્યા(રૂપી તાપ)થી તપ થયેલું પણ તારું ચિત્ત ચોંટ્યું નહિ (એ આશ્ચર્ય છે, કેમકે ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપથી તપેલા જનો તો વનનો આશ્રય લે છે).”—૨૪

જ જ જ જ

૧ છાયા—

મનુષ્યે જ્ઞાનીત

૨ અણુદં શ્વકમિવમિતિ પ્રતિભાતિ, સિદ્ધહેમે (૮-૨-૧૫૧) નિષ્કલિષ્ઠિતોલ્લેખપ્રેક્ષણાદ—

“આહ-ઈહ-ઝહ-ઝાહ-વન્ત-મન્ત-હન્ત-હૃન્ત-મળા મતોઃ”

૩ દર્શન તેમજ શ્રવણ પછી ઉત્પન્ન થતો રાગ.

૪ અનુરાગની નિરંતર વધનારી સંતતિ.

ઋષભ ૧૧

સામ્યતં ધુવનનાથસ્ય વસ્તુતમેવ મમ્યથપ્રત્યર્થિતામાહ—

આજ્ઞા જસ્ય ચિલ્હઆ, સીસે સેસ વ હરિહરેહિં પિ ।

સો વિ તુહ જ્ઞાણજલણે, મયણો મયણં વિઅ ચિલીણો ॥ ૨૫ ॥

[આજ્ઞા યસ્ય ચિલગિતા શીર્ષે શેષેષ હરિહરાભ્યામપિ ।

સોઽપિ તથ ધ્યાનજ્વલને મદનો મદનમિવ ચિલીનઃ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—આણસિ । હે ભગવન્ ! સોઽપિ મદનસ્તવ ધ્યાનાનલે મદનમિવ ચિલીન ઇતિ । યસ્ય મદનસ્ય—રતિપતેરાજ્ઞા—શાસનં હરિહરાભ્યામપિ શીર્ષે—શિરસિ વિરચિતા—સપ્રણયમા-રોપિતા । કેવ ? શેષેષ—સમુચિતેષ્ટદેવતાનિર્માલ્યમિવ । હરિર્લક્ષ્મીપતિત્વેન પ્રતીત યવ, હરોઽપિ પાર્વતીપ્રાણનાથત્વેન । તદેવાભ્યાં સકલસુરાસુરનમસ્કૃતાભ્યાં હરિહરાભ્યાં યદિ મદનશાસનં શિરસા ધૃતં, તતોઽપ્રતિહૃતપરાક્રમઃ કામસ્તવ ધ્યાનજ્વલને સમસ્તકર્મેન્ધનભ-સ્મીકરણાક્ષીણશક્તૌ શુક્લધ્યાનધૂમધ્વજે જ્ઞાતિતિ મદનમિવ ચિલીનઃ ઇતિ અહો તથ પ્રભા-વાતિશય ઇતિ । ઇતિ પદ્મવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૫ ॥

હે૦ ૬૦—જ્ઞાની મદનનિરાકરણદ્વારેણ ભગવતઃ સ્તવમાહ—(આણસિ) ।

આજ્ઞા—શાસનં યસ્ય મદનત્યાવલમ્બિતા—ધૃતા । કેત્યાહ—શિરસિ—મૂર્ધ્નિ । કાભ્યા-મપિ ? હરિહરાભ્યામપિ । કેવ ? શેષેષ—પૂજ્યમસ્તકસ્થાનારોપણમિવ । સોઽપિ મારસ્તવ ધ્યાનજ્વલને—ધ્યાનધૂમધ્વજે સતિ મદનમિવ—સિક્કથમિવ ચિલીનઃ—પ્રલયં ગતઃ ॥ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૨૫ ॥

૨૧૦૬ાર્થ

જાણા (જ્ઞાણ) = આજ્ઞા, શાસન, હુકમ.

જસ્ય (યસ્ય) = જેની.

ચિલ્હઆ (ચિલગિતા) = ધારણ કરવામાં આવી.

સીસે (શીર્ષે) = મસ્તક ઉપર.

સેસા (શેષ) = શેષ, છાટ દેવને અર્પણ કરવામાં આ-વેલી વસ્તુનો નિર્માલ્ય અંશ.

હ (હવ) = એમ.

હરિ (હરિ) = હરિ, વિષ્ણુ.

હર (હર) = હર, મહાદેવ.

હરિહરેહિં = હરિ અને હર વડે.

પિ (અપિ) = પણ.

સો (સઃ) = તે.

વિ (અપિ) = પણ.

તુહ (તથ) = તારા.

જ્ઞાણ (જ્ઞાન) = ધ્યાન.

જલણ (જ્વલન) = અગ્નિ.

જ્ઞાણજલણે = ધ્યાનરૂપી અગ્નિમાં.

મયણો (મદન) = મદન, કંદર્પ, કામદેવ.

મયણં (મદન) = મીણ.

વિઅ (હવ) = એમ.

ચિલીણો (ચિલીનઃ) = ઓગળી ગયો.

પદ્યાર્થ

કુઠિલ કંદર્પના દર્પનું દલન—

“જેની આજ્ઞા હરિએ અને હરે પણ શેષની જમ મસ્તકે ચઢાવી છે, તે (અપ્રતિ-

૧ આની માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (૫૦ ૧૪૨), અનુવિંશતિકા (૫૦ ૫૬-૬૨) તેમજ શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રની પાદપૂર્વિકા કાવ્યસંબંધનો દ્વિતીય વિભાગ (૫૦ ૧૧૧-૧૧૩).

હત સામર્થ્યવાળો) મદન પણ (હે નાથ!) તારા (શુક્લ) ધ્યાનરૂપી અગ્નિમાં મીઝુની જેમ ઝોગળી ગયો.”—૨૫

સ્પષ્ટીકરણ

ધ્યાન-રૂઢિશૈલી—

ધ્યાનની વ્યાખ્યા કરતાં વાચકવર્યે શ્રીકૃમાસ્વાતિ કહે છે કે—

“ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્”

—તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૯, સૂં ૨૭)

અર્થાત્ ઉત્તમ (એટલે કે વજ્ર-ઝપલ-નારાય, ઝપલ-નારાય, નારાય અને અર્ધ-નારાય એ ચાર પૈકી ગમે તે) સંહનનવાળા જીવનો એકાગ્રપણે ચિન્તાનો રોધ તે ‘ધ્યાન’ છે. આ ધ્યાન અંતર્મુહૂર્ત સુધી સંભવે છે.^૧

જેન શાસ્ત્રમાં ધ્યાનના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે:—(૧) આર્ત, (૨) રૌદ્ર, (૩) ધર્મ અને (૪) શુક્લ. તેમાં પ્રથમના બે ધ્યાન સંસારના હેતુરૂપ છે, જ્યારે અન્તિમ બે ધ્યાનો તો મોક્ષના કારણભૂત છે. વિશેષમાં આ ચાર ધ્યાનો પૈકી આર્ત ધ્યાન સૌથી અનિષ્ટ છે, જ્યારે શુક્લ ધ્યાન સૌથી સાફ છે.

આર્ત ધ્યાન અવિરત, દેશવિરત અને પ્રમત્ત સંયતોને સંભવે છે. એના ચાર પ્રકારો છે. જેમકે અનિષ્ટ વસ્તુનો યોગ થતાં તેને દૂર કરવા માટે—તેનો વિયોગ કેમ થાય તે માટે સતત ચિન્તાન કરવું તે અનિષ્ટ-સંયોગ-આર્ત ધ્યાન છે. શારીરિક કે માનસિક દુઃખ આવી પડતાં અર્થોત્ વ્યાધિથી ગ્રસ્ત બનતાં તેને દૂર કરવા માટે ચિન્તા કરવી કરવી તે રોગ-ચિન્તા-આર્ત ધ્યાન છે. વળી ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો માટે આકુળ વ્યાકુળ થવું તે ઇષ્ટ-વિયોગ-આર્ત ધ્યાન છે. કામથી ઉદ્દીપ્ત થયેલા ચિત્તવાળા જીવો પુનર્જન્મમાં તેવા વિષયો પ્રાપ્ત કરવા માટે નિયાજી કરે—નિદાન કરે તે અગ્ર-શોચ-આર્ત ધ્યાન છે.

રૌદ્ર ધ્યાન અવિરત અને દેશવિરતનેજ હોય છે. એના પણ ચાર પ્રકારો છે. દ્વેષપૂર્વક જીવોને બાંધવા મારવા વિગેરે માટે સંકલ્પ કરવા તે હિંસા-રૌદ્ર ધ્યાન છે. અસત્યને સત્ય તરીકે સ્થાપવા માટેની ચિન્તા કરવી ઇત્યાદિ અસત્ય-રૌદ્ર ધ્યાન છે. પારકાનું દ્રવ્ય હરી લેવાના સંકલ્પાદિક સ્તેય-રૌદ્ર ધ્યાન છે. વિષયનાં સાધન માટે તેમજ પરિવારાદિકના રક્ષણ માટે ચિન્તા કર્યા કરવી તે વિષય-સંરક્ષણ-રૌદ્ર ધ્યાન છે.

ધર્મ ધ્યાનના આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનને ઉદ્દેશીને ચાર ભેદો પડે છે. આજ્ઞા-ધ્યાન એટલે જિનેશ્વરની આજ્ઞાનો વિવેક. પરમ પુરૂષોની અબાધ્ય આજ્ઞાને અવલંબીને વસ્તુના સ્વરૂપનું યથાર્થપણે ચિન્તાન કરવું તે ‘આજ્ઞા’ ધ્યાન છે. સન્માર્ગથી પતિત થવાથી ઉદ્ધવતી

૧ આ ઉત્કૃષ્ટ કાળ છે, કેમકે ત્યાર બાદ હુધ્યાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એમ ભગવાન સૂતકાર સ્વોપન શ્રીકામાં ઉલ્લેખ કરે છે.

૨ નિયાજી એ પ્રાકૃત શબ્દ છે, જ્યારે નિદાન એ સંસ્કૃત છે. જ્ઞાનુષ્ઠાનની રૂઢિ-આસિનો અભિલાષ એ એનો અર્થ છે. એના નવ પ્રકાર છે.

૩ ધર્મ-ધ્યાનના દશ પ્રકારો પણ જોવામાં આવે છે. આની પ્રતીતિના અભિલાષીએ શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચયની સ્વાદ્વાદકલ્પલતાનું ૩૩૬ મું પત્રાંક જોવું. આ પત્રમાં અપાય, ઉપાય, જીવ, અજીવ, વિપાક, વિરાગ, ભવ, સંસ્થાન, આજ્ઞા અને હેતુ એ દશ પરત્વેના વિષય (ચિન્તાન) રૂપ દશ પ્રકાર સૂચવવામાં આવ્યા છે.

પીઠનો વિવેક તે ‘અપાય’ ધ્યાન છે અર્થાત્ આ ધ્યાનમાં રાગ-દ્વેષરૂપ દોષોથી ઉત્પન્ન થતી હેરાનગતીનું અને તે દોષોના નાશનાં સાધનોનું ચિન્તન થાય છે. કર્મ-ફળના અનુભવનો વિવેક તે ‘વિપાક’ ધ્યાન છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના સંયોગાનુસાર પ્રાણીઓને ભવ-જન્મ-મૃત્યુમાં વિચિત્ર રૂપો ભોગવવાં પડે છે એવું જે ચિન્તન તે ‘વિપાક’ ધ્યાન છે. લોકની આકૃતિનો વિવેક તે ‘સંસ્થાન’ ધ્યાન છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે, તે સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને અનન્તાનન્ત છે; એના મધ્ય-ખિન્દુમાં આ લોક રહેલો છે; વળી આ લોકના બિધ્વ લોકાદિ ત્રણ વિભાગો છે ઇત્યાદિ પરિચિન્તન તે ‘સંસ્થાન’ ધ્યાન છે.

ધર્મ ધ્યાનના અધિકારીઓ આર્ત-રોદ્ર ધ્યાન ધ્યાનારાથી આત્મિક ઉન્નતિના માર્ગમાં આગળ વધેલા છે. અપ્રમત્ત સંયત, ઉપશાંત-કષાય અને ક્ષીણકષાયને આ ધ્યાન સંભવે છે.

સર્વોત્તમ ધ્યાન તે શુકલ ધ્યાન છે. એના પશ્ચ ચાર ભેદો છે:—(૧) પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, (૨) એકત્વ-વિતર્ક, (૩) સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતી અને (૪) વ્યુપરત(સમુચ્છિન્ન)ક્રિયા-અનિવૃત્તિ.

આ ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે ધર્મ-ધ્યાનમાં બાહ્ય વસ્તુનું અવલંબન હોય છે, જ્યારે આ શુકલ ધ્યાનમાં તો કૃત્ર મનની અંદરજ અસુક તત્ત્વ સ્થાપિત કરી તેના પર્યાયોનું પરિચિન્તન છે. વળી શુકલ ધ્યાનમાં ચિત્તનો નિરોધ ખરી રીતે અનુભવાય છે. આથી કરીને આની મહત્તા-ઉત્તમતા સમજી શકાય છે.

બૂદ્ધી બૂદ્ધી રીતે-બૂદ્ધા બૂદ્ધા નયોને લક્ષ્યમાં રાખીને કોઈ એક દ્રવ્યના ઉત્પાદ, સ્થિતિ, લય, મૂર્તત્વ ઇત્યાદિ પર્યાયોનું પરિચિન્તન કરવું તે ‘પૃથક્ત્વ-વિતર્ક’ કહેવાય છે. એની અંદર શબ્દ, અર્થ અને યોગનું સંક્રમણ રહેલું છે અર્થાત્ એક શબ્દ ઉપર વિચાર કરી બીજા શબ્દ ઉપર, એક અર્થ ઉપર વિચાર કરી બીજા અર્થ ઉપર અને માનસિક, વાચિક અને કાયિક એ ત્રણ યોગો પૈકી એક યોગ ઉપર સ્થિર રહી બીજા યોગ ઉપર વિચાર કરાય છે.

શુકલ ધ્યાનનો બીજો પ્રકાર પ્રથમ પ્રકાર કરતાં ઘણોજ પ્રબળ છે, કેમકે પ્રથમ ભેદમાં એક દ્રવ્યના અન્યાન્ય પર્યાયોના પરિચિન્તન માટે અવકાશ છે, જ્યારે આ ભેદમાં તો એક દ્રવ્યના એકજ પર્યાયના પરિચિન્તનને માટે સ્થાન છે. વળી આ ધ્યાનમાં સંક્રમણ નથી એટલે એ અવિચાર પણ કહેવાય છે. કૃત્ર એક પર્યાય ઉપરજ ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી એ ‘અપૂર્વ’ સમાધિ છે. ‘યોગશિષ્ટવૃત્તિનોદ્ધઃ’ એ મહર્ષિ પતંજલિકૃત યોગદર્શનમાં સમાધિ-પાદ નામના પ્રથમ પાઠના દ્વિતીય સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ યોગની પરાકાષ્ઠા આ ભેદમાંજ દષ્ટિ-

૧ આ સમાધિને ‘અપૂર્વ’ કે અદ્ભુત કહેવી તે અતિશયોક્તિ નથીજ; કેમકે જે એક અણુ (પરમાણુ) નયન-પથમાં આવી ન શકે-તેના એક પર્યાય ઉપર ચિત્ત-વૃત્તિને સુસ્થિર કરવી અર્થાત્ સમય શ્રદ્ધાપુકમાં ગમે તેમ જામણ કરવાના સ્વભાવવાળા મનને એક પરમાણુના પર્યાયના ચિન્તનમાં એકાગ્ર કરવું તે શું લોકોત્તર ધ્યાન નથી? આ ધ્યાનના અધિકારી મહાયોગીશ્વરો છે. વિશેષમાં પરમાણુ ઉપર સ્થિર થયેલ વિચારાત્મક મનનો નાશ કરવો સહેલ છે, કેમકે શું જેર ઉતારવામાં કુશળ જનો આખા શરીરમાં પ્રસરેલા જેરને બૂદ્ધા બૂદ્ધા અવયવોમાંથી એવીને કૃત્ર દંશ-સ્થાનમાં લાવી તેનો સત્ત્વર ક્ષય કરતા નથી? આ ઉદાહરણ સ્વકપોલકલિપત નથી, પરંતુ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહૃદયચંદ્ર સૂરિરાજ અખિતનાથ-અરિત્રના ૩૪૧મા શ્લોકમાં કહે છે કે—

“ત્રિજગદ્વિષયં ધ્યાને-વાસુનાડૌ દ્વૈતૌ મઃ ।

સર્વોક્તેષાં શિષં દંશે, મન્ત્રેણેવ જગત્પતુઃ ॥”

ગોચર થાય છે. આ અનન્ય તેમજ અંતિમ માનસિક યોગ છે. અત્ર કૈવલ્યસાધક યોગની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

શુકલ ધ્યાનના ઉપર્યુક્ત એ પ્રકારો તો ઉપશાંત કષાયી અને ક્ષીણકષાયી એમ બંનેને સંભવે છે, જ્યારે બાકીના એ પ્રકારો તો સર્વજ્ઞોનેજ હોય છે, અર્થાત્ છદ્મસ્થ જીવો તેના અધિકારી નથીજ.

શુકલ ધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર આયુધ્યાના અન્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધ્યાનમાં મનોયોગ તથા વચન-વ્યાપારનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે, પરંતુ કાચિક ચેષ્ટાનો પૂરેપૂરો નિરોધ નથી, કેમકે આ સ્થિતિએ પહોંચેલા યોગીશ્વરને પણ શારીરિક સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ રહેલી હોય છે.

ત્રણ યોગવાળાને પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, ગમે તે એક યોગવાળાને એકત્વ-વિતર્ક અને કેવળ કાયયોગવાળાને સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતિ નામનું ધ્યાન હોય છે, જ્યારે અયોગીને-ચૌદમા ગુણ સ્થાનકે વર્તનારા પરમાત્માને બુધપરતક્રિયાઅનિવૃત્તિ ધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાન તે સવોત્તમ ધ્યાન છે. શુકલ ધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારમાં કાચિક ચેષ્ટારૂપ રહી ગયેલી ન્યૂનતાને સર્વથા દૂર કરનારું ધ્યાન તે આ છે, અર્થાત્ આ અનુપમ ધ્યાનમાં શરીર-યોગનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે. આથી આને ‘સમુચ્છિન્નક્રિય’ પણ કહેવામાં આવે છે.

અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ એ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો સમુચિત રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલો કાળ વ્યતીત થાય એટલા કાળ પર્યંતનુંજ આ ધ્યાન છે. આ કાળની પૂર્ણાહુતિ થતાં સંસારનો સંદાને માટે સમૂળ ઉચ્છેદ થાય છે અને સિદ્ધિ-સુન્દરીનો સર્વથા સમાગમ થાય છે.

અત્ર એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમભય છે કે શુકલ ધ્યાનનું સ્વરૂપ ક્ષણિક સુક્ષ્મ-શાળં તત્ત્વ પુલ્કવિતકં ધ્યાનિ શપ્તો દ્વારા દશવૈકલિકચૂર્ણિમાં દક્ષિગોચર થાય છે. વળી આનું સ્વરૂપ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત સમ્મતિતર્કની વ્યાખ્યામાં પૃથક્ત્વવિતર્કસ-પ્રવીચારં થી શરૂ થયેલું નજરે પડે છે. દિગમ્બર અન્થો પૈકી શ્રીશુભચન્દ્ર આચાર્યકૃત જ્ઞાનાર્ણવ (પ્ર૦ ૪૨)માં પણ આ ધ્યાનનું સુંદર વર્ણન છે.

આ ઉપરથી શુકલ ધ્યાનનું ગૌરવ કેવું અપ્રતિમ છે તે સમજી શકાશે અને તેમ થતાં ‘મહન પણ શુકલ ધ્યાનરૂપ અગ્નિમાં મીઠુની જેમ ઓગળી ગયો’ એમ જે આ પદમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે, તે અર્થ છે એમ જોઈ શકાશે.

ધ્યાનનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો હેતુ પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવવા પૂરતોજ હોવાથી હવે ધ્યાનના સંબંધમાં વિશેષ ઊદાપોહ નહિ કરતાં તેના જિજ્ઞાસુ પૈકી ગુજરાતી પાઠક-વર્ગને અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકનું ધ્યાનસિદ્ધિ નામનું છઠું પ્રકરણ જોવા અને સંસ્કૃતજ્ઞને તો યોગ-શાસ્ત્રનો ખાસ કરીને દશમો પ્રકાશ, અધ્યાત્મસંસારનો સોળમો અધિકાર, ધ્યાનશાતક વગેરે ગ્રંથ અન્થો જોવા વિનવી આ વિવરણથી વિરમું હું.

૧ ખાસ કરીને એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞ સાતમા પ્રકાશમાં પિંડસ્થ, આઠમા પ્રકાશમાં પદસ્થ અને નવમા પ્રકાશમાં રૂપસ્થ ધ્યાનનો વિષય આલેખ્યો છે, જ્યારે દશમા પ્રકાશમાં રૂપાતીત ધ્યાન વિષે મનનીય વિચારો પ્રકટ કરતાં સાથે સાથે ધર્મ ધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનનું પણ આ-જેહુજ વર્ણન સૂરીશ્વરે કર્યું છે.

साम्प्रतं मयिते भुवननाथे मन्मथमहीनाथे तत्सैन्यकानामवस्थाविशेषमाह—

पङ्क नवरि निरभिमाणा, जाया जयदप्पभंजणुत्ताणा ।

वम्महनरिंदजोहा, दिट्टिच्छोहा मयच्छीणं ॥ २६ ॥

[त्वयि केवलं निरभिमाना, जाता जगद्दर्पभञ्जनोत्तानाः ।

मन्मथनरेन्द्रयोधा दृष्टिक्षोभा सृगाक्षीणाम् ॥]

प्र० ६०-पश्यन्ति । हे स्वामिन् ! मन्मथनरेन्द्रयोद्धारः नवरं-केवलं त्वय्येव निरभि-
माना जाता इति । तत्र मन्मथ एव सकलजगज्जेतृत्वेन नरेन्द्रः । युध्यन्त इति योधाः-
सुभटास्तस्य । पश्य-त्वयि नवरं-केवलं निरभिमाना-[नष्टाः] निरहङ्कारा जाताः । अथ के ते
योद्धाः ? 'दिङ्मिच्छोहा मयच्छीर्ण' मृगाक्षीणां-भयतरलकुरङ्गशावकचपललोचनानां हवि-
क्षेपाः-सविकारावरावलोकनविशेषाः । पुनः किंविशिष्टाः ? जयदप्यसि । जगच्छब्देन जग-
द्धर्तिनस्तेषां दर्पः-अवष्टम्भस्तस्य भञ्जनं तेनोत्तानाः ॥ इति षड्विंशतितमगाथायां ॥२६॥

हे० वि०-अधुना मदनयोधानां भगवद्विषयेऽसामर्थ्यप्रतिपादनद्वारेण स्वमाह—
(पश्यन्ति) ।

हे भगवन् ! त्वय्येव विषये । नवरंशन्दस्यावधारणार्थत्वादेवमुच्यते । निरभिमाना-निर-
हङ्कारा जाताः । किंविधास्ते ? मन्मथनरेन्द्रयोधा-मारनृपतिभटाः । पुनः कीदृक्षाः ? जगद्-
पभञ्जनोपायानाः-भुवनप्रभावजयोच्छेदकाः ॥ इत्यक्षरार्थः ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ

षहं (त्वयि)=तारे विषे.

नवरि (केवलं) = देवत्व.

निरभिमाणा (निरभिमानाः)= गर्वं रक्षित.

आया (जाताः) = थमा.

जय (जगत्)=दुनिया.

दृष्य (दर्प)=दर्पे, गर्व, अलिमान.

भंजण (भजन)=भंगालु, नाश.

उत्साण (उत्तान) = ॐ-भुज, तत्पर.

जयद्वयमंजुसाणा=शगतता भवने तोडी पाड-

वामां तत्पर.

षम्मह (सन्मष) = कुंड पं, क।भदेव.

| नरिंद (नरेन्द्र) = २।७१.

जोह (योध) = सुलट, वडवयो.

वम्महनरिंदजोहा=कामदेव राजाना सुभटो.

दिष्टि (दृष्टि) = दृष्टि.

छोह (क्षोभ) = क्षोभ.

छाह (काम)=क्षोभ.
दिद्विच्छोदा=द्वि-क्षोभो.

मय (मृग) = ६२९.

अच्छिद्य (अक्षिन्) = नेत्र, आंख.

મયજીવન=મૃગાક્ષીઓના, હરણનાં જેવાં નેત્રવાળી
ઓના.

પદ્યાર્થ

મહનની સેનાની છિત્ર-ચિત્રતા—

“જગત્ (નિવાસી જનો)ના દર્પને ફળવાને સમર્થ એવા કંદર્પ નૃપતિના સુભટરૂપ મૃગાસીઓના કંટાણે કેવળ આપના વિષે નિરક્ષિતાની ખન્યા છે (અર્થાત્ કાલી શક્યા નથી).”—૨૯

૨૫છીકરણુ

આ પદનો પૂર્વનાં બે પદો સાથે સંબંધ—

૨૪મા પદમાં નિવેદન કરવામાં આંધું છે કે કંદર્પ નૃપતિની ચુંગાર નામની રાજ-
ધાનીનો પ્રભુએ વિક્ષેપ કર્યો. ત્યાર બાદ ૨૫મા પદમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે કંદર્પને પ્રભુએ
પરાજિત કર્યો. આ પ્રમાણે કંદર્પરૂપ નાયકને હારી ગયેલો બેધને તેનું મૃગાક્ષીના કટાક્ષરૂપ
સેન્ય જેમ નિર્નાયક સમુદાય અસ્ત-અસ્ત થઇ બાક્ય તેમ પોતાનું શૂરાતન અજમાવવામાં
અસમર્થ બન્યું, એ આ પદનો સાર છે.

સામ્પ્રતં ત્વદ્વચનસ્ય પ્રભાવમભિધિસુરાહ—

વિસમા રાગદોસા, નિંતા તુરય વ ઉપ્પહેળ મળં ।

ઠાયંતિ ધમ્મસારહિ !, દિદ્દે તુહ પવચણે નવરં ॥ ૨૭ ॥

[વિષમૌ રાગદ્વેષૌ નયન્તૌ તુરગાવિબોત્પથેન મનઃ (અનઃ) ।

તિષ્ઠતો ધર્મસારથે ! દૃષ્ટે તવ પ્રવચ્ચને કેવલમ્ ॥]

પ્ર૦ ૫૦—વિસમત્તિ । હે ધર્મસારથે ! તવ પ્રવચ્ચને દૃષ્ટે રાગદ્વેષૌ પ્રાણિનાં મન ઉત્પથેન
નયન્તૌ અવતિષ્ઠેતે । તત્ર મનોજ્ઞેષુ શબ્દાદિષુ પ્રાણિનાં મનો રજ્જયતિ—આસકં કરોતીતિ
રાગઃ, તેષ્વેવામનોજ્ઞેષુ દેહિનાં મનો દ્વેષ્ટિ—અપ્રીતિં કરોતીતિ દ્વેષઃ, રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ ।
કિંવિશિષ્ટૌ ? વિષમૌ—અનન્તભવોપલાલનલબ્ધપ્રસરત્વેન વિદુષાઽપિ દુર્જયૌ । જ્ઞાનદર્શનચા-
રિત્રાત્મકો મોક્ષમાર્ગસ્તસ્માદિતરઃ સમસ્તોઽપ્યુત્પથઃ । ધર્મસારથિઃ । તત્ર દુરન્તચતુર્ગતિક-
સંસૃતિપ્રપતત્પ્રાણિગણાન્ ધારયતીતિ ધર્મઃ સ એવ રથઃ । અત્ર સૂત્રે ધર્મસ્ય રથત્વમભણિતમિતિ
સારથિશબ્દોપાદાનસામર્થ્યલભ્યં, ભગવાનેવ સારથિસ્તસ્ય સમ્બોધનમ્ । તૌ રાગદ્વેષૌ કેવલં
તથૈવ પ્રવચ્ચને દૃષ્ટે ઉત્પથે ન પ્રેરયતઃ । તથાચોક્તિઃ—નિંતા તુરય વ્યવત્તિ । યથા વિષમૌ—દુર્દાન્તૌ
તુરજ્ઞમૌ અનઃ—શકટં રથં ઉત્પથેન—અધુણમાર્ગેણ નયન્તૌ સારથેઃ પ્રવચ્ચને—પ્રાજનદળ્પદે
દૃષ્ટે ઉત્પથં વિદ્વાય પથ્યેવાવતરતઃ । ઇતિ સપ્તવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૭ ॥

દ્વે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં પ્રવચ્ચનપ્રભાવપ્રતિપાદનમુલ્લેન સ્તવમાહ—(વિસમત્તિ) ।

હે ધર્મસારથે !—ધર્મસ્યન્દનપ્રવર્તક ! તવ પ્રવચ્ચને દૃષ્ટે—ભવજ્ઞાસનેઽવલોકિતે સતિ, કિમ્ ?
વિષમૌ યૌ રાગદ્વેષૌ તૌ નવરં—નિશ્ચિતં તિષ્ઠતઃ—નિવર્તેતે । કિં કુર્વતઃ ? નયન્તઃ—પ્રાપયન્તઃ ।
કિં તત્ ? મનઃ—ચિન્તમ્ । કેનેત્યાહ—ઉત્પથેન—વન્માર્ગેણ । કાવિવ ? તુરગાવિવ—તુરજ્ઞમાવિવ ।
કિમુકં ભવતિ ? યથા વિષમૌ તુરગૌ—દુર્દામૌ વાજિનૌ પ્રધાનસારથિપ્રવચ્ચણે—તોત્રે દૃષ્ટે સતિ
ઉત્પથેન અનઃ—શકટં નયન્તૌ તિષ્ઠતઃ—સ્વસ્થૌ સ્તઃ તથા રાગદ્વેષાવપિ ઇત્યુપદેશઃ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ

વિસમા (વિષમૌ)=વિષમ, હુબૈય.

રાગ (રાગ)=રાગ.

દોસ (દ્રેષ)=દ્રેષ.

રાગદોસા=રાગ અને દ્રેષ.

નિતા (નયન્તી)=દોરી જતા.

નુરયા (નુરગૌ)=અશ્વો, ઘોડાઓ.

ઘ્વ (ઘ્વ)=જેમ.

ઉપ્પહેણ (ઉત્પયેન)=ઉન્માર્ગે, ખોટે રસ્તે.

મર્ણ (મનઃ)=ચિત્તને.

ઉપ્પહેણં (ઉત્પયેન)=ઉન્માર્ગે.

અર્ણ (અનઃ)=શકેટ, ગાડું.

ઠાર્યંતિ (તિઠતઃ)=ઊભા રહે છે.

ધમ્મ (ધર્મ)=ધર્મ.

સારહિ (સારથિ)=સારથિ, રથ હાંકનાર.

ધમ્મસારહિ !=હે ધર્મ(રૂપી રથના) સારથિ !

દિટ્ઠે (દટ્ટે)=ભેયો.

નુદ્ધ (તથ)=તારો.

પવયણે (પ્રવચને)=સિદ્ધાન્ત.

નવરં (કેવલં)=જ.

પદ્યાર્થ

જિન-શાસનનો પ્રભાવ—

“જેમ રથને ખોટા માર્ગે લઇ જનારા અશ્વો સારથિની આબૂક જોતાં તેમ કરતાં અટકી જાય છે તેમ હે ધર્મ(રૂપી રથ)ના સારથિ! જ્યારે તારાજ સિદ્ધાન્તના દર્શન થાય છે, ત્યારે ચિત્તને ઉન્માર્ગે દોરી જનારા વિષમ રાગ અને દ્રેષ ઊભા રહી જાય છે (અર્થાત્ તેનું કંઇ બેર ચાલતું નથી).”—૨૭

સ્પષ્ટીકરણ

ધર્મ-સારથિ—

નમુદ્ધુણું યાને શકુન્તલની છૂટી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ધમ્મસારહીયં એવું બે વિશેષણ તીર્થંકરને ઉદ્દેશીને યોજવામાં આવ્યું છે, તેના ભાવને આ પદ્ય સ્ફુટ કરે છે. એ તો સુવિહિત વાત છે કે રથને સન્માર્ગે કે ઉન્માર્ગે દોરી જવામાં ઘોડાઓ જેટલે અંશે જવાબદાર છે તેના કરતાં તેની લગામ હાથમાં રાખનાર સારથિ વિશેષ જવાબદાર છે, કેમકે ઘોડાઓ રથને કુમાર્ગે લઇ જવા આગ્રહ કરતા હોય તો તેને પણ સારથિ આબૂક વડે સીધા દોર બનાવી રથને ખાડામાં પડતો અટકાવી શકે છે.

હું બૂલતો નહિ હોઉં તો એ કહેવું ખોટું નહિ ગણાય કે પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચેના તુલ્ય યુદ્ધમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પોતાના રથના સારથિ થવા બે વિસમિ કરી હતી તે સારથિના ગૌરવને લક્ષ્યમાં રાખીને કરી હશે. આ ઉપરથી એમ પણ સૂચન થાય છે કે મહાવિગ્રહમાં પ્રાપ્ત થતી સફળતા પણ જ્યારે સારથિને અવલંબીને રહેલી છે, તો આવા અનેક મહાવિગ્રહને પણ પરાસ્ત કરનારા સંસારી જીવ અને કર્મ રાજ વચ્ચેના યુદ્ધમાં તો વિજય મેળવવા માટે યોગ્ય સારથિ આવશ્યકજ છે એમ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. આવા સારથિ શ્રીકૃષ્ણભાવે જવા પરમાત્મા-પ્રાપ્ત પુરૂષ છે એમ કવિરાજ સૂચવે છે.

૧ ‘પવયણ’ના (૧) પ્રવચન અર્થાત્ જૈન શાસ્ત્ર અને (૨) પ્રાજ્ઞન અર્થાત્ ચાલુક એમ બે અર્થો થાય છે. પરંતુ પ્રથમ અર્થવાચક શબ્દ નપુંસકલિંગનો છે, જ્યારે દ્વિતીય અર્થવાચક શબ્દ પુલ્લિંગનો છે.

पञ्चलकसायचोरे, सइसंनिहिआसिचक्रधनुरेहा ।

हुंति तुह छिअ चलणा, सरणं भीआण भवरत्ने ॥ २८ ॥

[प्रत्यलकसायचोरे सदासन्निहिआसिचक्रधनुरेखी ।

भवतस्तवैव चरणौ शरणं भीतानां भवारण्ये ॥]

प्र० वृ०—पञ्चलसि । हे जगन्त्रयत्राणप्रवीण ! भगवन् ! भवारण्ये मीतानां भवच्छरणा-
वेव शरणम् । भव० इति, तत्र भव एवारण्यं भवारण्यं तस्मिन् भवारण्ये—संसारकान्तारे
मीतानां देहिनां तवैव चरणौ—पादौ शरणं—त्राणस्थानम्, नान्यस्य । किंविशिष्टे भवा-
रण्ये ? पञ्चलसि । प्रत्यला—दक्षास्तथाविधवञ्चनप्रपञ्चविपश्चितः कप्यन्ते—हिंस्यन्ते नरका-
दिगतिष्वात्मानोऽस्मिन्निति कषः—संसारः तस्य आयः—वृद्धिः येभ्यस्ते कषायास्त एव ज्ञानादि-
सर्वस्वापहरणत्वेन संयमजीवितव्यव्ययहेतुत्वेन च चौराः—तस्कराः यस्मिन् प्रत्यलकसाय-
चोरे । किंविशिष्टौ तव चरणौ ? सइसंनिहिअसि । सदा—निरन्तरं सन्निहिताः—समीपस्थाः
खड्गचक्रधनूरूपा रेखा ययोस्तौ । अयमर्थः—यथाऽरण्ये प्रत्यलचोरे आयुधवन्तः शरणं
भवन्ति तथा भवारण्येऽपि । इति अष्टाविंशतितमगाथार्थः ॥ २८ ॥

हे० वि०—इदानीं भगवच्छरणशरणत्वविधानेन स्तुतिमाह—(पञ्चलसि) ।

हे नाथ ! भवारण्ये—संसारकान्तारे मीतानां देहिनां तवैव चरणौ शरणं—त्राणस्थानं
भवतः, नान्यस्य । किंविधे भवारण्ये ? 'प्रत्यलकसायचोरे' प्रत्यलाः—समर्था ये कषायाः—
क्रोधादयस्त एव दुःखहेतुत्वात् चौराः—तस्करा यस्मिन् तत् तथा तस्मिन् । उक्तं च

“कर्म कसं भवो वा कसमाओ सिं जओ कसाया ते ।

कसमाययंति व जओ गमयंति कसं कसायसि ॥ १ ॥”

—(विशेषावश्यकं गा० १२२८)

तथा किंविधावित्याह—सदा—नियतं सन्निहिताः—समीपवर्तिनोऽसिचक्रधनूरूपा रेखा
ययोस्तौ तथा । किमुक्तं भवति ? यथाऽरण्ये प्रत्यलचोरे आयुधवन्तः शरणं भवन्ति, तथा
भगवच्छरणावपि ॥ इति गाथार्थः ॥ २८ ॥

१।०-६।१

पञ्चल (प्रसल) = समर्थ, प्रणय.

कसाय (कषाय) = कषाय.

चोर (चौर) = चोर.

पञ्चलकसायचोरे = समर्थ कषायरूप चोर छे लेने
विधे भेदा.

सइ (सदा) = हमेशा.

संनिहिअ (सन्निहित) = समीपवर्ती, पास २६६.

असि (अति) = तत्पर.

खड्ग (खक) = शक.

धनु (धनुस्) = धनुष.

रेखा (रेखा) = रेखा.

સાર્સનિહિઆસિચક્રચતુરેદ્ધા=સદા સમીપ રહેલી છે તરવાર, ચક્ર અને ધનુષ્યરૂપી રેખાઓ બેને વિષે એવાં.

હુંતિ (મવન્તિ)=થાય છે.

નુહ (તવ)=તારાં.

ચિઝ (અવ)=અ.

ચલણા (ચરણો)=ચરણો, પગો.

સરણં (સારણં)=શરણુ, આશ્રય.

મીઝાણ (મીતાનાં)=મીધિલાના.

મવ (મવ)=સંસાર.

રણ (ચરણ)=વન, જંગલ.

મચરણે=સંસારરૂપ જંગલમાં.

પદાર્થ

ભવારણ્યમાં પ્રભુનું ચરણ શરણ—

“હે ભગવન્! જેમાં પ્રબળ કપાયરૂપ ચોરો (વસે) છે એવા સંસારરૂપ જંગલમાં ભયભીત (જીવે) ને તરવાર, ચક્ર અને ધનુષ્યરૂપી રેખાઓથી સર્વદા લાંછિત એવાં તારાંજ ચરણો શરણુ (રૂપ) છે.”—૨૮

સ્પષ્ટીકરણ

કપાયની વ્યુત્પત્તિ—

પ્રાચ: કચેક શબ્દનો અર્થ તેની વ્યુત્પત્તિનો ધોધ થતાં સ્ફુરે છે, તો કપાયની અર્થ—દીપક વ્યુત્પત્તિ વિચારવી અસ્થાને નહિ ગણાય. આ સંબંધમાં પૂર્વધર આચાર્યવર્ય શ્રીજિનભદ્રગણિ સમાશ્રમભૂકૃત શ્રીવિશેષાવશ્યકેની ૧૨૨૮ મી તથા ૧૨૨૯ મી ગાથા દિવ્ય પ્રકાશ પાઠે છે, કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે—

“કેમ્મં કસં મયો વા કસમાઓ સિં જઓ કસાયા તે ।

કસમાયયન્તિ વ જઓ ગમયન્તિ કસં કસાયન્તિ ॥ ૧૨૨૮ ॥

જાઓ વ ઉવાદાણં તેજ કસાયા જઓ કસસ્સાયા ।

(વત્તારિ મહુવચનઓ યવં વિરપાદઓ વિ મયા) ॥ ૧૨૨૯ ॥”

અર્થાત્—‘કપ’ એટલે કર્મ અથવા ભવ (સંસાર) તેનો ‘આય’ એટલે લાભ જેથી થાય તે ‘કપાય’; અથવા કર્મ કે સંસાર જેથી આવે તે ‘કપાય’; અથવા જે છતાં જીવ કર્મ કે સંસારને પામે તે ‘કપાય’. આયનો અર્થ ઉપાદાન હેતુ એમ પણ થઈ શકે છે. સંસાર યા કર્મનો ઉપાદાન હેતુ તે ‘કપાય’ છે. (બહુવચનના પ્રયોગથી એ કપાયો ચાર છે અને દેશવિરતિ આદિ ગુણોના અનુક્રમે ધાતક હોવાથી તે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા કહેવાય છે.)

કપાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે. આના સંબંધમાં અન્ન લિહા-

૧ જિનેશ્વરનો દેહ ૧૦૦૮ લક્ષણોથી અંકિત હોય છે. આમાંનાં ૩૨ લક્ષણો સંબંધી હકીકત ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૫૮-૫૯)માં વિચારમાં આવી છે. બાકી ૧૦૦૮ લક્ષણોનાં નામો કોઈ અન્યમાં ભોવામાં આવતાં નથી.

૨ છાયા—

કર્મં કર્મં મયો વા કપમાય યવાં વતઃ કપાયાસ્તે ।

કપમાયયન્તિ વા વતો ગમયન્તિ કર્મં કપાયા હૃતિ ॥

આયો વોપાદાણં તેજ કપાયા વતઃ કપસાયાઃ ।

(જલારો મહુવચન યવં દ્વિતીવાદ્યવોઽપિ મતાઃ) ॥

पोढे न इतरां तेना जिज्ञासुने श्रीवीर-भक्तप्रभूना १४ भा पधनुं स्थप्रीकृत्य (५० उ२-३७) जेवां सवाभयुं हईं छुं.

तुह समयसरब्भट्टा, भमंति सयलासु रुक्खजाईसु ।

सारणिजलं व जीवा, ठाणट्टाणेसु बज्झंता ॥ २९ ॥

[तव समयसरोव्रष्टा भ्राम्यन्ति सकलासु रुक्खजातिषु ।

सारणिजलमिव जीवाः स्थानस्थानेषु बध्यमानाः ॥]

प्र० वृ०—तुह समयसि । हे भुवनमानो ! भगवन् ! जीवाः सकलास्वपि रुक्खजातिषु भ्राम्यन्तीति स्पष्टकृः । जीवाः । ‘जीव प्राणधारणे’ (पा० धा० ५६२) जीवन्ति—देशवि-धप्राणान् धारयन्तीति जीवाः । तथा रुक्खजाईसु । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (पा० धा० ११४९) जायन्ते—प्रादुर्भवन्ति प्राणिनः एतास्विति जातयो—योनयः पृथिवीकायाद्याः रुक्खाः—कर्कशाः क्लेशावैशवैशसविश्रामनपराः, रुक्खाश्च ता जातयश्च रुक्खजातयस्तासु । कतिसङ्ख्योपेतासु ? सकलासु—चतुरशीतिलक्षप्रमाणासु । किंविशिष्टा जीवाः ? तुह समयसि । तव सम्बन्धी यः समयः—सिद्धान्तः स एव स्वादुः सुन्दरोपदेशामृतपूरपूरितत्वेन तत्तदतिशयकुशेशयसहस्र-शोभितत्वेन च सर इव सरः तस्माद् अष्टा—बहिर्भूताः । कुतोऽपि पुण्ययोगात् तं प्राप्यापि परिपतितपरिणामत्वेन सर्वथैव तद्गन्धमात्रेणापि बन्ध्याः । पुनः किंविशिष्टाः सन्तः ? ठाणट्टाणेसुत्ति, स्थानस्थानेषु—योनिषु बध्यमानाः नागपाशैरिव निगडनिकाचितैः प्रस्तावात् कर्मभिः श्लेष्ममाणाः, भवे भवे नवं नवं कर्मराशिर्मर्जयन्त इत्यर्थः । सुकरो हि सर्वासु चेष्टासु भगवदुपदेशवन्धैः कर्मबन्धः । उपमामाह—जीवाः किमिव भ्राम्यन्ति ? सारि(र)-णिजलं व—कुल्याजलमिव । कुतोऽपि तथाविधागाघतडागात्—तटाकात् केनचिदवतारेणो-पवाहितं (जलं) सकलासु नागपुष्पागतिलकचम्पकाशोकवकुलसहकारादिषु वृक्षजातिषु भ्राम्यति । किंविशिष्टं सत् ? स्थानेषु स्थानेषु आलवालेषु बध्यमानमेकस्मिन् पूरितेऽन्यत्र सञ्चारणाय । अत्र च जीवानां सारणीजलेन रुक्खजातीनां वृक्षजात्या समयस्य सरसा सहो-पमानोपमेयम् । इति एकोनविंशतितमगाथार्थः ॥ २९ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवत्सिद्धान्त-अष्टानां दोषकथनमुखेन सत्वमाह—(तुह समयसि) । हे नाथ ! तव समयसरिञ्चष्टा—भवत्सिद्धान्तनदीविकला भ्रमन्ति—पर्यटन्ति । के ते ? जीवाः—प्राणिनः । कासु ? वृक्षजातिषु, हीनजातिष्वित्यर्थः । किमिवेत्याह—सारि(र)णिजलं व—कुल्यावारि इव । किंविधाः ? बध्यमानाः । कर्मणेति गम्यते । केषु ? स्थानस्थानेषु नर-

१ सरिति पाठो विवरणकारमते इति प्रतिभाति ।

२ वृक्ष प्राणाः—

“पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च, बन्धवासनिःवासमधाम्बवायुः ।

प्राणा वृषीते भगवन्निरुक्ता—स्तेषां विनोदोत्कर्षणं तु हिंसा ॥”

एतत् पद्यं साक्षिरूपेण निरवेदि श्रीमल्लयगिरिविरचिभिः जीवाजीवाभिगमवृत्तौ (पत्राङ्के १०१तमे) ।

३ तथैकाद्येव इत्यधिकः च—पाठः ।

કાદિભિન્નમેદેષુ । કિમુકં ભવતિ ? યથા નદીચ્છદં સત્ સારણિજલં સકલાસુ વૃક્ષજાતિષુ
આમ્યતિ સ્થાનસ્થાનેષુ આલવાલેષુ વધ્યમાનં તથા જીવા અપિ તવ સમયચ્છદા નરકાદિ-
સ્થાનેષુ આમ્યન્તિ ॥ इति गाथार्यः ॥ २९ ॥

શબ્દાર્થ

તુહ (તવ) = તારા.

સમય (સમય) = સિદ્ધાન્ત.

સર (સરણ) = સરોવર.

મદ્દુ (મદ્દ) = બ્રહ્મ.

સમયસરમદ્દુ = સિદ્ધાન્તરૂપ સરોવરથી બ્રહ્મ.

મમંતિ (આમ્યન્તિ) = ભક્તે છે.

સયલાસુ (સકલાસુ) = સર્વે.

વક્ષ (વક્ષ) = રૂક્ષ.

વક્ષ (વક્ષ) = વૃક્ષ, ઝાંડ.

જાઈ (જાતિ) = ભતિ.

વક્ષજાઈસુ = (૧) રૂક્ષ ભતિઓને વિષે; (૨) વૃક્ષ-
ભતિઓને વિષે.

સારણિ (સારણિ) = સારણિ, નીક.

જલ (જલ) = જળ, પાણી.

સારણિજલં = સારણિનું જળ.

ચ (હવ) = જેમ.

જીવા (જીવા) = જીવો, પ્રાણીઓ.

ટાણ (સ્થાન) = સ્થાન, સ્થળ.

ટાણટાણેસુ = સ્થાને સ્થાને, ઠેકાણે ઠેકાણે.

વજ્રંતા (વધ્યમાના) = મંધાયેલા.

પદ્યાર્થ

સિદ્ધાન્તથી બ્રહ્મ થયેલાની ગતિ—

“જેમ સારણિનું જળ સર્વ વૃક્ષ ભતિઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બંધાતું છતું ફરે છે તેમ
(હે નાથ !) તારા સિદ્ધાન્તરૂપ સરોવરથી બ્રહ્મ થયેલા જીવો (૮૪ લાખ ચોનિરૂપ) સકળ
રૂક્ષ ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં (કર્મ વડે) સ્થળે સ્થળે બંધાતા છતા ભક્તે છે.”—૨૯

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-વિચાર—

આ પદ્યમાં જિન-સિદ્ધાન્તને સરોવરની અને એના વિરાધકને સારણિના જળની ઉપમા
આપવામાં આવી છે. વિશેષમાં ૮૪ લાખ ચોનિઓને સમક્ષ રૂક્ષ ભતિની અને કર્મને આલવાલ
સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે એમ સહજ સમજી શકાય છે. એ તો ડેખીતી વાત છે કે સરોવરમાં
રહેલા જળને પરિભ્રમણ કરવું પડતું નથી, પરંતુ તેમાંથી જે જળ બહાર જતું રહે છે તેને તો એક
આલવાલમાંથી બીજા આલવાલમાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ અનેક આલવાલોમાં અથડાવું
પડે છે. એવીજ રીતે જિનાશાની વિરાધના કરનાર જીવ પણ વિવિધ ચોનિઓમાં કર્મથી બંધા-
ધને પરિભ્રમણ કરે છે, પરંતુ કોઈ સ્થળે સ્થિરતા કરી શકતો નથી—તેને તો ચોતાનો પ્રવાસ
આલ્ને આલ્જ શખવો પડે છે.

સલિલ(લિ) વ પવયણે તુહ, ગહિણ ઉઠું અહો વિમુક્કમ્મિ ।

વચ્ચંતિ નાહ ! કૂવય—રહદ્દયહિસંનિહા જીવા ॥ ૩૦ ॥

[સલિલ હવ પ્રવચ્ચને તવ ગૃહીતે ઝર્ષમધો વિમુક્તે ।

વ્રજન્તિ નાથ ! કૂપકારઘટ્ટદીસન્નિમા જીવાઃ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—સલિલ વચ્ચિ । હે નાથ !—હે સ્વામિન્ ! જીવા ઝર્ષમધઃ વ્રજન્તીતિ યોગઃ ।

तत्रोर्ध्व-स्वर्गादिषु अधः-तिर्यग्गुणरकादिषु । क्व सति ? तव प्रवचने पूर्वोक्तस्वरूपे गृहीते-
ज्ञानभ्रजानानुष्ठानैः सम्यगासेविते सति उर्ध्व-उर्ध्व तथाविधशुभसंसारसुलभेषु स्वर्गादिषु
जीवा यान्ति । तस्मिन्नेव पूर्वोक्तवैपरीत्येन विमुक्तस्मि-विमुक्ते अहो-अधो गच्छन्ति, लेश-
तोऽप्यपरिशीलिते हि भगवदुपदेशे तथाविधयतित्वमप्यासाः, किन्तु दैववशादासाद्य
पुनर्दुष्कर्मनिर्मन्थिताः परित्यजन्ति । तेषां पुनः का गतिरित्याह-इयं तावदेकान्ततः परि-
त्यक्तभगवत्प्रवचनानां गतिरुक्ता । साम्प्रतमन्वयव्यतिरेकाभ्यां भगवत्प्रवचनाङ्गीकारपरि-
हारयोः फलं प्रतिपिपादयिषुराह-धर्मशुक्लध्यानाधीनचेतसामसुमतामसत्यजीवहिंसापरि-
मितपरिग्रहादिविमुक्तानां सुलभाः स्वर्गादिगतयः, आर्तरौद्रवासनावासितचेतसामसुमतां
मायामृषादिभिः पञ्चेन्द्रियवधपिशिताशानापरिमितपरिग्रहादिभिश्च सुलभाः तिर्यग्गुणरका-
दिगतयः । अत्रैवोपमामाह-किंविशिष्टा जीवाः ? कूबयरहृष्टति । तत्र कूपः-अवटस्तस्मिन्
अरघट्टः काष्ठघटितः सलिलोदञ्चनयन्त्रं तत्र घटीमाला मृन्मयाः प्रणीता एव तत्सन्निभाः-
मुल्याः । क्व सति ? सलिले गृहीते विमुक्ते च । अयमर्थः-यथा ताः सलिले गृहीते उर्ध्व-
कूपस्योपरितमं प्रदेशं तत्र तथा यन्त्रप्रयोगात् प्राप्नुवन्ति, तस्मिन्नेव सलिले परित्यक्ते अधः-
कूपस्यैवान्तराले व्रजन्ति तद्वत् । अत्र च पानीयप्रवचनयोः कूपारघट्टघटीजीवानां च पर-
स्परमुपमानोपमेयता । इति त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३० ॥

हे० बि०-साम्प्रतं भगवत्प्रवचनगृहीतमुक्तगुणोत्त(गान्त)रकथनमुखेन श्लाघामाह-
(सलिलि वृत्ति) । गमनिका-

हे नाथ ! सलिल इव प्रवचने-आचाराङ्गादिभेदमिमे तव सम्बन्धिनि गृहीते-
कक्षीकृते जीवाः-जन्तवः उर्ध्वम्-उपरिभागे गच्छन्ति-व्रजन्ति, विमुक्ते त्वधो-न्यक्
गच्छन्ति । किंविधा जीवाः ? 'कूपारहृष्टघटीसन्निभाः' । कोऽर्थः ? यथा कूपारघट्टघट्यो या
जलं गृह्णन्ति ता उर्ध्वं व्रजन्ति, याश्च मुञ्चन्ति ता अधो यान्ति, तथा जीवा अपि प्रव-
चने गृहीते सति मुक्ते च द्रष्टव्या इत्युपदेशः ॥ ३० ॥

१।७।६।३

सलिले (सलिले)=७७।

व्य (इव)=७८।

पवयणे (प्रवचने)=प्रवचन, सिद्धांत.

मुह (तव)=तारी.

गह्वि (गृहीते)=अल्लु ३२६.

उर्ध्वं (उर्ध्व)=उपरि.

अहो (अयः)=नीचे.

विमुक्तस्मि (विमुक्ते)=अशी दीधिव.

व्रजन्ति (व्रजन्ति)=अथ छे.

माह ! (नाथ !)=हे स्वामी !

कूबय (कूपक)=कुपो.

अरहट्ट (अरघट्ट)=अरघट्ट, रेट, कुवाभांथी पाणी ३।६
वानुं यंत्र.

घट्टि (घटी)=नानो घट्टे, नानो गागर.

संनिह (सन्निभ)=समान, तुल्य.

कूबयरहृष्टघट्टिसंनिहा=कुवाना अरघट्टना वधाना
समान.

जीवा (जीवा)=छपो, प्राणीयो.

પદ્યાર્થ

જિન-સિદ્ધાન્તની આરાધના-વિરાધનાનું કથ—

“હે નાથ ! કુવાના અરધટ્ટની ઘટીના જેવા જીવો, જળ જેવા તારા પ્રવચનને જ્યારે અહણુ કરે છે, સારે તેઓ જીવે (સ્વર્ગમાં મોક્ષમાં) બચે છે; અને જ્યારે તેને છાડી દે છે, સારે તેઓ નીચે (તિર્યચ કે નરક ગતિમાં) બચે છે.”—૩૦

સ્પષ્ટીકરણ

પૂર્વ પદ્ય સાધનો સંબંધ—

પૂર્વ પદ્યમાં કવિરાજે જિન-સિદ્ધાન્તનું પરિશીલન નહિ કરવાથી જે અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે તેનું ચિત્ર આલેખ્યું છે, જ્યારે આ પદ્યમાં સિદ્ધાન્તના સેવનથી જે ઇષ્ટ પરિણામ આવે છે તેની રૂપરેખા દોરી છે. આ પ્રમાણે આ બે પદ્યો દ્વારા જિન-સિદ્ધાન્તના આદર-અનાદરથી થતા શુભ-દોષોનું સમગ્ર ચિત્ર રચુ કરવામાં આવ્યું છે. આ પદ્યમાં પણ જિન-શાસનની વિરાધના કરવાથી જે હૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે તરફ ફરીથી કવિરાજે પાઠક-વર્ગનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે પૂર્વોક્ત હુકીકતને વિશેષ સમર્થન કરવાના હેતુથી કર્યું હશે એમ ભાસે છે અથવા તો એકજ પદ્ય દ્વારા એકજ વસ્તુની બંને બાજુઓ દર્શાવવા માટે તેમ કર્યું હશે.

પદ્યનો નિષ્કર્ષ—

આ પદ્યમાં જીવોને અરધટ્ટની ઘટમાલા સાથે અને સર્વજ્ઞના સિદ્ધાન્તને જળની સાથે સરખાવ્યા છે. અર્થાત્ જેમ જળથી ભરેલી ઘટમાળા જીવે આવે છે તેમ જે જીવો સર્વજ્ઞપ્રદ-પિત પ્રવચનનું યથાર્થ રીતે આરાધન કરે છે, તે જીવો સ્વર્ગ કે મોક્ષે બચે છે; જ્યારે જેમ જળથી રિક્ત બનેલી ઘટમાલા નીચે બચે છે, તેમ શુદ્ધ સિદ્ધાન્તની વિરાધના કરનારા જીવો તિર્યચ કે નારક તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે.

इदानीं भगवत्प्रवचनस्यैव विदुषां शिवोपादेयत्वमाह—

लीलाइ निति मुक्खं, अज्ञे जह तित्थिआ तहा न तुमं ।

तहवि तुह मगगलग्गा, मगंति बुहा सिवसुहाइं ॥ ३१ ॥

[लीलया नयन्ति मोक्षमन्ये यथा तीर्थिकाः तथा न त्वम् ।

तथापि तव मार्गलग्ना मृगयन्ते बुधाः शिवसुखानि ॥]

પ્ર૦ ૬૦—લીલાઈસિ । હે વિશ્વજનીન ! ભગવન્ ! યથાગ્ન્યે તીર્થિકા લીલયા મોક્ષં નયન્તિ-પ્રાપયન્તિ તથા ત્વં ન નયસીતિ ગાથાપૂર્વાર્ધસમ્બન્ધઃ । તત્ર લીલા-અનાયાસઃ, મોક્ષો-મહોદયઃ, અન્યે તુ-ઇતરે શાક્ય-સામ્બાદયઃ, તીર્થિકા-દર્શનિનઃ । एतत् तु चित्रं यत् तहवि-तथापि एवं सत्यपि बुधास्तव मार्गलग्नाः शिवसुखानि मार्गयन्ति इति गायोत्तरार्धसम्बन्धः । तत्र तव सम्बन्धी मार्गस्तव मार्गः ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणस्तस्मिन् लग्नाः—

तदेकतानत्वेन दत्तावधानाः । यदि पुनस्ते मार्गमुखा एव भविष्यन्तीत्यत आह । बुधाः 'बुध अवगमने' (पा० धा० ८५८) बुध्यन्ते-अवगच्छन्ति यथाऽवस्थिततया तत्त्वमिति बुधा-विद्वांसः सिवमुहाङ्-मोक्षसुखानि गवेषयन्ति । इयमत्र भावना-किल य एव तथाविधं किमप्यद्भुतं प्रयोजनमचिरेण साधयन्ति त एव प्रयोजनार्थिभिरभिगम्यन्ते, इह तु वैपरीत्यम् । ये किलाः क्षेपेण मोक्षं नयन्ति शाक्यादयस्तानपहाय प्रत्युत तद्विलक्षणं भवन्तं विद्वांस आश्रयन्ति । अथ च य एव त्वत्प्रवचनाभिता निःश्रेयससुखान्यभिलषन्ति त एव तत्त्वतस्तत्त्वज्ञाः । शाक्यादीनां तु परमार्थतः स्वयममुक्तत्वेन तन्मार्गलभ्यानां परेषां मोक्षसम्भवः कथम् ? येन [चाति]दुःखतरेण क्रियाकाण्डताण्डवेन तैर्मुक्तिरभिहिता तेनैव चेत् स्यात्, ततः को नाम न निवृत्तिमुपेयात् ? । तथाहि सौगतमतानुगतानां पश्य कीदृशी अक्लेशसाध्या मुक्तिः—
“मृद्धी शय्या प्रातरुत्थाय पेया, मध्ये भक्तं पानकं चापरुह्ये ।

द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रौ, मोक्षश्चान्ते शाक्यसिंहेन दृष्टः ॥ १ ॥”

इयं साङ्ख्यादीनामपि मुक्तिप्रस्तावे बहु वक्तव्यं तदिह ग्रन्थगौरवभयाभोक्तम् । सोऽयं लीलया मोक्षनयनप्रकारः परेषाम् । एवंविधे चास्मिन् रजःपर्वराज्याभिपेक्ष इव केवलपरिहासमात्रफले कथं मनीषिणां मनो रज्यतां नाम ? । अतः स्थाने क्लेशावेशसाध्या-न्यपि सर्वज्ञोपज्ञतत्त्वेषु तान्यपि शिवसुखानि त्वन्मार्गलभ्या एव विपश्चितः प्रार्थयन्ते । इति एकत्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३१ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवदुक्तक्रियादुष्करताकथनेन सवमाह—(लीलाइति)

हे नाथ ! लीलया-हेलया नयन्ति-प्रापयन्ति मोक्षं-शिवं अन्ये-हरिहरादिसम्बन्धिनस्तीर्थिकाः, तथा न त्वं, कष्टसाध्यत्वात् त्वत्क्रियानुष्ठानस्य । यद्यप्येवं तथापि तव मार्गलभ्या-भवन्मार्गस्थिताः मृगयन्ति-निभालयन्ति बुधा-अवगततत्त्वाः । कानीत्याह—शिवसौख्यानि-मोक्षकल्याणानि । किमुक्तं भवति ? ये बालिशस्ते तत्र लभ्याः नावगत-तत्त्वाः । निन्दाद्वारेण स्तुतिरियम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३१ ॥

१७६१थ

लीलाह (लीलया)=लीलापूर्वक, अनायासे.
निति (नयन्ति)=क्षयं लयं छे.
मुक्त्वं (मोक्ष)=मोक्षे.
अक्ले (अन्ये)=भीम.
जह (यथा)=अभ.
तिरियया (तीर्थिकाः)=तीर्थिभ्यो, दर्शनहारो.
तथा (तथा)=तेभ.
न (न)=नहि.
मुमं (त्वं)=तु.
तद्वि (तथापि)=तोपलु.

तुह (तव)=तारा.
मग्ग (मार्ग)=मात्र, २स्तो.
लग्ग (लग्न)=बायेव, वेदायेव,
मग्गलग्ग=मात्रे बायेव.
मग्गति (मृगयन्ते)=अपेक्षे छे, शोषे छे.
मुहा (बुधाः)=विशेषलु जनो, डाक्षा भाषुसो.
सिब (शिव)=मोक्ष.
मुह (मुह)=मुग्ध.
सिवमुहाङ्=मोक्षनां सुभोने.

પદ્યાર્થ

જેન દર્શનનું ગૌરવ—

“જેમ અન્ય (બૌદ્ધાદિક) દર્શનકારો લીલાપૂર્વક (જીવોને) મોક્ષે લઇ જાય છે, તેમ તું કરતો નથી, તોપણ (યથાર્થ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ) તારા માર્ગમાં લાગેલા નિવસણ જનો મોક્ષનાં મુખોને શોધે છે.”—૩૧

સ્વપ્રીકરણ

મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન—

એ તો આખાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે પરિશ્રમ કર્યા વિના ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી.^૧ તેમાં પણ વળી જેટલી ઇષ્ટ વસ્તુની વિશિષ્ટતા તેટલે અંશે પરિશ્રમની પણ વિશેષતા રહેલી છે. જેમકે મેટ્રિક્યુલેશન (સ્કૂલ-લેવેલ)ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવામાં જેટલા પ્રયાસની આવશ્યકતા રહેલી છે તેથી વિશેષ પ્રયાસની જરૂરિયાત એથી ઉત્તરોત્તર પરીક્ષામાં ફર્સ્ટ ક્લાસ થવા માટે સંભવે છે. આથી એમ. એ. ની અંતિમ પરીક્ષા પસાર કરવામાં સૌથી વધારે પરિશ્રમની અપેક્ષા રહેતી હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જે સત્-ચિત્-આનન્દમય હોય, જ્યાં અજ્ઞાન કે દુઃખને માટે જરા પણ અવકાશ ન હોય, તેમજ જે પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને શુભાવી બેસવાનું કદાપિ બનનારજ નહિ હોય તેમજ જે પ્રાપ્ત થતાં અન્ય કોઇ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની આકી રહેતી ન હોય એવી સુક્ષ્મ મેળવવી એ કંઇ જેવી તેવી વાત નથી. આવી સુક્ષ્મ પરિશ્રમ વિના પ્રાપ્ત થાય ખરી? શું આહાર-વિહારમાં અનિયમિત રહેનાર તથા લોગોપલોગમાં રચી પચી રહેનારી વ્યક્તિ સુક્ષ્મ મેળવી શકે? નહિજ. એ તો જે કાયાને કસી શકે, મનને ખરી શકે, ત્યાગ-માર્ગને ગ્રહણ કરી શકે તેજ સુક્ષ્મ-રમણીને વરી શકે. આવી પરિસ્થિતિમાં

૧ આથી વિપરીત હકીકત કવચિત્ આ સંસારમાં નજરે પડે છે. જેમકે ભારત ચક્રવર્તીએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને મરૂદેવી માતાએ તો હાથી ઉપર બેઠા બેઠા લીલામાત્રમાં કેવલજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. ઉપલેક્ષ દ્રષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે કે આવી અપૂર્વ વસ્તુઓ પણ વિના પ્રયાસે મળી શકે છે. પરંતુ વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે તો માલુમ પડશે કે આ તો પૂર્વ ભવમાં કરેલા વિશિષ્ટ પ્રયાસની પૂર્ણાકૃતિરૂપજ છે અર્થાત્ કોઇ પણ ભવમાં સુજિને માટે મહેનત કર્યા વિના તે કોઇને પણ મળી હોય કે મળનાર હોય એવો ઉલ્લેખ સાત્ત્વમાં કોઇ પણ સ્થળે નજરે પડતો નથી.

૨ વિદ્યાની કષ્ટ-સાધ્યતા માટે વિચારો—

મૈટ્રિક માંદા પડ્યા, બી. એ. ના બેહાલ,

એમ. એ. મરણ પધારીએ, જે વિદ્યાના હાલ.

૩ આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના ધાર્મિક સંપ્રદાયો નજરે પડે છે. તે પૈકી એક સંપ્રદાયની એવી માન્યતા છે કે મનને જરા પણ મારતું નહિ, પરંતુ જે જે ઇચ્છા ઉદ્ભવે-પછી બસે તે સારી હોય કે નકારી-તે તે વૃત્ત કરવી. આમ કરવાથી મન શાંત થાય છે અને તેથી સુજિ-માર્ગ મોકળો થાય છે. પરંતુ આ માન્યતા જલ બરેલી જલુાય છે, કેમકે વૃત્ત્યાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત નથી. એ તો જેમ અજિમાં લી પડતું બધ તેમ તે વધારેને વધારે પ્રદીપ્ત થતો બધ, તેમ ઇચ્છારૂપ અજિ પણ તેને વૃત્ત કરવાના પ્રયત્ન કરવાથી તો વધારેને વધારે પ્રગ્લબિત થતો બધ છે.

નિમ્ન-લિખિત કથન રૂચિકર અને ખડું?

“શુદ્ધી શબ્દા પ્રાતઃસ્નાન પેવા, મધ્યે મનં વાનકં ચાપરાદે ।

દ્રાક્ષાચ્છન્દં શર્કરા ચાર્ણચઙ્ગૌ, મોક્ષશ્વાન્તે શાકવર્સિન્દ્રેન દદ્ધઃ ॥”-શાલિની

અર્થાત્ (શયનાર્થે) પોચી પોચી શય્યા, સવારે (ઉઠીને પાન કરવા માટે) ચોખાની કાંટા, અપોરના (લોજન માટે) ભાત, પાછળે પછોરે પાન અને અડધી શતે દ્રાક્ષાનો ખડક અને સાકર (ખાવાં એમ કરવા છતાં) અન્તે શાકવર્સિન્દ્રે (શુદ્ધે) મોક્ષ ભેયો છે.

આ કથન પણ ગળે ઉતરે તેમ ન હોય તો શાક્ર ધર્મની તો વાતજ શી કરવી? એ ધર્મમાં તો પરદારાગમન, માંસનું લોજન અને મદિરાનું પાન એ ત્રણે નિન્ધ વસ્તુનો પણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. આ વાત શ્રીજયશેખરસૂરિકૃત પ્રબોધચિન્તામણિના અતુર્થ અધિ-શરના નિમ્ન-લિખિત ૧૦૩ માં શ્લોક ઉપરથી ભેદ શકાય છે:—

“રજ્જા ચણ્ડાદીક્ષિતા ધર્મદારા, માંસં મધં મુજ્યતે પીયતે ચ ।

મિશ્તામોજ્યં ધર્મચ્છન્દં ચ શય્યા, કૌલો ધર્મઃ કસ્ય નો માતિ રમ્યઃ ? ॥”-શાલિની

અર્થાત્ વિધવા અને ક્રોધથી દીક્ષિત એવી વનિતાઓનો પત્ની તરીકે ઉપલોગ કરવો, માંસ ખાવું અને મદિરા પીવી, મિશ્તા માંગીને લોજન કરવું અને ધર્મના ખડકનો શય્યા તરીકે ઉપયોગ કરવો એવો કૌલ ધર્મ કોને મનોહર ન લાગે ?

સાંખ્ય-દર્શન તરફ નજર કરીશું તો તેમાં એવી માન્યતા ભવામાં આવે છે કે ક્રિયાઓ ગમે તેવી હોય, કિન્તુ જો પરચીસ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થયું હોય તો મુક્તિ અવશ્ય મળે છે. આ હકીકત મોઠરભાષ્યના પ્રાન્ત ભાગમાં આપેલા નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે:—

“હસ પિષ્ણલ્લ લાદ્ મોદ નિલ્લં, મુદ્ધ્વ ચ મોગાન્ન યથાઽમિકામમ્ ।

યદિ ચિદિતં તે કપિલમતં તત્, પ્રાપ્સ્યસિ મોક્ષસૌલ્ભ્યમચિરેણ ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ હસ, (યથેષ્ટ) પાન કર, વિલાસ કર, (ધમ્મામાં આવે તે) ખા, મોજ માન અને સર્વદા યથારૂચિ ભોગો ભોગવ. આમ કરવા છતાં પણ જો કેપિલ (મહર્ષિ)નો મત તારા બાણવામાં આવ્યો છે, તો તું થોડા વખતમાં મોક્ષ-સુખ પામીશ.

આ કથન પણ વિચારણીય છે; કેમકે તત્ત્વ-જ્ઞાનજ મોક્ષનું કારણ નથી, પરંતુ યથાર્થ જ્ઞાન તેમજ ક્રિયા એ બંનેનો સહયોગ મોક્ષનું કારણ છે. વળી ‘યથાર્થ જ્ઞાનનું ફળ પણ વિર-તિજ હોઈ શકે એ નિર્વિવાદ વાત છે. આ સંબંધમાં દશવૈકલિક સૂત્રના પદ્યવનિકાય નામના અતુર્થ અધ્યયનનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક મનન કરવા જેવો છે.

“જયં ચરે જયં ચિદ્વે, જયમાસે જયં સપ્ત ।

જયં મુંજંતો માસંતો, પાવં કમ્મં ન ચંધર ॥ ૮ ॥”

૧ સરખાવો—

“જિનવકલં કુશ્વપા, ગુરુકુશ્વવકલં મુતજ્ઞાનમ્ ।

જાનસ વલં શિરતિર્શિરતિકલં વાજવશિરોઃ ॥”

—પ્રશમરતિ શ્લો ૭૨

૨ છાયા—

વતં ચરેત્ વતં તિષ્ઠેત્ વતમાસીત વતં સ્થપેત્ ।

વતં મુજાવાઃ (વતં) આપમાવાઃ પાપં કર્મં ચ વશાતિ ॥

અપલ ૧૩

અર્થાત્ (જે છવ) ઈર્થાસમિતિરૂપ ઉપયોગ પૂર્વક આલે, ઉપયોગ પૂર્વક ઊડે, ઉપયોગ પૂર્વક બેસે, ઉપયોગ પૂર્વક સૂવે અર્થાત્ કામોદીપક શર્યાનો ત્યાગ કરે, યતના પૂર્વક સોજન કરે (નહિ કે માદક પદાર્થો આપ) અને સંભાળ પૂર્વક બોલે, તો તે પાપ-કર્મ આંધતો નથી એટલે કે તે સત્વર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

एवं तावद् भगवन्मार्गानुगमनेन शिवसुखान्वेषिणां क्रमेण तद्योग्यतामिहिता । साम्प्रतं भगवद्दर्शनमात्रेणैव यद् भवति तदाह—

सारि ब बंधवहमरणभाङ्गो जिण ! न हुंति पइं दिट्ठे ।

अक्खेहिं वि हीरन्ता, जीवा संसारफल्यम्मि ॥ ३२ ॥

[शारय इव बन्ध-वध-मरणभागिनो जिन ! न भवन्ति त्वयि दृष्टे ।

अक्षैरपि द्रियमाणा जीवाः संसारफलके ॥]

પ્ર० ૬૭૦—સારિ બ સ્તિ । હે જિન ! રાગાદિજયનશીલ ! સ્વામિન્ ! અમી જીવાઃ ત્વયિ દૃષ્ટે બન્ધવધમરણભાગિનો ન ભવન્તિ । તત્ર વન્ધો રજ્જ્વાદિભિઃ, વધો લકુટાદિભિઃ, મરણં-પ્રાણ-પ્યાવઃ, બન્ધશ્ચ વધશ્ચ મરણં ચેત્યાદિ દ્વન્દ્વઃ । એતદ્ભાજનં જીવા ન ભવન્તિ । ક સતિ? ત્વયિ (દૃષ્ટે, ત્વયિ) દેવત્વબુદ્ધાવારોપિતાયામિત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટા જીવાઃ? ‘અક્ખેહિં વિ હીરન્તા’ અક્ષૈઃ—ઇન્દ્રિયૈઃ, અપિશબ્દસ્ય ભિન્નક્રમત્વાત્ દ્રિયમાણા અપિ—કૃપ્યમાણા અપિ । ક? ‘સંસારફલ્યમ્મિ’ સંસાર એવ ચતુરન્તત્વાત્ ફલક એવ ફલકસ્તસિન્ । ઇહ ચ વન્ધવધમરણાનિ યદ્યપિ મનુષ્યજાતાવપિ સમ્ભવન્તિ તથાપિ તિર્યગાદિયોનિસમ્બન્ધીન્યેવ ગૃહ્યન્તે । इतरग्रहणे को दोष इति चेत्, उच्यते—अत्रैव पूर्वापरविरोधः स्यात् । कथमिति चेदुच्यते—पश्य च । इह किल भाविभद्राणां भव्यप्राणिनां भगवति विशुद्धा देवत्वबुद्धिः परमार्थतो भगवद्दर्शनमभिधीयते सैव च सम्यक्त्वम् । तन्मात्रेण च नरकतिर्यग्गती परं निरुच्येते, न तु देवमनुष्यगती अपि । तथा च गार्थोत्तरार्थे अक्षैः—इन्द्रियैः संसारफलके द्रियमाणा अपि—मनुष्यदेवादिगतिषु भ्राम्यमाणा अपीत्युक्तम् । अतः कथं सम्यक्त्वाङ्गीकारेण मनुष्यदेवादिगतिसम्बन्धिवधवन्धादिनिरासः ? तिर्यङ्नरकगतिसम्बन्धिनां तु वधवन्धादीनामङ्गीकृतसम्यक्तत्त्वानामयुक्तता एव । तथा च धर्मदासगणिः—

“सम्मत्तम्मि उ लद्धे, ठइयाइं नरयतिरिअदाराइं ।

दिबाणि माणुसाणि य, मुक्खसुहाइं सहीणाइं ॥ ૧ ॥”—આર્ચા

—(ઉપદેશમાલાયાં ગા૦ ૨૭૦)

સમ્યક્ત્વે લબ્ધે તુશબ્દાદવદ્વાયુક્ત્વાનામવાન્તસમ્યક્ત્વાનાં ચ જીવાનાં તિર્યગ્નરક-
ગતિદ્વારાણિ સ્થગિતાનિ, દેવમનુષ્યસમ્બન્ધીનિ સુલ્લાનિ સ્વાધીનાન્યેવેતિ । અત્રોપમામાહ ।
જીવાઃ કા ઇવ ? 'સારિ ષ' શારય ઇવ । યથા શારયઃ કાષ્ઠાદિમય્યો-દુરોદરોપકરણાનિ
તાઃ અક્ષૈઃ-પાશકૈઃ પ્રતીતૈરેવ ફલકે-શારિક્રીડાફલકે હ્રિયમાણાઃ-સંચાર્યમાણા બન્ધવધ-
મરણાનિ કિતવપ્રતીતાનિ ભજન્તે-પ્રાપ્નુવન્તિ તથા જીવાઃ ત્વયિ દૃષ્ટે બન્ધવધાદીનાં
ભાજનં ન ભવન્તિ । ઇતિ દ્વાત્રિંશત્તમગાથાર્થઃ ॥ ૩૨ ॥

હે ૦ વિ ૦—સામ્પ્રતં ભગવદ્દર્શનમાહાત્મ્યદ્વારેણ સ્તુતિમાહ—(સારિ ષ સ્તિ) ।

હે જિન ! ત્વયિ દૃષ્ટે-સમ્યગવલોકિતે જીવાઃ સંસારફલકે વંધવન્ધમરણભાજો ન ભવ-
ન્તીતિ સમ્બન્ધઃ । કિંવિશિષ્ટાઃ ? યેઽપિ હ્રિયમાણા અપિ । કૈરિત્યાહ—અક્ષૈઃ-ઇન્દ્રિયૈઃ ।
કે ઇવ ? સા(શા)રા ઇવ । કોઽભિપ્રાયઃ ? યથા સા(શા)રાઃ અક્ષૈઃ-પાશૈઃ ફલકે-દ્યૂતફલકે
પ્રતીતે હ્રિયમાણાઃ વંધવન્ધમરણભાજો ભવન્તિ તથા જીવાઃ સંસારે ત્વયિ દૃષ્ટે વંધવન્ધમર-
ણભાજો ન ભવન્તીતિ સપ્તઃ ॥ ૩૨ ॥

શીખ-દાર્થ

સારી (શારયઃ)=(શેતરંજ કે સોગટાખાળનાં) મહોરાં.

ષ (ઇવ)= જેમ.

બંધ (બન્ધ)=બંધ, બધન.

વધ (વધ)=વધ, નાશ.

મરણ (મરણ)=મરણ, મૃત્યુ.

માહ (ભાવિન્)=ભાગી.

વંધવધમરણમાહ્નો=બંધ, વધ અને મરણના ભાગી.

જિન ! (જિન !)=હે તીર્થંકર !

ન (ન)=નાહિ.

કુન્તિ (ભવન્તિ)=થાય છે.

પરં (ત્વયિ)=તું.

દિદ્દે (દૃષ્ટ)=એવાય.

અપ્સેહિં (અક્ષૈઃ)=(૧) પાસાઓ વડે; (૨) ઇન્દ્રિયો વડે.

વિ (અપિ)=બિલ ક્રમ સૂચક અન્યથા.

હીરંતા (હ્રિયમાણાઃ)=હરાયેલા, ખેંચાયેલા.

જીવા (જીવાઃ)=જીવો, પ્રાણીઓ.

સંસાર (સંસાર)=સંસાર.

ફલય (ફલક)=ફલક, શેતરંજતું પાટિયું,

સંસારફલયમ્મિ=સંસારરૂપી ફલકને વિષે.

પદાર્થ

પ્રભુ-દર્શનનો પ્રભાવ—

“જેમ પાસાઓ વડે ખેંચાયેલાં (ચલાવાતાં) મહોરાં બંધ, વધ અને મરણના
ભાજન બને છે, તેમ હે તીર્થંકર ! (આ) સંસારરૂપી ફલકમાં ઇન્દ્રિય (રૂપ મહોરાં) વડે (જન્મ-
મરણને વશ થઈ અન્યાન્ય દુર્ગતિમાં) ભ્રમણ કરતા જીવો જ્યારે તને (યથાર્થ બુદ્ધિ વડે)
જુએ છે, સારે તેઓ (તિર્યંચ અને નરક ગતિ સંબંધી) બંધ, વધ અને મરણના ભાગી થતા
નથી.”—૩૨

ये त्वव्यवहारिकराशिमध्यगतत्वेन सर्वथैव मार्गमात्रस्याप्यनभिज्ञा निगोदजीवास्तेषां
स्वरूपमाह—

अवहीरिता तए पट्टु!, निति निओगिक्कसंखलावद्धा ।

कालमणंतं सत्ता, समं कयाहारनीहारा ॥ ३३ ॥

[अवधीरितास्त्वया प्रभो! नयन्ति निगोदैकशृङ्खलावद्धाः ।

कालमनन्तं सत्त्वाः समं कृताहारनीहाराः ॥]

प्र० ४०—अवहीरअत्ति । हे प्रभो!—भुवनस्वामिन्! त्वदवधीरिताः सत्त्वा अनन्त-
कालं प्रस्तावात् निगोदेषु नयन्तीति सण्टक्कः । तत्रावधीरिताः—अवगणिताः । केन?
त्वया । भगवदवधीरणा च तेषां सामग्रीसाकल्येनैव धर्मोपदेशादिप्रसाददानस्य कदाचि-
दप्यविषयीकृतत्वम् (त्वात्?) । किंविशिष्टाः सन्तः? निओगिक्कसि । निगोदैकशृङ्खलावद्धाः
निगोदरूपिणी या एका—संलग्ना शृङ्खला तथा निबद्धा—निबिडनियन्त्रिताः । निगोदाः—आगम-
प्रसिद्धाश्चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकवर्तिनोऽसङ्ख्येया अनन्तजन्त्वाधाराः शरीरविशेषा एव
तद्वर्तिनो जन्तवः परमसूक्ष्माः परस्परं सुभ्रिष्टा निशतैरपि शस्त्रैश्छेदयितुं, विपुलैरपि
सलिलैः प्लावयितुं, प्रहुते (दीप्ते) नापि हुतभुजा भस्मीकर्तुं अशक्याः तथा स्वाभाव्यादेवोच्छ्वास-
निःश्वासमात्रकालान्तराले साधिकसप्तदशभवनग्रहणप्रवणाः, केवलं केवलदृष्ट्या एव स्युः ।
पुनः किंविशिष्टाः? समं कयत्ति । तथा स्थितिसद्भावात् समम्—एककालं वा कृतावाहारानी-
हारौ यैस्ते तथा । उच्छ्वासनिःश्वासयोरुपलक्षणं चैतत् । एवं च ते कियन्तं कालम्? अनन्तं,
अनन्तान् पुद्गलपरावर्तानित्यर्थः । तथाविधाश्च ते कथं भगवदुपदेशयोग्याः? अवधीर-
णाऽप्यत एव तेषाम् । अथवा अन्येऽपि ये नियोगिप्रमुखाः प्रभुणा राज्ञा तथाविधापरा-
धवशादवगणिता भवन्ति तेऽपि परापरापराधिसंघट्टसण्टक्केष्वपि निगोदप्रायेषु गुप्तिगृहेषु
पतितास्तथाविधाऽथोमयैकशृङ्खलानिबिडनिगडिताः समकालकृताहारनीहाराश्च प्रभूतं कालं
गमयन्ति । इति त्रयस्त्रिंशत्समगाथार्थः ॥ ३३ ॥

हे० वि०—अधुना भगवदनादरदुःस्वकथनमुखेन स्तुतिमाह—(अवहीरअत्ति) ।

हे प्रभो!—स्वामिन्! त्वया—भवता अवधीरिता—अवज्ञाताः सत्त्वाः—प्राणिनो नयन्ति—
गमयन्ति । कम्? कालम् । कियन्तम्?—अनन्तम् । किंविधाः सन्तः? ‘निगोदैकशृङ्खला-
वद्धाः’ निगोदानामेका चासौ शृङ्खला च निगोदैकशृङ्खला तथा बद्धाः—क्रोडीकृताः, यद्वा
त एव शृङ्खला तथा बद्धाः । पुनः किंविधाः? समम्—एककालं कृतौ आहारनीहारी यैस्ते
तथाविधाः । ननु भगवतः किं समस्त्यवज्ञाकरणं सत्त्वेषु येनेदमुच्यते? नैव, परं ये पुल-
कितगात्रा भगवन्तं नावलोकयन्ति ते भगवतावधीरिता भण्यन्ते ॥ इति तात्पर्यार्थः ॥ ३३ ॥

૨૧૦-દાર્થ

અવહારિણા (અવધારિતા) = અવગણના પામેલા,
તિરસ્કાર કરાયેલા.
તપ (તપા) = તારાથી.
વડુ ! (પ્રભો !) = હે નાથ !
નિતિ (નયન્તિ) = પસાર કરે છે.
નિઓગ (નિગોદ) = નિગોદ.
નિઓગ (નિયોગ) નિયોગ.
ઇક (એક) = એક.
સંસલા (સ્સલા) = શુંબલા, સાંકળ.
વદ (વદ) = બંધાયેલ.

નિઓગિકસંસલાવદા = નિગોદરૂપ એક શુંબલાથી
બંધાયેલા.
કાલં (કાલં) = કાળને.
અણંતં (અનન્ત) = અનન્ત.
સત્તા (સત્તા) = શબ્દો.
સમં (સમં) = સાથે.
કય (કૃત) = કરેલ.
આહાર (આહાર) = આહાર.
નીહાર (નીહાર) = નીહાર.
કયાહારનીહાર = કયો છે આહાર અને નીહાર જેમણે
એવા.

પદાર્થ

પ્રભુના અનાદરનું કળ—

“ (જેમ કેટલાક અમલદારો રાખની અવગણના થતાં નિગોદ જેવા કારાગૃહમાં લોખંડની સાંકળો વડે જકડાઈ જઈ અન્ય કેદીઓની સાથે સમકાલે આહાર અને નીહારની ક્રિયાઓ કરતાં ધણે કાળ ગુમાવે છે, તેમ) હે નાથ ! (અવ્યવહાર રાશિને પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી સાધનના અભાવે ધર્મોપદેશથી વંચિત હોવાને લીધે) આપના વડે અવગણના કરાયેલા છવો નિગોદરૂપ એક (જ) શુંબલા વડે બંધાઈ એકી સાથે આહાર—નીહાર કરતા અનન્ત કાળ ગુમાવે છે. ”—૩૩

રૂપકીકરણ

નિગોદ—વિચાર—

આ પદમાં સૂચવ્યા મુજબ આ છવો એક બીજાની સાથે સમકાળે આહાર—નીહાર કરે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમની ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસરૂપ ક્રિયાઓના તેમજ શરીર—નિષ્પત્તિ તથા વ્યુત્ક્રાન્તિના સંબંધમાં પણ તેમજ સમજાવેલું બોધ્યું. આ વાતની પ્રજ્ઞાપના—સૂત્રની નિષ્કલિપ્ત ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે—

“સમગં ષકંતાણં, સમગં તેસિં શરીરનિષ્પત્તી ।

સમગં આહારગ્રહણં, સમગં ઉસ્સાસનિસ્સાસા ॥

[સમકં વ્યુત્ક્રાન્તાનાં સમકં તેષાં શરીરનિષ્પત્તિઃ ।

સમકમાહારગ્રહણં સમકમુચ્છ્વાસનિઃશ્વાસૌ ॥]

સાહારણમાહારો, સાહારણમાણપાણગ્રહણં ચ ।

સાહારણજીવાણં, સાહારણલક્ષણં યયં ॥”

[સાહારણ આહારઃ સાહારણમાનપ્રાણગ્રહણં ચ ।

સાહારણજીવાનાં સાહારણલક્ષણમેતદ્ ॥]

હવે આ જીવોના પશુ વ્યાવહારિક અને અવ્યાવહારિક એમ બે બે ભેદો પડે છે તે તરફ દષ્ટિપાત કરીએ, કેમકે તેમ કર્યા વિના પ્રથમ ટીકાનો આશય સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેમ નથી. જે જીવો આ અનાદિ-સૂક્ષ્મ-‘નિગોદ’માંથી એક વાર પશુ બહાર નીકળી અર્થાત્ મરીને પૃથ્વી-કાયાદિકરૂપે ઉત્પન્ન થયા છે તે ‘વ્યાવહારિક’ કહેવાય છે. આ જીવો કર્મવશાત્ ફરીથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાં ઉત્પન્ન થાય તો પશુ તેમને ‘અવ્યાવહારિક’ કહેવામાં આવે છે, કારણકે તેઓ એક વાર વ્યવહાર-રાશિમાં આવી ગયા છે અને ફરીથી તેમ ધનાર છે એ નક્કી છે.

જે જીવો વ્યવહાર-રાશિમાં આવ્યા નથી તે અવ્યાવહારિક છે એ દેખીતું છે. વળી એવા પશુ અનંત જીવો છે કે જેઓ અત્યાર સુધી વ્યવહાર-રાશિમાં આવ્યા પશુ નથી અને આવશે પશુ નહિ* (આ જીવોને ‘અતિ-અવ્ય’ કહેવામાં આવે છે).

વિશેષજીવતીમાં પશુ કહ્યું છે કે—

“ઐતિય અણંતા જીવા, જેદિ ન પસો તસાદપરિણામો ।

તે વિ અણંતાણંતા, નિગોદવાસં અણુદયંતિ ॥”

બૃહત્-સંપ્રહણીમાં ૩૦૨ મી ગાથા તરીકે આ નજરે પડે છે. આ સંબંધમાં એ પશુ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જેટલા જીવો વ્યવહાર-રાશિમાં મુક્તિ-પદને પામે છે, તેટલાજ જીવો અનાદિ નિગોદમાંથી બહાર નીકળે છે અર્થાત્ અવ્યવહાર-રાશિમાંથી વ્યવહાર-રાશિમાં આવે છે. આ વાતની પ્રત્યાપના-વૃત્તિ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“સિંજંતિ જસિયા કિર, રૂદ્ર સંવવહારોસિમજ્ઞાઓ ।

રૂતિ અણાદયણસ્સરૂ-મંજ્ઞાઓ તત્તિઆ તમ્મિ ॥”

વળી અત્ર લક્ષ્યમાં જેવી હુકીકત તો એ છે કે અનંત કાળે પશુ જેટલા જીવો મોક્ષે ગયા હશે, તેની સંખ્યા એક નિગોદના અનંતમે ભાગે છે, કહ્યું પશુ છે કે—

“જેદયા ય દોર પુછા, જિણાણ મગ્ગમિ ઉત્તરે તદયા ।

રૂક્કસ નિગોદસ્સ ય, અણંતમાગો ઉ સિદ્ધિગમો ॥”

૧ પ્રથમ ટીકામાં નિવેદન કર્યા મુજબ આગમ-પ્રસિદ્ધ, ચોદ રજુ પ્રમાણુક લોકમાં વર્તનારા નેમજ અનંત જંતુઓના આધારરૂપ એવાં અસંખ્યેય શરીરો ‘નિગોદ’ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોના શરીરને ઉદ્દેશીને અત્ર નિગોદ શબ્દનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. બાકી બાદર સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોના શરીરને પશુ ‘નિગોદ’ કહેવામાં આવે છે.

૨ અવ્યવહાર-રાશિમાંથી બે અશ્વ બહાર આવે તો કાલાન્તરે વ્યવહાર-રાશિ અશ્વઅમય બની બધ એમ કેટલાક માને છે.

૩-૪ છાયા—

સમિત અવન્તા જીવા ચૈર્ન પ્રાણસ્સાદિપરિણામઃ ।

તેડપિ અવન્તાવન્તા નિગોદવાસમનુમવન્તિ ॥

સિદ્ધયન્તિ ચાવન્તઃ કિલ રૂદ્ર સંવ્યવહારારાશિમચ્ચતઃ ।

આયાન્તિ અનાદિવનસ્પતિમચ્ચત્સાવન્તસ્સિન્ન ॥

૫ ‘જીવરાસીઓ’ રૂતિ પાઠાન્તરમ્ । ૬ ‘રાસીઓ’ રૂક્ષપિ પાઠઃ ।

૭ છાયા—

ચદા ચ અવતિ વૃષ્ઠા જિનાં માર્ગે ઉત્તરે તદા ।

પુક્કસ નિગોદસ ચાવન્તસાવન્તુ સિદ્ધિ ગતઃ ॥

આ ગાથામાં એક નિગોદ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી નિગોદની કોઈક સંખ્યા હોવી જોઈએ એમ જે અનુમાન થાય છે તે વાસ્તવિક છે, કેમકે તેની સંખ્યા અસંખ્યેય છે. વળી અસંખ્યેય નિગોદથી એક ગોળો બને છે અને આવા ગોળા પણ ત્રેલોક્યમાં અસંખ્યેય છે. આ વાતની સંપ્રતિષ્ઠાની નિશ્ચયિત ૩૦૧ મી ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“મોલા ય અસંખિજ્ઞા અસંખનિગોય ગોલઓ મણિઓ ।

દક્ષિણમ્ નિગોય અણંતજીવા મુણેયજ્ઞા ॥”

ગોળ લાડવા જેવી આકાશ-પ્રદેશોની રચના કે જેને ગોળા (સં. ગોલક) કહેવામાં આવે છે તે પૂર્ણ તેમજ અપૂર્ણ એમ બંને પ્રકારે સંભવે છે. કેમકે જ્યાં ઉપર નીચે તેમજ પૂર્વાદિક આરે દિશાઓમાં લોક છે, ત્યાં પૂર્ણ ગોળા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ લોકના અન્તમાં જ્યાં ખૂણા (સં. નિષ્કૂટ) નીકળેલા હોય છે તેવા સ્થાનમાં ત્રણ દિશાએ અલોક છે અને આવા સ્થાનમાં કે જ્યાં ત્રણ દિશાથીજ આહાર મળી શકે છે ત્યાં તેમજ ચાર અને પાંચ દિશામાંથી પણ જ્યાં આહારનો સહભાવ છે તેવા સ્થાનમાં પણ પૂર્ણ ગોળા ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી, પરંતુ ખંડ ગોળા ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંબંધમાં લોકપ્રકાશના દ્રવ્યલોકના નામથી ઓળખાતા પ્રથમ વિભાગના ચતુર્થ સર્ગમાં તેમજ નિગોદપદ્ધતિશિકામાં પણ બહુ સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અન્ધ-ગૌરવના બાયથી તે અત્ર આપવામાં આવતું નથી. તેના જિજ્ઞાસુએ ઉપયુક્ત અન્ધ બેવા એવી નિશ્ચયિત કરવામાં આવે છે.

સામગ્રીવિશેષે સર્વાસુ અવસ્થાસુ ભગવતઃ સેવ્યત્વમાહ—

જેહિં તવિઆણં તવ-નિહિ ! જાયઙ પરમા તુમમ્મિ પડિવત્તી ।

દુક્ખાઙ તાઙં મન્ને, ન હુંતિ કમ્મં અહમ્મસ્સ ॥ ૩૪ ॥

[યૈસ્તાપિતાનાં તપોનિધે ! જાયતે પરમા ત્વયિ પ્રતિપત્તિઃ ।

દુઃસ્થાનિ તાનિ મન્યે ન ભવંતિ કર્માધર્મસ્ય ॥]

પ્ર૦ ૪૦—જેહિંતિ । હે તપોનિધે !—દુસ્તપતપોનિલય ! કિલેદં સકલદર્શનસમ્મતમેતત્ ચત્ પાપમૂલો નિ દુઃસ્થાનીતિ । અહં ત્વેવં મન્યે—યત્ તાનિ દુઃસ્થાનિ અધર્મસ્ય-પાપ્મનઃ કર્મ-કૃતિર્ન ભવન્તિ । અત્ર દુઃસ્થાનપદ્યોર્ન વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ અપિ તુ અનુવાદવિધેય-ભાવસ્તેન કર્તૃકર્મણોઃ મેદકત્વેન એકવચ્ચનં ન વિરુદ્ધમ્ । ન તાન્યધર્મકર્તૃકાણીતિ સમ્બન્ધઃ । યૈઃ કિંવિશિષ્ટૈરિત્યાહ-જેહિન્તિ । યૈર્દુઃસ્થાપિતાનામ્-અર્થઃ કદર્થિતાનાં । ‘જાયઙ’તિ ત્વયિ વિષયે પરમા-સર્વોત્કૃષ્ટા પ્રતિપત્તિઃ-આન્તરા પ્રીતિર્જાયતે-પ્રાદુર્ભવતિ । કિલાસ્તિ અયં

૧. છાયા—

ગોલાજ્ઞાનજ્ઞાતા અસંખ્યનિગોદો ગોલકો મણિતઃ ।

દક્ષિણમ્ નિગોદેન્વન્તા જીવા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥

લોકવાદઃ યદાર્તા દેવાનાં ભક્તા ભવન્તિ, અતો યૈર્દુઃસ્તૈરત્યન્તમુદ્દેજિતાઃ પ્રાણિનઃ સ્વયિ અમકુરં અર્કિં દધતિ કર્હં-કયં તાનિ પાપમૂલાનીતિ મન્યે ? । યદિ ચ તાનિ પાપમૂલાન્યેવ સ્યુઃ તદા નિયતં કારણાનુરૂપં હિ કાર્યમુત્પદ્યતે इति न्यायात् । સ્વાનુરૂપાનુબન્ધિનીમેવ વિધ-મુત્પાદયેયુઃ । इदमत्र हृदयम्-तथाविधपुराकृतदुःकृतवशादवश्यं दुःस्थामवस्थां तावत् प्राणिनः प्राप्नुवन्ति । तस्यां चापतितायामविवेकिनामार्तरौद्रवासनैव प्रायशः सान्निध्य-मध्यास्ते । ये तु विकस्वरविवेकास्तस्यामप्यवस्थायामेवं मनसि दधति-यतः नूनमधन्यैरस्मा-मिरन्यजन्मन्यपि न तावत् सर्वज्ञसेवाहेवाकः कृतः; कथमन्यथा दुरवस्थेयम् ? तदधुना-प्यस्माकं भगवानेव शरणं गतिर्मतिरिति । तस्मात् सुखानुबन्धित्वेन दुःखान्यपि अमूनि कथमधर्मकर्तृकाणि ? प्रत्युत स्पृहणीयानि । इति चतुर्विंशत्तमगाधार्यः ॥ ३४ ॥

હે૦ વિ૦—સમ્પ્રતિ દુઃખાન્યપિ શુભકારણાનિ ભગવદ્દર્શને ભવન્તીતિ દર્શયન્નાહ—

(જેહિંતિ) । હે તપોનિધે ! યૈર્દુઃસ્તૈસ્તસાનાં દેહિનામિતિ ગમ્યતે । જાયતે-ઉત્પદ્યતે । કાઽસાવિત્યાહ-પ્રતિપત્તિઃ-શુભભાવના । કઃ ? ત્વયિ-ભવતિ । કિંરૂપા ? પરમા-પ્રધાના । તાનિ દુઃખાનિ અહમેવં શાક્તે-ન ભવન્ત્યેવ । કિં તત્ ? કર્મ-ફલમ્ । કસ્ય ? અધર્મસ્ય-પાપસ્ય । ધર્મફલમેવ इति भावार्थः ॥ ૩૪ ॥

શીખદાર્થ

જેહિં (યૈઃ)=એનાથી.

તવિઆણં (તાપિતાનાં)=સંતાપ પામેલાના, દુઃખી થયેલાના.

તવ (તપસ્)=તપ, તપશ્ચર્યા.

નિહિં (નિધિ)=નિધિ, બંડાર.

તવનિહિં ! =હે તપોનિધિ !

જાયહ (જાયતે)=ઉત્પન્ન થાય છે.

પરમા (પરમા)=ઉત્કૃષ્ટ, અત્યંત.

તુમસ્મિ (ત્વયિ)=તારે વિષે.

પરિવસી (પ્રતિપત્તિઃ)=આંતરિક પ્રીતિ.

તુક્લાઈ (દુઃખાનિ)=દુઃખો.

તાઈ (તાનિ)=તે.

મન્ને (મન્યે)=હું માનું છું.

ન (ન)=નહિ.

હુતિ (ભવન્તિ)=છેય છે.

કર્મ્મ (કર્મ)=કર્મ.

અહમ્મસ્મ (અધર્મસ્ય)=અધર્મનું, પાપનું.

પદાર્થ

સંક્ર-સમયે પ્રભુ-સેવા—

“હે તપોનિધિ ! જે દુઃખોથી પીડિત થયેલા (જીવો)ને તારે વિષે અત્યંત આંતરિક પ્રીતિ ઉદ્ભવે છે, તે દુઃખો અધર્મના કર્મરૂપ નથી (પરંતુ પ્રભુચાતુર્યથી હોવાથી ઉભટા પ્રશંસનીય છે).”—૩૪

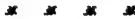
સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-નિર્ઘર્ષ—

જે જે જીવ દુઃખી હોય છે તે તે જીવ પોતાનો સમય અશુભ ધ્યાનમાં ગાળી અધર્મને પંથે બંડે છે એવી આન્યતામાં કેટલી સત્યતા છે તેનો અત્ર નિષ્કાર કરવામાં આવે છે. મોટે

ભાગે આવા છવો પુણ્ય ન કરતાં પાપ બાધે છે પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે “સુખમાં સોની દુઃખમાં રામ” એ કથન સુજ્ઞા કેટલાક છવો તો વિપત્તિના સમયે ઇશ્વરના નામનું સ્મરણ કરે છે, કેમકે તેઓ સમજે છે કે પૂર્વે ઇશ્વરની ભક્તિ ન કરી તેનું તો આ અનિષ્ટ પરિણામ અમે ભોગવી રહ્યા છીએ અને આનાથી અચવાનો માર્ગ એ છે કે આ દુઃખથી કંટાળી ન જતાં તેને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરી યથેષ્ટ સમય ઇશ્વરના ગુણ-ગ્રામ ગાવામાં ગાળવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે જે કદાર્થિત મનુષ્યો કષ્ટના સમયમાં ઇશ્વર-ભક્તિ કરવા ખરા અંતઃકરણથી પ્રેરણા છે, તેમનાં કષ્ટોને કે દુઃખને પાપના હેતુ નજ ગણી શકાય એ દેખીતી વાત છે અર્થાત્ તે ‘પુણ્યાનુબંધી પાપ છે, નહિ કે પાપાનુબંધી પાપ.

હોહી મોહુચ્છેઓ, તુહ સેવાય ધ્રુવ ત્તિ નંદામિ ।

જં પુણ ન વંદિઅહો, તત્થ તુમં તેણ જ્ઞિજ્ઞામિ ॥ ૨૫ ॥

[ભવિષ્યતિ મોહોચ્છેદસ્તવ સેવયા ધ્રુવ ઇતિ નન્દામિ ।

યત્ પુનર્ન વન્દિતવ્યસ્તત્ત્વં ત્વં તેન ક્ષીયે ॥]

પ્ર૦ શ્રુ૦—હોહીતિ । હે મોહદ્રોહકારિન્ ! ભગવન્ ! અહં નન્દામિ । ‘ડુનદિ(દુ) સમુદ્ધૌ’ (સિદ્ધ૦ ધા૦) ધાતુઃ, તતો હર્ષસમુદ્ધિબન્ધુરો ભવામિ ઇતિ ગાથાપૂર્વાર્ધસમ્બન્ધઃ । સામ્પ્રતં હર્ષહેતુમાહ—યદ્દશાવ્ દેહિનઃ ચતુરન્તવુરન્તસંસૃતિસજ્જતાઃ સકલૈહિકામુષ્મિકકાયિકવાચિકમાનસિકાસદ્ધુદુઃસ્વલક્ષાણિ અનુભવન્તિ તસ્ય મોહસ્ય—મોહનીયકર્મણઃ ઉત્—પ્રાબલ્યેન છેદઃ—સમુચ્છિત્તિર્ભવિષ્યતિ ધ્રુવો—નિશ્ચિત્ત ઇતિ—અસ્માદ્દેતોર્નન્દામિ । કેનોપાયેન પુનસ્તવુચ્છેદસ્તદાહ—તુહ સેવાય સ્તિ । તવ સમ્બન્ધિની યા પર્યુપાસ્તિસ્તયા, ત્રિકરણશુદ્ધ્યા ત્વદાજ્ઞાપ્રતિપાલનેત્યર્થઃ । યુક્તિયુક્તં ચૈતત્ । યતઃ સંચ્છીલસ્તચ્છીલાઃ પ્રકૃતયસ્તસ્ય, અતસ્તવ સમૂલોન્મૂલિતમોહસ્ય સન્નિહિતસેવકાનાં મોહોચ્છેદઃ સમુચિત્ત એવ । સામ્પ્રતં હર્ષે સત્યપિ

૧ જૈન શાસ્ત્રમાં જેમ પુણ્યના પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય અને પાપાનુબંધી પુણ્ય એમ બે પ્રકારો પાડેલા છે, તેમ પાપના પણ આવા બે પ્રકારો પાડેલા છે. પૂર્વે જન્મમાં જે કુબૃહ્લ કર્યાં હોય તેનું અનિષ્ટ ફળ આ જન્મમાં ભોગવતાં જતાં સાથે સાથે પુણ્ય બંધાતું જાય તે પુણ્યાનુબંધી પાપ છે, બીજાં એવું અનિષ્ટ ફળ ભોગવતી વેળાએ જો પાપ બંધાતું જાય તો તે પાપાનુબંધી પાપ છે. એવીજ રીતે પૂર્વ જન્મમાં જે સુકૃત કર્યાં હોય તેના ફળ તરીકે સુખ ભોગવતી વેળાએ જો પુણ્ય બંધાતું જાય અર્થાત્ સારાં કાર્યો થતાં જાય તો તે પુણ્ય પુણ્યાનુબંધી છે. એથી વિપરીત પુણ્ય તે પાપાનુબંધી છે. આ પ્રકારના પુણ્ય અને પાપના પ્રકારો ધ્યાનમાં લેતાં ધર્મને ઘેર ધાડ કેમ આવે છે તે પણ સમજી શકાય છે, કેમકે આ તો પુણ્યાનુબંધી પાપનું ફળ તે ભોગવે છે, ભવિષ્યમાં જરૂર તેને સુખ મળશેજ. એવી રીતે ખોટાં માર્ગો જનારો પણ ક્ષણે જોતો દેખાય છે તે પાપાનુબંધી પુણ્યનો પ્રભાવ છે. પૂર્વ જન્મમાં તેણે જે પુણ્ય કર્યું હતું તેનું તે અત્યારે ફલ ફળ ભોગવે છે. બાકી હવે પછી તો પોતાનાં કુબૃહ્લ બદલ તે જરૂર દુઃખી થશે.

૨ ‘ચચ્છીલો વૃપસચ્છીલાઃ’ ઇતિ પ્રતિમાતિ ।

અપ્રકાશ ૧૪

પુનરેકં વિવાદહેતુમાહ—અં પુણ સિ । હે નાથ ! તેન કારણેનાહં પુનઃ પુનરપિ શ્નિજ્ઞામિ-
ક્ષીણો ભવામીતિ ગાયોત્તરાર્ધસમ્બન્ધઃ । ક્ષીણત્વે હેતુમાહ—યદ્-યસ્માદ્વેતોઃ તત્ર-તસ્મિન્
મોહોષ્ઠેદે સજ્ઞાતે સતિ ત્વં તાદ્રુગપકારકોડપિ સ પ્રમુર્મયા ન વન્દિઅહો-પચ્છાઙ્ગપ્રણામેન
સજ્ઞતગુણસ્તુત્યા ચ ન વન્દનીયઃ । અનયા ચિન્તયાડ્ડચાન્તચિત્તસ્ય સમુચિતં ક્ષીણત્વમ્ ।
દ્વયમત્ર ભાવના-ત્વયા માં સન્નિહિતસેવકં મોહોષ્ઠેદેનાત્મનઃ સમાનપદવીમારોપયિષ્યતા-
કરિષ્યતા સુસ્વામિધર્મઃ । મમ પુનઃ પ્રણામમાત્રેણાપિ તત્ર વાચ્છિતસ્ય કથં મૃત્યુધર્મનિર્વાહ
इत्यहो मम कृत(घ्नता) । क्शीणमोहः केवली केवलिनं न नमस्करोति (इति नियमः) ॥
इति पञ्चत्रिंशत्तमगाथार्यः ॥ ૩૫ ॥

હે૦ વિ૦—ભગવત્સેવાફલમાહ—(હોદીતિ) ।

હે સ્વામિન્ ! ભવિષ્યતિ—સમ્પત્સ્યતે । કોડસૌ ? મોહોષ્ઠેદઃ—મોહવિનાશઃ તવ સેવયા-
ભવતઃ પર્યુપાસનયા ધ્રુવો—નિશ્ચિત્ત ઇતિ નન્દામિ—હર્ષમનુભવામિ । યત્ પુનર્ન વન્દિતવ્યો-
ન વન્દનીયઃ તત્રેતિ મોહોષ્ઠેદે ત્વં—ભવાન્ તેન કારણેન શ્નિજ્ઞા(જ્ઞા)મિ—સ્વેદં ગચ્છામિ ।
કિમુક્તં ભવતિ ? કવિર્ધનપાલનામા આત્મનો ભક્ત્યતિશયમાષ્ટે ઇતિ ગુરુપદેશઃ ॥૩૫॥

શી૦દાર્થ

હોદી (ભવિષ્યતિ) = હોશે, થશે.

મોહ=મોહ.

ઉષ્ઠેઅ (ઉષ્ઠેદ) = નાશ.

મોહુષ્ઠેઅ=મોહનો નાશ.

નુહ (તથ) = તારી.

સેવાય (સેવયા) = સેવાથી, ભક્તિથી.

ધ્રુવ (ધ્રુવ) = અચૂર, નક્ષી.

સ્તિ (ઇતિ) = એથી કરીને.

નંવામિ (નન્દામિ) = હું ખુશી થાઉં છું.

અં (યત્) = એ માટે.

પુણ (પુનઃ) = વળી.

ન (ન) = નહિ.

વન્દિઅહો (વન્દિતવ્યઃ) = વંદન કરવા યોગ્ય.

તત્રથ (તત્ર) = ત્યાં.

તુમં (ત્વં) = તું.

તેણ (તેન) = તેથી કરીને.

શ્નિજ્ઞામિ (જ્ઞાવે) = હું ક્ષીણ થાઉં છું.

પદાર્થ

કવિરાજની ભક્તિની અતિશયતા—

“(હે નાથ !) તારી સેવાથી અચૂર (મારા) મોહનો નાશ થશે એ (વાત) થી હું આનન્દ
પામું છું પરંતુ (મોહનો ઉષ્ઠેદ થતાં મને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે અને કેવલજ્ઞાની કેવલજ્ઞાનીને
નમન ન કરે એવો નિયમ હોવાથી મારા ઉપર અનુપમ ઉપકાર કરનારા એવા) તને (પશુ
હું) વાંદી નહિ શકું તેથી કરીને હું ક્ષીણ થાઉં છું—હું શોકાતુર થાઉં છું.”—૩૫

સ્પષ્ટીકરણ

કેવલજ્ઞાન—

એ તો દેખીતી વાત છે કે સરાગની સોબતથી સરાગતા પ્રાપ્ત થાય અને વીતરાગની
સેવાથી વીતરાગતા પ્રાપ્ત થાય. આ ન્યાય મુજબ જિન-વીર્યકર-સંપૂર્ણ વીતરાગની ભક્તિ કર-

વાથી મોહરૂપી મહિરાના પાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉન્મત્તતા સર્વથા નષ્ટ થાય એટલે કે અજ્ઞાન-રૂપી અંધકારનો આત્મન્ટિક અંત આવે અને સર્વજ્ઞતારૂપી આત્મ-જ્યોતિ સદાને માટે પ્રકટે.

અત્ર કોઇને એ ચંકા થાય કે સર્વજ્ઞતા તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉચ્છેદ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તો પછી મોહનીય કર્મનો નાશ થતાં તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કેમ કહ્યું છે? આનું સમાધાન એ છે કે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયા બાદજ્ઞ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થાય છે અને તે પણ વળી અંતર્બુદ્ધિમાંજ થાય છે. વળી સાચે સાચે દર્શનાવરણીય અને અન્તરાય કર્મ-રૂપી જંજીરા પણ આત્મ-પ્રદેશથી ભૂલી પડી જાય છે.

કવીશ્વરનો પ્રભુ પ્રતિ અપ્રતિમ પ્રેમ છે એવું સૂચન કરનારા આ પદ્યમાં શોકનું કારણ બતાવતાં કેવલી કેવલીને ન વન્દન કરે એ સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમાં અપૂર્વ મહત્ત્વ રહેલું હોય એમ લાગે છે.

इदानीं स्तुतिकृद् भगवति दृढानुरागरजितत्वेन सकलैहिकसुखशास्त्रिबीजभूताः सम्पदोऽपि तृणवदवगणयन्नाह—

जा तुह सेवाविमुह—स्त इंतु मा ताउ मह समिद्धीओ ।

अहिआरसंपया इव, परंतविडंबणफलाओ ॥ ३६ ॥

[यास्तव सेवाविमुखस्य भवंतु मा ता मम समृद्धयः ।

अधिकारसंपत् इव पर्यन्तविडम्बनफलाः ॥]

પ્ર૦ ૬૦—જા તુહ સિ । હે સકલસમ્પન્નિલય ! સ્વામિન્ ! તાઃ સમૃદ્ધયોઽપિ મમ મા ભૂવ-
ક્ષિતિ યોગઃ । કાસ્તાઃ સમ્પદ ઇત્યાહ—જા તુહેત્યાદિ । યાઃ ત્વત્સેવાવિમુક્તસ્ય—ત્વચ્ચરણસરો-
જપર્યુપાસ્તિપરાશ્ચુલસ્ય, સર્વથા જિનધર્મવાહ્યત્વેન પ્રથમગુણસ્થાનકસ્થિતસ્યેત્યર્થઃ, એવંવિધત્વ
મમ સમૃદ્ધયઃ, તામિઃ પર્યાસમ્ ॥ નનુ ભગવદારાધનાં વિનાકૃતા અનન્તાઃ સમ્પદઃ સ્વસાધ્ય-
સાધને (કિં) વન્ધ્યતાં દધતિ યેન ન પ્રાર્થ્યન્ત ઇત્યાશક્ત્વ અપ્રાર્થને હેતુમાહ—પેરંતસિ । પેરંતે-
પર્યન્તે વિડમ્બનૈ(નમે) ? વ ફલં યાસાં તાસ્તથા । કથમેતદિતિ ? ઉચ્યતે—યદ્યપિ તાઃ શ્રિયઃ
સ્વોપમોકૃણાં તથાવિધૈહિકકલ્પેશાવેશાવિલસુલ્લસ્યસમ્પાદનપરાસ્તથાપિ તેષાં તસ્માત્કુપાત્ર-
દાનૈશ્ચાન્ધિતચિયાં જિનધર્મપરાશ્ચુલત્વેનૈવાપરપુરન્નિપાપર્જિમદિરાદુરોદરાધિવ્યસનસન્તર્પ-
ણપરાયણાનાં તા એવ પર્યન્તે દુરન્તદુર્ગતિપાતહેતુત્વેન કથં ન વિડમ્બનમાત્રફલાઃ સ્યુઃ ? ।
સામ્પ્રતં પર્યન્તવિડમ્બનમાત્રફલત્વે એવોપમામાહ—તાઃ કા ઇવ ? અહિઆરસિ । અધિકારો
—રાજનિયોગઃ તસ્માત્ સમ્પદોઽધિકારસમ્પદસ્તા ઇવ । યથા તાઃ પર્યન્તે વિડમ્બનફલા
ભવન્તિ । નિયોગિનો હિ પૂર્વં નરપતિપ્રસાદવુર્લભિતાઃ સ્વલીલચૈવ સર્વત્ર વ્યવહૃત્ય તૈરેવાપ-
હૃતસર્વસ્વાઃ તથાવિધૈહીનજનેભ્યોઽપિ કાં કાં વિડમ્બનાં ન પ્રાપ્નુવન્તિ ? । અત એવોકમ્—

“અધિકા ચિયોઽધિકારાઃ કારા એવાગ્રતઃ પ્રવર્તન્તે ।

પ્રથમં ન વન્ધનં વન્ધનં તતો નૃપનિયોગજુષામ્ ॥ ૧ ॥”

તસ્માત્ ત્વત્સેવાપરાયણભૃત્યત્વમાત્રમપિ વરં, ન તુ ત્વચ્છાસનં વિનાકૃતસ્ય સ્વામિત્વ-
મપિ । યદુક્તમ્—

“જિનધર્મવિહીનોઽપિ, મા ભૂવં ચક્રવર્ત્યપિ ।

સ્યાં ચેટોઽપિ દરિદ્રોઽપિ, જિનધર્માધિવાસિતઃ ॥ ૧ ॥”

इति षट्त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ૩૬ ॥

હે૦ વિ૦—અધુના ભગવત્સેવાવિમુક્તસમ્પદાં દુઃસ્વ(હેતુતા)પ્રતિપાદનમુલ્લેખેન સ્તવમાહ
—(જા તુહ તિ) ।

હે ભગવન્ ! યાઃ તવ સેવાવિમુક્તસ્ય—ભવત્પર્યુપાસનાપરાશુલ્કસ્ય ભવન્તુ—સમ્પદાન્તાં
મા તા મમ સમૃદ્ધયઃ—સમ્પદ इति । યતોઽધિકારસમ્પદ इव—નિયોગલક્ષ્મ્ય इव પર્યન્તવિઢ-
મ્બનફલાઃ, વિઢમ્બનમેવ ફલં યાસાં તાઃ તથાવિધાઃ, અવસાનદુઃસ્વદાઃ ॥ इति गाथा-
क्षरार्थः ॥ ૩૬ ॥

શી૦દ્વાર્થ

જા (યાઃ)=એ.

તુહ (તવ)=તારી.

સેવા (સેવા)=સેવા, ભક્તિ.

વિમુહ (વિમુહ)=વિમુખ.

સેવાવિમુહસ્સ=સેવાથી વિમુખની.

હંતુ (ભવન્તુ)=હેએ.

મા (મા)=નહિ.

તાઽ (તાઃ)=તે.

મહ (મમ)=મારી.

સમિદ્ધીઓ (સમૃદ્ધયઃ)=સમૃદ્ધિઓ, સંપત્તિઓ.

અહિઆર (અધિકાર)=અધિકાર.

સંપયા (સમ્પદ)=સંપત્તિ.

અહિઆરસંપયા=અધિકારની સંપત્તિઓ.

इव (इव)=એમ.

પેરંત (પર્યન્ત)=અન્ત.

વિઢંબણ (વિઢમ્બન)=વિઢંબના.

ફલ (ફલ)=ફળ.

પેરંતવિઢંબણફલાઓ=અન્તમાં વિઢંબનારૂપ ફળ છે
એમનું એવી.

પદાર્થ

પ્રભુ-સેવાથી વિમુખની સંપત્તિની હેયતા—

“અન્તમાં વિઢંબનારૂપ ફળવાળી છે એવી (રાજ્ય)—અધિકારની સંપત્તિઓના
એવી જે સંપત્તિઓ (હે નાથ !) તારી સેવાથી વિમુખ (અર્થાત્ સર્વથા જિનધર્મથી રહિત—
પ્રથમ શુભરથાને રહેલા એવા મનુષ્યો)ને હોય, તે સંપત્તિઓ મને ન હોતો.”—૩૬

સ્પષ્ટીકરણ

સાચી સંપત્તિ—

આ સંસારમાં પરિશ્રમણ કરતાં કરતાં અનેક પ્રકારની સંપત્તિઓ પણ વિપત્તિઓની જેમ
મળે છે. પરંતુ તેમાં ખરેખરી સંપત્તિ કંઈ છે એ બાણું બેઠ્યું. શું આપણને લાગી, વાગી

કે ગાદીરૂપ સંપત્તિ મળે, તો તે શું સાચી સંપત્તિ છે? અથવા તો એકાદેક આમનો બરાસ મળે કે કેટલાંક નગરોનું કે દેશનું આધિપત્ય મળે કે સમગ્ર વિશ્વનું સામ્રાજ્ય મળે અને તેમ થતાં અનેક જનો ઉપર હકુમત ચલાવવાનો અધિકાર મળે એ સાચી સંપત્તિ છે? કે સ્વર્ગનું સુખ અને અપસરાઓનો સમાગમ એ સાચી સંપત્તિ છે?

આનો ઉત્તર એજ હોય શકે કે જે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી વિપત્તિનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાયજ નહિ, જે સંપત્તિનો અગ્રભવ કરતાં સુખજ મળે, દુઃખને માટે સ્થાન રહેજ નહિ, જે સંપત્તિ ભેદને અન્યને પણ તેજ મેળવવા રૂચિ ઉત્પન્ન થાય, જે સંપત્તિના સ્વામીને પરમ એશ્વર્યવાળો પરમેશ્વર કહી સંબોધી શકાય, તેજ સંપત્તિ એ સાચી સંપત્તિ છે. આવી શાશ્વતી સંપત્તિ તો પરમાનંદ પદને પામેલા પરમેશ્વરની પૂર્ણ પ્રેમ ભક્તિ કરવાથીજ મળી શકે છે; એ સિવાય અન્ય કોઈ સાધન નથી.

પ્રથમ શુભસ્થાનકના નામની સાર્થકતા—

આ ગાથાની શ્રીપ્રભાનન્દસૂરિકૃત વૃત્તિમાં ‘સર્વયા જિનધર્મબાહ્યાત્વેન પ્રથમગુણસ્થાનક-સ્થિતસ્ય’ એવો જે ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પ્રથમ શુભસ્થાનના અધિકારી જિન-ધર્મથી વિસુખ-મિથ્યાદષ્ટિ છે. પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિમાં શુભસ્થાન કેમ માનવામાં આવ્યું છે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉત્પત્તિ દશામાંજ શુભસ્થાનનો પ્રયોગ યોગ્ય છે, કેમકે શુભસ્થાન શબ્દજ સૂચવે છે તેમ શુભોના વિકાસ વિના શુભસ્થાન ધરી શકે નહિ. એક અપેક્ષાએ આ વાત સાચી છે. આને લક્ષ્યમાં રાખીને તો શુભસ્થાનકમા-રોહ (શ્લોક ૬-૭)માં શ્રીરત્નરોખરસૂરિ કહે છે કે—

“અવેવાગુર્વધર્મેષુ, યા દેવ-ગુરુ-ધર્મધીઃ ।

તન્મિધ્યાત્વં મવેદ્ વ્યક-મવ્યકં મોહલક્ષણમ્ ॥

અનાદ્યવ્યકમિધ્યાત્વં, જીવેડસ્ત્યેવ સદા પરમ્ ।

વ્યકમિધ્યાત્વધીપ્રાપ્તિ-ગુણસ્થાનતયોચ્યતે ॥”

અર્થાત્—કુદેવ, કુશુર અને કુધર્મને વિષે (સુ)દેવ, (સુ)શુર અને (સુ)ધર્મની મતિ તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે, જ્યારે મોહરૂપ લક્ષણવાળું અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે. આ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ અનાદિ કાળથી જીવમાં છેજ, પરંતુ (તેમાંથી નીકળી) વ્યક્ત મિથ્યાત્વ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ તે (પ્રથમ) શુભસ્થાન કહેવાય છે.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ એ તદ્દન અજ્ઞાન-દશા છે. એમાં સુપદાર્થને કુપદાર્થ કે કુપદાર્થને સુપદાર્થ એવી વિપરીત સમજણની પણ યોગ્યતાનો અભાવ છે. એ તો ઘોર અંધકાર જેવી અવસ્થા છે. આવી અવસ્થામાંથી બહાર નીકળી વિપરીત સમજણ જેટલી પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે અને આને પ્રથમ શુભસ્થાનક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિદ્વદ્-ધુરંધર શ્રીહરિભક્તસૂરિ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે પ્રથમ શુભસ્થાનની પ્રાપ્તિ મિત્રા-દષ્ટિના શુભોના આધાર ઉપર માનવી ભેદએ. આ વાતની તેમની યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામની કૃતિનો નિઝ-લિખિત ૪૦મો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે:—

“પ્રથમં વદ્ ગુણસ્થાનં, સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્ ।

અર્થાં તુ તદવસ્થાયાં, મુલ્યમમ્બર્યયોગતઃ ॥”

અત્ર એ ઉમેરતું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે એમ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ મટીને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ થતું એ એક અપેક્ષાએ ઉત્તર દશા છે, તેમ ધીલ અપેક્ષાએ એમ પણ ઉદ્દેશ કરી શકાય કે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ એ સૌંદર્ય પરિણામવાળા વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કરતાં સાફ છે, કેમકે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ યુદ્ધિની ઉચ્ચ દશામાં જેવો ક્લિષ્ટ કર્મનો ગંધ થાય છે, તેવો અવ્યક્ત મિથ્યાત્વથી થતો નથી. આથી કરીને જે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ યુદ્ધિને પ્રથમ ગુણસ્થાનક તરીકે ઓળખાવવી થતે છે તે વિશિષ્ટ પ્રકારની અર્થાત્ મિત્રા દષ્ટિની સ્થિતિવાળી હોવી એકાએક. આ વાતનું ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્શાંખ્યબ્રહ્મસૂત્ર ૨૧ મી દ્વાત્રિશિક્ષનો નિમ્ન-લિખિત ૨૫ મો શ્લોક અને તેની ટીકા સમર્થન કરે છે.

“વ્યકમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિઃ-રપ્યન્યત્રેયમુચ્યતે ।

ઘને મલે વિશેષસ્તુ, વ્યકાવ્યકમિયોર્નું કઃ ? ॥”

ટીકા—“અન્ય-અન્યાન્તરે વ્યકમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિઃ મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકપદમ્બૃષ્ટિનિમિત્ત-ત્વેન ઇવં મિત્રાદિરેવોચ્યતે, વ્યકત્વેન તત્ર અસ્યા યથ પ્રહણત્વાત્ । ઘને-તીમે મલે તુ સત્તિ, તુ ઇતિ ચિત્કે, વ્યકાવ્યકમિયોઃ કો વિશેષઃ ? તુદાયા ધિયો વ્યકાયા અવ્યકાપેક્ષયા પ્રત્યુત્તરિતિદુહત્વાત્ ન કયચ્ચિદ્ ગુણસ્થાનત્વનિબન્ધનત્વમ્ ॥”

આ પ્રમાણે ગુણસ્થાનકની વ્યાખ્યા વિચારતાં જરૂર એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે સિદ્ધાન્તોમાં—આગમોમાં પ્રથમ મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન તો તમામ નીચી હદના જીવોમાં-સૂક્ષ્મ નિગોહ જેવા જંતુઓમાં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તે શું અયોગ્ય છે ? આનું સમાધાન એ છે કે આ હકીકત તો સામાન્ય અપેક્ષાએ છે. અને તે વળી એજ કે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુમાં પણ-સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવમાં પણ થોડીક પણ ચૈતન્ય-માત્રા છેજ. આ અપેક્ષાને લક્ષ્યમાં રાખીને એવા જીવોમાં પ્રથમ ગુણસ્થાન સિદ્ધાન્તકારોએ સ્વીકાર્યું છે. વિશિષ્ટ અપેક્ષા ઉદેશીને તો જે ઉદ્ગારો અન્યાન્ય આવ્યાઓએ કાઢ્યા છે તેની સ્થૂળ રૂપરેખા ઉપર મુજબ છે.

અધુના સર્વાન્નુતનિષેર્ભગવત્ત્વવાન્નુત્તરચરિત્રતામભિચિત્સુરાહ—

મિત્તૂણ તમં દીવો, દેવ ! પયત્થે જણસ્સ પયહેડ્ઢિ ।

તુહ પુણ વિવરીયમિણં, જહ્કદીવસ્સ નિબ્બિઙ્ગં ॥ ૩૭ ॥

[મિત્ત્વા તમો દીવો દેવ ! પદાર્થાન્ જનસ્ય પ્રકટયતિ ।

તથ પુનર્વિપરીતમિદં જગદેકદીપસ્ય નિષ્પન્નમ્ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—મિત્તૂણ સિ । હે દેવ ! કેવલકમલાવિલાસદુર્લભિત ! ભગવન્ ! લોકે હિ દીપઃ

પદાર્થાન્ પ્રકટયતીતિ સપ્તઙ્કઃ । તત્ર 'દીપઃ' પ્રકટયતિ ગૃહકદેશાનિતિ દીપઃ । પયસ્યે-પ-
દાર્થાન્ ઘટ-પટાદીન્ । કિં કૃત્વેત્યાહ-ભિચૂણ તમં તિ । તમઃ-અન્ધકારં ભિચ્વા-વિદાર્ય, નિર-
સ્યેત્યર્થઃ । તદનન્તરં જનસ્ય ઘટાદ્યર્થિનો લોકસ્ય તાન્ ઘટાદીન્ પ્રકટયતિ । શ્વદાર્ણી જગ-
દ્ગુરોરશ્રુતત્વમાહ-તુહ પુણ સ્તિ । તવ પુનર્વિમલકેવલાલોકપ્રકાશકત્વેન જગદેકદીપસ્યાપિ
શૃણં-શ્વદં દીપકાર્યં વિચરીઅં-વિપરીતં વૈપરીત્યેન નિષ્કલિઅં-નિર્વ્યૂહમ્ । અયમાશયઃ-
કિલ દીપો હિ તમો ભિચ્વા પદાર્થાન્ વ્યજ્જયતિ, ત્વં તુ પૂર્વં સ્થોપદેશભાભિર્ભાવિભદ્રસ્ય-
ભવ્યજન્નુજાતસ્ય જીવાજીવાદીન્ પદાર્થાન્ પ્રકટયસિ-અવબોધયસિ, તતસ્તસ્ય તત્ત્વાવ-
બોધોત્પાદનેનૈવ તમઃ-અજ્ઞાનં મિનત્તિ-દલયસીત્યહો તવ સર્વાતિશાયિચારિત્રમ્ ॥ ઇતિ
સસન્નિશ્ચિન્તમગાથાર્યઃ ॥ ૩૭ ॥

હે૦ વિ૦-શ્વદાર્ણી ભગવતોઽપૂર્વદીપત્વરૂપાપનમુલેન વર્ણનામાહ-(ભિચૂણ સ્તિ) ।

હે દેવ !-સ્વામિન્ ! દીપઃ પ્રતીતો ભિચ્વા-તિરસ્કૃત્ય તમઃ-અન્ધકારં પદાર્થાન્ ઘટાદીન્
જનસ્ય-લોકસ્ય પ્રકટયતિ-પ્રકાશયતિ । તવ પુનર્વિપરીતમિદં પૂર્વોક્તં નિર્ઘટિતં (નિર્વ્યૂહં ?)-
સજ્ઞાતં યસ્માત્ પ્રથમં પદાર્થાન્ પ્રકાશ્ય પશ્ચાત્ તમો મિનત્તિ । કિંવિધસ્યેત્યાહ-જગદેક-
દીપસ્ય-ભુવનાદિતીયદીપસ્ય ॥ ઇતિ ગાથાર્યઃ ॥ ૩૭ ॥

૨૧૦૬ાર્થ

ભિચૂણ (ભિચ્વા)=ભેદીને.
તમં (તમઃ)=અંધકારને.
દીવો (દીપઃ)=દીપક, દીવો.
દેવ ! (દેવ !)=હે દેવ, હે ઇશ્વર !
પયસ્યે (પદાર્થાન્)=પદાર્થોને.
જનસ્ય (જનસ્ય)=મનુષ્યના.
પયસ્યે (પ્રકટયતિ)=પ્રકટ કરે છે.
તુહ (તવ)=તારે.

પુણ (પુનઃ)=પુનઃ.
વિચરીયં (વિપરીતં)=વિપરીત, ઉલ્લંઘન.
શૃણં (શ્વદં)=આ.
જગ (જગત્)=જગત્, દુનિયા.
શ્વદં (શ્વદં)=અદિતીય, અપૂર્વ.
દીવ (દીપઃ)=દીપક, દીવો.
જશ્વદીવસ્ય=જગત્તા અદિતીય દીપક.
નિષ્કલિઅં (નિષ્કલમ્)=શુદ્ધ.

૫૬ાર્થ

પ્રભુરૂપ દીપકની અપૂર્વતા-

"હે દેવ ! (અન્ય) દીપક અંધકારને ભેદીને મનુષ્યને (ઘટાદિક) પદાર્થો પ્રકટ કરે છે
અને જગત્ના અદિતીય દીપકરૂપ તારે આ (દીપક-કાર્ય) તો વિપરીત છે, (કેમકે તું તો
પ્રથમ ઉપદેશરૂપ કિરણ દ્વારા ભગ્ય જીવોને જીવાજીવાદિક પદાર્થોનો યોધ કરાવે છે અને
સાર પછી એ પ્રમાણે તેમને યથાર્થ જ્ઞાન કરાવી તેમના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો અંત
આણે છે)."—૩૭

साम्प्रतं भगवद्बचनस्यैव प्रभाषातिशयमाह—

मिच्छत्तविसपसुत्ता, सचेयणा जिण! न हुंति किं जीवा? ।

केणमि कमइ जइ कि-त्तिअं पि तुह वयणमन्तस्स ॥ ३८ ॥

[मिथ्यात्वविषयप्रसुप्ताः सचेतना जिन! न भवन्ति किं जीवाः? ।

कर्णयोः क्रामति यदि कियदपि तव वचनमश्रस्य ॥]

प्र० धृ०—मिच्छत्तत्ति । हे जिन!—जितरागद्वेष! अमी जीवाः—प्राणिनः सचेतनाः—सचेतसः समस्तहेयोपादेयादिविचारचातुरीधुरीणबुद्धयः किं न भवेयुरिति योगः । अथ कथममी प्रथमचेतसः (सचेतसः) सञ्जातास्तदाह—मिच्छत्तत्ति । तत्र मिथ्याऽवबोधो मिथ्या तस्य भावो मिथ्यात्वं तदेव सम्यग्बोधचैतन्यापहारकारित्वेन विषमिव विषं तेन प्रसुप्ता—विगलितसंवेदनाः यदि किं स्युः अत आह—कणमि सत्ति । यदि तेषां मिथ्यात्वविषयप्रसुप्तानां कणमि—कर्णे कमइ—क्रामति सञ्क्रामति, प्रविशतीति यावत् । किं तत्? तव प्रवचनं—द्वादशाङ्गीप्रवचनं तदेव रागादिगरलबलदलनकलितत्वेन मन्त्र इव मन्त्रस्तस्य किञ्चित् अं पि—कियन्मात्रमपि, पदमात्रमपीत्यर्थः । इयमत्र भावना—तावदेव देहिनो मिथ्यावासनावासितचेतसः कृत्याकृत्यविचारे विपरीयन्ति यावद् भगवदुपदेशमन्त्रस्य लेशोऽपि श्रुतियुगले न स्खलितः । प्रविष्टे तु श्रुतिपदं पदमात्रेऽपि भगवत्प्रवचनस्य कस्य नाम चित्तातीतनयस्येव भृशं (दुष्ट) चरित्रस्यापि । तस्यापि न सावद्यवासनाविगमेनोपशमरसः स्फुरति? । अथवाऽन्येऽपि विषयेगमूर्च्छया प्रसुप्ता भवन्ति तेषां कर्णे यदि गारुडशास्त्रप्रणीतसंस्फुरन्मन्त्रपदानां द्वित्राण्यक्षराणि प्रविशन्ति तदा तदैव ते सचेतनाः—चलनस्पन्दनादिचेष्टावन्तः के न सम्पद्यन्ते? अपि तु भवन्त्येव ॥ इति अष्टत्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३८ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्वाचो मन्त्रशक्तिविधानेन स्तवमाह—(मिच्छत्तत्ति) ।

गमनिका—हे जिन! मिथ्यात्वविषयप्रसुप्ताः—विपरीतार्थश्रद्धानगराघ्राताः सचेतनाः—चैतन्ययुक्ताः किं न भवन्ति?—न सम्पद्यन्ते? । अपि तु भवन्त्येवेत्यभिप्रायः । यदि किम्? यदि क्रामति—प्रविशति । किम्? यदिपि स्तोकमपि—किमपि । कस्य सम्बन्धि? त्वद्बचनमन्त्रस्य । किमुक्तं भवति? यथा विषेण व्याप्तोऽपि कश्चिज्जीवो विशिष्टमन्त्रेण निर्विषो भवति, तथा मिथ्यात्वव्याप्तोऽपि जीवो भगवद्बचनेन मिथ्यात्वरहितो भवति । इति परमार्थः ॥ ३८ ॥

શબ્દાર્થ

મિચ્છત (મિચ્છાત્વ)=મિથ્યાત્વ.

વિસ (વિષ)=વિષ, ઝેર.

પસુત (પ્રસુત)=મૂઢ ગયેલ, મૂઢાં પામેલા.

મિચ્છતવિસપસુતા=મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી મૂઢાં પામેલા.

સચેયના (સચેતનાઃ)=સચેતન, ચૈતન્યથી યુક્ત.

જિણ ! (જિન !)=હે તીર્થંકર !

ન (ન)=નહિ.

હુંતિ (સ્વન્તિ)=થાય છે.

કિં (કિમ્)=શું.

જીવા (જીવાઃ)=જીવો.

કલમ્મિ (કર્મે)=કર્મમાં, કાનમાં.

કમર (કામતિ)=પ્રવેશ કરે.

જર (ચરિ)=એ.

કિચિઅં (કિચત્)=કેટલુંક.

પિ (અપિ)=પણ.

તુહ (તવ)=તારા.

વચણ (વચન)=વચન, બોલ.

મંત (મન્)=મન્ત્ર.

વચણમંતસ્સ=વચનરૂપ મન્ત્રનું.

પદાર્થ

. પ્રભુના વચનનો પ્રભાવ—

“એ મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી મૂઢિત થયેલા જીવોના કર્ણમાં હે વીતરાગ ! તારા વચનરૂપ મન્ત્રનો કંઈક અંશ પણ પ્રવેશ કરે, તો (તેવા) જીવો (પણ) રોહિણીય ચૌર તથા ચિલાતીપુત્રની જેમ) શું સચેતન ન થાય ? ”—૩૮

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્યનું તાત્પર્ય—

એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે સર્પનું ઝેર ચડવાથી મૂઢાં પામેલા મનુષ્યોની મૂઢાં તેમના કર્ણમાં ગાડીકે—મન્ત્રના બે ત્રણ અક્ષર પડતાં જતી રહે છે અર્થાત્ તેઓ સચેતન બને છે. તો તેવીજ રીતે પ્રભુના વચનરૂપ અપૂર્વ ગાડીકે—મન્ત્રના બે ત્રણ અક્ષરો કે પદો કર્ણગોચર થતાં આનાદિ કાળના મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી વિવેકરૂપ ચૈતન્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવો પોતાનું અસલ ચૈતન્ય મેળવવા ભાવ્યશાળી થાય તેમાં કહેવુંજ શું ?

મન્ત્ર—

અન્ય દર્શનીયોની જેમ જૈનો પણ મન્ત્રમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે એ વાતનું જૈનાચાર્યોએ રચેલા અનુભવસિદ્ધ મંત્રદ્વાર્તિશિકા, યોગશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથો સમર્થન કરે છે. મન્ત્રને માનનારા તેમજ નહિ માનનારા એવા બંને વર્ગો આધુનિક સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મન્ત્ર એટલે અમુક અક્ષરોની અમુક પ્રકારની સંકલના. આવી સંકલનાથી વાતાવરણ ઉપર કોઈ વિશિષ્ટ અસર થાય છે, એવો એનો અર્થ કેટલાક કરે છે. મન્ત્રને માનનારા મનુષ્યો પોતાના પક્ષના પ્રત્યક્ષ સમર્થનાર્થે ગાડીકે મન્ત્રનું ઉદાહરણ રજુ કરે છે અને તેઓ કહે છે કે આ મન્ત્રનો એવો પ્રભાવ છે કે કરડીને નાસી ગયેલો સર્પ પણ મન્ત્રથી આકર્ષાઈને ગાડીકેને તાબે થાય છે.

૧ રોહિણીય ચૌરના જીવન-વૃત્તાન્તની અંગ્રેજીમાં મે આલેખેલી સ્થૂલ રૂપરેખા માટે જુઓ ન્યાય-કુસુમાંજલિ (પૃ ૧૦૫).

અપ્રલ ૧૫

જેમ આકર્ષણશીલ (negative) વિદ્યુત અને પ્રેરક (positive) વિદ્યુતના સમાગમથી તણખો (spark) ઉત્પન્ન થાય છે તેમ બૃહદ્ બૃહદ્ સ્વભાવવાળા અક્ષરોની યથાયોગ્ય રીતે સંકલના-ગુંથણી કરવાથી કોઇ અપૂર્વ શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એ તો બાણીતી વાત છે કે મહાપુ-રૂપોએ ઉચ્ચારેલા સામાન્ય શબ્દોમાં પણ અદ્ભુત સામર્થ્ય રહેલું છે, તો પછી અસુક ઉદ્દેશપૂર્વક વિશિષ્ટ વર્ણોની સંકલનાથી ચોજેલા પદોના સામર્થ્યની તો વાતજ શી? વળી આવા પદોના-મન્ત્ર-પદોના રચયિતા જેટલે અંશે સંયમ અને સત્યના પાલક હોય તેટલે અંશે તેમાં વિશિ-ષ્ટતા સંભવે છે. આથી કરીને મન્ત્રની ભાષામાં પરિવર્તન કરવામાં આવે અર્થાત્ તદ્ગત અર્થે અન્ય ભાષા દ્વારા રચુ કરવામાં આવે તો તે પરિવર્તન મન્ત્રની ગરજ સારી શકે નહિ.

આ સંબંધમાં વિશેષ ઊદાહરણ કરવાનું આ સ્થળ નહિ હોવાથી આ વિષય આટલેથી પડતો મૂકવામાં આવે તે પૂર્વે એટલું તો નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે જૈન શાસ્ત્રમાં પણ ઈ-પ્રણવ ધીજ, અને ઝર્હમ્ એ બેનો વિશેષતઃ સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

ઈ એને મન્ત્રશાસ્ત્રમાં પ્રણવ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. સર્વ મન્ત્રોમાં પ્રથમ પદ ભોગવનારો આ પ્રણવ સમસ્ત દર્શનીક અને તાન્ત્રિક શાસ્ત્રોમાં સમાનભાવે વ્યાપક છે. સર્વ વર્ણોની ઉત્પત્તિરૂપ, શબ્દ-સૃષ્ટિના ધીજરૂપ અને અનાદ્યન્ત ગુણયુક્ત સ્વરૂપવાળો એવો આ પ્રણવ સકામ ભક્તોને કામિત રૂળ અર્પણ કરે છે, જ્યારે નિષ્કામ ઉપાસકોને તો મોક્ષ સમર્પે છે. પરમેષ્ઠીનો વાચક. પરબ્રહ્મનો દ્યોતક, અનાહત નાદનો પ્રતિધોષ, અને જ્ઞાનરૂપ જ્યોતિના કેન્દ્ર-સ્થાનરૂપ આ પ્રણવ યોગિ-જનોનો આરાધ્ય વિષુ છે. કહું પણ છે કે—

• “ઐકારવિન્દુસંયુક્તં, નિત્યં ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।
કામવં મોક્ષવં ચૈવ, ઐકારાય નમો નમઃ ॥”

આ સંબંધમાં વિશેષ ઊદાહરણ જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ખંડ ૩, અંક ૧ પૃ ૧૦-૧૨) માં કરવામાં આવ્યો છે, વાસ્તે એના જિજ્ઞાસુએ તે દિશામાં પ્રયાણ કરવું. સાથે સાથે આ અન્યમાં ઝર્હમ્ ના સંબંધમાં પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ઝર્હમ્ ને મંત્રાધિરાજ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસુરિ પ્રાયઃ પોતાની પ્રત્યેક કૃતિના પ્રારં-ભમાં આઘ મંગળ તરીકે આનું સ્મરણ કરે છે. પ્રણવની જેમ આ મન્ત્રાધિરાજ પણ પરમેષ્ઠીનો વાચક છે; કેમકે એમાં પરમેષ્ઠીનું પરમ તત્ત્વ સમાયેલું છે. વળી આ પદમાંના અ, ર અને હ એ ત્રણ અક્ષરો વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહાદેવના પણ વાચક છે. એ વાતની નિમ્ન-લિખિત પદ્ય સાદી પૂરે છે:—

“અકારેણોચ્યતે વિષ્ણુ, રફે બ્રહ્મા વ્યવસ્થિતઃ ।

હકારેણ હરઃ પ્રોક-સવન્તે પરમં પદમ્ ॥”

સકળ શાસ્ત્રોના સારરૂપ પ્રણવ અને મન્ત્રાધિરાજની જેમ ધીજ પણ મન્ત્રાક્ષરો જૈન શાસ્ત્રમાં દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. જેમકે હ્રીં એ માયા-ધીજ, સ્વા એ પવન-ધીજ, હ્રા એ આ-કાશ-ધીજ છે, પરંતુ આ સંબંધમાં અત્ર વિચાર કરવો ઇષ્ટ નહિ હોવાથી આ પ્રકરણ આટલેથી પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

अधुना भगवत्समयस्यैव परसमयेभ्यो भङ्गान्तरेण गुरुतरं गौरवं आपादयन्नाह—

आयन्निआ खणञ्जं, पि पइं थिरं ते करंति अणुरायं ।

परसमया तहवि मणं, तुहसमयञ्चूण न हरंति ॥ ३९ ॥

[आकर्णिताः क्षणार्धमपि त्वयि स्थिरं ते कुर्वन्त्यनुरागम् ।

परसमयास्तथापि मनस्त्वत्समयज्ञानां न हरन्ति ॥]

प्र० वृ०—आयन्निअ स्ति । हे सकलश्रुतनिलय ! भगवन् ! परसमयास्तथापि त्वत्समय-
ज्ञानां मनो न हरन्तीति योगः । तत्र परे—कपिल-दक्ष-कणभक्षा-ऽक्षपाद-जैमिनिप्रभृत-
यस्तेषां समयाः—सिद्धान्ताः परसमयाः । ते—तव समयम्—आगमं जानन्ति—अवबुध्यन्ते
ते त्वत्समयज्ञास्तेषां मनः—चेतो न हरन्ति—न प्रीणन्ति, नावर्जयन्तीति यावत् । यदि पुनस्ते
त्वत्समयज्ञाः दे(दै)यतेषु प्रतिकूलभाषिणो भविष्यन्तीत्यत आह—आयन्निआ इत्या-
दि । ये परसमयाः क्षणः—कालविशेषस्तस्यार्थं तन्मात्रमपि कालमाकर्णिताः—श्रुतिपथमवतारि-
ताः पइं—त्वयि विषये थिरं—स्थिरं अनुयायिनं (रायं?) अनुरागम्—अन्तःप्रीतिविशेषं करंति—
कुर्वन्ति तहवि—तथापि एवं सत्यपि ते त्वत्समयज्ञानां मनो न हरन्ति ॥

ननु यस्यैव दर्शनस्य समयः श्रूयते तद्दे(दै)वते एव तच्छ्रोतुर्मनोऽनुरज्यते । इह तु
जैमिनिप्रमुखाणामागमाः श्रूयन्ते, मनस्तु धीतरागे दृढानुरागं भवति तत् कथमेतद् ? ।
उच्यते—यदि तेषु—तदागमेषु किमपि श्लोदक्षममुपश्रूयते तदा तत्प्रयोक्तृदे(दै)वतेषु श्रोतु-
श्चेतोऽवतरति । न च ते तथाविधाः; यतः श्रुतिमूलानि तावत् जैमिनिप्रभृतीनां शास्त्राणि,
श्रुतिगिरश्च ताभिरसमञ्जसभणितिभङ्गिभिर्वातूलप्रलपितान्यपि गलहस्तयन्ति । तथाहि—

“स्पर्शोऽमेध्यभुजां गवामघहरो वन्द्या विसंज्ञा द्रुमाः

स्वर्गश्छागवधाद् धिनोति च पितृन् विप्रोपभुक्ताशनम् ।

आसाश्छन्नपराः सुराः शिखिहुतं प्रीणाति देवान् हविः

स्फीतं फल्गु च वल्गु च श्रुतिगिरां को वेत्ति लीलायितम् ? ॥ १ ॥”

किञ्च—तेषां कुक्किनिवद्भनाटकानामिवान्यत् मुखेऽन्यस्मिन्बहणसन्धौ । तथाहि—एकैर्देव-
तानुरकैरेकसमयमार्गानुयायिभिस्तस्य सुकृतिभिः स्वेषु स्वेषु शास्त्रेष्वन्यदन्यदभिहितं तत्
तावत् कचिदेकत्र प्राणिप्राणपरित्राणमूलं धर्ममुपदिशता केनचिदेवमन्यधाधि यंनुत—

“यावन्ति पशुरोमाणि, पशुगात्रेषु भारत ! ।

तावद् वर्षसहस्राणि, कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥ १ ॥”

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३८)

पुनरन्येन केनचित् तदायमविज्ञावितेनैव स्वाभिप्रायेण क्वापीदमभिहितं, यदुत—

“यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः, स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य, तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ॥ १ ॥”

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३९)

तथा केनचित् क्वापि मांसाशनमपवदता दयालुनैवेदमुदीरितमभूत्—

‘मां स खादयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाह्वयहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वे, निरुक्तं मुनिरब्रवीत् ॥ १ ॥”

तथा पुनः केनचित् तदुक्तं युक्तमसूययैवापहस्तयता तत्समयप्रवीणेन क्वापि प्रोक्तम्—

“क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य, परोपहृतमेव वा”

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३२)

तदेवं प्रयोक्तृणां स्वेरप्रलापितया परस्परेण पौर्वापर्येण विरुद्धाः परसमयाः यथा यथा श्रूयन्ते तथा तथा स्थानेऽवस्थितार्थप्रयोक्तारि त्वयि वीतरागेऽनुरागवृद्धिं जनयन्तीत्येवं-विधाश्च ते कथं स्याच्छब्दलाञ्छितानेकान्तात्मकत्वन्मतप्रबलप्रतिभानां मनो हरन्ति ? । इति एकोनचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३९ ॥

हे० वि०—अधुना भगवत्समयस्थितिचित्तद्वहताप्रतिपादनद्वारेण स्तवमाह—(आय-
स्त्रिअ स्ति) ।

आकर्णिताः—श्रुताः क्षणार्धमपि—स्तोककालमपि त्वयि स्थिरं—निश्चलं कुर्वन्ति—विदध-
त्यनुरागं—बहुमानं ये परसमयाः—बौद्धादिसिद्धान्तास्तथापि मनः—चित्तं न हरन्ति—ना-
ह्लादयन्ति । केषामित्याह—त्वत्समयज्ञानां—भवत्सिद्धान्तवेदिनाम् । किमिति ? निश्चलचित्त-
त्वात् तेषाम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३९ ॥

१ मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ५५) तु यथा—

“मां स अक्षयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाह्वयहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं, प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

२ ‘अक्षयिता’ इति पाठः हारिभट्टीयाष्टके योगशास्त्र (प्र० ३, श्लो० २६) स्तोपज्ञवृत्तौ च ।

३ ‘मनुरब्रवीत्’ इति पाठो योगशास्त्र (प्र० ३, श्लो० २६) स्तोपज्ञवृत्तौ ।

४ उत्तरार्धं तु यथा—

“देवान् पितॄन् समम्यर्च्य खादन् मांसं न दुष्यति ।”

सम्पूर्णः श्लोको दृश्यते योगशास्त्र (प्र० ३, श्लो० ३१) स्तोपज्ञवृत्तौ ।

શબ્દાર્થ

આચક્ષિઆ (આકર્ષિતા)=સાંભળેલા.

ક્ષણ (ક્ષણ)=ક્ષણ, પળ.

અડધી (અર્ધ)=અડધી.

ક્ષણસ્થ=અડધી ક્ષણ.

પિ (અપિ)=પણ.

પઈ (ત્વયિ)=તારે વિષે.

ચિરં (સિચરં)=સ્થિર, દૃઢ.

તે (તે)=તેઓ.

કરંતિ (કુવંતિ)=કરે છે.

અનુરાયં (અનુરાગ)=અનુરાગને પ્રેમને.

પર (પર)=અન્ય.

સમય (સમય)=સિદ્ધાન્ત, આગમ.

પરસમયા=અન્યના આગમો.

તદ્વિ (તથાપિ)=તો પણ.

મળં (મળ)=મળને.

તુહ (ત્વત)=દ્વિતીય પુરુષનું એકવચન.

જુ (જ)=અણુકાર.

ત્વત્સમયજૂળ=તારા સિદ્ધાન્તને અણુનારાના.

તુહ (તવ)=તારા.

સમયજૂળ (સમયજ્ઞાના)=સિદ્ધાન્તને અણુનારાઓના.

જ (ન)=નહિ.

હરંતિ (હરંતિ)=હરે છે.

પદ્યાર્થ

જિન-સિદ્ધાન્તનું ગૌરવ—

“અન્ય (વૈશેષિક, નૈયાયિક, જૈમિનીય, સાંખ્ય, સૌગત પ્રમુખ)ના આગમો અડધી ક્ષણ સાંભળ્યા છતાં પણ તારે વિષેના અનુરાગ સ્થિર કરે છે અને તેમ થવાથી તારા સિદ્ધાન્તના અણુકારોનું ચિત્ત તે હરી (શક્તા) નથી (તે યોગ્યજ છે).”—૩૯

સ્પષ્ટીકરણ

સારાંશ—

આ પદ્યમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે જૈન દર્શનના રહસ્યનો અણુકાર જૈમિનીય પ્રમુખ આગમો અડધી ક્ષણ તો શું પણ કલાકોના કલાકો અને દિવસોના દિવસો સુધી એકાચ ચિત્તથી સાંભળે તોપણ તેનો જૈન શાસન પ્રત્યેનો પ્રેમ અદ્વંદ્ય પણ ઓછો થાય તેમ નથી. કેમકે અન્ય દર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધતાદિક અનેક દોષો તેની નજરે પડતાં તેના ઉપર તેની પ્રીતિ થાયજ કેમ ?

વાઈહિં પરિગ્ગહિઆ, કરંતિ વિમુહં સ્વળેણ પઢિવક્ત્વં ।

તુજ્ઞ નયા નાહ ! મહાગય વ અમ્નુજ્ઞસંલગ્ના ॥ ૪૦ ॥

[વૌદિભિઃ પરિગૃહીતાઃ કુર્વન્તિ વિમુક્તં ક્ષણેન પ્રતિપક્ષમ્ ।

તવ નયા નાથ ! મહાગજા હવાન્યોન્યસંલગ્નાઃ ॥]

પ્ર૦ ૪૦—વાઈહિં તિ । હે વિહિતદુર્દાન્તકુતીર્થિસાર્થપુમર્થ ! નાથ ! તવ સમ્મન્ધિનો

૧ ‘કુર્વન્તિ’ હિતિ પાઠો હિતિકારમતે । ૨ ‘વાચિભિઃ’ હિતિ અર્થાન્તરે ।

नयाः क्षणेन विपक्षं विमुखं करन्ति—कुर्वन्तीति योगः । तेन नीयते—गम्यते प्रमाणप्रतिपक्षस्य वस्तुनो घटादेर्विषयीक्रियते तदितरांशानपेक्षेण येन परामर्शविशेषेण प्रतिपक्षुरभिप्रायविशेषेणांशः सदादिमयः स च व्यासतोऽनेकविकल्पः, समासतो द्वेधा—द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । द्रव्यमेव वस्तु, न पर्यायाः, तेषां तन्मतेनावस्तुत्वात् । अत एव द्रव्याण्यर्थोऽस्येति द्रव्यार्थिकोऽयमुच्यते । पर्यायनयस्य तु पर्याया एव वस्तु, न द्रव्यं, तस्य तन्मतेनावस्तुत्वात् । अत एव पर्याया अर्थोऽस्येति पर्यायार्थिकोऽसावुच्यते । यदाहुः परमर्षयः—

“तित्थयरवयणसंगहसविसेसपत्थारमूलवायरणी ।

दवद्विओ अ पज्जवणओ असेसा विगप्पा सि ॥ १ ॥”

—सम्मत्तितकं (गा० ३)

तत्र द्रव्यार्थिकस्त्रिधा—नैगमः, सङ्ग्रहो, व्यवहारश्च । तत्र नैके गमा—अवबोधमार्गा यस्य स निपातनाज्ञैगमः । तथा अशेषविशेषरहितं सत्त्वद्रव्यत्वादिकं सामान्यमात्रं यः सङ्गृह्णाति स सङ्ग्रहः । तथा सङ्गृहीतान् सत्त्वद्रव्यादीनर्थान् विधाय न तु निषिध्य यः परामर्शविशेषस्तानेव विभजते स व्यवहारः । द्वितीयः पर्यायार्थिकः पुनश्चतुर्धा—ऋजुसूत्रः, शब्दः, समभिरूढः, एवम्भूतश्च । तत्र ऋजु—अतीतानागतकालक्षणकौटिल्यवैकल्यात् प्राञ्जलं सूत्रयति योऽभिप्रायः स ऋजुसूत्रः । तथा काल-कारक-लिङ्ग-सङ्ख्या-पुरुषो-पसर्गभेदेन ध्वने-रर्थभेदो यः प्रतिपद्यते स शब्दः । तथा पर्यायशब्देषु व्युत्पत्तिभेदेन भिन्नमर्थं यः समभिरोहति स समभिरूढः । तथा यः शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं (शब्दं) वाऽनन्यत्वेनाभ्युपगच्छति स एवम्भूतः । एवमस्मी सर्वेऽपि समुदिता नैगमादयः सप्त महानया येषामेकैकस्यैकैकं शतमनुगामिनां नयानाम् । इह वचननिर्णयप्रस्तावे बहु वक्तव्यं तच्च ग्रन्थ-गौरवभीरुभिर्नादृतम् । तत एते त्वत्प्रवचनान्तःपातिनो नयाः क्षणात् विपक्षवैमुख्यमारचयन्ति । किंविशिष्टाः सन्तः ? वाईहिं ति—यादिभिः परिगृहीताः सहजनजिप्रज्ञाऽवज्ञात-वाचस्पतिमतिविभवैस्तथाविधाद्भुतवादलब्धिसम्पन्नैर्वादिभिः परिगृहीताः स्वपक्ष[विपक्ष]स्थापनेन परपक्ष[विपक्ष]विक्षेपाय प्रयुक्ताः । एवंविधाश्च ते किं कुर्वन्तीति अत आह—कुणन्ति विमुहं ति प्रतिपक्षं साङ्ख्य-सौगतादिकुतीर्थिसार्थं क्षणेन—अपेक्षेण विमुहं—विमुखं विगलित-प्रतिभाप्राग्भारत्वेन वादकथापराङ्मुखं कुणन्ति—कुर्वन्ति । पुनः किंविशिष्टास्ते नयाः ? अबुद्धसंलग्ना—अन्योन्यसंलग्नाः, परस्परं कार्यकरणप्रवीणाः । अन्योन्यनिरपेक्षत्वे तु तेषां दुर्नयत्वमेव स्यात् । यदुक्तं परमर्षिभिः—

१ भाषार्थवर्षकोसिद्धसेनदिवाकराः ।

२ छाया—

तीर्थकरवचनसङ्ग्रहसविशेषप्रकारमूलव्याकरणी ।

द्रव्यास्तिकस्य पर्ययमयस्य अशेषा विकल्पाः ॥

“दोहि वि नपहि नीअं सत्थमुल्लएण तहवि मिच्छत्तं ।

अं सविसयप्पहाणत्तणेण अल्लुत्तनिरवित्त्वं ॥ १ ॥” ति

—विशेषावश्यके (गा० २१९५)

अत्रोपमायाह—नयाः क इव ? महागय इव महागजा इव भद्रजातीयत्वेन मद-
मन्थरगमनाः सांयुगीनाः प्रधानदन्तिन इव, तथा विधत्ते विपक्षप्रतिपन्थिनामनीकमेकहे-
लया प्रवृत्ताः क्षणेन हतविग्रहमेव पश्चान्मुखं विक्षिपन्ति । किंविशिष्टाः सन्तः ? वाईहिं ति
वाजिभिः—तुरङ्गमैः परिगृहीताः—कृतपरिक्षेपाः । विधीयते हि समितिभूमिषु मत्तानां
गजानां तथाविधातिगूढाभिमर्मा(?)प्रहारपरिहारतुरङ्गमपूरैः परिक्षेपः । इति चत्वारिंशत्तम-
गाथार्थः ॥ ४० ॥

हे० वि०—इदानीं नयप्रभावप्रतिपादनद्वारेण स्तवमाह—(वाईहिं ति) ।

हे नाथ ! तव नयाः नैगम१सङ्ग्रह२व्यवहार३ऋजुसूत्र४शब्द५समभिरूढ६एवम्भूत७-
रूपाः क्षणेन—स्तोककालेन कुर्वन्ति विमुखं—पराङ्मुखं प्रतिपक्षं—विपक्षं, नयवादात्मोघे-
र्तुरवगाहत्वात् । क इवेत्याह—महागजा इव—प्रधानद्विपा इव । किंविधा नयाः ? किंविधा
महागजाः इति श्लेषमाह—वादिभिः—वचनकुशलैः परिगृहीताः—परिवारिताः, महाग-
जास्तु वाजिभिः—तुरङ्गमैः, तथाऽन्योन्यसंलग्नाः—परस्परं मिलिताः, मिथः सापेक्षा इत्यर्थः ।
अयमत्र भावार्थः—कैश्चित् कुवासनाग्रहग्रस्तैरयःशलाकाकल्पा नया अभ्युपगताः । जैनैश्च
पुनः सर्वनयसमूहमयं जिनमतमिति प्रतिपन्नम् । तस्मात् युक्तमन्योन्यसंलग्ना इति विशेष-
णमिति । साम्प्रतं प्रसङ्गागतमिति सङ्क्षिप्तरुचिबिनेयानुग्रहाय लेशतो नयस्वरूपमुपवर्णयामः ।
तत्रानन्तधर्मात्मकं वस्तु स्वमतविशिष्टं नयन्ति—गोचरयन्ति संवेदनं समारोपयन्ति इति
नयाः, वस्त्वेकदेशपरामर्श इत्यर्थः । तथा चोक्तं (श्रीसिद्धसेनदिवाकरैः)—

“एकदेशविशिष्टोऽर्थो, नयस्य विषयो मतः”

—न्यायावतार (श्लो० २९)

इति । ते च अनन्तधर्माध्यासितत्वात् वस्तुनोऽनन्ताः । तथापि सर्वत्र प्रसिद्धत्वात् सप्त भेदा
वर्णयन्ते, अन्येषां तेष्वेवान्तर्भावात् । तत्रापि चत्वारोऽर्थसमर्थकाः त्रयश्च शब्दद्वारकाः
इति । साम्प्रतं एकैकमतमुपवर्णयामि(मः) । नैगमास्त्वावत् विचार्यन्ते । निगम्यन्ते—विविक्तं
परिच्छिद्यन्ते इति निगमाः घटादयोऽर्थास्तेषु भवो नैगम इति । अयं हि सत्तालक्षणमाह

१ छाया—

द्राम्यामपि मयाम्यां नीतं शास्त्रमुल्लेकेन तथापि सिध्त्वावत् ।

यत् स्वविषयप्रधानत्वेन अन्योन्यनिरपेक्षम् ॥

२ ‘मतङ्गजानां’ इत्यपि पाठः ।

सामान्यमवान्तरसामान्यानि च द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादीनि । तथा अन्त्यविशेषानसाधारणरूपलक्षणानवान्तरविशेषांश्च घटादीन् अभिप्रैतीति नैगमयति ॥ छ ॥

अधुना सङ्गहाकृतमुपवर्णयामि—तत्र सङ्गहातीति समस्तविशेषप्रतिक्षेपद्वारेण सामान्यरूपतया सकलं वस्तुवति सङ्गृहः । अयं हि सत्तालक्षणं महासामान्यं समर्थयति, न स्तम्भे-भङ्गुन्माभोरुहादीन् विशेषानिति सङ्ग्रहः ॥ छ ॥

साम्प्रतं व्यवहाराभिप्राय उच्यते—व्यवह्रियते लौकिकैरेनेनाभिप्रायेणेति व्यवहारः । अयं तु मन्यते यदेव लोकव्यवहारपथमवतरति जलाद्याहरणसमर्थं घटादिकं तदेव पारमार्थिकं वस्तु, न सामान्यं अन्त्यविशेषा वा पारमार्थिका इति व्यवहारः ॥ छ ॥

साम्प्रतं ऋजुसूत्राभिप्रायः कथ्यते—तत्र अतीतस्य विनष्टत्वात् अनागतस्य अलब्धात्मलाभत्वात् खरविषाणादिभ्योऽवशिष्यमाणतया नार्थक्रियानिवर्तनक्षमत्वमर्थक्रियाक्षमं च वस्तु तदभावात् तयोर्न वस्तुत्वं (इति) ऋजुसूत्रः । तदिदमर्थस्वरूपनिरूपण निपुणानां मतमुपवर्णितम् ।

अधुना शब्दद्वारकाणां मतमुपवर्ण्यते । इदं साधारणमाकूतं यदुत शब्द एव परमार्थः, नार्थः, तस्य तत्प्रतीती प्रतीयमानत्वात् स्वरूपवदिति ॥ छ ॥

साम्प्रतं प्रत्येकमतं कथ्यते—तत्र शब्दयते—आह्वयते अनेनाभिप्रायेणार्थः इति शब्दः । अयं हि मन्यते रुढितो यावन्तो ध्वनयः कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्तन्ते यथा इन्द्र-शक्र-पुरन्दरादयस्तेषामपि एकोऽर्थो वाच्य इति ॥ छ ॥

साम्प्रतं समभिरूढमतमुच्यते—सम्—एकीभावेन ह्युत्पत्तिनिमित्तमास्कन्दयति शब्दप्रवृत्तौ योऽभिप्रायः स समभिरूढः । अयं हि पर्यायशब्दानां प्रतिविभक्तमेवार्थमभिगम्यते । तद्यथा—इन्द्रनादिन्द्रः, शक्रनात् शक्रः, पूर्दारयतीति पुरन्दरः ॥ छ ॥

साम्प्रतं एवम्भूताभिप्रायः प्रतिपाद्यते । तत्र एवंशब्दः प्रकारवचनः, ततश्चैवम्—यथा व्युत्पादितस्तं प्रकारं भूतः—प्राप्तो योऽभिप्रायः स एवम्भूतः । अयं हि यस्मिन्नर्थे शब्दो व्युत्पाद्यते स व्युत्पत्तिनिमित्तमर्थो यदैव विवर्तते तदैव तं शब्दं प्रवर्तमानमभिप्रैति, न सामान्येन । यथोदकाद्याहरणवेलायां योषिदादिमस्तकारूढो विशिष्टचेष्टावानेव घटोऽभिधीयते, न शेषः, घटशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तशून्यत्वात् पटादिबदिति ॥ छ ॥

एतावभिप्रेत्य धर्मं समर्थयन्तः । शेषधर्मस्वीकारतिरस्कारपरिहारद्वारेण प्रवर्तमाना नया भण्यन्ते । यदा तु सावधारणाः सन्तः वस्तु समर्थयन्ति तदा दुर्णयतां भजन्ते । दुर्णयत्वं च यथा भवति तथा ग्रन्थगौरवभयादस्माभिर्नोच्यते ग्रन्थान्तराद् विज्ञेयमिति कृतं विस्तरं । प्रकृतं प्रस्तुतम् ॥ ४० ॥

સીધાંશ

વાઈદિ (વાલિમિ)=વાદીઓથી.
વાઈદિ (વાલિમિ)=બોડાઓથી.
પરિગ્રહિતા (પરિગ્રહીતા)=સ્વીકારાયેલા.
કરંતિ (કરંતિ)=કરે છે.
વિમુદ્ધં (વિમુદ્ધં)=વિમુખ.
સ્વયેષ (સ્વયેષ)=સ્વયં, પળમાં.
પદ્ધિવક્ષ્ણં (પ્રતિવક્ષ્ણં)=પ્રતિપક્ષને, શત્રુને.
તુલ્લ (તલ)=તારા.
નવા (નવા)=નવો.

નાથ ! (નાથ !)=હે નાથ !
મહ (મહત્)=મોટો.
ગય (ગજ)=હાથી.
મહાગય=મોટા હાથીઓ.
હ (હવ)=એમ.
અણુજ્ઞ (અન્યોન્ય)=પરસ્પર.
સંલગ્ન (સંલગ્ન)=બોડાયેલ.
અણુજ્ઞસંલગ્ન=પરસ્પર બોડાયેલા.

પદ્યાર્થ

જેન નયોની પ્રભુતા—

“હે નાથ ! ઘોડાઓથી વીંટળાયેલા તથા પરસ્પર મળી ગયેલા એવા મોટા હાથીઓ જેમ (શત્રુના સૈન્યને રણ-ક્ષેત્રમાંથી પાછું હટાવે છે તેમ અતિશય ચતુર અને વળી વાદ-લબ્ધિથી અલંકૃત એવા) વાદીઓએ (પોતાના પક્ષના મણ્ડનને માટે અને પ્રતિપક્ષના ખણ્ડનને માટે) સ્વીકારેલા તેમજ ‘પરસ્પર સંગત એવા તારા નયો પ્રતિપક્ષને એક ક્ષણમાં (વાદ-વિવાદના ક્ષેત્રથી) વિમુખ કરે છે.”—૪૦

૧ આ વિશેષણથી વિશિષ્ટ નયોજ ‘મુનય’ છે એમ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે; નહિ તો એ નયો પોતાના મર્યાદા-ક્ષેત્રની બહાર જઈ એક બીજાને ઉતારી પાડવા પ્રયત્ન કરે તો તે ‘દુર્નય’ બની જાય છે. કહેવાની મનઃબળ એ છે કે પરસ્પર સાપેક્ષ નયો ‘મુનય’ છે, જ્યારે પરસ્પર નિરપેક્ષ નયો તે ‘દુર્નય’ છે. આ વાતનું શ્રીરત્નપ્રભસૂરિકૃત સ્તુતિ-દ્વાત્રિશિકાનું નિમ્ન-લિખિત પણ સમર્થન કરે છે:—

“મહો વિત્રં વિત્રં તલ ચરિતમેતમ્સુનિવતે !

જ્ઞકીવાનામેષાં વિવિષવિષયવાસિવક્ષિનામ્ ।

વિપક્ષાપેક્ષાનાં કથયસિ નવાનાં મુનયતાં

વિપક્ષસેષુનાં પુનરિહ વિમો ! કુલ્લવત્તામ્ ॥”

પંચાશત્માંનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે:—

“ભિઃશેષાશ્વજ્ઞાં પ્રમાણવિષયીમૂયં સમાસેદુષાં

વસ્તુનાં નિયમાંશકરણપરાઃ સપ્ત શ્રુતા મજ્જિનઃ ।

ઔવાસીમ્યપરાયણાસ્તદપરે વાંશે મહેવુર્નવા—

એવેકાન્તકલ્પકલ્પકલુપાલો સ્વુક્ષ્ઠા દુર્નવાઃ ॥”

પરંતુ આ ઉપરથી નય અને દુર્નય એ બે હોય એવું સૂચન થાય છે. વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રકારની હોય એમ કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિના નીચે મુજબના ઉદગાર ઉપરથી જણાય છે એટલુંજ નહિ પણ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિ પણ એને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે:—

“સવેષ સત્ સ્વાત્ સવિતિ ત્રિષાડર્થો મીચેત દુર્નૌતિનવપ્રમાણેઃ”

—અન્યયોગ્યવચ્છેદિકા દ્વાત્રિશિકા શ્લો. ૨૮

આથી કરીને શ્રીમહાથગિરિસૂરિ “નયો દુર્નયઃ સુવચએતિ દૈગમ્બરા વ્યવસ્થા, ન સ્વસ્થાકમ્, નયદુર્નયયો-રવાંવિશેષાત્” કહાદિ બે ઉદ્દેશ કરે છે તે કઇ અપેક્ષા અનુસાર થટે છે તે વિદ્વાનોએ વિચારી એવા એવું છે.

સ્પષ્ટીકરણ

નય-પર્યાલોચન—

પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નિર્ણાયક શક્તિ અને આહુક શક્તિની મુખ્યતા રહેલી છે. નિર્ણાયક શક્તિ પદાર્થના નિર્ણયો તરફ ધ્યાન આપે છે, જ્યારે આહુક શક્તિ એ નિર્ણયોને ક્રમશઃ વ્યવહારરૂપે આપવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ શક્તિઓને શાસ્ત્રકારો અનુક્રમે ‘પ્રમાણ’ અને ‘નય’ એવા નામથી સંજોધે છે. આ બંને જ્ઞાનનાં એક જાતનાં રૂપાંતરો છે, છતાં એ બંનેમાં ભિન્નતા છે. જેમકે પ્રમાણ નિરપેક્ષ છે, જ્યારે નય સાપેક્ષ છે; અર્થાત્ પ્રમાણ પોતાના સામર્થ્યથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે, જ્યારે નયને તો પોતાના અચ્ચાવ માટે પ્રમાણનો આશ્રય લેવો પડે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રમાણ વસ્તુ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે, જ્યારે નય તો પ્રમાણે કહેલા નિર્ણય ઉપર ઇવે છે. એનું કારણ એ છે કે નયરૂપે ગણવા લાયક કોઈ પણ આશય-અભિપ્રાય-વિચાર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે અન્ય કોઈ પ્રમાણથી બાધિત નજ હોવો જોઈએ. અમુક વિચાર અજ્ઞાન્ત છે, અસંદ્ધિ છે, નિર્દોષ છે એવી પ્રતીતિ પ્રમાણ દ્વારા થાય ત્યાર પછીજ તે વિચાર નયસમિતિનો સભ્ય બની શકે છે. આ પ્રમાણે નયસમિતિના સભ્ય બનેલા વિચારે પોતાનાથી ભિન્ન કે વિરૂદ્ધ વિચાર સાથે જપાજપી ન કરવી જોઈએ, તેના તરફ ઉઠાસીન રહી પોતાનું કાર્ય બજાવવું જોઈએ. આ પ્રમાણેનું વર્તન નહિ રાખે તો તેને નયસમિતિ પોતાના સંઘ બહાર મૂકે છે અને તેને ‘નયાભાસ’ એવા નામથી ઓળખાવે છે.

આ ઉપરથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુમાંના કોઈ અમુક ધર્મને ઉદ્દેશીને જે યથાર્થ અભિપ્રાય આપવામાં આવે તે ‘નય’ કહેવાય છે, જ્યારે અન્ય ધર્મો તરફ ઉઠાસીનતા ધારણ ન કરતાં તેનું ખરડન કરવા પ્રવૃત્ત થતો અભિપ્રાય તે ‘નયાભાસ’ છે. આથી પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તે પોતાની મહત્તા ગુમાવી બેસે, એ દેખીતી વાત છે.

નય-જ્ઞાન એ દ્રવ્યાનુયોગી કુંચી છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો દ્રવ્યાનુયોગનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રકટ કરનારી એ બારાખડી છે, કેમકે એની સહાયતાથી વિકટમાં વિકટ પ્રશ્ન પણ સુંદર અને સચોટ રીતે ઉકેલી શકાય છે. આનાથી જગતના સમસ્ત વિચારો તેમજ તેની પ્રવૃત્તિઓ-અરે સમાજ કે વ્યક્તિગત બંધારણના પાયાઓનો પણ વાસ્તવિક બોધ થાય છે. આથી તો નયને ઉદ્દેશીને અન્યાન્ય જૈનાચાર્યોએ અનેક પ્રોઢ ગ્રન્થો રચ્યા છે. મેં પણ યથામતિ એની સ્થૂલ રૂપરેખા ન્યાયકુસુમાંજલિના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૬૫-૧૭૨, ૨૨૪-૨૨૮) માં આલેખી છે.

આ વિષયના ગૌરવ તરફ લક્ષ્ય આપતાં તેમજ ટીકાકારનો આશય થોડે ઘણે અંશે સમજાવવા માટે કરેલો પ્રયાસ અનાવશ્યક નહિ ગણાય એમ માની નીચે સુજળની હકીકત રજૂ કરવામાં આવે છે:—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ નય એ અભિપ્રાય-વિશેષ યાને એક પ્રકારનું અપેક્ષા-જ્ઞાન હોવાથી એની સંખ્યા અગણિત હોવી જોઈએ એવો સહજ ભાસ થાય છે. ખરેખર, વસ્તુ-સ્થિતિ પણ તેમજ છે, કેમકે એ વાતની સ્પષ્ટતા-તર્કના તૃતીય કાણડી નિષ્પ-લિખિત ઠગમી ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“જાવહયા વયજપદા તાવહયા જેવ હુતિ નયવાયા”

અર્થાત્ જેટલા વચન-માર્ગ છે તેટલા નય-વાદો છે.

આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ કુશાગ્રમતિ જૈનાચાર્યોએ આ ગણનાતીત નયોના સમૂહને માત્ર સાત નયોમાંજ વિભક્ત કર્યો છે. આ વહેંચણી પણ વળી એવી અનુપમ રીતે કરી છે કે જગતના કોઈ પણ વિચારનો આમાં સમાવેશ થવો બાકી રહેતો નથી.

અત્ર એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે શબ્દ-સમુદાયની વિશાળતાને લઈને શબ્દ-જ્ઞાન પણ થવું મુશ્કેલ છે તો અપેક્ષા-જ્ઞાનની વાતજ શી? આનું સમાધાન એ છે કે એક તો વૈયાકરણ્યોએ આ શબ્દ-સમુદાયના નામ, સર્વનામ ઇત્યાદિ ભેદો પાડી સરલતા કરી આપી છે અને બીજું અભ્યાસ-પરિચય દ્વારા તે શબ્દ-જ્ઞાન પણ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તો એવી રીતે સુયોગ્ય અભ્યાસ-મનન કરવાથી કયો અભિપ્રાય કયા નયને અવલંબીને આપવામાં આવ્યો છે તે જાણવામાં ધારવા જેટલી મુશ્કેલી નથી.

પ્રાપ્ત કરવું, લઈ જવું એ અર્થ સૂચક ની ધાતુ ઉપરથી 'નય' શબ્દ બનેલો છે. એનાં 'પ્રાપક', 'કારક' 'સાધક', 'નિવર્તક', 'નિર્ભાસક', 'ઉપલંબક', 'વ્યંજક' ઇત્યાદિ 'નામાંતર' છે એ વાત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૧, સૂં ૩૫)ના બાપ્ય ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આ પ્રાપક વિગેરેનાં લક્ષણોના સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન ન કરતાં તેના જિજ્ઞાસુને ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિકૃત નયરહસ્ય-પ્રકરણુ ભોવા ભલામણ કરવામાં આવે છે.

નયના જે સુખ્ય સાત ભેદો પાડવામાં આવે છે તે તરફ હવે ઉડતી નજર ફેંકીએ.

(૧) નૈગમ નય વસ્તુગત સામાન્ય તેમજ વિશેષ ધર્મો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આના જૂદી જૂદી રીતે ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે. (જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું ૨૦ સું પૃષ્ઠ) આ નય તરફ નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શનની અનુચિત પ્રીતિ છે^૧ અર્થાત્ આ નયની સુવ્યવસ્થિત મર્યાદાનું તે દર્શનમાં ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું છે એવું જૈન શાસ્ત્રકારોનું કથન છે.

(૨) સંયેહ નય વસ્તુમાં રહેલી વિશેષતા તરફ ઉઠાસીને રહી તદ્દગત સામાન્યતા તરફ દિશિ-પાત કરે છે. સાંખ્ય દર્શન તેમજ અદ્વૈતવાદની ઉત્પત્તિ આ નય તરફના અભિ-ટિત મોહને આભારી છે.^૨

૧ પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર-મેળવી આપનાર. ૨ જ્ઞાન પદાર્થનો જોધ કરાવનાર. ૩ પદાર્થના નિર્ણયને સાધનાર. ૪ પદાર્થગત જોધનો નિષ્પાદક. ૫ પદાર્થનો ભાસ કરાવનાર. ૬ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ-પ્રાપ્તિ કરાવનાર. ૭ પદાર્થને વ્યક્ત-સ્ફુટ કરનાર. ૮ નયના સ્વભાવને અનુરૂપ-અર્થસૂચક-અન્વર્થ એવાં આ નામો છે.

૬-૧૦ સામાન્યગ્રાહી સંયેહ નયમાંથી નૈયાયિક દર્શન અને વિશેષગ્રાહી વ્યવહાર નયમાંથી વૈશેષિક દર્શન ઉદ્ભવ્યાં છે, એમ મતાન્તર છે. શુદ્ધ સંયેહ નયમાંથી બ્રહ્મવાદિ દર્શન અને અશુદ્ધ વ્યવહાર નયમાંથી સંખ્યદર્શન ઉત્પન્ન થયાં છે એવો એક મત છે, બ્યારે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિકૃત નમસ્કાર-નિર્યુક્તિમાં તો નૈગમ નયમાંથી સંખ્યદર્શનની પ્રવૃત્તિ થઇ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ સંબંધમાં (નયરહસ્ય, નયપ્રદીપ, જૈનતર્કભાષા વગેરેના કર્તા) ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજય-ગણિકા ઉદ્દેશો મનન કરવા ભેવા છે. તેઓ નયોપદેશમાં કહે છે કે—

“જાતં દ્રવ્યાસ્તિકાચ્છુદાદ્, વર્ણનં બ્રહ્મવાદિજાદ્ ।

તત્રેકે શબ્દસન્માત્રં, ચિત્તસન્માત્રં વરે જગુઃ ॥ ૧૦૧ ॥

- (૩) વ્યવહાર નય વિશેષતા તરફ લક્ષ્ય રાખે છે. લોક વ્યવહાર આ નયનું કાર્ય-ક્ષેત્ર છે. એના અધ્યયાર્થે સેવનથી ચાવીકે દર્શન ઉદ્ભવે છે.
- (૪) શ્રદ્ધાસૂત્ર નય વર્તમાન કાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ પર્યાયો તરફ ધ્યાન આપે છે. આની સત્તાના દુરૂપયોગરૂપે 'સૌત્રાન્તિક ઔદ્ધ દર્શન છે.'
- (૫) શબ્દ નય પ્રવૃત્તિ લૌકિક સંકેતો ઉપરજ નિર્ભર છે. એ પર્યાયોની ભિન્નતા તરફ ધ્યાન આપતો નથી. અન્યાન્ય શબ્દોવડે સૂચ્ય વાતા વાચ્યાર્થને એકજ પદાર્થરૂપે તે સ્વીકારે છે. આનું અનુચિત સેવન વૈજ્ઞાનિક દર્શનમાં નજરે પડે છે.

અણુવાદ વ્યવહારાભ્યાસ, તતોન્મૂલ સામ્યવર્ણનમ્ ।
 ચેતનાચેતનમ્ભ્યા-નન્સપર્યોવર્ણનમ્ ॥ ૧૧૦ ॥
 અણ્વેતન્મતોન્વ્યાભ્યા, નિર્ણયો નિર્ણયો વિદ્યુઃ ।
 અણ્વાસાદ વ્યવહારમ્, અણ્વાદેઽપિ સમ્મતઃ ॥ ૧૧૧ ॥
 પ્રત્યુત્તરમ્ભિ કર્તૃત્વં, સામ્યભ્યાનાં પ્રાતિભાસિકમ્ ।
 વેદાન્તિનાં ત્વનિર્ણયં, મતં તદ્ વ્યાવહારિકમ્ ॥ ૧૧૨ ॥
 અણ્વત્ત્વપક્ષમ્, નિર્ણયો નૈગમે શ્રુતઃ ।
 નેતિ વેદાન્તિસામ્યોત્તયોઃ, સમ્યગ્વ્યવહારતા ॥ ૧૧૩ ॥
 તથાનુપનિષદ્દિઃ, સ્પષ્ટિવાદાભિકા પરા ।
 તર્કા સ્વરોપમે વિદ્યે, વ્યવહારકલોઽપિ મ ॥ ૧૧૪ ॥
 સામ્યવ્યાપ્તિઃ ચ તત્ત્વમ-વ્યવસ્થા વ્યવહારકૃત્ ।
 હ્યેતાવદ્ પુરસ્કૃત્ય, વિવેકઃ સમ્મતાવયમ્ ॥ ૧૧૫ ॥
 હેતુમત્ત્વ કલ્યાપિ, શુદ્ધોક્ત્યુદ્ધો ન નૈગમઃ ।
 અન્તર્ભાવો વતસત્ય, સમ્યગ્-વ્યવહારયોઃ ॥ ૧૧૬ ॥
 દ્વાભ્યાં નવાભ્યામ્પ્રકીર્ત્ય-મપિ શાકં કળાશિના ।
 અભ્યોન્વનિરપેક્ષભ્યાન્-મિષ્ટાત્વં સ્વમતાપ્રદાવ્ ॥ ૧૧૭ ॥
 સ્વતત્ત્વમ્ભિકાસામાન્ય-પ્રદા વેઽન્ત નુ નૈગમે ।
 બૌદ્ધવ્યવસમયોપરિ શ્રૂતદે, તત્ત્વ યદ્દિ ॥ ૧૧૮ ॥”

૧ સૌત્રાન્તિક એ ઔદ્ધ સંપ્રદાયના આર ક્ષિરકાઓ પૈકી એક છે. એનું તેમજ બીજા ત્રણ ક્ષિરકાઓનું સ્વરૂપ નિમ્ન-લિખિત પદમાં દુષ્ટિ-ગોચર થાય છે:—

“અર્થો જ્ઞાનસમન્વિતો મતિમતા વૈમાયિકોષ્યવે
 પ્રત્યક્ષો મદિ બાહ્યવસ્તુવિસરઃ સૌત્રાન્તિકૈરાશ્રિતઃ ।
 યોગાચારમતાનુગૈરભિમતા સાકારબુદ્ધિઃ પરા
 મન્વન્તે વત મન્વમાઃ કૃતચિત્તઃ સ્વષ્ટાં પરાં સંવિદ્મ્ ॥”

આ પદ નૈયૌપદેશની શ્રીભાગવતપ્રકાશનિરૂપિત અવ્યુત્તરિમાં છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ શ્રીહરિભદ્રસૂત્રિકૃત પદ્ધર્શનસમુચ્ચયની શ્રીગુણરત્નસૂત્રિએ રચેલી તર્કરહસ્યદીપિકા નામની વૃત્તિના પ્રથમ અધિકારના અન્તમાં પણ છે; પરંતુ તેના યૂગ કર્તા કોણ છે તે મારા બહુવામાં નથી.

૨ આ તેમજ હવે પછીના ત્રણ ઉદ્ધેષો નૈયૌપદેશના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકના આધારે કરવામાં આવ્યા છે:—

“અણુવાદાદિતઃ સૌત્રાન્તિક-વૈમાયિકૌ કલાવ્ ।
 અણુવદ્ સૌગતા યોગાચાર-નામ્યભિકામિતિ ॥ ૧૧૯ ॥”

(૬) સમભિદ્ધ નય પર્યાયની ભિન્નતાથી અર્થમાં ભિન્નતા માને છે. કેમકે એ લૌકિક સંકેતો ઉપશંત વ્યુત્પત્તિ તરફ પશુ લક્ષ્ય આપે છે. અર્થાત્ આ નય શબ્દો દ્વારા અર્થોનો બોધ મેળવતી વેળા લૌકિક સંકેત અને શબ્દ વાચ્યભાવ એ બંને તરફ નજર રાખે છે. આના તરફ અયોગ્ય મોહ ધરાવનારા દર્શન તરીકે યોગાચારને ઓળખાવી શકાય.

(૭) એવંભૂત નય સ્વક્રીય કાર્યને કરનારી વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપે માને છે. આ નય પશુ લૌકિક સંકેતનો આશ્રય લે છે તો પશુ તેનું મુખ્ય ધ્યેય તો શબ્દના વ્યુત્પત્તિ જન્ય ભાવ સાથે અર્થના સામ્ય તરફજ હોય છે. આ નય લાક્ષણિક કે ઔપચારિક શબ્દો તરફ જરા પશુ ધ્યાન આપતો નથી. કહેણી અને રહેણીની સમાનતાને પુષ્ટિ આપવામાં આ નય એકો છે, અર્થાત્ શબ્દનો ભાવ એક દિશામાં હોય અને અર્થનો બીજી દિશામાં હોય તે વાત આને સંમત નથી. માધ્યમિક દર્શનની આ તરફ અઘટિત પ્રીતિ છે.

એક એકથી વધારે વિશુદ્ધ એવા આ સાત નયો પૈકી પ્રત્યેકના સો સો ભેદો પડે છે. સુભાષ્યે આનું સ્વરૂપ નયચક્રવાલમાં તેના કર્તા શ્રીમદ્ભગવાદીએ આલેખ્યું છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેના ઉપર સુવિસ્તૃત ટીકા રચી પોતાની પરોપકાર-વૃત્તિ શ્રીસિદ્ધર્ષિ સુનિવર્ણે પ્રકટ કરી છે. આનો આદર્શ તૈયાર કરવામાં ન્યા૦ ન્યા૦ શ્રીયશોભિજય મહોપાધ્યાયે અપૂર્વ પરિશ્રમ સેવ્યો છે. આ અનુપમ અન્ય જેમ બને તેમ જલદી છપાવીને બહાર પાડવામાં આવે તેમ વધારે હિતકર છે. એ પ્રકટ થતાં તેના જિજ્ઞાસુને ઘણું જાણવાનું મળશે.

ઉપર્યુક્ત સાત નયો પૈકી કેટલા નયોને દ્રવ્યાર્થિક ગણવા એ સંબંધમાં મત-ભેદ છે. શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયમાં શ્રીજિનભદ્રગણિ સમાશ્રમણ પ્રમુખ સૈદ્ધાન્તિકો પ્રથમના ચારને દ્રવ્યાર્થિક માને છે, જ્યારે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરે પ્રમુખ તાર્કિકો પ્રથમના ત્રણને દ્રવ્યાર્થિક માને છે. નયોપદેશમાં કહ્યું પશુ છે કે—

“તાર્કિકાણાં ત્રયો મેદા, આઘા દ્રવ્યાર્થિનો મતાઃ ।

સૈદ્ધાન્તિકાનાં ચત્વારઃ, પર્યાયાર્થગતાઃ પરે ॥ ૧૮ ॥

દિગમ્બર-સમ્પ્રદાય તરફ નજર કરતાં માલુમ પડે છે કે તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકના કર્તા શ્રીવિદ્યાનન્દસ્વામી તાર્કિકોને મળતા છે, કેમકે તેમણે આ અન્ય (૫૦ ૨૬૮)માં કહ્યું છે કે—

“સક્ષેપાદ્ ઈ વિશેષેણ, દ્રવ્યપર્યાયગોચરૌ ।

દ્રવ્યાર્થો વ્યવહારાન્તઃ, પર્યાયાર્થસ્તોડપરઃ ॥ ૩ ॥”

અર્થ-નય અને શબ્દ-નયમાં કયા કયા નયોનો અન્તર્ભાવ થાય છે તે સંબંધમાં તો મત-ભિન્નતા જણાતી નથી. સૈદ્ધાન્તિકો તેમજ તાર્કિકો નેગમથી ઋણુસૂત્ર પર્યંતના ચાર નયોને અર્થ-નય માને છે, જ્યારે બાકીના નયોને શબ્દ-નય તરીકે ઓળખાવે છે. આ વિષયમાં તો શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયોનું પશુ એક્ય જોવાય છે; કેમકે તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકે (૫૦ ૨૭૪)માં કહ્યું છે કે—

“તત્ત્વજ્ઞસ્વપર્યન્તા-શ્ચત્વારોઽર્થનયતા મતાઃ ।

જયઃ શબ્દનયઃ શેષાઃ, શબ્દવાચ્યાર્થગોચરતાઃ ॥ ૮૧ ॥”

નયનો વિષય જાણવા લાયક છે, પરંતુ તે એટલો ‘ગહન’ તેમજ વિસ્તૃત છે કે એના સંબંધમાં એટલો ઊઠાપોઠ કરવામાં આવે તેટલો ઓછો છે. તેથી આખો એક નવીન અન્થ રચી શકાય એવા આ વિષયને લગતી બે ત્રણ હકીકતોનો ઉલ્લેખ કરી આને પૂર્ણ કરવામાં આવે તો અતુલિત નહિ લેખાય.

ઉપર ગણાવી ગયેલા સાત નયો પૈકી નૈગમાદિક ત્રણ નયો મતિ, શ્રુત અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવલ એ પાંચે જ્ઞાનોને તેમજ મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિભંગ જ્ઞાન એ ત્રણ અજ્ઞાનોને માને છે. ઋણસૂત્ર નય તો શ્રુત-જ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાનને સાહાધ્ય કરનાર હોવાથી મતિ-જ્ઞાન અને મતિ-અજ્ઞાન સિવાયના ચાર જ્ઞાનોને અને બે અજ્ઞાનોને માને છે. શબ્દ નય મતિ અવધિ અને મનઃપર્યય એ ત્રણ શ્રુતના સહાયક હોવાથી શ્રુત-જ્ઞાન અને કેવલ-જ્ઞાન એ બેને જ માને છે. આ નયની અપેક્ષાએ કોઇ અજ્ઞાની કે મિથ્યાદષ્ટિ નથી (જુઓ તત્ત્વાર્થા-શિંગમસૂત્ર અં ૧, સૂં ૩૫ ના ભાષ્યનો અંતિમ ભાગ).

અત્ર એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના બંડારની કુંચીરૂપ નયનો પ્રમાણ અને સ્થાદ્રાદ સાથે શો સંબંધ છે એ જ્યાં સુધી ઘરાબર ધ્યાનમાં ન આવે ત્યાં સુધી નયનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું આંકી શકાય નહિ. આ સંબંધને વ્યક્ત કરનારાં બે પદ્યો તાર્કિક-શિરોમણિ આચાર્ય શ્રીશિશુસેન દિવાકરે પોતાની કૃતિ ન્યાયાવતારમાં રચ્યાં છે. તે નીચે મુજબ છે:—

૧ ગહન કહેવું વાસ્તવિક છે કે નહિ તે તો શુદ્ધાદિક એવા બે દ્રવ્યાર્થિક નયના કોદોનું સ્વરૂપ દ્રવ્યપ્રાયોગતર્કણમાં આપ્યું છે તે એવાથી પ્રતીતિ થશે.

૨ વિપરીત અવધિ-જ્ઞાનને વિભંગ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. અવધિ-અજ્ઞાન એવો પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી.

૩ પ્રમાણનું ચર્કિચિત્ત સ્વરૂપ એ ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયકૃત ન્યાય-કુસુમાંજલિના તૃતીય સ્તબકના સ્પષ્ટીકરણમાં વિચારેલું હોવાથી એના ત્રિજ્ઞાસુને તે એવા હું લલામણ કહે છું.

૪ સ્થાદ્રાદના સંબંધમાં શ્રીશીખન મુનિરાજકૃત સ્તુતિ-અનુવિંશતિકાના સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૧૧૨-૧૧૫) માં ચોટો ઘણો ઊઠાપોઠ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે અહીં એ સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ ન કરતાં એટલોજ ઇસારો કરવો બસ થશે કે સ્થાદ્રાદ એ પરમત-અસદ્વિષ્ણુતારૂપ બીજને પશ્ચિત કરનારા ન્યાયાસિદ્ધ મેઘને વિષેરી નાંખનાર પવન છે. એની મદદથી સ્થાદ્રાદી સર્વે ઉપર સમાન ભાવ રાખી શકે છે. આથી તો તે પોતાને બીજની સ્થિતિમાં પોતાની કલ્પના-શક્તિ વડે-નયાંતરથી ચૂકી શકે છે અને તેથીજ તે બીજ માનવની સ્થિતિ સમજી તેના તરફ ‘સ્થાત્’ શબ્દ દ્વારા દયા-દિલસોળી-સહાનુભૂતિ દર્શાવી શકે છે. આ પ્રમાણે સ્થાદ્રાદ આત્માના સમભાવરૂપ પદને વિકસિત કરી તેને યુક્તિ-રમણીના મદિરમાં દોરી લઇ બેસે છે. સંયોગ સિત્તરીના આરંભમાં તેના કર્તા શ્રીરત્નશેખરસૂરિએ કહ્યું પણ છે કે—

“સંયંતરો વ આસંતરો વ કુદો વ મહત્ત્વ અનો વા ।

સમભાવમાલિભળ્યા કહાં મુલ્લં વ સંદેહો ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ ચેતાંતર હો કે દિગંતર હો, છુદ્ધ હો કે અન્થ કોઇ હો. જેનો આત્મા સમભાવને લાગે છે તે મોક્ષ પામે છે. એ નિઃસંદેહ હકીકત છે.

“અનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ, ગોચરઃ સર્વસંવિદામ્ ।

एकदेशविशिष्टोऽयं, नयस्य विषयो मतः ॥ ૨૯ ॥

નયાનામેકનિષ્ઠાનાં, પ્રવૃત્તેઃ શ્રુતવર્ત્તમાનિ ।

સમ્પૂર્ણાર્થચિન્તિત્વાયિ, સ્યાદ્વાદશ્રુતમુચ્યતે ॥ ૩૦ ॥”

અર્થાત્—“અનેક ધર્માત્મક વસ્તુ એ સર્વ સંવેદનનો-પ્રમાણનો વિષય મનાય છે અને એક દેશ-અંશ સહિત વસ્તુ એ નયનો વિષય મનાય છે (આ નય અને પ્રમાણના વિષય ઉપર પ્રકાશ પાઠનારૂં પદ છે).-૨૯

એક નિષ્ઠ-એક એક ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં લીન એવા નયોની પ્રવૃત્તિ શ્રુતિમાર્ગમાં હોવાથી સંપૂર્ણ વસ્તુને નિશ્ચિત કરનાર અર્થાત્ વસ્તુને સમગ્રપણે પ્રતિપાદન કરનાર તે સ્યાદ્વાદ-શ્રુત કહેવાય (આ નય અને સ્યાદ્વાદના સંબંધનું સૂચન કરનારૂં પદ છે).-૩૦

આનન્દની વાત એ છે કે ન્યાયાવતારના અન્ય પદોની જેમ આ બે પદોનું ગૂર્જર ગિરામાં અધ્યાપક શ્રીચુત પં. સુખલાલજીએ તૈયાર કરેલું સ્પષ્ટીકરણ જેન સાહિત્ય સંશોધકના ત્રીજા ખંડના પ્રથમ અંક (પૃ. ૧૪૨-૧૪૬)માં નજરે પડે છે. આ ત્રિમાસિકના વિદ્વાન સંપાદકે આના સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે કે “જે સ્પષ્ટીકરણ પ્રલોકે ૨૯-૩૦ ના વિવેચનમાં કરવામાં આવ્યું છે તે તો અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અદ્વિતીય અને અનન્યજ્ઞાત જેવું છે.” આવી પરિસ્થિતિમાં હું તે સ્પષ્ટીકરણ અક્ષરશઃ અત્ર આપું તો તે અસ્યાને નહિ લેખાય.

“પ્ર. પ્રમાણનો વિષય થનારી વસ્તુઓ કરતાં નયનો વિષય થનારી વસ્તુઓ શું તદ્દન જૂદી હોય છે, કે જેથી પ્રમાણ અને નયના વિષયને તદ્દન જૂદે જૂદો બતાવી શકાય ?

ઉ. ના, એક બીજાથી જૂદા એવા વસ્તુઓના કોઈ બે વિભાગ નથી કે જેમાંથી એક વિભાગ પ્રમાણનો વિષય બને અને બીજો વિભાગ નયનો વિષય બને.

પ્ર. જો પ્રમાણ અને નયનો વિષય થનાર વસ્તુ એક જ હોય તો પછી બંનેનો વિષયસેદ કેવી રીતે ?

ઉ. વસ્તુ ભલે એક જ હોય પણ જ્યારે તે વસ્તુ અમુક વિશેષતા દ્વારા અર્થાત્ અમુક વિશેષ ધર્મોની પ્રધાનતા છતાં અખંડિતપણે ભાસે છે ત્યારે તે અનેક ધર્માત્મક વિષય કહેવાય છે. પરંતુ જ્યારે તે જ વસ્તુમાંથી કોઈ એક અંશ છૂટો પડી પ્રધાનપણે ભાસે છે ત્યારે તે એક-અંશ-વિશિષ્ટ-વિષય કહેવાય છે. આ વાત દાખલાથી સ્પષ્ટ કરીએ. આંખ સામે કોઈ એક ઘોડો આવે ત્યારે અમુક આકાર, અમુક કદ અને અમુક રંગ એ તેની વિશેષતાઓ પ્રધાનપણે ભાસે છે; પણ તે વખતે એ વિશેષતાઓની પ્રધાનતા છતાં અભિજ્ઞરૂપે અન્ય વિશેષતાઓ સહિત સમગ્ર ઘોડો જ આક્ષુષ જ્ઞાનનો વિષય બને છે. તે વખતે કાંઈ તેની અમુક વિશેષતાઓ બીજી વિશેષતાઓ કરતાં છૂટી પડી ભાસતી નથી કે ઘોડારૂપ અખંડ પદાર્થમાંથી આકારાદિ તેની વિશેષતાઓ પણ તદ્દન ભિન્નપણે ભાસતી નથી; માત્ર અમુક વિશેષતાઓ દ્વાસ તે

આખો ઘોડો જ અખંડિતપણે આંખનો વિષય બને છે. એ જ પ્રમાણનો વિષય થવાની રીત છે. પ્રમાણના વિષય થયેલ એ ઘોડાનું જ્ઞાન જ્યારે બીજાને શબ્દ દ્વારા કરાવવું હોય ત્યારે તે ઘોડાની અમુક વિશેષતાઓ જીણ વિશેષતાઓ કરતાં બુદ્ધિ દ્વારા છૂટી પાડી વક્તા કહે છે કે—આ ઘોડો લાલ છે, જાંબો છે કે અમુક આકારનો છે. તે વખતે વક્તાના બૌદ્ધિક વ્યાપારમાં કે શ્રોતાની જ્ઞાનક્રિયામાં ઘોડો ભાસમાન છતાં તે માત્ર ગૌણ હોય છે, અને તેની વિશેષતાઓ જે જીણ વિશેષતાઓ કરતાં ભૂદ્ધિ પાડી કહેવામાં આવે છે, તે જ મુખ્ય હોય છે. તેથી જ એ વખતે જ્ઞાનનો વિષય બનતો ઘોડો અમુક અંશ વિશિષ્ટ વિષય બને છે. એ જ નયનો વિષય થવાની રીત છે.

આ વક્તવ્યને બીજા શબ્દોમાં—ટૂંકમાં એ રીતે પણ કહી શકાય કે—ભાનમાં અમુક વિશેષતાઓની પ્રધાનતા છતાં જ્યારે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના વિભાગ સિવાય જ વસ્તુ ભાસમાન થાય ત્યારે તે પ્રમાણનો વિષય અને જ્યારે વસ્તુ ઉદ્દેશ્ય-વિધેયના વિભાગ પૂર્વક ભાસમાન થાય ત્યારે તે નયનો વિષય. આ રીતે વસ્તુ એક જ છતાં તેના ભાનની રીત ભૂદ્ધિ ભૂદ્ધિ હોવાથી પ્રમાણ અને નયમાં તેનો વિષયલેહ સ્પષ્ટ છે.

પ્ર. પ્રમાણની પેઠે નય પણ એ જ્ઞાન જ હોય તો એમાં તફાવત શો ?

ઉ. ઇન્દ્રિયોની મદદથી કે મદદ સિવાય જ ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જ્યારે કોઈ વસ્તુને યથાર્થ-પણે પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે તે પ્રમાણ કહેવાય છે અને પ્રમાણ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી વસ્તુને શબ્દ દ્વારા બીજાને જણાવવા માટે તે વસ્તુના વિષયમાં જે માનસિક વિચાર-ક્રિયા થાય છે તે નય. અર્થાત્ શબ્દમાં ઉતારાતી કે ઉતારવા લાયક જે જ્ઞાનક્રિયા તે નય અને એનો પુરોગામી ચેતના-વ્યાપાર તે પ્રમાણ. આ ઉપરાંત નય અને પ્રમાણનું અંતર એક એ છે કે નયજ્ઞાન તે પ્રમાણજ્ઞાનના અંશરૂપે છે અને પ્રમાણજ્ઞાન તે નયજ્ઞાનના અંશી કે સમૂહ રૂપે છે. કારણ કે પ્રમાણવ્યાપારમાંથી જ નયવ્યાપારની ધારાઓ પ્રકટે છે.

પ્ર. પ્રમાણ અને નય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવી તેનો અર્થલેહ સ્પષ્ટ કરો.

ઉ. પ્ર+માન= જે જ્ઞાન વડે પ્ર-અગ્રાન્તપણે વસ્તુનું માન-પ્રકાશન (નિર્ણય) થાય તે પ્રમાણ. ની+અ- (ની-પ્રમાણ દ્વારા જાણેલી વસ્તુને બીજાની અર્થાત્ શ્રોતાની બુદ્ધિમાં પહોંચાડવાની ક્રિયા. અ-કરનાર વક્તાનો માનસિક વ્યાપાર તે) નય.

પ્ર. જૈન ન્યાય ગ્રન્થોની જેમ જૈનેતર ન્યાય ગ્રન્થોમાં નય વિષે મીમાંસા છે કે નહિ ?

ઉ. નથી. બે કે જૈન અને જૈનેતર બન્નેના તર્કગ્રન્થોમાં મીમાંસા છે છતાં નયને પ્રમાણથી છૂટો પાડી તેના ઉપર સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત મીમાંસા તો માત્ર જૈનોએ જ કરી છે.”

આ પ્રમાણનું ૨૯ મા પદ્યનું સ્પષ્ટીકરણ છે. નય અને સ્વાદ્વાદ વચ્ચેનો સંબંધ તથા બન્નેનું અંતર એવા શીર્ષક પૂર્વક ત્રીસમું પદ્ય તેમજ તેનો ઉપર્યુક્ત અર્થ આપ્યા બાદ તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે:—

ખ. શ્રુત એટલે શું ?

ઉ. આગમજ્ઞાન તે શ્રુત.

ખ. શું બધું શ્રુત એક જ જાતનું છે કે તેમાં ભણવા જેવો ખાસ લેહ છે ?

ઉ. લેહ છે.

ખ. તે કયો ?

ઉ. શ્રુતના મુખ્ય બે ભાગ પાડી શકાય એક તો અંશગ્રાહી-વસ્તુને એક અંશથી સ્પર્શ કરનાર; અને બીજો સમગ્રગ્રાહી-વસ્તુને સમગ્રપણે ગ્રહણ કરનાર. અંશગ્રાહી તે નય-શ્રુત અને સમગ્રગ્રાહી તે સ્યાદ્વાદશ્રુત.

આ કથનને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ. કોઇ એક તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર એક આખું શાસ્ત્ર, આખું પ્રકરણ કે આખો વિચાર તે તે તત્ત્વ પૂરતું સ્યાદ્વાદશ્રુત; અને તેમાંના તે તત્ત્વને લગતા જૂદા જૂદા અંશો ઉપરના અંક વિચારો તે પ્રત્યેક નયશ્રુત. આ વિચારો એક એક છૂટા છૂટા લેહએ ત્યારે નયશ્રુત અને તે બધાનું પ્રસ્તુત તત્ત્વ પરત્વે એકીકરણ તે સ્યાદ્વાદશ્રુત. કોઇ એક તત્ત્વ પરત્વે નય અને સ્યાદ્વાદશ્રુતનો જે આ લેહ તે જ સંપૂર્ણ જગત્ પરત્વે ઘટાવી શકાય.

ખ. ઠાપલો આપી સમજાવો.

ઉ. સમગ્ર ચિકિત્સાશાસ્ત્ર એ આરોગ્ય તત્ત્વનું સ્યાદ્વાદશ્રુત છે; પણ આરોગ્ય તત્ત્વને લગતાં, આહાર, નિદ્રા, ચિકિત્સા આદિ જૂદા જૂદા અંશો ઉપર વિચાર કરનાર એ શાસ્ત્રના તે તે અંશો, એ ચિકિત્સાશાસ્ત્રેષુ સ્યાદ્વાદશ્રુતના અંશો હોવાથી તે તત્ત્વ પરત્વે નયશ્રુત છે. આ રીતે નયશ્રુત તે અંશોનો સરવાળો છે.

ખ. નય અને સ્યાદ્વાદને જૈનશ્રુતમાં ઘટાવવાં હોય તો કેવી રીતે ?

ઉ. જૈનશ્રુતમાંના કોઇ એકાદ સૂત્રને લ્યો કે જે એક જ અભિપ્રાયનું સૂચક હોય તે નય-શ્રુત અને એવાં અનેક અભિપ્રાયોનાં સૂચક અનેક સૂત્રો (પછી ભલે તે પરસ્પર વિરોધી ભાસતા હોય) તે સ્યાદ્વાદશ્રુત. ઠાપલા તરીકે—‘પેઠુવ્વજે નેરણ્ણ વિણસ્સહ’ એ સૂત્ર લ્યો. એનો અભિપ્રાય એ છે કે નારકી જીવ ઉત્પન્ન થતાં વેત જ નાશ પામે છે. આ અભિપ્રાય ક્ષણભંગસૂચક છે. એટલે નારકી જીવનો ઉત્પાદ અને વ્યય સૂચવે છે. તેવી જ રીતે નારકી જીવની સ્થિરતાનું વર્ણન કરનાર બીજાં સૂત્રો લ્યો.

ખ. ખેરણ્ણાણં મંતે ! કેવણં કાલં ઠિર્ઠં પજ્જતા ?

ઉ. ગોયમા ! જહણ્ણેણં વસ વાસસહસ્સારં ડક્કોસેણં તેસીસં સાગરોવમારં ઠિર્ઠં પજ્જતા”

(મગ્ગલી વૃં ૫૩, જાં ૧ ડં ૧)

એ બધાં જ સૂત્રો જૂદાં જૂદાં નારકી પરત્વે નયવાક્ય છે અને એક સાથે મળે ત્યારે સ્યાદ્વાદશ્રુત બને છે.

ખ. ત્યારે એમ થયું કે એક વાક્ય એ નય અને વાક્યસમૂહ તે સ્યાદ્વાદ અને જે એમ હોય તો પ્રશ્ન થાય છે કે શું એક જ વાક્ય સ્યાદ્વાદાત્મક અનેકાન્તઘોતક ન હોઇ શકે ?

ઉ. હોઇ શકે.

ખ. કેવી રીતે ? કારણકે એક વાક્ય એ કોઇ એક વસ્તુ પરત્વે એક અભિપ્રાયનું સૂચક હોવાથી તેના કોઇ એક અંશને સ્પર્શ કરી શકે; બીજા અંશોને સ્પર્શ ન કરી શકે

૧ આ અનુપ્રવાદ પૂર્વની નૈપુણિક વસ્તુનું સૂત્ર છે. હી. ૨.

અપ્રશ્ન ૧૭

તો પછી તે એક વાક્ય સમગ્રગ્રાહી ન થઇ શકવાથી સ્વાદ્વાદશ્રુત કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉ. અલભત દેખીતી રીતે એક વાક્ય વસ્તુના અમુક એક અંશનું પ્રતિપાદન કરે છે પણ જ્યારે વક્તા તે વાક્ય વડે એક અંશનું પ્રતિપાદન કરવા છતાં પ્રતિપાદન કરાતા તે અંશ સિવાયના બીજા અંશોને પણ એક જ સાથે પ્રતિપાદિત કરવા ઇચ્છે ત્યારે તે ઇતર અંશોને પ્રતિપાદનના સૂચક સ્થાત્ શબ્દનો વાક્યમાં પ્રયોગ કરે છે અથવા તો સ્થાત્ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા સિવાય પણ વક્તા તે શબ્દના ભાવને મનમાં રાખી વાક્યને ઉચ્ચારે છે ત્યારે તે વાક્ય સાક્ષાત્ અંશમાત્રગ્રાહી દેખાવા છતાં પણ સ્થાત્ શબ્દ સાથે અથવા સ્થાત્ શબ્દ સિવાય જ ઇતર સમગ્ર અંશોના પ્રતિપાદનના ભાવથી ઉચ્ચારાયેલું હોવાને લીધે સ્વાદ્વાદશ્રુત કહેવાય છે.

ખ. વક્તા સ્થાત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરે તેમજ તેનો ભાવ પણ મનમાં ન રાખે તો તે જ વાક્ય કઈ કોટિમાં આવે ?

ઉ. નયશ્રુતની કોટિમાં.

ખ. જ્યારે વક્તા પોતાને ઇષ્ટ એવા એક અંશનું નિરાકરણ જ કરતો હોય ત્યારે તે વાક્ય કયા શ્રુતની કોટિમાં આવે ?

ઉ. દુર્નય અથવા મિથ્યાશ્રુતની કોટિમાં.

ખ. કારણ શું ?

ઉ. વસ્તુના પ્રમાણસિદ્ધ અનેક અંશોમાંથી એક જ અંશને સાચો ઠરાવવા તે વક્તા આવેશમાં આવી જઈ બીજા સાચા અંશોનો અપલાપ કરે છે તેથી તે વાક્ય એક અંશ પૂરતું સાચું હોવા છતાં ઇતર અંશોના સંબંધમાં વિચ્છેદ પૂરતું ખોટું હોવાથી દુર્નય-શ્રુત કહેવાય છે.

ખ. આવાં અનેક દુર્નય વાક્યો મળે તો સ્વાદ્વાદશ્રુત અને ખડ ?

ઉ. ના, કારણ કે આવાં વાક્યો પરસ્પર એક બીજાનો વિરોધ કરતા હોવાથી વ્યાધાત—અથડામણી પામે છે. તે પોતપોતાની કક્ષામાં રહી વસ્તુના અંશમાત્રનું પ્રતિપાદન કરવાને બદલે બીજાની કક્ષામાં દાખલ થઈ તેનું મિથ્યાપણું બતાવવાની મોઢ ક્રિયા કરે છે; તેથી તે મિથ્યાશ્રુત છે અને તેથી જેમ પરસ્પર અથડાતા વિરોધી અનેક માણસો એક સમૂહબદ્ધ થઈ કોઈ એક કાર્ય સાધી નથી શકતા; ઉલટું તે એક બીજાના કાર્યના બાધક અને છે, તેમ અનેક દુર્નય વાક્યો એક સાથે મળી કોઈ એક વસ્તુને સંપૂર્ણ જણાવવાની વાત તો બાબુએ રહી તે એક બીજાના આંશિક અર્થના સત્ય પ્રતિપાદનને પણ સત્યપણે પ્રકટ થતાં અટકાવે છે.

ખ. કોઈ એક જ વસ્તુનું વર્ણન કરવાને પ્રસંગે દુર્નય, નય અને સ્વાદ્વાદ એ ત્રણે શ્રુત ઘટાવવાં હોય તે ઘટી શકે ખરાં ? અને ઘટી શકે તો શી રીતે ?

ઉ. કોઈએ જગતના નિત્યપણા કે અનિત્યપણા વિષે પ્રશ્ન કર્યો કે—જગત નિત્ય છે, અનિત્ય છે, ઉભયરૂપ છે કે એથી વિલક્ષણ એટલે અનુભયરૂપ છે ? આનો ઉત્તર આપનાર વક્તાને જો પ્રમાણથી એવો નિશ્ચય થયો હોય કે જગત નિત્ય-અનિત્ય-ઉભયરૂપ છે; અને તે પછી તે ઉત્તરમાં જણાવે કે જગત નિત્યરૂપે છે અને અનિત્યરૂપે છે, તો

એ ઉત્તરમાં એક જ વસ્તુ પરત્વે પરસ્પર વિરોધી એવા બે અંશોના પ્રતિપાદન બે વાક્યો હોવા છતાં તે બંને મળી સ્વાદ્વાદશ્રુત છે. કારણ કે એ પ્રત્યેક વાક્ય એક જ વસ્તુના વાસ્તવિક અંશને પોતપોતાની દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદિત કરે છે—અર્થાત્ પોતાની મર્યાદામાં રહી મર્યાદિત સત્ય પ્રકટ કરે છે. છતાં પ્રતિપક્ષીની મર્યાદાનો તિસ્કાર કે સ્વીકાર કરતા નથી. ઉક્ત બંને વાક્યોમાંથી કોઈ એકાદ જ વાક્ય લઈએ તો તે નય-શ્રુત હોઈ શકે; પણ એ ત્યારે જ કે જો વક્તાએ એ વાક્યને પ્રસ્તુત વસ્તુના ઇષ્ટ અંશનું પ્રતિપાદન કરવા માટે યોજેલું હોવા છતાં વિરોધી બીજા અંશ પરત્વે તે માત્ર તટસ્થ કે ઉદાસીન હોય. આથી ઉલટું એ બે વાક્યોમાંથી કોઈ એક વાક્ય દુર્નયશ્રુત હોઈ શકે પણ તે ત્યારે કે જો વક્તા એ વાક્ય વડે ઇષ્ટ અંશનું પ્રતિપાદન કરવા સાથે જ બીજા પ્રામાણિક અંશનો નિવેધ કરે. જેમકે જગત્ નિત્ય જ છે—અર્થાત્ અનિત્ય નથી.

પ્ર. બે વિચારો અનંત હોવાથી વિચારાત્મક નયો પણ અનંત હોય તો એને સમજવા એ કઠણ નથી શું ?

ઉ. છે જ છતાં સમજી શકાય.

પ્ર. કેવી રીતે ?

ઉ. ટૂંકમાં સમજાવવા એ બધા વિચારોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. કેટલાક વિચારો વસ્તુના સામાન્ય અંશને સ્પર્શી કરનાર હોય છે. કારણ કે વસ્તુનું વિચારમાં આવતું કોઈ પણ સ્વરૂપ લઈએ તો ક્યાં તો તે સામાન્ય હશે અને ક્યાં તો તે વિશેષ હશે. આ કારણથી ગમે તેટલા વિચારોના ટૂંકમાં સામાન્યગ્રાહી અને વિશેષગ્રાહી એ બે ભાગ પડી શકે. એને શાસ્ત્રમાં અનુક્રમે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

પ્ર. આ સિવાય બીજું પણ ટૂંકું વર્ગીકરણ થઈ શકે ?

ઉ. હા, જેમકે અર્થનય અને શબ્દનય. વિચારો ગમે તે અને ગમે તેટલા હોય પણ કાં તો તે મુખ્યપણે અર્થને સ્પર્શી ચાલતા હશે, અને કાં તો મુખ્યપણે શબ્દને સ્પર્શી પ્રવૃત્ત થતા હશે. અર્થસ્પર્શી તે બધા અર્થનય અને શબ્દસ્પર્શી તે બધા શબ્દનય. આ સિવાય 'ક્રિયાનય', 'જ્ઞાનનય', 'અવહારનય', 'પરમાર્થનય' એવાં અનેક યોગ્ય વર્ગીકરણો થઈ શકે.

પ્ર. આનો જરા વિસ્તાર કરવો હોય તો શક્ય છે ?

ઉ. હા. મધ્યમ પદ્ધતિએ સાત વિભાગ કરવામાં આવે છે, જેમાં પ્રથમના ત્રણ દ્રવ્યાર્થિક અને પાછળના ચાર પર્યાયાર્થિક છે. પ્રથમના ચાર અર્થનય અને પાછળના ત્રણ શબ્દનય છે. માત્ર અહિં એ સાતના નામ આપીશું. વિગતમાં નહિ ઉતરીએ. વધારે

૧-૨ ક્રિયાને યુક્તિના સાધનરૂપે સ્વીકારનાર નય તે 'ક્રિયા-નય' છે, જ્યારે જ્ઞાનને તેવી રીતે માનનારો નય તે 'જ્ઞાન-નય' છે. હ્રી, ૨.

૩-૪ લોક-પ્રસિદ્ધ અર્થનો સ્વીકાર કરનારો નય 'અવહાર-નય' કહેવાય છે, જ્યારે પારમાર્થિક-તાર્ત્વિક અર્થને ગ્રહણ કરનારો નય તે 'પરમાર્થ-નય' યાને 'નિશ્ચય-નય' છે. હ્રી, ૨.

નિગત અન્યત્ર ચર્ચીશું. (૧) નૈગમ, (૨) સંમ્બદ્ધ, (૩) વ્યવહાર, (૪) અભ્યુત્થાન, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિદ્ધ અને (૭) એવંભૂત.”

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે એટલું કહેવું આવશ્યક સમજાય છે કે નયનું સવિસ્તાર જ્ઞાન થવાથી અઘટિત સ્વમત-પ્રશંસા અને પર-મત નિન્દાને માટે સ્થાન રહેશે નહિ એટલે પરસ્પર વિરોધ કે વિગ્રહ ઉપસ્થિત કરવાનો પ્રસંગ આવશે નહિ, પરંતુ જેમ અને તેમ શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે, મતાંતર સહિષ્ણુતા વધતી જશે અને એથી કરીને અન્ય દર્શનોનો પણ યથાચોગ્ય સત્કાર કરવામાં નિલંબ થશે નહિ, ખવડાત્મક ચેલીને બદલે મહાકાતાત્મક-પ્રતિપાદન ચેલીનો વિશેષ પ્રચાર થશે, અન્ય જનોના દષ્ટિ-કોણ સમજાશે અને તેથી અપૂર્વ આનન્દ ઉદ્ભવશે, ઇર્ષ્યા અને દ્વેષનું નિકન્દન જશે, ઇત્યાદિ અનેક લાભોનો સંભવ છે.

નય-જ્ઞાનનો થોડો ઘણો પણ જેમણે સ્વાદ લીધો હોય એવા જે મહર્ષિઓ થઇ ગયા છે તેમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. દરેક દર્શનમાં કંઇને કંઇ સત્ય રહેલુંજ છે એમ સૂચન કરનારા નયથી તેઓ પરિચિત હતા એ તો તેમની શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય નામની કૃતિજ કહી આપે છે. આ પૂર્વકાળમાં થઇ ગયેલા મહર્ષિની વાત આજુએ રાખીએ તોપણ એટલું તો સહર્ષ નિવેદન કરી શકાય તેમ છે કે મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિ, શ્રીવિનયવિજયગણિ, શ્રીજ્ઞાનવિભલસૂરિ, શ્રીમાનવિજય ઉપાધ્યાય પ્રમુખ પુરંધર વિદ્વાનોના સમકાલીન એટલે કે અંશે અઢીસે વર્ષો ઉપર જૈન ગંગનાંગજીને દીપાવનારા શ્રીઆનન્દધનજી પણ સમભાવી થઇ ગયા છે. આના સમર્ધનમાં તેમણે રચેલું શ્રીનમિનાથ પ્રભુનું સ્તવન પ્રમાણરૂપ છે. આ સ્તવન દ્વારા તેમણે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જૈન દર્શન જિનશાસન રૂપ પુરૂષનું મરતક છે; બેદાંત દર્શન તેનો જમણો હાથ છે, જ્યારે બૌદ્ધ દર્શન એ તેમનો ડાબો હાથ છે; યોગ દર્શન તેનો જમણો પગ છે, જ્યારે સાંખ્ય દર્શન તે તેમનો ડાબો પગ છે; અને વળી ચાર્વાક દર્શન (કે જેને નાસ્તિક દર્શન તરીકે વિશેષતઃ ઓળખાવવામાં આવે છે) તે તેની કુક્ષિ છે. આ વાત તેમણે કેવી રીતે ઘટાવી છે તે તો એ સ્તવનના દર્શન વિના કેમ સમજાય ? અત એવ 'એનો ઉપયુક્ત ભાગ અક્ષરાર્થ સહિત અત્ર આપું છું.

“૪દ દરિસણુ જિન અંગ ભાણીજે, ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે;

નમિ જિનવરના ચરણુ ઉપાસક, ૪દ દરિસણુ આરાધે રે—૪દ-૧

જિન સુરપાદપ પાય વખાણું, સાંખ્ય ભોગ દોષ લેદે રે;

આતમસત્તા વિવરણુ કરતાં, લહો દુગ અંગ અપેદે રે—૪દ-૨

લેહ અલેહ ‘સૌગત મીમાંસક, જિનવર દોષ કર ભારી રે;

લોકાલોક અવલંબન ભજિયે, શુદ્ધગમથી અવધારી રે—૪દ-૩

લોકાયતિક ‘કુખ જિનવરની, અંશ ‘વિચારી જો કીજે રે;”

તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, શુદ્ધગમ વિણ કેમ પીજે ? રે—૪દ-૪

૧ શ્રીજૈનધર્મપ્રસારક સભા તરફથી સંવત્ ૧૯૬૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘સૈલવદન ચોવીસી’ ના ૧૨૯ મા તથા ૧૩૦મા પૃષ્ઠમાં ૧૧ કહીનું સંપૂર્ણ સ્તવન નજરે પડે છે. તેના આધારે મેં અત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે પાઠાન્તરો શ્રીરાયચંદ્ર કાવ્યમાળાના પ્રથમ ગુચ્છકમાંથી મેં આપ્યાં છે.

૨ ૪૬૬૨૦. ૩ જિનના. ૪ ૪૬૬૨૦. ૫ ૪૬ ૬ વખાણો. ૭ અપ્રત. ૮ રૂખ. ૬ વિચાર. ૧૦ ‘રે’ નથી.

જૈન જિનેશ્વર 'વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ બહિરંગે રે
અક્ષર ન્યાસ ધરા આરાધક, આરાધે ધરી સંગે રે—૫૮-૫
'જિનવરમાં સઘળાં દરિસણુ છે, દર્શને જિનવર ભજના રે
સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિનીમાં સાગર ભજના રે"—૫૮-૬

અર્થાત—એ તીર્થંકરની આકૃતિમાં છ અંગોને વિષે છ દર્શનની સ્થાપના સાધવામાં આવે, તો છએ દર્શનોને તીર્થંકરનાં અંગો કહેવાં. એકવીસમા તીર્થંકર શ્રીનમિનાથના ચરણની સેવા કરનારા (ખરા જૈનો) આ છ દર્શનને આરાધો."—૧

સાંખ્ય અને યોગ એ બે લેહપૂર્વક જિનરૂપ કલ્પવૃક્ષના પાંચ (મૂળીમાં રૂપે બે પગ) વખાણું, કેમકે આ બંને દર્શનો આત્મ-સત્તા સ્વીકારે છે. કવિરાજ પોતાની મતાંતરસહિષ્ણુતા દર્શાવે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પાકક-વર્ણને પણ બહામણુ કરે છે કે આ હકીકત એક કથા વિના માનો.—૨
લેહવાદી અને અલેહવાદી અથવા ભગવાન મુગત (ધુલ્લ) પ્રણીત બૌદ્ધ દર્શન અને જૈમિનિ મુનિવરકૃત પૂર્વમીમાંસા તથા બ્યાસ મુનિરાજપ્રણીત ઉત્તરમીમાંસા (વેદાન્ત) એ સંપૂર્ણ મીમાંસા દર્શન-જિનેશ્વરના બે મોટા હાથ છે. શુદ્ધમથી નિશ્ચય કરીને લોકાલોક અવલંબનને બાળએ.—૩

(જગતનો કર્તા ઈશ્વર નથી, જગતમાં વસ્તુ-સ્વભાવાતુસાર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ સંભવે છે એ) અંશ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો ચાર્વાક દર્શનને જિનેશ્વરની કૃપ તરીકે ઓળખાવી શકાય. તત્ત્વના વિચારરૂપ અમૃતરસની ધારાનું પાન શુદ્ધમ વિના કેમ થાય ?—૪

અંદરથી તેમજ બહારથી જૈન દર્શન એ જિનેશ્વરના ઉત્તમાંગ યાને મસ્તકરૂપ છે. અક્ષય સિદ્ધાન્ત (સ્વાદ્વાદ)ની સ્થાપનારૂપ ધરાની આરાધના કરનાર સંગ ધારણુ કરી તેને આરાધે. ૫
જિનદર્શનમાં સમગ્ર દર્શનો છે, પરંતુ અન્ય દર્શનમાં જૈન દર્શનની ભજના છે. જેમકે સમુદ્રમાં સમસ્ત સરિતાઓ છે ખરી, પરંતુ સરિતામાં સાગરની ભજના છે.—૬

અન્તમાં હું એટલુંજ ઉમેરીશ કે આવી રીતે અન્યાન્ય દર્શનોનો સમન્વય કરનારા મન્થો વિસ્તૃત વિવેચન પૂર્વક રચાય તો જગતમાંથી કલેશ ઓછો થાય અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ દર્શનોનો અભ્યાસ કરનારાને બહુ લાભ થાય. હવે પછી આર્વું કાર્ય કરનારા મહાનુભાવોને અંગે તો ભૂતકાળમાં ભવિષ્ય કાળના ઉપચાર પૂર્વકનો નિઃ-લિખિત પ્રલોક નિવેદન કરવા લલચાઉં છું.

“પ્રકાશિતં જનાનાં ચૈ-મૈતં સર્વૈનયાભિતમ્ ।

ચિત્તે પરિણતં જૈર્વં, યેષાં તેમ્યો નમો નમઃ ॥”

—જ્ઞાનસારે અ૦ ૩૨, શ્લોક ૬

૧ ઉત્તમ અંગ રંગ બહિરંગે રે.

૨ સરખાવો શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ચતુર્થ દ્વાવિશિટાનો નિઃ-લિખિત વૈતાલીય ઇંદ્રમાં રચાયેલો પંદરમો શ્લોક:—

“તદ્વચાસિવ સર્વસિન્ધવઃ સમુદીર્ણાસ્ત્વચિ નાથ ! દદ્યવઃ ।

ન ન લાભુ મવાનુદીક્ષતે પ્રથિમકાલુ સરિસ્તિવોદધિઃ ॥”

૩ ભરત-ભૂમિમાં તત્ત્વજ્ઞાન શુદ્ધિના વિનોદાર્થે કે કૃપાહલની તૃપ્તિને માટે નથી કિન્તુ તેનું અન્વેષણ અને સેવન મુક્તિરૂપ સર્વોત્તમ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુરૂપ છે. આથી કરીને અન્યાન્ય દર્શનોનો સમન્વય કરનારાં સૂત્રો નજરે પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. આવી એક સૂક્તિ નીચે મુજબ દૃઢચોર થાય છે:—

“જોતણ્યઃ સોમતો વર્મઃ, કલેણ્યઃ પુનરાશ્વઃ ।

વૈદિકો જ્વલદત્તવ્યો, જ્વાલત્ત્વઃ પરમઃ શિષઃ ॥ ૧ ॥”

अधुना पुनर्भगवत्समयस्यैव दृष्टान्तद्वयद्वारेण परसमयेभ्यो गुरुतरं गौरवमाविकसति—

पावन्ति जसं असमं—जसा वि वयणेहिं जेहिं परसमया ।

तुहसमयमहोदधिणो, ते मंदा बिन्दुनिस्संदा ॥ ४१ ॥

[प्राप्नुवन्ति यशोऽसमञ्जसा अपि वचनैर्यैः परसमयाः ।

त्वत्समयमहोदधेस्तानि मन्दा बिन्दुनिस्संदाः ॥]

प्र० वृ०— पावन्ति स्मि । हे सर्वातिशयसंश्रय ! स्वामिन् ! तानि वचनानि त्वत्समयमहोदधेर्बिन्दुनिस्सन्दा इवेति सण्टकः । तत्र त्वदुपज्ञः समयः त्वत्समयः स एव दुरवगाहगभीरत्वेन परतीर्थिकैरलब्धमध्यत्वात् महोदधिरिव महोदधिस्य ते—तानि सूत्रे प्राकृतत्वात् पुंलिङ्गनिर्देशः । वचनानि किंविशिष्टानि ? 'मंदा' मन्दानि—अल्पविषयत्वेन स्तोकप्रकाशकराणि । अत एव तव श्रुतमहोदधेर्ज्ञानजलविषुषां सीकराणीव । यैः किं स्यादित्याह—जेहिं वयणेहिं परसमया जसं पावन्ति । यैर्ग्रहचारवचनैः चन्द्रसूर्योपरागादिपरिज्ञानलक्षणैः । परसमयाः—परसिद्धान्तास्तथाविधबुधजने यशः—श्लाघारूपं प्राप्नुवन्ति । यदि पुनः तदितरैरपि गुणैः प्राप्तप्रतिष्ठा भविष्यन्त्यत आह—'असमंजसा वि' विसंस्थुलालापचापलेन जनितविद्वज्जनोत्पासा अपि । तानि चैवंविधानि वचनानि त्वदागमसमुद्रस्य बिन्दुनिस्सन्दा इव । इदमत्र हृदयम्—यस्य त्वत्समयस्य पारावारस्येवापारस्य निरन्तरं परिशीलनात् पारगामिनः श्रुतकेवलिनः प्राणिनामतीतानागतानसङ्ख्येयानपि भवान् (विदन्ति) लीलयैव चोपदिशन्ति । तस्य पुरस्ताद्गणितमात्रपरिज्ञेयस्य ग्रहोपरागादिज्ञानस्य प्रकाशनं यत्किञ्चिदेतत् । अत एव तव श्रुतं बहुविषयत्वेन महोदधिरिव । तानि वचनानि कदाचिद् गुरोर्यिगलितानि तद्विन्दुनिस्सन्दा एव, भवन्ति च समुद्रोपकण्ठभूमिषु मृदुपवनप्रङ्खोलनतरङ्गतरङ्गाच्छीकरासारसम्पातजनिता निस्सन्दाः । इत्येकचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४१ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवत्सिद्धान्तमहोदधेः परसिद्धान्तानां(न्तेषु ?) विभुत्वं प्रतिपादयन् स्तुतिमाह—(पावन्ति स्मि) ।

यैः कैश्चित् वचनैः—वचोभिः परसमयाः—परसिद्धान्ताः यशः—कीर्ति प्राप्नुवन्ति । किंविधा अपि ? असमञ्जसा अपि—अघटमानका अपि । ते किम् ? त्वत्समयमहोदधेः—भवत्सिद्धान्तजलधर्मन्दा—अप्रकृष्टाः बिन्दुनिस्सन्दाः—बिन्दुलवा इत्यर्थः । किमुक्तं भवति ? न जिनमतव्यतिरेकेण अन्यत् किञ्चिदस्ति ज्ञानमिति गर्भार्थः ॥ ४१ ॥

શબ્દાર્થ

પાવંતિ (પ્રાપ્નન્તિ)=પામે છે.
જસં (વશઃ)=કીર્તિને.
અસમંજસા (અસમજતાઃ)=યુક્તિથી રહિત.
વિ (અપિ)=પણ.
વયનેહિં (વચનેઃ)=વચનો વડે.
જેહિં (ચેઃ)=જે.
પર (પર)=અન્ય.
સમય (સમય)=સિદ્ધાન્ત.
પરસ્પરયા=અન્ય સિદ્ધાન્તો.
તુહ (ત્વત્)=દ્વિતીયપુરૂષવાચક સર્વનામ.

મહ (મહત્)=મોટા.
ઉઝહિ (ઉઝધિ)=સમુદ્ર.
તુહસમયમહોઝહિણો=તારા સિદ્ધાન્તરૂપ મહાસાગરના.
તે (તાતિ)=તેઓ.
મંદા (મન્દાઃ)=મન્દ.
બિન્દુ (બિન્દુ)=બિન્દુ, ટીપુ.
નિસ્સંદ (નિસન્દ)=ટપકું.
બિન્દુનિસ્સંદા=બિન્દુઓનાં ટપકાં.

પદ્યાર્થ

અજ્ઞેન દર્શનોના ગૌરવનું કારણ—

“અન્ય (દર્શનીયોના) યુક્તિ-વિકલ એવા પણ સિદ્ધાન્તો (સૂર્ય-ચન્દ્રના મહાણાદિ જ્ઞાનરૂપ) જે વચનો વડે કીર્તિ પામે છે, તે વચનો તારા સિદ્ધાન્તરૂપ મહાસાગરનાં મન્દ બિન્દુઓનાં ટપકાં છે.”—૪૧

રૂપટીકરણ

પદ્ય-નિષ્કર્ષ—

આ પદ્યમાં જ્ઞેન સિદ્ધાન્તને મહાસાગરની ઉપમા આપવામાં આવી છે (કેમકે તેનો સહે-લાઈથી પાર પામી શકાય તેમ નથી એટલુંજ નહિ, પણ તે પરતીર્થિકોને હુર્ગમ્ય છે તેમજ વળી તે અનેક પદાર્થના અવબોધનરૂપ રત્નોનો ભંડાર છે), જ્યારે અન્ય દર્શનીયોના સિદ્ધાન્તોને જગના બિન્દુઓનાં ટપકાંની ઉપમા આપવામાં આવી છે (કેમકે તે ઘણી થોડી વસ્તુઓ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે છે.)

કૃતીન્ધર ધનપાલે જે ભાવ આ પદ્ય દ્વારા સૂચવ્યો છે તેવા ઉદ્દેશારો તાર્કિકચક્રચૂડા-મણિ આચાર્ય શ્રીસિદ્ધજ્ઞેન દિવાકરના સુખારવિદમાંથી ઘણાં વર્ષો પૂર્વે ઉદ્ભવ્યા હતા એ વાતની તેમણે રચેલી પ્રથમ દ્વાત્રિશિકાનો નિમ્ન-લિખિત ૩૦ મો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે:—

“સુનિશ્ચિતં નઃ પરત્વચ્યુક્તિષુ

સ્ફુરન્તિ યાઃ કાશ્ચન સૂક્ષ્મસમ્પદઃ ।

તથૈવ તાઃ પૂર્વમહાર્ણવોત્પિત્તા

જગત્પ્રમાણં જિન ! વાક્યચિમ્બઃ ॥”—ચંદાસ્યવિલમ્

અર્થાત્—અન્ય દર્શનોની યુક્તિઓમાં જે કંઈ સુભાષિત-સમ્યગ્ વચનની સંપત્તિઓ સ્ફુરે છે તે તારાજ પૂર્વ(ના જ્ઞાનરૂપ) મહાસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વચન-બિન્દુઓ હોઈ જગતને પ્રમાણરૂપ થયા છે, એમ અમારો તો સુનિશ્ચય છે.

હેં શિં—સામ્પ્રતં પોતદૃષ્ટાન્તેન ભગવતિ વિમુકે વિહમ્બનાપ્રતિપાદનદ્વારેણ શ્વાધામાહ—(પદ્મ સિ)

હે નાથ! ત્વયિ મુકે પોત દ્વ જીવૈઃ—પ્રાણિભિઃ ભવાર્ણવૈઃ—સંસારસમુદ્રે પ્રાપ્તાઃ । કા
 હત્યાહ—વિહમ્બનાઃ—કર્થનાઃ વિવિધા—દારિદ્યાદિનાનાપ્રકારાઃ । કિંવિધૈઃ જીવૈઃ? આપમુલ્કપતિતૈઃ—વ્યસનવદનગતૈઃ, અન્યત્રાપગામુલ્કપતિતૈઃ—નદીપ્રવેશવર્તિભિઃ । કથમ્? ‘અનુવેલં’ એકત્ર વેલાકલ્લોલમાશ્રિત્ય, અન્યત્ર વારંવારમ્ । કોઽન્ન ભાવાર્થઃ? યથા કશ્ચિત્ પુરુષઃ પોતે મુકે આપગામુલ્કપતિતોઽનુવેલં વિહમ્બનાઃ પ્રાપ્નોતિ તથા જીવૈરપિ સંસારે ત્વયિ મુકે પ્રાપ્તાઃ । इत्यर्थः ॥ ૪૨ ॥

શીખદાર્થ

પદ્ (ત્વયિ)=તું.

મુકે (મુકે)=અલ્પ દીધો.

પોઅમિ (પોતે)=નોકા, વહાણુ.

શ્વ (શ્વ)=જેમ.

જીવૈર્હિ (જીવૈઃ)=જીવોથી, પ્રાણીઓથી.

મથ (મથ)=સંસાર.

અન્નવ (અર્ણવ)=સમુદ્ર.

મથન્નવમિમ=સંસારરૂપ સમુદ્રમાં.

પ્રાપ્તાઓ (પ્રાપ્તાઃ)=મેળવાયા.

અણુવેલં (અનુવેલં)=(૧) વારંવાર, પ્રતિક્ષણ;

(૨) પ્રત્યેક ભરતીના મોઝને આશીને.

આવયા (આપવા)=વિપત્તિ, કષ્ટ.

આવયા (આપવા)=નદી.

મુહ (મુલ)=મુખ.

પટિઅ (પતિત)=પડેલ.

આવયામુહપટિપટિ=(૧) આપત્તિના મુખમાં પડેલ;

(૨) નદીના મુખમાં પડેલ.

વિહમ્બના (વિહમ્બનાઃ)=વિહંબનાઓ, ચુરકેલીઓ.

વિવિદા (વિવિધાઃ)=વિવિધ, ભૂદી ભૂદી ભતતી.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનો ત્યાગ કરનારાની વિહંબના—

“(જેમ નદીના મુખમાં પડેલા જીવો વહાણના અભાવે નિમજ્જન, કુદ જળચર પ્રાણીઓના હાથે મરણ ઇત્યાદિ વિવિધ વિપત્તિઓ ભરતીના કલ્લોલે કલ્લોલે ભેગવે છે તેમ હે નાથ!) નોકા સમાન તારો જે જીવોએ ત્યાગ કર્યો, તે આપત્તિના મુખમાં પડેલા જીવો સંસાર-સમુદ્રમાં વિવિધ વિહંબના વારંવાર પામે છે.”—૪૨

સામ્પ્રતં ભગવદવગણનાકૃતામેષ પ્રાણિનાં પૂર્વોદિષ્ટાઃ ગતિચ્છતુષ્ટયસમ્બન્ધિનીર્વિહમ્બનાઃ સ્તુતિકૃત્ સ્વોદ્દેશેન ક્રમેણાભિધિત્સુઃ આદાવેવ સર્વોત્તરદુરન્તદુઃસ્થક્ષિતિષ્વરાજધાન્યાં નરકગતૌ તાવદાહ—

વુચ્છં અપત્થિઆગય—મચ્છર્મેવંતો મુદુત્ત વસિણ ।

છાવટ્ટી અયરાહં, નિરંતરં અપ્પહટ્ટાણે ॥ ૪૩ ॥

[ઉષિતમપ્રાર્થિતાગતમત્સ્યમથાન્તર્મુદુર્સમુષિતેન ।

ષટ્ષષ્ટિઃ અતરાણિ (સાગરોપમાનિ) નિરન્તરમપ્રતિષ્ઠાને ॥]

૧ મીદેમચ્છન્નપ્રાણિમતે મવંતોમુદુત્ત इति पाठः । स एव आक्षणीय इति मां भालि, तन्मुदुक्तमत्स्यस्य अन्त-
 मुदुर्लभमाशुचः ।
 ५५५० १८

પ્ર૦ ૬૦—બુઞ્ઞં તિ । હે દુરન્તદુઃસાર્તસત્ત્વશરણ્ય ! સ્વામિન્ ! પરેષાં કા કથા ? મયૈવ તાવત્ તમતમામિધાનમય્યાં સસમનરકપૃથિવ્યાં ચતુર્દિશં નરકાવાસચતુષ્ટયસંયુતે લક્ષ્યબોજનપ્રમાણમાને અપ્રતિષ્ઠાનાભિધાને મધ્યવર્તિનિ નરકાવાસે બુઞ્ઞં-ઉપિતમિતિ સપ્તદ્વઃ । અથ કિયન્તં કાલમિત્યાહ-છાવદ્વિ સિ । ૪૬૫દિરતરાણિ-સાગરોપમાનિ । કથમ્ ? નિરન્તરમ્-અવિચ્છિન્નમ્ । નન્વાયુઃકર્મણસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્ સાગરોપમાન્યેવ સર્વોત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ, તત્ કથમિદમુપપન્નમિત્યાહ-અપત્તિઅ સ્તિ । કિંવિશિષ્ટેન મયા ? અપ્રાર્થિતાગતઃ-અચિન્તિતોપનતો ચોડસૌ મત્સ્યભવસ્ત્યાન્તર્-મધ્યે મુહૂર્તમાત્રં કાલમુષિતેન । યદ્વા અપ્રાર્થિતોપનતે મત્સ્યભવે અન્તર્મુહૂર્તમાત્રમુષિતેન । યદ્વા ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાન્યપ્રતિષ્ઠાને પૂર્વમુષિતં, તત્સાદન્તરાલ-ભર્તિનિ મત્સ્યભવેડન્તર્મુહૂર્તમુષિતં, પુનરપ્રતિષ્ઠાને ત્રયસ્ત્રિંશત્ સાગરોપમાનીતિ । एवं મત્સ્ય-ભવોડન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણઃ અપ્રતિષ્ઠાનાયુરતરાણિ ૪૬૫દિસાગરોપમાનિ ભવન્તિ । इति त्रिच-त्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ૪૩ ॥

દે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં સૂત્રકારસ્તા વિહમ્બનાઃ ચતુર્ગતિસંસારે યથાડનુભૂતાસ્તથા ગાથા-ચતુષ્ટયેન દર્શયન્નાહ—

ઉપિતં-વાસઃ કૃતઃ । ક ? અપ્રતિષ્ઠાને-સસમનરકપૃથિવ્યાં મધ્યવર્તિનિ નરકાવાસે । મયેતિ ગમ્યતે । કિંવિષેનેત્યાહ-અરૂપસ્થિતિકાગતમત્સ્યભવસ્ત્રાન્તર્મુહૂર્ત-કિંચિદ્વ્યૂનઘટિકાદ્વ્યં ઉપિતઃ સ્થૌલ્યસ્થિતિકાગતમત્સ્યભવાન્તર્મુહૂર્તોપિતસ્તેન । કિયન્તં કાલમ્ ? ૪૬૫દિસાગરોપમાનિ । સાગરોપમં દશકોટાકોટિપલ્યોપમજનિતં સમયવેદિતવ્યમ્ । કથમુષિતમ્ ? નિરન્તરં-વ્યવધાનરહિતં યથા ભવતિ । તદ્ધ વ્યવધાનં તથોપમેવાન્તર્મુહૂર્તમાત્રં મધ્યભવઃ । इति गाथार्थः ॥ ૪૩ ॥

૨૧૦-૬૧૩

બુઞ્ઞં (ઉપિતં)=૨૬૬વાયુ.

અપત્તિઅ (અપ્રાર્થિત)=પ્રાર્થના વિનાનો, અણુભાગ્યો.

આગય (આગત)=આવેલ.

મઠ્ઠ (મત્સ્ય)=મત્સ્ય, માછલું.

ભવ (ભવ)=ભવ, ૪/૮મ.

અંતો (અન્તર્)=મધ્યે, વચ્ચે.

મુહૂત્ત (મુહૂર્ત)=મુહૂર્ત, બે વી.

અંતોમુહૂત્ત (અન્તર્મુહૂર્ત)=અંતર્મુહૂર્ત.

અપત્તિઆગયમઠ્ઠમર્વંતોમુહૂત્ત=માંગ્યા વિના પ્રાપ્ત

સુધી થયેલા મત્સ્યના ભવમાં મુહૂર્ત અથવા અંતર્મુહૂર્ત.

વસિષ્ણ (ઉપિતેન)=૨૬૬વાથી.

છાવદ્વૈ (૪૬૫દિઃ)=છાસક.

અયરાઈ (અન્તરાણિ)=સાગરોપમો.

નિરંતરં (નિરન્તરં)=નિરંતર, અનંતર વિના અકિ-

ચિત્તપણે.

અવ્વદ્વદ્વાણે (અપ્રતિષ્ઠાને)=અપ્રતિષ્ઠાનમાં.

૧ અંતર્મુહૂર્તનો અર્થ લોકપ્રકાશના દ્રવ્યલોકના તૃતીય સૂત્રના નિમ્ન-લિખિત—

“સમયેઓ નવમ્બઃ સ્વાત્, પ્રવૃત્ત્યન્તર્મુહૂર્તૈકમ્ ।

સમયોગમુહૂતાન્ત-સસજ્જવાવધિર્વં યથા ॥”

—૩૪ મા પદ ઉપરથી બેઠ સકાય છે તેમ છે કે નવ સમયથી માંડીને મુહૂર્તમાં એક સમય ન્યૂન એટલા કાળને ‘અંતર્મુહૂર્ત’ કહેવામાં આવે છે. આના અસંખ્ય કોડો છે, કેમકે ૧૦ સમય, ૧૧ સમય ઇસાદિ તથા મુહૂર્તમાં એક સમય ઓછો એ બધા કાળો ‘અંતર્મુહૂર્ત’ના નામથી ઓળખાય છે.

પદ્યાર્થ

નરક ગતિમાં આપતિ—

“હે દેવ! બીજા જીવોની તો શી વાત કહું? અણુધાર્યા આવી પડેલા (તંદુળિયા) મત્સ્યના સવમાં બે ધડી અથવા અંતર્મુહૂર્ત કાળ વસીને હું અપ્રતિજ્ઞાનામાં છાસક સાગરોપમ અવિચ્છિન્નપણે રહ્યો.”—૪૩

રૂપદીકરણ

તંદુલ મત્સ્ય—

જેન શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયની સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઇને સંસારી જીવોના એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. આ પૈકી પંચેન્દ્રિય જીવોના દેવ, નારકી, મનુષ્ય અને તિર્યચ (પ્રથમની ત્રણ કોટિમાં જેનો સમાવેશ થતો નથી એવા જીવો) એમ ચાર ભેદો છે. વળી તેમાં પણ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના જલચર, સ્થલચર અને ખેચર એમ ત્રણ પ્રકારો છે. વળી આ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ‘મત્સ્ય, કચ્છપ, આહ, મકર અને શિશુમાર એમ પાંચ અવાંતર ભેદો છે. આ પૈકી મત્સ્યના અનેક ભેદો છે. એ ભેદોમાં તંદુલ મત્સ્ય પણ છે.^૧ આનું શરીર તંદુલ-જોખા જેવડું છે.^૨ આથી આને આ નામ આપવામાં આવ્યું હશે. આ તંદુલ મત્સ્યને અંતર્મુહૂર્ત ગર્ભમાં રહેવું પડે છે.^૩ ગર્ભજ હોવાથી તેને મન હોય છે. તેને તેની માતા (માછલી) મોટા મગરમચ્છની પાંપણમાં જન્મ આપે છે. તેનું આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે, છતાં પણ તેનો અધ્યવસાય અતિશય મલિન હોવાથી તે મરીને સાતમી નરકે ભય છે. આ વાતની સહ-આવધાની શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિકૃત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ૧૪ મા અધિકારગત નિઘ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદ્ય સાક્ષી પૂરે છે:—

“મનઃ સંવૃણુ હે વિદ્વન્-નસંવૃતમના યતઃ ।

યાતિ તન્દુલમત્સ્યો દ્રાક્, સત્તમીં નરકાવનીમ્ ॥”

૧ માછલી. ૨ કાચબો. ૩ મગર.

૪ સરખાવો પ્રજાપનાસૂત્રનું નિઘ્ન-લિખિત ૩૨ મું સૂત્ર—

“સે કિં સં જલવરપંચિવિષતિરિક્ષકોગિયા? જલવરપંચિવિષતિરિક્ષકોગિયા વંચવિદ્યા વજ્રતા, સં જહા—મજ્ઞા ૧ કચ્છમા ૨ ગાદા ૩ મગરા ૪ સુસુમારા ૫ ॥ સે કિં સં મજ્ઞા? મજ્ઞા અગેગમિદા વજ્રતા, સં જહા—સજ્ઞામજ્ઞા, જલકમજ્ઞા, યુગમજ્ઞા, વિજ્ઞાતિયમજ્ઞા, હલિમજ્ઞા, મગરિમજ્ઞા, રોશિયમજ્ઞા, ફલીસાગરા, ગાગરા, જહા, જહગરા, ગમ્મવા, હસગારા, તિમિતિમિલિકા, ગજ્ઞા, તંદુલમજ્ઞા, કળિકામજ્ઞા, સાલિસતિયવામજ્ઞા, કંમવમજ્ઞા, વદાગા, વદાગાહપકાગા જે વાવજે તહવગારા, સે સં મજ્ઞા ॥”

૫ શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિકે ઉપદેશરત્નાકરના તૃતીય અંશના પંચમ તરંગની દ્વિતીય ગાથાની વ્યાખ્યામાં (૨૦૬ મા પંતિકામાં) કહ્યું પણ છે કે—

“તન્દુલમત્સ્યઃ પુનર્વો મહામત્સ્યજ વહુઃપદ્મમિ તન્દુલમત્સ્યાણોઽપ્તર્મુહૂર્તાયુર્જાવતે, તથાવિજ્ઞાનકવરિગામેન વાન્તર્મુહૂર્તેન લાદગાયુર્વૃદ્ધ્યા સત્તમવરકં ગચ્છતીતિ”

૬ સરખાવો શ્રીશુદાવિજયગણિસંકલિત મેનપ્રશ્નના દ્વિતીય ઉદ્ધાસનો નીચે મુજબનો પ્રશ્નોત્તર:—

“તથા-મહામત્સ્યપદ્મમત્સ્યજ તન્દુલમત્સ્યજ ગર્ભસ્થિતિરામર્મુહૂર્તિકી આપુસ્થિતિરવ્યાન્તર્મુહૂર્તિકી, તથ

આ સંબંધમાં અધ્યાત્મકલ્પક્રમના નિવરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે મગરમઝ વિચિત્ર રીતે આહાર લે છે. જે પાણીમાં અનેક માછલાં હોય તે પાણીનો મોટો જથ્થો પોતાના મોંઢામાં એ ભરી લે છે. પછી માછલાંઓને રોડી મોંઢામાં રહેલી બળી (દાંતની બેવડ)માંથી તે પાણી પાછું કાઢી નાખે છે, પરંતુ તેમ થતાં મોટા મત્સ્યો મોંઢામાં રહી બંધ છે (જેનો તે આહાર કરે છે.), બન્યારે કેટલાંએ નાનાં નાનાં માછલાંઓ બળનાં છિદ્રો મોંઢાં હોવાથી-દાંતની વચ્ચે બખોલ (અંતર) હોવાથી જળની સાથે સાથે બહાર નીકળી બંધ છે ('ઉપદેશરત્ના-કુરમાં તો એવો ઉલ્લેખ છે કે તન્દુલ મત્સ્ય સૂતેલા મહામત્સ્યના વિકસ્વર મુખમાં જલ-કહો-લોને લીધે અનેક માછલાંને ફાખલ થતા તેમજ નીકળી જતા બુબ્બે છે). આથી તે એવો દુષ્ટ વિચાર કરે છે કે જો હું આવા મોટા શરીરવાળો હોઉં, તો એકે મત્સ્યને જીવતો નીકળી જવા ન હઉં, પરંતુ એ બધાને ખાઈ બાંઉં.' આ પ્રમાણેની 'ભાવહિંસાથી કલુષિત થયેલી મત્સ્ય નરકે સિધાવે છે એ ઉપરથી

“મન ઇવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ”

એ સૂત્ર ચરિતાર્થ થતું જોવાય છે. કેમકે આ મત્સ્ય કોઈ માછલાને મારી નાખવાથી અર્થાત્ દ્રવ્ય-હિંસા કરીને નરકે જતો નથી, પરંતુ ભાવ-હિંસાને લઇને (જુઓ પૃ. ૧૩૬ નું અંતિમ

કર્મ મિલતીતિ પ્રસઃ । અગ્રોત્તરજ્ઞ-મહામત્સ્યનુપજ્ઞમત્સ્યસ્ય ગર્ભસ્થિતિરાયુઃસ્થિતિશ્ચૈકમિન્નેવાન્તમુંહૂર્તે ભવતિ, પરં ગર્ભસ્થિતેરન્તમુંહૂર્તસ્ય કલુષવાજ્ઞ કિમપ્યનુપપન્નં, કિન્ન નવસમવાદારમ્બ વતિકાદૃવં વાવન્તમુંહૂર્તે તસ્યાસક્રુએવમે-વત્કાલ્પકુલમિતિ ॥ ૧૫૦ ॥”

તત્ત્વતઃ શ્રીહરિભદ્રસૂરિપ્રણીત સ્વોપસ્ય હિંસાષ્ટકની પ્રથમ ગાથાની વૃત્તિમાંના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી તાત્પર્ય જણાય છે:—

“અક્રુત્વાગ્નિ દ્રવ્યહિંસા-પ્રાણાદિત્યાગરૂપાં હિંસાકર્મ-નરકાદિકં તસ્ય ભાજનં ભવતિ તન્મુકમત્સ્યવત્ । સોઽપિ નવ માસાન્ ગર્ભે સ્થિત્વા નિષ્ક્રમણાન્તરમન્તમુંહૂર્તોયુરિતિ કુલ્લસમ્પ્રદાયઃ, સર્વે ગર્ભજતિવંજો ગર્ભજમનુષ્યવતિતિ વચનાન્, મહામત્સ્યમુલ્લે ગતપ્રસાગતં કુર્વાનાન્ મધ્યમત્સ્યાન્ દટ્ટા સ્ત્રવન્તિ વચાદમેષો દ્રવ્યમહાકાવઃ સ્વાં તદા સર્વાનમશ્નયમિતિ વિચારણયા કઠોરદ્વવપ્રમાદુર્મૂલરૌદ્રધ્યાનસહચારિણી ભાવહિંસા નરકકલયતીતિ ત્વીયમજ્ઞઃ ।”

છ. સ. ૧૯૨૪ માં છંદોરમાં મુદ્રિત પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે, બન્યારે શ્રીવિજયદાનસૂરિ લખી જણાવે છે તે પાઠમાં તો અન્તમુંહૂર્તે ને બદલે મુંહૂર્તે છે.

૧ ઉપદેશરત્નાકર (અં. ૩)ના પંચમ તરંગની વ્યાખ્યાના અંતમાં આ હકીકત નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:—

“તન્મુકમત્સ્યઃ પ્રમુસમહામત્સ્યવિકલ્પરવદ્ને જલોર્મિવશાન્ પ્રવિશતો મિચંતસ્ય ચક્ષુઃ મત્સ્યાન્ વીક્ષ્ય તદ્માસા-શ્વવસાવનૃદિતિ”

૨ આ વાતને ઉદેશીને આપુરે પ્રત્યાખ્યાનામાં નિમ્ન-લિખિત ૫૧ મા પદમાં—

“આહારમિચિત્તેનં મષ્કા ગચ્છન્તિ સપ્તર્ષિ પુરુષર્ષિ ।”

[આહારમિચિત્તેનં મત્સ્યા ગચ્છન્તિ સપ્તર્ષિ વૃષિવીર્ય]]

એવો ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે.

૩ હિંસાના દ્રવ્ય-હિંસા અને ભાવ-હિંસા એમ બે પ્રકારો છે. કોઈ પણ પ્રાણીને તેના દેહથી પૃથક્ કરવો તે ‘દ્રવ્ય-હિંસા’ છે, બન્યારે પ્રમાદ, અભિનિવેશ, દુષ્ટ અધ્યવસાયથી તેવો અનિષ્ટ વિચાર કરવો તે ‘ભાવ-હિંસા’ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કોઇનું જીવ કરવું તે ‘દ્રવ્ય-હિંસા’ છે, બન્યારે તેમ કરવાનો વિચાર કરવો તે ‘ભાવ-હિંસા’ છે. આના અનેક પ્રકારો છે. તેનું સુન્દર સ્વરૂપ શ્રીહરિભદ્રસૂરિપ્રણીત હિંસા-ષ્ટકમાં દૃષ્ટિ-ભોજન ભાવ છે.

ટિપ્પણ) — 'મલિન આશયવાળો હોવાથી તેને તેવું ભયંકર ક્ષણ મળે છે. આથી કરીને તો અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ (અં ૬, શ્લોક ૩) માં કહ્યું પણ છે કે—

“સ્વર્ગાપવર્ગૌ નરકં તથાન્ત-મુદ્ધર્તમાત્રેણ વશાવશં વત્ ।

વદતિ જન્તોઃ સતતં પ્રયજ્ઞાન્, વશં તવન્તઃકરણં કુલ્લજ્ઞ ॥”

અર્થાત્ વશ રાખેલું અને વશ નહિ રાખેલું મન અન્તર્મુદ્ધર્તમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ તેમજ નરક અનુક્રમે આપે છે, વાસ્તે (હે ભવ્ય જીવ!) તું પ્રયાસ કરીને તે મનને—અંતઃકરણને સર્વદા વશ કર.

મત-સેદ—

શ્રીપ્રહ્લાન-દસરિએ ટીકામાં તન્દુલ-મત્સ્યનું આયુષ્ય મુદ્ધર્તનું તેમજ અન્તર્મુદ્ધર્તનું એમ બે પ્રકારનું સૂચયું છે, પરંતુ ઉપદેશ-રજાકરના અત્રે (પૃ ૧૩૬-૧૪૦) સૂચવેલ ઉલ્લેખમાં તેમજ શ્રીહેમચન્દ્રગણિકૃત ટીકામાં પણ અન્તર્મુદ્ધર્તના આયુષ્યનોજ ઉલ્લેખ છે. વળી શ્રીવિજયદાનસુરિ મને લખી જણાવે છે તમ જીવાજીવાભિગમસૂત્રની (સુ ૫૬, સુ ૨૨૩) શ્રીમલ્લયગિરિસુરિકૃત વૃત્તિ (૭૮ મા તેમજ ૪૦૭ મા પત્રાંક)માં તેમજ શ્રીહારિભદ્રદીય ધર્મખિન્દુની સાતમા અધ્યાયના બાહ્યોપમદ્વયસંધિયુ તથા શ્રુતેરિતિ (૩૩)ની શ્રીસુનિચન્દ્રસુરિકૃત ટીકામાં પણ અન્તર્મુદ્ધર્તનોજ ઉલ્લેખ છે. એ ત્રણ પાઠો અનુક્રમે નીચે સુલબ્ધ છે:—

“સતમનરકપૃથિવ્યા ઉદ્ભૂત્ય તન્દુલમત્સ્યાદિમલ્લેષ્વન્તર્મુદ્ધર્તૈ સ્થિત્વા મૂયઃ સતમનરકપૃથ્વી-ગમનસ્ય શ્રવણાત્”

“નરકાનુદ્ભૂત્ય તિર્થગમ્ભવે ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકતન્દુલમત્સ્યત્વેન ઉત્પદ્ય મહારૌદ્રધ્યાનોપગતો-ન્તર્મુદ્ધર્તૈ જીવિત્વા મૂયોડપિ નરકેષુ જાયતે”

“તન્દુલમત્સ્યસ્તુ બાહ્યોપમર્દ્વામાલેડપિ નિર્નિમિત્તમેવાપૂરિતાતિતીવ્રૌદ્રધ્યાનોન્તર્મુદ્ધર્તમા-ચુરન્નુપાપ્ય સતમનરકપૃથિવ્યાં ત્રયસ્વિંશત્સાગરોપમાયુર્નારક ઉત્પદ્યતે ।”

અપ્રતિષ્ઠાન—

જૈન શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી સાત નરક-ભૂમિઓ પૈકી અંતિમ તમસ્તમઃપ્રજ્ઞા નામની ભૂમિમાં આવલિકા-પ્રવિષ્ટ એવાજ નરકાવાસો છે, કિન્તુ બીજી નરકોની જેમ આવલિકા-બાદ નથી. આ ભૂમિમાં પાંચ આવલિકા-પ્રવિષ્ટ નરકાવાસ છે. તેની મધ્યમાં અપ્રતિષ્ઠાન નામનો ગોળ નરક-

૧ આ અલિનતાને લઈને તો-આ તન્દુલ મત્સ્યની નીચે ભતિને લઈને તેમજ તેના નીચે કર્મ-પ્રવૃત્તિના મનોરથને લીધે તેને અત્યંત નીચો ગણવામાં આવે છે. એ વાતની ઉપદેશરજાકરે (અં ૩, તં ૫)ની નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય માથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“કથા નીલા વદન્તા, કુન્તિ મિત્રા ઉચ્ચનીજાંદેર્શિ ।

કુમર ૧ વદવચન ૨ વકમિગ ૩ તંદુલમત્સ્યો ૪ અ સિદ્ધંતા ॥”

૨ આ બદલ હું તેમનો આભારી છું.

૩ રત્નપ્રભાદિ છ ભૂમિઓ પૈકી પ્રત્યેકને વિષે તેની અવગાહનામાંથી એક હબર યોજન જેટલો જાંચેનો ભાગ અને એક હબર યોજન જેટલો નીચેનો ભાગ અને સાતમી ભૂમિ ઉદેશીને સાદીબાવન હબર યોજન-પ્રમાણ જાંચેનો ભાગ અને જેટલો નીચેનો ભાગ બાદ કરતાં જેટલી અવગાહના બાકી રહે તેટલા ભાગમાં ‘નરક-વાસ’ છે. અર્થાત્ ત્યાં ત્યાં નરકના જીવો-નરકનામ કર્મવાળા પ્રાણીઓ વસે છે. આ રત્નપ્રભાદિ સાત ભૂમિઓમાં

વાસ છે, જ્યારે આની આસપાસ 'પૂર્વાદિક' ચાર દિશાઓમાં એક એક જગત નરકાવાસ છે (જુઓ **જીવાજીવાભિગમ** ઉપાંગની શ્રીમદ્ભગવિરસિકૃત વૃત્તિનું ૧૦૫ શું ૫૨).

આ અપ્રતિષ્ઠાનો આયામ-વિષ્કંભ એક લાખ યોજનનો છે, જ્યારે બાકીના ચાર નરકાવાસનો તો અસંખ્યેય યોજન કોટાકોટિનો છે (જુઓ ૫૨ાંક ૧૦૬).

ચારે બાજુ અંધકારમય અને મૂન, વિદ્યા વગેરે અશુભિ પદાર્થોથી લિપ્ત એવી નરક-ભૂમિ છે. આ ભૂમિમાંના નારક જીવો પીંછાં વિનાનાં પક્ષીના જેવા લાગે છે. આની આકૃતિ કૂર, ઠરણ, બીજાત્સ અને કાયાનક છે. એનું માપ પણ રાક્ષસીય છે. જેમકે પ્રથમ નરકના જીવના દેહનું માન ૭ ધનુષ્ય ૩ હાથ અને ૬ આંગળ છે, જ્યારે બાકીની નરકના જીવોનું અનુક્રમે બમણું બમણું છે; એટલે કે સાતમી નરકના જીવના દેહનું માપ તો પાંચસે ધનુષ્ય છે. આવા નરકના જીવોને સુખનું તો સ્વપ્ન એ નથી. તેમને માટે તો દુઃખના ડુંગરો છે. ક્ષેત્ર-જન્ય વેદના અને પરસ્પર જનિત વેદના ઉપરાંત પ્રથમની ત્રણ નરકમાં તો પરમાધાર્મિકકૃત વેદના પણ અનુભવવી પડે છે. આનું આગેહુબ વર્ણન સૂત્રકૃતાંગમાં છે. આનું સ્થૂલ સ્વરૂપ મેં **શ્રીચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ**ના સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૧૧૬) માં આલેખ્યું છે. એના પ્રાચીન મુનિવચ્ચકૃત પદ્યાર્તક વર્ણનની હસ્તલિખિત પ્રતિ મને શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ તરફથી હાલમાં મળી આવી છે. આ વર્ણન કામાતુર જનોને-શુંગારસ મુઝ્ય માનવોને શિક્ષારૂપ છે. આના પ્રત્યેક પદ્યના પૂર્વાર્ધમાં નરકના દુઃખનો નિર્દેશ છે, જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં શુંગારનું સ્મારણ છે. આથી તે અત્ર નીચે મુજબ ઉપસ્થિત કરૂં છું:—

પૂર્વાચાર્યપ્રણીતાનિ

॥ નરકવર્ણનવૃત્તાનિ ॥

(સમ્પરાચ્છન્દસિ)

શ્વમે સ્વજ્ઞાન્તિદોષાલ્ કલકલરસુલૈરનકામ્રં શિક્ષાપ્રા-

વજ્ઞાનં વાર્યમાણં વ્યપગતકલ્પૈર્દાલ્પૈર્દાલ્પારમ્ ।

કિં ત્વાં સમ્પ્રહમહીમુકુલપરિમલાલોલરોલમ્બમાલા

તત્ર જલૈર્ણનેત્રા પ્રવરકલરિકા જાસતક્ષાતુમીદે ? ॥ ૧ ॥

નિર્ઘય તથા દારૂણ એવા (પરમાધાર્મિકો) દ્વારા કરવતની કઠોર ધારથી 'શિક્ષાગ્રંથી' માંડીને તે નખના અગ્ર ભાગ સુધી લાકડાને ચીરે તેમ અશરણપણે નરકને વિષે પોતાની જ્ઞાન્તિના દોષથી વહેરાતા એવા તને શું ત્વાં ત્રાસથી ગચ્ચાવવાને ત્રાસ પામેલા હરણના જેવા અનુક્રમે ૧૩, ૧૧, ૯, ૭, ૫, ૩, ૨ અને ૧ એમ બધા મળીને ૪૬ પ્રતરો છે (આ પૈકી સૌથી પ્રથમ પ્રતરનું નામ 'સીમન્તક' છે, જ્યારે અન્તિમનું નામ 'અપ્રતિષ્ઠાન' છે); જ્યારે ૩૦ લાખ, ૨૫, લાખ, ૧૫ લાખ, ૧૦ લાખ, ૩ લાખ, એક લાખમાં પાંચ ઓછા અને પાંચ એમ સર્વ મળીને ૮૪ લાખ નરકાવાસ છે. જુઓ **તત્પ્રવાસિગમસૂત્ર** (અં ૩, સૂં ૨)નું સ્તોપક લાખ તથા તેની શ્રીસિદ્ધસેનઅશ્વિકૃત ટીકા (૫૦ ૨૩૪-૨૩૬).

૧ પૂર્વદિશામાં કાળ, પશ્ચિમે મહાકાળ, દક્ષિણે દૌરવ અને ઉત્તરે મહારૌરવ છે. ૨ ચોટલી.

જ્વાલામાલાજડાહાન્તરનરકચરાપાકુમ્મીયુ મીમૈ-
નિંક્ષિતસ્થોર્ષ્વપાદં વિધુરતરમધોમૂર્ચ(?) નિર્ધર્મૈરુચૈઃ ।

પ્રોતુક્તપ્રાપ્તિપાણ્યુસ્તનકલશલસત્તારહારાલિમાલા

તત્ર જાણાય ચાલા ન સલુ તવ સભે । મૂર્ખ ! સમ્માવયામિ ॥ ૫ ॥

(અગ્નિની) જ્વાળાની માળાથી જડાવાળા અનેલા મધ્ય ભાગવાળી નરક-ભૂમિની પાકડું-બીઆને વિષે ભયંકર તેમજ અધર્મીઓમાં મુખ્ય એવા (દેત્યો) વડે પગ ઊંચા અને માથું નીચે એવી રીતે ત્યાં કાયરપણે ફેંકાયેલા તારા બચાવ માટે હે મિત્ર ! હે મૂર્ખ ! અત્યંત ઉત્તત સમસ્તતઃ પુષ્ટ, તથા ચેત એવા પયોધરરૂપ કલશને વિષે શોભતા મનોહર હારની શ્રેણિની માળાવાળી મહિલા ખરેખર સમર્થ નથી એમ હું માનું છું.—૫

સ્ફારાક્ષારાન્તરાલેબ્ધલવણગણત્સન્ધિગર્ભેષ્વરે તે
સોત્સાદે વેદવાદે નિરયપુરતટીચક્ષુકુણ્ડેષુ તેષુ ।

સેયં શૂક્ષ્ણકુલ્યાહરિપરિલસન્નીલતોમાક્ષુરાલી

નાલં લીલાવતીનાં ડમરમરમિદે નામિવાપી ગમીરા ॥ ૬ ॥

બહુ અંગારા જેવા મધ્ય ભાગવાળી તેમજ જેમાં સાંધાના ભાગો સર્વથા બળી રહ્યા છે એવી નરક-પુરીની તટીને વિષે (રહેલા) સુપ્રસિદ્ધ વજ્રકુણ્ડો (કુંભીપાકમાં) તારો દેહ જ્યારે ઉત્સાહ પૂર્વકે દમ્ભ થઈ રહ્યા છે, ત્યારે વિકાસવતી (વનિતાઓ)ની શૃંગારરૂપ નદીની મોટા મોઝઓ રૂપ શોભતી સ્થામ રોમાંચની શ્રેણી કે પેલી ગંભીર નાભિરૂપ વાપી પ્રલયના સમૂહને ભેદવા માટે સમર્થ નથી.—૬

અદ્વારદ્વાલુકાર્યા પુલિનયુષ્વિ ગલત્પાદપાર્ણિ પ્રકામા-

કારુણ્યાદ્ વૈતરુણ્ય(રણ્યા) મૃદુગતિ નરકસ્વામિષુ બ્રામયત્સુ ।

સ્પૃહં સ્પદં ચયૈ(ત્વયે) ? હં કિમુ ભવતિ પુરા શોણમાણિક્યમાલા-

પ્રેક્ષોલ્લભેક્ષલાઙ્કં ઝઘનમતિઘનં તત્ તરુણ્યાઃ શરણ્યમ્ ? ॥ ૭ ॥

અંગારાની જેવું આચરણ કરતી રેતીવાળી તથા જળવાળી ભૂમિવાળી વૈતરુણી (નદી)માં પગની એડીઓ ગળી જાય-અંદર પેસી જાય એવી રીતે ધીરે ધીરે નરકના અધિપતિઓ જ્યારે અત્યંત નિર્દયપણે તને બ્રમણ કરાવે છે, ત્યારે લાલ માણેકની માળા વડે હીંગોળા ખાતા કંદોરાથી લાંછિત તેમજ અત્યંત પુષ્ટ તથા તારા વડે સ્પષ્ટ રીતે સ્પર્શ કરાયેલા તેમજ તને ઇષ્ટ એવા તે તરુણીના અતિઘન જઘન શું તારે શરણરૂપ છે ?—૭

ઉન્મીલમ્મુલશૂલાપટલજટિલતાં શાલ્મલીં જાલ્મ । લીલા-

જ્ઞાં નામાલિન્નતસ્તે નરકપતિપરીદ્વાસવૈષ્ણવમાજઃ ।

ચામોરુનામુકુરુ વિવલિતકલ્લોકાન્દ્રચન્દ્રાવલેપૌ

ચિન્તાન્તઃ સ્તાનિ(સ્વાતિ ?)શાન્તિવ્યતિકરચતુરૈ તૌ ન દુઃશ્ચારિણસ્તે ॥ ૮ ॥

દુષ્ટ ચારિત્રવાળા અને (એથી કરીને તો) નરકપતિના ઉપહાસને વિવશપણે પ્રાપ્ત થયેલા એવા, ઉગ્રી નીકળતા મૂળ શૂળના સમૂહથી વ્યાપ્ત તથા વળી જેણે શરીરને ચાટ્યું છે એવા શાદમલી (તડ)ની સાથે ખરેખર આલિંગન કરાવેલા તને હે મૂર્ખ! મનોહર બંધાવાળીઓની નિશાળ બંધા કે જેણે કેળના કાણડના પ્રખર ગર્વને દળી નાંખ્યો છે તે તારા ચિત્તમાં આત્માને શાન્તિના યોગને માટે નિપુણ નથી.—૮

દા માતસ્તાત! હા હા હૃદય! સુદયિતે! હા સુતા! જ્ઞાતરો! હા

હંદો મિત્રાણ્યયૈવં નરકમુખિ મુદુસ્તારમાકન્વતસ્તે ।

મુઘ્ધાઃ ક્ષિપ્ત્વા વિદગ્ધા મધુરમધુમુચો દાવમાવોર્મિકુહ્ણ

ઉહ્ણાપાઃ પાપ! તાપક્ષપણસુલકરા યોષિતાં કિં ભવેયુઃ ? ॥ ૯ ॥

હા મા! ઓ બાપા! હે હૃદય! અરે વલ્લભા! હે પુત્રો! હે બન્ધુઓ! હે મિત્રો! એ પ્રમાણે નરકમાં જાયે સ્વરે વારંવાર રૂદન કરતા-પોક મૂકતા તને હે પાપી! યુવતિઓના મુઘ્ધ, પ્રેમાળ, ચતુર, મધુર મધને વર્ષાવનાર તથા હાવ-ભાવરૂપ ઊર્મિથી વિકસિત એવાં વાક્યો સંતાપને દૂર કરી શું સુખકારી થાય?—૯

૬૬ સાગરોપમની ત્રિષ્તિ—

સાતમી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તો ૩૩ સાગરોપમનું છે, છતાં કવિરાજ ત્યાં ૬૬ સાગરોપમ સુધી અવિચ્છિન્ન રીતે નિવાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે તો તે કેવી રીતે ઘટે છે? આનો ઉત્તર એ છે કે સાતમી નરકમાં ૩૩ સાગરોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તંદુલ મત્સ્ય તરીકે જન્મે અને ફરીથી ત્યાંથી મરીને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યના અંધપૂર્વક સાતમી નરકમાં જન્મ લે; એટલે કે તંદુલ મત્સ્યના ભવગત આયુષ્ય નહિ જેવું હોવાથી-નરકમાંના પહેલાના નિવાસ અને પછીના નિવાસ વચ્ચે બહુજ થોડો સમય વ્યતીત થયેલો હોવાથી એક સરખો સાતમી નરકમાં ૬૬ સાગરોપમ નિવાસ થયો એમ કહી શકાય.

સર્વથા અવિચ્છિન્નપણે તો નિવાસ સંભવેજ નહિ, કેમકે 'નારકી મરીને તરતજ નરકમાં ઉત્પન્ન નહિજ થાય' એવો જૈન સિદ્ધાન્ત છે.

સામ્પ્રતં તિર્યગ્યોનિમધિકૃત્યાહ—

સીરુળ્હવાસધારા—નિવાયદુક્લં સુતિક્લ્વમણુમૂઝં ।

તિરિઅત્તણમ્મિ નાણા—વરણસમુચ્છાદ્દિણાવિ ॥ ૪૪ ॥

[શીતોષ્ણવર્ષધારાનિપાતદુઃસ્વં સુતીક્ષ્ણમનુભૂતમ્ ।

તિર્યક્લ્વે જ્ઞાનાવરણસમુચ્છાદિતેનાપિ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—સીરુળ્હતિ । હૈ વિશ્વજનીન! ભગવન્! મયા તિર્યક્લ્વેઽપિ સુતીક્ષ્ણં દુઃસ્વ-

मनुभूतमिति योगः । अधुना तस्यैव स्वरूपमाह—सीउण्हस्ति । शीतोष्णवृष्टिधारानिपातदुःखम् । निपातशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तद्यथा—शीततौ शीतनिपातदुःखं, उष्णतौ उष्णनिपातदुःखं, वर्षासु वृष्टिधारानिपातदुःखमनुभूतं, सोढमित्यर्थः । तच्च किंविशिष्टम्? सुष्ठु—अतिशयेन तीक्ष्णम् । अथ कस्य योनावित्याह—तिरिअत्तणम्मि—तिर्यक्त्वेऽपि, तिर्यग्गतौ समुत्पन्नेनेत्यर्थः । तिर्यञ्चो हि शीतातपवृष्टिकष्टान्यपि दुष्टकर्मभिस्तस्यां योनौ विनिपातिता निराश्रयतया तथा तथा तपस्विनः सहन्त एव । अथ किंविशिष्टेन मया? नाणावरणत्ति । ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि ज्ञानावरणाभिधेन कर्मणा सम्—सम्यक् उत—प्राबल्येन छादितेन आवृतेनेति यावत् । ननु विद्यमानेष्वपि मोहनीयादिकर्मसु किमित्यत्र ज्ञानावरणस्य विशेषतः समुपादानम्? उच्यते । सम्भवन्त्येव तिर्यग्योनिगतानामङ्गिनां निखिलान्यपि कर्माणि, किन्त्वनन्यतुल्यसमुल्लासस्य ज्ञानावरणस्य तेषु परा काऽपि प्रतिष्ठा, अतस्तस्योपादानम् । अपिशब्दोऽत्र विरोधालङ्कारद्योतकः । अतो यः किल नानाप्रकारैरावरणैराच्छादितो भवति स कथं शीतातपादिभिरभिभूयते (इति)? । इति चतुश्चत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४४ ॥

हे० वि०—(सीउण्हस्ति) । तिर्यक्त्वेऽपि अनुभूतं—सेवितं शीतं च उष्णं च वर्षाधारा-निपातश्च शीतो० तेभ्यस्तैर्वा दुःखं स्ववेदनानुरूपम् । किंविधं तत्? सुतीक्ष्णं—दुःसहं तथाऽत्रापि मयेति गम्यते विशेषणस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वात् । किंविधेनेत्याह—ज्ञानावरण-समवच्छादितेनापि । को भावार्थः? यो हि पटाद्यावरणसमवच्छादितो भवति तस्य शीता-दिजन्यं दुःखं न सम्भवति । मया तु ज्ञानावरणसमवच्छादितेनापि अनुभूतम् । किमिति (ज्ञानावरणसमुच्छादित इति) प्रायेण प्रभूतज्ञानावरणीयस्य कर्मणः तिर्यक्त्वे एव सम्भवत् । इति गाथार्थः ॥ ४४ ॥

शीउण्हार्थ

सी (शीत) = ईडी.

उण्ह (उष्ण) = अ२भी.

वास (वर्ष) = व२सा६.

धारा (धारा) = धा२।

निवाय (निपात) = निपात, प३उं ते.

तुक्ख (दुःख) = दुः३.

सीउण्हवासधारानिवायतुक्खं = ईडी प३वाथी, अ२भी

प३वाथी तेभ्य व२सा६नी धा२। प३वाथी भतुं दुः३.

सुतीक्ष्णं (सुतीक्ष्णं) = अत्यंत तीव्र.

अणुभूतं (अनुभूतं) = अनुभवार्थं.

तिरिअत्तणम्मि (तिर्यक्त्वे) = तिर्यग्यपुल्लभां.

नाणावरण (ज्ञानावरण) = ज्ञानावरण.

समुच्छादयण (समुच्छादितेन) = अत्यंत आच्छादित.

अवि (अपि) = पुल्ल.

१ 'सम्यक्त्वे' इत्यपि पाठः ।

२ आने भाटे लुओ ६८ भा पृष्ठं ८१५.

પદ્યાર્થ

તિર્યચ ભવમાં કથ—

“જ્ઞાનાવરણ (નામના કર્મ)થી અત્યંત આચ્છાદિત હોઇને ‘પણ મેં તિર્યચપણમાં શીત, તાપ અને વર્ષાની ધારાના નિપાતનું અતિશય તીવ્ર દુઃખ અનુભવ્યું.”—૪૪

રૂપદીકરણ

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ—

કથાયથી કહુચિત જીવ આઠ પ્રકારના પુદ્ગલો પૈકી કાર્મણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો મહણ કરી તેને આત્મ-પ્રદેશની સાથે ક્ષીર-નીરની જેમ એકમેક કરી દે છે તે ‘બંધ’ કહેવાય છે. આ બંધના કાર્યના ભેદને લઇને પ્રવૃત્તિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારો પડે છે. તેમાં વળી પ્રવૃત્તિબંધના જ્ઞાનાવરણીયાદિક આઠ વિભાગો છે. આ આઠ વિભાગોના જે અવાંતર ભેદો પડે છે, તેમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, અવધિજ્ઞાનાવરણીય, મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલજ્ઞાનાવરણીય એમ પાંચ પ્રકારો છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદૂર્તની છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમની છે (ભુઓ પૃઠ ૧૩). આયુધ્ય કર્મ સિવાયનાં બાકીનાં કર્મોની જેમ આ કર્મ જે ભવમાં એનો બંધ થયો હોય તેજ ભવમાં અથવા તો ભવાંતરમાં પણ ઉદયમાં આવે છે (જ્યારે આયુધ્ય કર્મ તો અનંતર ભવાંતરમાંજ ઉદયમાં આવે છે).

તિર્યચ ગતિમાં અન્ય ગતિઓની જેમ આઠે કર્મોનો સહભાવ હોવા છતાં આ પદ્યમાં જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ખાસ કરીને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે આ કર્મની તિર્યચ ગતિમાં પ્રધાનતા-વિશેષતા છે.

૧ ‘પણ’ શબ્દથી વિરોધ સૂચવવામાં આવ્યો છે, કેમકે જે વિવિધ ભૂતનાં આવરણોથી આચ્છાદિત હોય, તેને ઠંડી વગેરે કેમ લાગે ?

૨-૫ આના અર્થ માટે વિચારો—

“પ્રકૃતિસ્તુ સ્વભાવઃ સ્વાત્, સ્થિતિઃ કાકાવધારણ્યઃ ।

અનુમાવો રસો જ્ઞેયઃ, પ્રદેશો દુક્ષસંચયઃ ॥ ૧ ॥”

આનો સ્ફુટ બોધ થાય તેટલા માટે આપણે અત્ર મોદક (લાડુ)નું દૃષ્ટાન્ત વિચારીશું. જેમ કોઈ વાયુને દૂર કરનાર સુંઠ વગેરે દ્રવ્યોથી બનાવેલો મોદક પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી વાયુને ટાળે, જ્યારે પિત્તાપહારી દ્રવ્યથી નિષ્પન્ન મોદક પિત્તને દૂર કરે અને કફનાશક દ્રવ્યથી નિર્મિત મોદક કફનો નાશ કરે તેમ કોઈ કર્મ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરે, તો કોઈક દર્શનને ધત્વાદિ. આને પ્રકૃતિ-બંધ બલુવો. કોઈક મોદક એકજ દિવસ અગળ્યા વિના રહી શકે તો કોઈક બે દિવસ તો કોઈક મહિના સુધી તેવી રીતે કોઈ કર્મ સત્તામાં ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ તો કોઈ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ સુધી રહે, ધત્વાદિ. આને સ્થિતિ-બંધ સમજવો. કોઈ મોદકનો સ્મિગ્ધ કે રૂક્ષ મધુર કે કટુ રસ એક ગુણો હોય તો કોઈકનો બે ગુણો, હોય તેમ કર્મનો કોઈ વખત એક સ્થાનીય રસ બંધાય તો કોઈ વખત તીવ્ર કથાયને ચોરે દ્વિસ્થાનીયાદિક બંધાય. આને રસ-બંધ અવબોધવો. કોઈ મોદકના પ્રદેશ-કણીઆ પા શેર જેટલા હોય તો કોઈકના અડધો શેર જેટલા એટલે કે કોઈ કર્મનાં પ્રદેશ-દળિયાં ચોડા હોય તો કોઈકનાં ઘણાં હોય. આને પ્રદેશ-બંધ તરીકે ઓળખવો.

इदानीं मनुष्यगतिमुद्दिश्याह—

अंतो निक्खंतेहिं, पत्तेहिं पिअकलत्तपुत्तेहिं ।

सुन्ना मणुस्सभवणा—इएसु निज्झाइआ अंका ॥ ४५ ॥

[अन्तर्निष्क्रान्तैः प्रासैः (पात्रैः) प्रियकलत्रपुत्रैः ।

शून्या मनुष्यभवनाटकेषु निर्ध्याता अङ्काः ॥]

प्र० वृ०—अंतो स्ति । हे जगत्पितामह ! स्वामिन् ! इह हि संसाररङ्गान्तरे किङ्करीकृतस-
कलनारकतिर्यङ्मरामरविसरसर्वार्थसिद्धाप्रतिष्ठानपर्यवसानप्रसमराप्रतिहतशासनस्य महाम-
हिम्नो मोहमहीन्द्रस्य पुरः कर्मपरिणामसूत्रधारेण निरन्तरं चतुर्गतिनाटकान्यभिनीयन्ते ।
तन्मध्यान्नाभिनीयमानेषु मनुष्यगतिनाटकेषु अङ्काः शून्या निर्ध्याता इति सम्बन्धः । तत्र
मनुष्यगतिरेव तत्तदवस्थाविशेषानुभूयमानशृङ्गारादिरसात्मकत्वेन नाटकानीव नाटकानि
तेषु । साम्प्रतं मनुष्यभवानां नाटकैः सह साधर्म्यमाह—तत्रादौ मनुष्यभवस्वरूपमेवाभिधी-
यते । नरभवेवृत्तपन्नेन मया अङ्काः—उत्सङ्गाः सुन्ना-शून्याः निज्झाइआ—निर्ध्याता दृष्टाः ।
कैः शून्या इत्याह—प्रियकलत्त० कलत्राणि पुत्राश्च कलत्रपुत्राः प्रियाश्च, तत्र प्रियकलत्राणि—
प्रियप्रणयिन्यः, पुत्राश्च—अङ्गजा नन्दनाः तैः । किंविशिष्टैः ? पत्तेहिं—पात्रैः । कथम् ?
कथमपि तथाविधसातावेदनीयोदयात् । प्रासैः—लब्धैः स्वोचितगुणगणाधारत्वेन पात्र-
भूतैस्तैः । शून्या—विरहिता उत्सङ्गा दृष्टाः, तेषामेव क्रीडाप्रीडाविलासयोग्यत्वात् । अथ
कथं तैर्विरहितत्वमङ्गानामित्याह—अन्तो निक्खंतेहिं ति । यतस्तैरन्तरं—मध्यादुत्सङ्गस्यैव
निष्क्रान्तैरायुःक्षयेण निबिडभुजपञ्जरान्तरार्दप्याच्छिद्य दुर्दान्तयमकिङ्करैरपहतैः । पात्रं हि
कलत्रपुत्रादिकं प्रायो न विरावस्थायि भवति । इदमत्र तात्पर्यम्—मनुष्यजन्मन्युत्पन्नेन
मया प्रियकलत्रादिविप्रयोगसमुद्भूतं दुःखमनुभूतमिति । तथा नाटकेष्वपि विष्कम्भकसूचि-
तामिनेयवस्तुपरिसमाप्तिरूपादयोऽङ्कास्ते च रङ्गाङ्गणमध्याभिष्कामद्भिः चतुर्विधाभिनयनिपु-
णैरमिनायकपात्रैः शून्याः स्युः । पात्राणि कलत्रपुत्ररूपाणि भवन्ति । इति पञ्चचत्वारिंश-
त्तमगार्थः ॥ ४५ ॥

हे० वि०—(अंतो स्ति) । गमनिका—मनुष्यभवनाटकेषु—नरजन्मप्रेक्षणेषु निर्ध्याताः—
अवलोकिताः । कैः काः ? एकत्रोत्सङ्गाः, अन्यत्राधिकारपरिच्छेदाः । किरूपा निर्ध्याताः ?
शून्याः—विकलाः । कैरित्याह—एकत्र पात्रैः, अन्यत्र प्रासैः, प्रियकलत्रपुत्रैः प्रिया—वल्गभाः, ये
कलत्रपुत्रास्तैः । किंविशिष्टैः [पात्रैः किंविशिष्टैः] प्रियकलत्रपुत्रैरित्याह—अन्तरं—मध्या-
भिष्क्रान्तैः निर्गतैः ॥ इति गार्थः ॥ ४५ ॥

શીખદાર્થ

અંતો (અંતર) = મધ્યમાં.
નિવસંતેહિં (નિવાસને) = નીકળી ગયેલા.
પસેહિં (પાસે) = મેળવેલ.
પસેહિં (પાસે) = પાત્રો વડે.
પિય (પ્રિય) = પ્રિય, વહલ.
કલસ (કલશ) = પત્ની.
પુત્ર (પુત્ર) = પુત્ર.
પિયકલસપુસેહિં = પ્રિય પત્ની અને પુત્રોથી.

સુષા (શુભા) = શુભ, ખાલી.
મનુસ (મનુષ્ય) = મનુષ્ય.
મવ (મવ) = ભવ, ઉત્પત્તિ.
નાટક (નાટક) = નાટક.
મનુસમવનાટકપસુ = મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકોમાં.
નિજ્ઞાજ્ઞા (નિષ્પાતા) = ભવાયા.
અંકા (અંકા) = (૧) ઉત્સંજો, ખોળાઓ, (૨) અંકો,
અધિકાર-પરિચ્છેદો.

પદાર્થ

મનુષ્ય-ભવમાં પણ વિઝંખના—

“(હે નાથ !) મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકાને વિષે મને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રિય પત્ની અને પુત્રોથી ઉત્સંજો, મધ્યમાંથી તેઓ નીકળી ગયેલા (અર્થાત્ વૃદ્ધવસ્થા પૂર્વે મરણને શરણુ થયેલા) હોવાથી શૂન્ય ભવાયા.”—૪૫

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-ગૌરવ—

આ પદ રૂપક અલંકારથી વિશેષતઃ શોભે છે. સંસાર એ રંગમંડપ છે. તેમાં અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસથી માંડીને તે સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી મોહ નામના નરપતિની અપૂર્વ સત્તા ચાલે છે. આ રંગમંડપમાં કર્મનું પરિણામ એ સૂત્રધાર છે અને શાન્ત નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિઓ તે ચાર નાટકો છે. તેમાં મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકમાં પત્ની, પુત્ર પ્રમુખ પાત્રો છે.

નાટકાદિ સંબંધી વિચાર—

કાવ્યના દૃશ્ય અને 'શ્રવ્ય એમ બે ભેદો છે. જેનો અભિનય થઇ શકે-જે ભજવી બતાવાય તે 'દૃશ્ય' કાવ્ય છે. આ દૃશ્ય કાવ્યને 'રૂપક' પણ કહેવામાં આવે છે. આ રૂપકના નાટક, પ્રકરણ

૧ શ્રવ્ય કાવ્યનું લક્ષણ શ્રીવિશ્વનાથ કવિએ સાહિત્યદર્પણ (૫૦ ૬, શ્લોક ૩૧૩)માં નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

“શ્રવ્યં ઓતચ્ચમાત્રં લક્ષણમ્ પદ્યગદ્યમયં દ્વિજા”

અર્થાત્ જે કાવ્ય ફક્ત સાંભળી શકાય, જેનો અભિનય થઇ ન શકે તે 'શ્રવ્ય' કાવ્ય છે. એના (પણ 'દૃશ્ય' કાવ્યની જેમ) પદ્ય અને ગદ્ય એમ બે પ્રકારો છે.

૨ અભિનય એટલે આવસ્થાનું અનુકરણ, ભજવવું તે. આના આંગિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્ત્વિક એવા ચાર પ્રકારો છે. સાહિત્યદર્પણ (૫૦ ૬, શ્લોક ૨)માં કહ્યું પણ છે કે—

“મયેદમિનવોડવસ્થા-નુકારઃ સ ચતુર્વિધઃ ।

આંગિકો વાચિકોચ-સાહાર્યઃ સાત્ત્વિકસ્યા ॥”

અંગ (દેહ)થી કરાય તે આંગિક; વાચા (વાણી) થી કરાય તે વાચિક; ભૂષણ, વસ્ત્ર વગેરેથી કરાય તે આહાર્ય; અને ખેદ, રોમાંચ વગેરે સાત્ત્વિક ભાવ દ્વારા સંપન્ન તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે,

ઇત્યાદિ દશ ભેદો છે. આ વાતની સાહિત્યદર્પણ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે તેના છઠ્ઠા પદિચ્છેદમાં કહ્યું પણ છે કે—

“દશ્યશ્રવ્યત્વમેવેન, પુનઃ કાવ્યં દ્વિધા મતમ્ ।

દશ્યં તન્નામિનેયં તદ્-રૂપારોપાત્ તુ રૂપકમ્ ॥ ૧ ॥

“નાટકમય પ્રકરણં માળ-વ્યાયોગ-સમવકાર-હિમાઃ ।

ઈદામ્ભાગા-ડક્ક-વીર્ય્યઃ પ્રહસનમિતિ રૂપકાણિ દશ ॥ ૩ ॥”

નાટકનું લક્ષણ—

નાટકનું લક્ષણ ત્યાં નીચે ગુજબ દર્શાવ્યું છે—

“નાટકં જ્યાતવૃત્તં સ્યાત્, પજ્જસન્ધિસમન્વિતમ્ ।

વિલાસરૂપાદિગુણવદ્, યુક્તં નાનાવિમૂનિમિઃ ॥ ૭ ॥

સુલ્લદુઃસ્વસમુદ્ભૂતિ, નાનારસનિરન્તરમ્ ।

પજ્જાદિકા દશપરા-સ્ત્રાઢાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૮ ॥

પ્રજ્યાતવંદ્યો રાજર્ષિ-ર્ધીરોદાત્ પ્રતાપવાન્ ।

દિવ્યોડય દિવ્યાદિવ્યો વા, ગુણવાન્ નાયકો મતઃ ॥ ૯ ॥

પક ઇવ મવેદક્કી, શૂઢારો વીર ઇવ વા ।

અક્કમન્વે રસાઃ સર્વે, કાર્યો નિર્વહણેડ્દુયુતઃ ॥ ૧૦ ॥

જ્વત્વારઃ પજ્જ વા મુલ્યાઃ, કાર્યવ્યાપૃતપૂરુવાઃ ।

ગોપુજ્જાપ્રસમાર્થં તુ, વન્ધનં તસ્ય કીર્તિતમ્ ॥ ૧૧ ॥”

અર્થાત્ નાટકનું વૃત્ત (કથા) પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ. સર્વથા કલ્પિત કથા નાટકમાં કામ લાગે નહિ. નાટકમાં વિલાસ, સમૃદ્ધિ વગેરે ગુણો તેમજ અનેક પ્રકારનાં ઐશ્વર્યનાં વર્ણનો હોવાં જોઈએ. સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિનું દર્શન તેમજ વિવિધ રસોની પૂર્ણતાથી એ અલંકૃત હોવું જોઈએ. નાટકમાં પાંચથી માંડીને દશ સુધી અંકો હોઈ શકે છે. પ્રસિદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ધીરોદાત્, પ્રતાપી, ગુણવાન્ કોઈ ‘રાજર્ષિ’ કે ‘દિવ્ય’ અથવા ‘દિવ્ય-અદિવ્ય’ એવો ગુણી પુરૂષ નાટકનો નાયક હોય છે. શૂંગાર રસ અને વીર રસ એ બેમાંથી ગમે તે એક રસ પ્રધાન હોય છે, જ્યારે બાકીના ધીજ રસો અંગીભૂત હોય છે, આ બધાને ‘નિર્વહણ-સંધિમાં’ અદ્ભુત અનાવવા જોઈએ. નાટકમાં ચાર કે પાંચ પુરૂષો મુખ્ય ભાગ ભજવનારા હોવા જોઈએ. વળી ગાયના પૂછડાના આગળા ભાગ ‘જેવી નાટકની રચના હોવી જોઈએ.

૧ દુષ્કન્ત જેવા. ૨ શ્રીકૃષ્ણ જેવા. ૩ શીરામચન્દ્ર જેવા કે જે દિવ્ય છતાં પોતાને અદિવ્ય સમજે.

૪ નાટકના અંકો ક્રમશઃ નાના હોવા જોઈએ એવો કેટલાક અર્થ કરે છે, જ્યારે કેટલાક એનો એ અર્થ કરે છે કે જેમ ગાયના પૂછડામાં કેટલાક વાળ નાના હોય તો કેટલાક વાળ મોટા હોય તેમ નાટકનાં કેટલાંક કાર્યો મુખ-સન્ધિમાંજ સમાપ્ત થઈ જવાં જોઈએ તો કેટલાંક વધારે લંબાઈ પ્રતિમુખ સંધિમાં પૂર્ણ થવાં જોઈએ.

૫ બીજાભૂત અર્થનો આવિષ્કાર કરનાર તે સંધિ છે. સન્ધિ, વિશોધ, ગ્રંથન, નિર્ણય, પરિભાષણ, કૃતિ, પ્રસાદ, આનન્દ, સમય, ઉપગ્રહન, ભાષણ, પૂર્વવાક્ય, કાવ્ય-સંહાર અને પ્રશસ્તિ એ નિર્વહણસંધિનાં ૧૪ અંગ છે.

અંક-વિચાર—

અંકને માટે સાહિત્યદર્પણ (૫૦ ૬, ૨૬૦ ૧૨-૧૯)માં નીચે મુજબનું સ્વરૂપ નક્કર પડે છે:—

“પ્રત્યક્ષનેતૃચરિતો, રસભાવસમુજ્જ્વલઃ ।
મથેવગૃહશબ્દાર્થઃ, શુદ્ધચૂર્ણકસંયુતઃ ॥ ૧૨ ॥
વિષ્ણુબ્રાવન્તરૈકાર્યઃ, કિશ્કિત્સંલગ્નચિન્તુકઃ ।
યુક્તો ન બહુભિઃ કાર્યૈર્-વૈજિત્સંહતિમાત્ર ચ ॥ ૧૩ ॥
નાનાવિધાનસંયુક્તો, નાતિપ્રચુરપદવાન્ ।
આવશ્યકાનાં કાર્યાણા-મવિરોધાદ્ વિનિર્મિતઃ ॥ ૧૪ ॥
નાનેકદિનનિર્વર્ત્ય-કથયા સમ્પ્રયોજિતઃ ।
આસન્નનાયકઃ પાત્રૈર્-યુતસ્ત્રિચતુરૈસ્તથા ॥ ૧૫ ॥
દુરાહ્વાનં વધો યુક્તં, રાજ્યદેશાદિવિપ્લવઃ ।
વિવાહો મોજનં શાપો-ત્સર્ગૌ મૃત્યુ રતં તથા ॥ ૧૬ ॥
વન્તચ્છેદ્યં નલચ્છેદ્ય-મન્યદ્ મીઠાકરં ચ યત્ ।
શયનાધરપાનાદિ, નગરાદ્યવરોધનમ્ ॥ ૧૭ ॥
સ્નાનાનુલેપને ચૈભિ-વૈજિતો નાતિવિસ્તરઃ ।
દેવીપરિજનાદીના-મમાત્યવગિજામપિ ॥ ૧૮ ॥
પ્રત્યક્ષચિત્રચરિતૈર્-યુક્તો ભાવરસોદ્ભવૈઃ ।
અન્તનિષ્કાન્તનિષ્કિલ-પાત્રોઽઙ્ક્રુતિર્કીર્તિતઃ ॥ ૧૯ ॥”

અર્થાત્ જેમાં નાયકનું ચરિત્ર સ્પષ્ટ હોય, જે રસ અને ભાવથી પરિપૂર્ણ હોય, જેમાં ગદાર્થક શબ્દ ન હોય, જેમાં નાના નાના ચૂર્ણક (સમાસથી રહિત ગદ્ય) હોય, અવાન્તર કાર્ય જેમાં પૂરું થઇ જતું હોય, કિન્તુ બિન્દુનો લેશ તો અવશિષ્ટ રહેતો હોય, જેમાં ઘણાં કાર્યોની સંકીર્ણતા ન હોય તેમજ યીજનો જેમાં નાશ થતો ન હોય, જે અનેક પ્રકારનાં સંવિધાનથી યુક્ત હોય, પરંતુ જેમાં બહુ પદો ન હોય તે ‘અંક’ કહેવાય છે. આ અંકમાં સંખ્યાત્મિક આવશ્યક ક્રિયાનો વિરોધ ન હોવો જોઈએ, તેમજ જે કથા ઘણા દિવસે પૂરી થઇ હોય તેને એકજ અંકમાં કહી દેવી ન જોઈએ. વળી નાયક સર્વદા સમીપ રહે તેમજ ત્રણ ચાર પાત્રથી પરિવૃત્ત રહે. દૂરથી બોલાવવું, વધ, યુદ્ધ, રાજ્ય-વિપ્લવ, દેશ-વિપ્લવ વગેરે, લભ, ભોજન, શાપ, મલ-ત્યાગ, મરણ, રમણ, દન્તક્ષત, નિષ્ક્રાંત, શયન, અધરપાનાદિક લક્ષ્ણકારી કાર્ય, નગર વગેરેનો ઘેરો, આન, અન્દનાદિનું વિલેપન એ વાતો અંકમાં પ્રત્યક્ષ બતાવવી ન જોઈએ. અંક બહુ મોટો ન હોવો જોઈએ. દેવી તથા પરિજન (સેવક વર્ગ), મન્ત્રી, વૈશ્ય વગેરેના ભાવપૂર્ણ અને રસ-પૂર્ણ ચરિત્રોથી એ યુક્ત હોવો જોઈએ. વળી એની સમાપ્તિમાં સર્વ પાત્રો નીકળી જવા જોઈએ.

વિષ્કમ્ભક—

વિષ્કમ્ભક એ અર્થના 'પાંચ ઉપશેષક પૈકી એક છે. અતીત અને અનાગત કથાઓનો સૂચક, કથાને સંક્ષિપ્ત કરવાવાળો જે અંક તે 'વિષ્કમ્ભક' છે. આના શુદ્ધ અને સંકીર્ણ એવા બે પ્રકારો છે. જે વિષ્કમ્ભકમાં એક કે બે મધ્યમ પાત્ર ભાગ લેતા હોય તે 'શુદ્ધ' કહેવાય છે, બ્યારે જેમાં નીચ તેમજ મધ્યમ પાત્રો ભાગ લેજવતા હોય તે 'સંકીર્ણ' કહેવાય છે. આ વાત આહિત્યદર્પણ (૫૦ ૬, શ્લો ૦ ૫૪-૫૬) ઉપરથી જોઈ શકાય છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“અયોપશેષકાઃ પદ્મ, વિષ્કમ્ભક-પ્રવેશકૌ ।

ચૂલિકા-ડહ્વાવતારોડય, સ્યાદ્દુઃખમુલમિત્યપિ ॥ ૫૪ ॥

વૃત્તવર્તિષ્યમાણાનાં, કર્યાશાનાં નિર્દર્શકઃ ।

સક્ષિતાર્યસ્તુ વિષ્કમ્ભ, આદાવકસ્ય દર્શિતઃ ॥ ૫૫ ॥

મધ્યેન મધ્યમાભ્યાં વા, પાત્રાભ્યાં સમ્પ્રયોજિતઃ ।

શુદ્ધઃ સ્યાત્ સ તુ સંકીર્ણો, નીચ-મધ્યમકલ્પિતઃ ॥ ૫૬ ॥”

ઈદાર્નીં દેવગતિમધિકૃત્યાહ—

દિટ્ઠા રિડરિદ્ધીઓ, આણાડ કયા મહદ્ધિઅસુરાણં ।

સહિઆ ય હીનદેવ-ત્તણેસુ દોગચ્ચસંતાવા ॥ ૪૬ ॥

[દૃષ્ટા રિપુકદ્વય આજ્ઞાઃ કૃતા મહર્દિકસુરાણામ્ ।

સોઢૌ ચ હીનદેવત્વેષુ દૌર્ગલ્યસન્તાપૌ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—દિટ્ઠ સ્તિ । હે સકલસુરચક્રશક્ર ! સ્વામિન્ ! મયા સુરગતિગતેનાપીદમિદમનુભૂ-
તમિતિ । અનુભવસ્વરૂપમાહ-દિટ્ઠા-દૃષ્ટા રિપૂણાં-અરાતીનામૃદ્વયઃ-સમ્પદઃ, રિપુકદ્વીઃ
તાવત્ દૃષ્ટ્વા ભવતિ હિ પરસ્પરં પ્રાગ્ભવવૈરિણાં મત્સરભરશ્ચ—

“વરં દેશપરિત્યાગો, વરં નેત્રાપકર્ષણમ્ ।

સ્વાપમાનિતશત્રૂણાં, ન પુનર્વીક્ષિતાઃ શ્રિયઃ ॥ ૧ ॥”

તથા આણા૦ મહતી ઋદ્ધિર્યેષાં તે મહર્દિકાઃ સુરાસ્તેષાં આજ્ઞાઃ-શાસનાનિ તાઃ કૃતા-
નિવર્તિતાઃ । કારયન્તિ હિ સ્વકાર્યાણિ બલાદાક્રમ્ય બલિનઃ કિઙ્કારાનામિયોગિકસુરાન્
સુરસત્તમાઃ, બલવસરાક્રાન્તિદુઃસ્થે ચ મરણજન્યમન્યું તૃણાયાપિ ન મન્યન્તે મા ભવતામ્
(માનધનાઃ ?) અત એવોકમ્—

“શક્યઃ શૌલાગ્રતઃ પાતઃ, શક્યં ચ વિષમશ્વણમ્ ।

एका न शक्यते सोढु-माक्रान्तिर्बलवत्तरैः ॥ ૧ ॥”

૧ વિષ્કમ્ભક, પ્રવેશક, ચૂલિકા, અંકાવતાર અને અંક-યુગ એ પાંચ છે.

તથા 'સહિઆ ય હીનદેવત્તણેસુ' હીનાનિ ચ તાનિ દૈવતાનિ-કિલ્લિષિક[ત્વ]-વ્યન્તરા-
દીનિ તેષુ સહિઆ इति સોઢૌ । ચદ્રાચ્ચઃ પૂર્વાપેક્ષયા સમુચ્ચયે । કૌ સોઢાવત આહ-
'દોગચ્ચસંતાવા' ડુર્ગતસ્ય ભાવો દૌર્ગત્યં-નૈઃસ્વ્યં, સન્તાપો-ભયાદિજનિતચ્ચ ચ્ચેદઃ, દૌર્ગત્યં
ચ સન્તાપચ્ચ દૌર્ગત્યસન્તાપૌ તૌ સોઢૌ । इति षट्चत्वारिंशत्तमगाथाः ॥ ૪૬ ॥

હે૦ વિ૦—(દિદ્ધ સિ) । દદ્ધા-અવલોકિતાઃ । કાઃ? રિપુઝ્ઞઙ્ગયઃ-શત્રુસમુદ્ગયઃ ।
તથા આજ્ઞાઃ—શાસનાનિ કૃતાઃ-પરિપાલિતાઃ મહર્હિકસુરાણાં-વિશિષ્ટદેવાનામ્ । इति-
एवंप्रकारेण । સોઢાચ્ચ-સેવિતાચ્ચ । કે? દૌર્ગત્યસન્તાપાઃ-દારિદ્ર્યક્લેશાઃ । કેષુ? હીનદે-
વત્વેષુ-કિલ્લિષ-વ્યન્તરાવિષુ इत्यर्थः ॥ ૪૬ ॥

૨૧૦-દાર્થ

દિદ્ધા (દદ્ધા)=એવાઇ.
રિડ (રિપુ)=શત્રુ, દુશ્મન.
રિહિ (ઋહિ)=ઋહિ, સંપત્તિ.
રિડરિહીઓ=શત્રુઓની સંપત્તિઓ.
આણાઓ (આજ્ઞાઃ)=આજ્ઞાઓ, દુક્રમો.
કયા (કૃતાઃ)=કરાઇ.
મહર્હિઝ (મહર્હિક)=મોટી ઋહિવાળો.
સુર=દેવ.
મહર્હિઝસુરાણં=મહર્હિક દેવોની.

સહિઆ (સોઢૌ)=સહન કરાયા.
ય (ચ)=વળી.
હીન (હીન)=હલકો, નીચ.
દેવચ્ચ (દેવત્વ)=દેવપણું.
હીનદેવત્તણેસુ=નીચ દેવપણુમાં.
દોગચ્ચ (દૌર્ગત્ય)=નિર્ધનતા.
સંતાવ (સન્તાપ)=સન્તાપ, કષ્ટ.
દોગચ્ચસંતાવા=નિર્ધનતા અને સન્તાપ.

પદાર્થ

દેવ-ગતિમાં પણ કંઈના—

"વળી (હે નાય) દેવલોકમાં પણ) મેં શત્રુઓની સંપત્તિઓ એઇ, મહર્હિક સુરોનાં
શાસનો શિરે ચડાવ્યાં અને (કિલ્લિષ એવા) નીચ દેવપણુમાં દરિદ્રતા અને સંતાપ સહન
કર્તા."—૪૬

સ્પષ્ટીકરણ

મતુર્ગતિના દુઃખની પરાકાષ્ટા—

૪૩ મા પદમાં નારકનાં કષ્ટોનું, ૪૪ મામાં તિર્યચની પીડાઓનું અને ૪૫ મામાં મતુષ્યની
મહાવિડંબનાઓનું કવિરાજે વર્ણન કર્યું છે. આથી કદાચ કોઇ પાઠકને એમ આશા રહેતી હોય
કે દેવ-ગતિમાં તો સુખ હોવું એઇએ, તો તેની તે આશા પણ બર્થ છે એમ કવિરાજ આ
શ્લોક દ્વારા સૂચવે છે.

આ અસાર સંસારમાંની ચારે ગતિઓ પૈકી કોઇ પણ ગતિ થોડે ધણે અંશે પણ ઇચ્છવા
યોગ્ય હોય તો તે મતુષ્ય-ગતિજ છે, કેમકે એજ ગતિ દ્વારા મોક્ષ મેળવી શકાય છે અને
એમ થતાં દુઃખનો આભન્તિક નાશ કરી શકાય છે.

મનુષ્ય-ગતિની જેમ પુણ્ય કરવાથી દેવ-ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં 'સામાન્ય કથન તરીકે એમ કહી શકાય કે ત્યાં કોઈ જાતનાં જાત-નિયમોને માટે અવકાશ નહિ રહેલો હોવાથી અર્થાત્ કેવો અનિરત હોવાથી એ ગતિ મનુષ્ય-ગતિથી ઉતરતી છે.

અત્ર એવી સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે દેવ-ગતિ પુણ્ય ઉપાર્જન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી ત્યાં દુઃખ કેમ સંભવે? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ પાપ એ લોકોની શૃંખલા (ગંડી) છે, તેમ પુણ્ય પણ જ્યારે સુવર્ણની શૃંખલાજ છે, તો પછી શૃંખલા-ખડક જીવન એ સુખ કેમ કહી શકાય? વળી એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી હકીકત છે કે દેવ-ગતિમાં દેવોનો જન્મ ઔપપાતિક હોવાથી તેમને ગર્ભ અને જન્મ પરત્વેનાં દુઃખો સહન કરવા પડતાં નથી, વળી તેઓનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય હોવાથી વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ ઇત્યાદિ વડે જાન જતો રહેવાનો

૧ સામાન્ય કથન કહેવાનું કારણ એ છે કે નવ ઐવેચક સુધીની દેવ-ગતિ તો અલબ્ધને પણ પ્રાપ્ય છે. પરંતુ આ ઐવેચકના ઉપલા ભાગમાં રહેલા પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો દેવ ત્રણથી વિશેષ ભવ જેમના બાકી રહ્યા હોય એવા માનવાદિકથી એક છે. કેમકે આનો દેવ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના ચતુર્થ અધ્યાયના 'ચિત્તવાદિતુ ત્રિચરમા' એ ૨૭ મા સૂત્ર પ્રમાણે દ્વિચરમ છે એટલે કે 'વિજ્યાદિક અનુત્તર વિમાનમાંથી ચ્યવીને તે દેવ મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ ફરી અનુત્તર વિમાનનો અધિકારી બની મનુષ્ય થઈ તેજ ભવમાં મુક્તિ-મહિલાને મંદિરે પહોંચે છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધ' વિમાનવાસી દેવ તો વળી આનાથી પણ એક છે, કેમકે આની પૂર્વેના મનુષ્ય ભવમાં ફક્ત સાત પ્રાણ બેટલુંજ આયુષ્ય વધારે હોત તો તેજ ભવમાં મોક્ષે જાત, પરંતુ એટલું ઓછું આયુષ્ય હોવાથી લગભગ સિદ્ધિ-સુખના જેવું સુખ તે આ વિમાનમાં ટૂંક સામરોપમ સુધી અનુભવી મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ સિદ્ધિ-સુદરીને વરે છે. આ દેવો કરતાં ઉતરના દરજ્જાના પરંતુ આધિપત્ય યોગવનારા એવા ૬૪ ઇન્દ્રો સમ્યક્ત્વધારી હોઈ કરીને અદ્યપસંસારી છે. એથી કરીને તેમને પણ સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં ઉચ્ચ કોટિના ગણી શકાય.

૨ સંમૂર્ચન, ગર્ભ અને ઉપપાત એમ જન્મના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. જે સ્થાનમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય તે સ્થાનના પુણ્યલોને શરીરરૂપ બનાવે તે જીવનો જન્મ સંમૂર્ચન છે. માતા-પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા જીવો અર્જન છે, કેમકે શુક્ર અને શોણિતના મિશ્રણના આધારરૂપ ગર્ભ છે. માતા-પિતાના સંયોગ વિનાના જન્મના જોકે સંમૂર્ચન અને ઉપપાત એમ બે જોડા છે, તો પણ તેમાં નરકમાં રહેલ હુંફી કે ગોખ-લામાં ઉત્પન્ન થતા નારકીઓનો તેમજ દેવ-શમ્યામાં ઉત્પન્ન થતા દેવોનો જન્મ ઔપપાતિક કહેવાય છે. આમાં પ્રતિવિશિષ્ટ ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ એ નિમિત્ત છે. અર્થાત્ દેવોના ઔપપાતિક જન્મમાં શુક્રાદિક પુણ્યલનું ગ્રહણ નથી તેમજ તેમાં પ્રચ્છદ-પટ (ચાદર) કે દેવદૂધના પુણ્યલોને શરીરરૂપે પરિણમાવવામાં આવતા નથી; કિન્તુ દેવશમ્યાના પ્રચ્છદ-પટની ઉપર અને દેવદૂધની નીચે રહેલા પુણ્યલોને વંકિય શરીરરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જુઓ શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકા (૫૦ ૧૮૯-૧૯૦).

૩ આયુષ્યકર્મના બે પુણ્યલો છે તે 'દ્રવ્ય-આયુષ્ય' છે. આની સહાયતાથી જીવ બે અમુક કાળ સુધી જીવી શકે તે 'કાલ-આયુષ્ય' યાને 'સ્થિતિ-આયુષ્ય' છે. દ્રવ્ય-આયુષ્ય પૂરું કર્યા વિના-આયુષ્યના બેટલા પુણ્યલો પૂર્વ ભવમાં જીવે ગ્રહણ કર્યા હતા તેનો ક્ષય કર્યા વિના કોઈ જીવ કદાપિ મરતો નથી; પરંતુ કાળ-આયુષ્ય અપૂર્ણ રહ્યા છતાં પણ જીવ મરી શકે છે. આ આયુષ્યને લક્ષ્યમાં લઈને શાસ્ત્ર-કર્તાએ અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એવા બે જોડા પાડ્યા છે. કોડિયામાં જ્યાં સુધી તેલ હોય ત્યાં સુધી દીવો જળે છે, આમાં દીવાની બે પ્રમાણે વાટ નાની મોટી રાખવામાં આવે તે પ્રમાણે દીવો ઓછા વખત કાળ સુધી જળે. એવીજ રીતે પ્રસ્તુતમાં વડાવી જેવું,

તેમને અદ્યપી ક્ષય નથી, તથા 'વૈદિક' લઘિમથી યુક્ત હોવાથી તેઓ મનમમતાં રૂપો નિરૂપી શકે છે, અનેક પ્રકારના ભોગો ભોગવી શકે છે, તથા વળી તેઓને આપણી આદ્ય કાવલિક આદાર નહિ હોવાથી તેઓ ઉદર-નિર્વાહની ચિન્તાથી મુક્ત છે. ઇત્યાદિ સુખો દેવોને પુણ્ય-કર્મના ઉદયરૂપે મળે છે ખરાં; પરંતુ ત્યાં પણ વેર, પરતન્ત્રતા, ઈર્ષ્યા ઇત્યાદિ દુર્લ્લક્ષ્ય દુરમનોની છાવણી હોવાથી કેટલાક દેવો પોતાથી અધિક પુણ્યશાળી દેવની વિશેષ સંપત્તિ બેધને મનમાં ને મનમાં ઇર્ષ્યાશ્રિથી બળ્યા કરે છે, કેટલાક દેવોને પોતાના ઉપરી અધિકારીની સેવામાં સમય ગાળવો પડે છે, જ્યારે 'કિલ્બિષક' તરીકે ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને પોતાની અધમતાનો ખ્યાલ દુઃખના માથે ઝાડ લેવાં હોય તેવું કષ્ટકારી જીવન વ્યતીત કરાવે છે.

આ પ્રકારના સુખ-દુઃખો ઉપરાંત પ્રાયઃ દરેક દેવને સ્વયન-કાળને છ માસ બાકી રહેતાં આખી જીવનમાં ન પ્રાપ્ત થયેલી 'વૃદ્ધાવસ્થા' ઘેરી લે છે જોડાવું નહિ, પરંતુ પોતે અવધિગ્રાહ

જીવે પૂર્વ ભવમાં આયુષ્યની સ્થિતિ એવી શિથિલ (દીલી) બાંધી હોય કે શસ્ત્રાદિકના આવાત વગેરે પ્રાપ્ત થતાં કાલ-આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના જીવ મરણ પામે. આ શિથિલ આયુષ્યને 'અપવર્તનીય' કહેવામાં આવે છે; આથી વિપરીત આયુષ્ય તે 'અનપવર્તનીય' છે. અર્થાત્ જીવે પૂર્વ ભવમાં આયુષ્યની સ્થિતિ એવી તીવ્ર (ઘન) બાંધી હોય કે શસ્ત્રાદિકના આવાત વગેરે થવા છતાં પણ કાલ-આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના તે નજર મરે; આ આયુષ્ય તે 'અનપવર્તનીય' છે. શસ્ત્રાદિ બાહ્ય નિમિત્તથી જો આયુષ્યનો ક્ષય થાય તે 'સોપક્રમ' કહેવાય છે. આ લક્ષણ અપવર્તનીય આયુષ્ય પરત્વે છે. આયુષ્યના પરિસમાપ્તિના અવસરે જેને આત્મ નિમિત્ત વિઘ્નમાન હોય તે આયુષ્ય પણ 'સોપક્રમ' કહેવાય છે. આ અનપવર્તનીય આયુષ્ય સંબંધી હકીકત છે. કહેવાની મતલબ છે કે અપવર્તનીય આયુષ્ય તો સોપક્રમજ છે, જ્યારે અનપવર્તનીયના સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમ એવા બે હોદ્દો છે. જન જો ઉત્તરેનું આવસ્થક સમજાય છે કે સ્થિતિ-આયુષ્યમાં જેમ ઘટાડો કરી શકાય છે, તેમ વધારો કરી શકાતો નથી. ઇન્દ્ર, અન્ધ કે તીર્થંકર પણ તેમ કરી શકે તેમ નથી.

૧ જીવો ૫૦ ૩.

૨ દેવોના ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક એવા ચાર પ્રકારો છે. આમાં પ્રથમ અને અંતિમ જાતના દેવોના ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયંજિશ, પાંચ, આત્મરક્ષક, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આલિંગ્ય અને કિલ્બિષક એવા દશ હોદ્દો છે. આ હોદ્દોમાંથી ત્રાયંજિશ અને લોકપાલ સિવાયના આઠ હોદ્દો તો વ્યન્તર અને જ્યોતિષકના પણ પડે છે. અર્થાત્ કિલ્બિષક દેવ તો ચારે જાતના દેવોમાં છે. આ દેવને મનુષ્યો પૈકી અંત્યજની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

૩ આના સપ્તર્શનૈઃ શ્રીઆચાર્યારંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના 'શીતોષ્ણીય' નામના તૃતીય અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકના ચતુર્થે સૂત્ર (પત્રાંક ૧૫૪)માંના "જરામણસોવણિય ચરે સપથં સુદે સમ્મં જાનિજ્ઞાનહ" એ પાઠની ટીકા કરતાં શ્રીશીલાંકાચાર્ય ઉદ્દે કોટ્યાચાર્ય કહે છે કે—

"સવ સંસારે સ્વામસેવ જાનિય વજ્ર જરામણ્યુ વ સ્તઃ, દેવામાં જરામણ્યુ હિતિ ચેવ, ન, સત્રાપ્યુપાન્તકાઠે છેવ્યાવસ્યુક્તમસુવર્ણહાન્યુપપત્તેઃ જલ્પેવ ન તેવામપિ જરામણ્યુઃ"

આગળ જતાં (૧૫૫ મા પત્રાંકમાં) તેઓ સર્વ દેવોની સ્વયનસ્થિતિ વર્ણવતાં કહે છે કે—

"માત્સ્યજ્ઞાનિઃ કલ્પવૃક્ષમકમ્પઃ, શ્રીદીવાક્ષો વાસસાં ચોપરાયઃ ।

દૈવ્યં સમ્પ્રા કામરાવા-સ્થમજ્ઞૈ, દદિજ્ઞાનિર્વેવસુજ્ઞાતિઃ ॥"

અર્થાત્ પુખ્તની માળાનું કરમાઈ જવું, કલ્પવૃક્ષનું કાલવું, લક્ષ્મી અને લલ્લનો નાશ, વરુનો વર્ણ, દીનતા, તન્દ્રા, કામ-રાગ અને અંગમાં લગ્ન, દુષ્ટિની જ્ઞાનિત, ધુભરી અને અરતિ જોડાણનો સ્વયનકાળો દેવોને અનુભવ થાય છે.

પટે એ બાણીને હિલગીર થાય છે કે છ માસ પછી પોતાને આ રાજ-વૈશવને તિલાંજલિ આપવી પડશે અને એક સાધારણ પ્રાણીની જેમ કર્મને આધીન થઇ અસુક મનુષ્ય કે તિર્યચ તરીકે પોતાને ઉત્પન્ન થવું પડશે. આ દુઃખનો આગેદુન ચિતાર ખડો કરવો સુરકેલ છે, પરંતુ તેનું ચત્કિચિત્ત સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે નીચેની હકીકત વિચારીએ.

કોઇ ગર્ભ-શ્રીમંતને લગભગ આખું જીવન મોજ શોખમાં ગાળ્યા બાદ છેલ્લે કાંટે કર્મવશાત્ પેટનું પૂરું કરવા જેટલા પણ પૈસા રહે નહિ તો તેનું દુઃખ કેટલું કહી શકાય? અથવા તો સુલક્ષણા સુન્દરીને મનપસંદ અનુગુણ પતિની સાથે તરૂણાવસ્થા વ્યતીત થઇ રહેતાં એકાએક વૃદ્ધાવસ્થાના પ્રારંભમાં તેના પતિના પ્રાણ પરલોક સિધાવી જાય તો તેને કેવું દુઃખ થાય? અથવા તો શદ્ધ-વિપ્લવાદિકને લઇને કોઇ ચક્રવર્તી જેવી સરના ભોગવનારા નૃપતિને એકાએક સંતાઇ છુપાઇને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાનો વારો આવે તો તેને કેવું દુઃખ થાય?

દુઃકમાં એટલુંજ નિવેદન કરવું બસ થશે કે જેને સુખનો સ્વાદ સરખો પણ આખ્યો નથી એવાને ઘોરમાં ઘોર દુઃખ આવેથી જે પીડા થાય તેવી અથવા તો તેથી કંઈક વધારે પીડા સુખી હુંદગી ગાળ્યા પછી દુઃખ પ્રાપ્ત કરનારને થાય છે. આવી કષ્ટોદી સ્થિતિ દેવની થાય છે, તો પછી કવિરાજે એ ગતિમાં પણ સુખ નથી એમ જે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની વાસ્તવિકતાનું પ્રમાણ આપવું હવે બાકી રહે છે?

एवं चतुर्गतिष्वनुभूतं विज्ञाप्य साम्प्रतं तदनुभवस्यैव कालावधिं भ्रमन्तरेणाभिधि-
त्सुराह—

सिंचंतेण भववणं, पल्लट्टा पल्लिआऽरहदु व ।

घडिसंठाणोसप्पिणिअवसप्पिणिपरिगया बहुसो ॥ ४७ ॥

[સિચ્છતા ભવવનં પરિવર્તાઃ પ્રેરિતા અરઘદ્દ ઇવ ।

घटीसंस्थानोत्सर्पिण्यवसर्पिणीपरिगता बहुशः ॥]

प्र० वृ०—सिंचंतेण च्चि । हे (कृतपार)संसारपारावारीण ! भगवन् ! परिवर्ताः पर्यस्ता इति योगः । इह वस्तुनि कर्तुरारघट्टिकेन सह साधर्म्यमभिधेयम्, अतस्तावदादौ स्तुतिकर्तु-
रेवाभिप्रायः प्रतन्यते । तत्र मयाऽरघट्टिकेनैव सिच्छता-अभिषेकं कुर्वता भववणं-संसार-
काननं मिथ्यात्वाऽविरति-कषाय-प्रमाद-दुष्टयोगजलेन पल्लट्टा-परिवर्ता एकदेशेन समुदा-
योपचारात् पुद्गलपरिवर्ताः पल्लिआ-प्रेरिताः अतिवाहिताः । किंविशिष्टाः ? 'घडिसंठा० परि-
गया' घटीसंस्थानाभिः आनुपूर्व्या पङ्क्तिर्मेण परिवर्तमानाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः परि-

૧ 'સસાક (૧)'સંસાર' હતિ પાઠઃ પ્રચલ્લરે । ૨ 'વરાવર્તાઃ' હસપિ પાઠઃ ।

૩ સરખાવે તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના આઠમા અધ્યાયનું નિમ્ન-લિખિત આલ સૂત્ર—

“મિથ્યાવર્ણના-ઽવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-યોગા કમ્બહેતવાઃ”

૪ અનેવ 'પિલ્લિમા' હતિ પાઠાન્તરં સમ્મવતિ ।

ગતાઃ—સમેતાઃ । તત્ર દશસાગરોપમકોટાકોટિપ્રમિતસ્યારોહ્યકર્ણસ્ય કાલવિશેષસ્ય ઉત્સર્પિणीति नाम, तस्यैव तावत्प्रमाणस्य पतत्प्रकर्षस्यावसर्पिणीति । कथम् ? बहुसो—अनन्ताः । अयमभिसन्धिः—किलानन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरेकः पुद्गलपरावर्तो भवति । तादृशाश्च पुद्गलपरावर्ता भैरवभवावर्तगर्तनिपतितैर्जन्तुजातैरतीताद्यायां अनन्ताः समतिवाहिताः । अनागताद्यायां तु तथाविधसामग्रीविकल्पा (वैकल्या ?) द्वाप्राप्तधर्माणः पुनरनन्तगुणान्तिवाहयिष्यन्ति । तथाचोक्तं परमर्षिभिः—

(नवतत्त्वप्रकरणे गा० ५४)

“ઉત્સર્પિણી અનંતા પુગલપરિવર્તો મુણેયલો ।

તેડળંતાડતીઅદ્ધા અણાગંયદ્ધા અણંતગુણા ॥ ૧ ॥”

एवंविधानामनन्तपुद्गलपरावर्तानामरघट्टपरिवर्तनैः, भवस्य वनेन, उत्सर्पिण्यवसर्पिणीनां घटीभिः परस्परमुपमानोपमेयता ॥ इति सप्तचत्वारिंशत्तमगाथार्यः ॥ ४७ ॥

हे० वि०—इदानीं यावन्तं कालं नरकादिषु भ्रान्तस्तावन्तं दर्शयन्नाह—(सिंचंतेण स्ति) । सिञ्चता—अभिषेकं कुर्वता, मयेति गम्यते । भववनं—संसारकाननं; एकत्र मुख्यजलेन, अन्यत्र मिथ्यात्वा-ऽविरति-कषाय-प्रमाद-दुष्टयोगलक्षण्येन । पल्लवा इति परावर्ताः । (‘पल्लिआ’) प्रेरिताः—अमिताः । क इवेत्याह—अरघट्टा इव । कथम्भूताः ? ‘घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिणीपरिगताः’ घटीसंस्थाना या अवसर्पिण्युत्सर्पिण्यस्ताभिः परिगताः—युक्ताः । कथं प्रेरिताः ? बहुशः—अनेकधा । इति गाथार्यः ॥ ४७ ॥

શીખદાર્થ

સિંચંતેણ (સિચતા)=સિચતા.

અવ (મવ)=સંસાર.

વણ (વન)=વન, જંગલ.

અવવણં=સંસારરૂપ વનને.

પલ્લદ્ધા (પરિવર્તો)=પુદ્ગલ-પરાવર્તનો.

પલ્લિઆ (પ્રેરિતા)=પ્રેરાયા, વ્યતીત કરાયા.

અરઘટ્ટ (અરઘટ)=અરઘટ.

જ (ઇવ)=એમ.

ઘટ્ટિ (ઘટી)=ઘટિકા.

સંઠાણ (સંસ્થાન)=સંસ્થાન.

ઉત્સર્પિણિ (ઉત્સર્પિણી)=ઉત્સર્પિણી.

અવસર્પિણિ (અવસર્પિણી)=અવસર્પિણી.

પરિગત (પરિગત)=વેદિત, યુક્ત.

ઘટ્ટિસંઠાણોસ્સર્પિણિઅવસર્પિણિપરિગતા=ઘટી-સંસ્થાનરૂપ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીથી યુક્ત.

બહુસો (બહુશ)=અનેક વાર.

પદાર્થ

ભવ-અમણનો કાળ—

“ (હે નાથ !) (મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ અને યોગ એ કર્મ—અન્ધના પાંચ હેતુરૂપ જળ વડે) ભવ-વનને સિચતા એવા મેં અરઘટની જેમ ઘટી-સંસ્થાનરૂપ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીથી યુક્ત અનેક પુદ્ગલ-પરાવર્તો વ્યતીત કર્યા. ”—૪૭

૧ જાવા—

ઉત્સર્પિણ્યોઽન્નન્તાઃ પુદ્ગલપરિવર્તો જ્ઞાતમ્ભઃ ।

તેડળંતા ઘટીસાઽદ્ધા અનાગતાઽદ્ધા અનન્તગુણા ॥

૨ ‘શયા સં’ હૃતિ જ. પાઠઃ ।

२५१।३२७

उपमेय-उपमान—

आ यद्यभां पुद्गल-परावर्तनोने अरधट्टनी, संसारने वननी अने उत्सर्पिणी-अवसर्पिणीने बद्धाओनी उपमा आपवाभां आवी छे.

* * *

एवमतीतकालानुभूतमात्मनः स्वरूपमभिधाय साम्प्रतं वर्तमानविषयमभिधित्सुराह—

भमिओ कालमणंतं, भवम्मि भीओ न नाह ! दुक्खाणं ।

संपइ तुमम्मि दिट्ठे, जायं च भयं पलायं च ॥ ४८ ॥

[भ्रान्तः कालमनन्तं भवे भीतो न नाथ ! दुःखेभ्यः ।

सम्प्रति त्वयि दृष्टे जातं च भयं पलायितं च ॥]

प्र० वृ०—भमिओ सि । हे विहितदुर्दान्तमन्मथप्रमाथ ! नाथ ! अहं हि भैरवभवे पूर्वोक्त-
युस्तथैवानन्तम्—अपर्यवसानं कालम्—अनेहसं भ्रान्तः—पर्यटितः । तस्मिंश्च दारुणदुःखनि-
लयेऽपि बन्धव्यमाणस्तेभ्यस्तथाविधदुःखेभ्यो मनागपि न भीतः । संपइ सि—संप्रति
तुमम्मि—त्वयि दिट्ठे—दृष्टे अनन्यसामान्यदेवत्वेन मनस्यवस्थापिते जन्मजरामरणादिरूपेभ्यः
सांसारिकेभ्यो दुःखेभ्यो भयं—साध्वसं जातं—प्रादुर्भूतं च तदैव पलायितं—नष्टं च । चण्ड-
स्तुल्यकालवचनः । इयमत्र भावना—किलायं जीवः सदैवाविनश्वराकारे सकलक्लेशकोशा-
गारे संसारे निरन्तरं परिभ्रमन् सर्वथैवानवहितधर्माधर्मव्यवहारतया कर्मबन्धहेतून्जानानः
कषायविषयादीन्, अत एव निःशङ्कं प्रवर्तमानः प्राणवधादिदूषणभुञ्जानः च विपर्यस्तमति-
तया सुखबुद्ध्या तत्प्रत्ययान्यसङ्ख्यदुःखान्याशङ्कामात्रमपि न करोति । कुतस्त्यं पुनर्भयम् ?
यदा पुनः कर्मक्षयोपशमजन्यमगण्यपुण्यप्राग्भारलभ्यं लब्ध्वा अपूर्वकरणादिक्रमेण भगवद्-
दर्शनमाप्नोति तत्प्रवचनोपदेशलेशं (च) शनैः शनैः परिशीलयति तदा मनागुन्मीलितविवेकः
स्वयमेव चिन्तयति—अत एवामी मया कषायविषयादयः सर्वकार्येषु प्रागारोप्य पुरस्कृताः,
तैरेवाहमित्यन्तमनन्तमनेहसमसमञ्जसविडम्बनाभिर्विडम्बितः । तथैव चाद्यापि मामेवाभि-
भवितुममीषामुपक्रमस्तन्न जाने किमपि भविष्यति इति महान्तमन्तर्भयं क्षणमनुभवति ।
पुनः परिशीलयंस्तदैव भगवत्प्रवचनं विलोक्य कषायादिमदविदलनोद्दामपराक्रमानुपश-
मादीन् नियतममीषां पुरस्कारेण प्रमथितप्रतिपन्थिसार्थसामर्थ्यं विधाय वैरनिर्यातनं श्रयिष्ये
सनातनस्थानमिति तदैवोत्तीर्णभयभरः प्रमोदमेवुरश्च भवति । इति—अमुना प्रकारेण
स्वामिनि दृष्टे भयं जातं च पलायितं च । इति अष्टचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४८ ॥

हे० वि०—(भमिओ सि) । हे नाथ ! भ्रान्तः—पर्यटितः कालम् । कियन्तम् ? अनन्तं,
जीवस्य अनादिकालं यावत् स्थितत्वात् । क ? भवे—संसारे । भवन्त्यस्मिन् कर्मवशावर्तिनो

જીવાં હિતિ ભવસ્તસ્મિન્ । પરં તથાપિ ન મીતો-ન ત્રસ્તઃ । કેષામ્ ? દુઃસ્થાનાં-જન્મ-
જરામરણાદિલક્ષણાનામ્ । ત્વયિ દૃષ્ટે પુનર્વિવેકકુશલત્વાત્ જાતં-સમ્પન્નમ્ । કિં તત્ ?
મયં પલાયિતં ચ-નષ્ટં ચ [મે-મમ જ્ઞાનિતિ-શીઘ્રમેવ] । અયમર્થઃ—એ હિ મગવન્તં સ-
મ્યક્ પશ્યન્તિ તેઽવચ્ચં લુપ્તસંસારિણો ભવન્તિ હિતિ આગમવચ્ચનાત્ નિશ્ચયતે, ન
સંશયઃ ॥ હિતિ ગર્ભાર્થઃ ॥ ૪૮ ॥

શીઘ્રાર્થ

મમિઓ (જ્ઞાન્તઃ)=મમ્યો.
કાલં (કાલં)=કાળ.
અણંતં (અનન્તં)=અનન્ત.
મયમ્મિ (મયે)=સંસારમાં.
મીઓ (મીતઃ)=મીધો.
ચ (ન)=નહિ.
સાહ ! (નાથ !)=હે નાથ !
દુઃસ્થાણં (દુઃસ્થાણં)=દુઃસ્થાણી.

સંપદ (સમ્પત્તિ)=હમણા.
તુમમ્મિ (ત્વયિ)=તું.
વિદ્ધે (દૃષ્ટે)=જોવાયો.
જાયં (જાતં)=ઉત્પન્ન થયું.
ચ (ચ)=અને.
મયં (મયં)=મમ, મીક.
પલાયં (પલાયિતં)=નાસી ગયું.

પદ્યાર્થ

દુઃખથી હમ તથા તેનો નિરાસ—

“હે નાથ ! હું સંસારમાં અનન્ત કાળ રખજ્યો (તો પણ) હું દુઃખોથી બીધો નહિ;
(પરંતુ) હમણા જ્યારે મેં તને જોયો ત્યારે (કાપાદિકથી થતી વિહંગનાનો બોધ થવાથી)
મય ઉત્પન્ન થયો અને (સાથે સાથે શમાદિક વડે તે દૂર કરી શકીશ એમ જ્ઞાન થતાં) તે
પલાયન (પણ) કરી ગયો.”—૪૮

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-ગવેષણા—

આ પદ્યાર્થનો વિશેષ વિચાર કરતાં એમ સ્ફુરે છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્યને પોતાની કંઠંગી
સ્થિતિનું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી તે નિશ્ચિન્ત રહે છે. પરંતુ તેનો ખ્યાલ આવતાં તો તે
સુજન હોય તો તેને સુધારવા બનતો પ્રયાસ કર્યા વિના રહે નહિ. આથી એમ ફલિતાર્થ થતું
નથી કે Ignorance is bliss અર્થાત્ અજ્ઞાનહયા એ સુખપ્રદ છે એમ માનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત
નજ કરવું. વળી આ વાતને શાસ્ત્ર પણ સમર્થન કરે છે, કેમકે અજ્ઞાન-વાદીઓનો ડંડ
પાખંડીઓમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે.

साम्प्रतं स्तुतिकृद् भगवद्दर्शनेन कृतार्थं मन्यमानः स्वं जन्म पुनरुत्तरकालेऽपि तत्-
प्रार्थनारूपां स्तुतिमाह—

जइवि कयत्थो जगगुरु ! मज्झत्थो जइवि तहवि पत्थेमि ।

दाविज्जसु अप्पाणं, पुणो वि कइया वि अम्हाणं ॥ ४९ ॥

[यद्यपि कृतार्थो जगद्गुरो ! मध्यस्थो यद्यपि तथापि प्रार्थये ।

दर्शयेरात्मानं पुनरपि कदाचिदप्यस्माकम् ॥]

प्र० वृ०—जइवि सि । हे कृपाकूपार ! जगद्गुरो ! यद्यपि त्वमेवंविधस्तथाप्यहं त्वां
प्रार्थयामि इति सम्बन्धः । इदानीं यादृशः स्वामी तदेवाह । किंविशिष्टः त्वं ? जइवि—यद्य-
पि ‘कृतार्थः’ कुतो—निर्वर्तितः सकलकर्ममलोपायविगलनान्निवृत्तिपुरीप्रवेशलक्षणोऽर्थः—
प्रयोजनं येन स कृतार्थः, तथा मज्झत्थो जइवि—यद्यपि मध्यस्थः, मध्ये रक्तद्विष्टमूढैर-
स्पृष्टे चिदानन्दात्मनि स्वस्वरूपे तिष्ठतीति मध्यस्थः, विमलकेवलालोकदर्पणप्रतिबिम्बितः;
तथा भवितव्यतावशेन रागद्वेषमोहैरुपहन्यमानं चराचरं जगज्जन्तुजातमीक्षमाणोऽ-
प्यौदासीन्येन स्थितः । यश्च कृतार्थो मध्यस्थश्च भवति स कथमप्रार्थितः परार्थाय नियतः
(प्रयतते ?) इत्यतः प्रार्थयामीत्युक्तम् । तामेव प्रार्थनामाह—‘दाविज्जसु अप्पाणं पुणो
वि कइया वि अम्हाणं’ यद्यपि त्वं कृतकृत्य उदासीनश्च तथापि कइया वि—कदाचिदपि
कस्मिंश्चिद् देशे काले वा पुनः—पुनरप्यस्माकमात्मानं दाविज्जसु—दर्शयस्व, दर्शनप्रदानेन
प्रसादं कुर्याः । अयमभिसन्धिः—यद्यपि कुतोऽपि पुराकृतसुकृतसंयोगादस्मिन् जन्मनि
भगवद्दर्शनं सञ्जातं तथापि विचित्राः कर्मपरिणतयो जीवानां क्षणे क्षणे विपरिणमनधर्मा-
णश्च शुभाशुभपरिणामात् । तद् यदि प्रबलविगलितवीर्यविशेषोऽयमस्माकमात्मा तव सम्य-
ग्दर्शनं श्रद्धानं वाऽवधीर्य कथमपि मिथ्यापथं पाथो (प्राप्नो ?) भवति तदा तस्मिन्
क्षणे पुनरप्यस्य स्वदर्शनवितरणेन प्रसादं विदध्या इति ॥

ननु कथमौचित्यचक्षुरप्येष धनपालकविर्वास्तोष्पतेरपि स्तुत्यस्य जगत्पतेरस्यां गाथायां
सर्वेषु विशेषेणैवेकवचनं प्रयुक्तवान्, आत्मनस्तु अस्माकमिति बहुवचनम् ? उच्यते—निय-
तमभिप्रायापरिज्ञानादिदमभिधीयते भवता । पश्य य एव तुच्छप्रकृतित्वेनात्मभरिः पुमान्
भवति स एव विज्ञप्त्यवसरे प्रसादसुमुखं स्वामिनमवलोक्य स्वार्थपरतया केवलस्वसम्बद्धामेव
विज्ञप्तिं विधत्ते । यस्तु महेच्छतया सर्वजनीनचरितः स्यात् स तस्मिन् क्षणे तथाविधं स्वा-
मिनमवलोक्य सर्वेषां स्वानुरूपाणां तदनुजीवानां क्षीणतार्ति(सम्प्राप्तार्तितां ?) विज्ञाप-
यति, एवमसावपि कविपुङ्गवस्तैस्तैः स्तुतिवचोभिरभिप्रसाद्य स्वामिनं प्रार्थयति स्म । यत्
सञ्जातभगवद्दर्शनत्वेन स्पृष्टसम्यग्दर्शनानां त्वत्प्रवचनानुयायिनां चास्माकं सर्वेषामस्मद्-
र्माणां पूर्वोक्तयुक्त्यैव प्रतिपतितपरिणामानामात्मदर्शनेन सानुग्रहो भूया इत्यर्थः, अस्मा-

१ ‘दापथो’ इत्यपि सम्भवति ।

કમિત્યત્ર બહુવચનમ્, અત એવ સહૃદયશિરોમણિનાડનેન પરેવામપ્યથં સ્વાર્થમિવ મન્યમાનેન તત્પ્રાર્થનામપિ સ્વમુલ્લેનૈવ વિદધતા પ્રાર્થનાપ્રસ્તાવે ‘પત્યેમિ’ इत्यत्रैकवचनमेव प्रयुक्तम्, अतः कथमेतत्सौचित्यहानिः ? इति एकोनपञ्चाशत्तमगाथार्थः ॥ ૪૯ ॥

હે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં કૃતસ્તુતિવિધાનઃ પ્રણિધાનમાહ—(જહ્વિ સ્તિ) । હે જગદ્ગુરો !—ભુવનત્રયીપ્રભો ! યદ્યપિ કૃતાર્થસ્ત્વં—સિદ્ધપ્રયોજનસ્તથા યદ્યપિ મધ્યસ્થઃ—સમભાવસ્તથાપિ પ્રાર્થયામિ—યાવેડહમ્ । કિમ્ ? દાપયેઃ—દર્શયેરાત્માનં પુનરપિ—આગામિકાલે કદાચિત્ કથચિન્ત્ અસ્માકં કરુણાર્હાણામ્ ॥ इति गाथार्थः ॥ ૪૯ ॥

૨૧૦-દાર્થ

જહ્વિ (યદ્યપિ)=એકે.

કય (કૃત)=કરેલ.

અરથ (અર્થ)=અર્થ, પ્રયોજન.

કયત્યો=કૃતાર્થ.

જગ (જગત્)=દુનિયા, વિશ્વ.

ગુરુ (ગુરુ)=ગુરુ.

જગગુરુ !=હે વિશ્વના ગુરુ!

મજ્ઞ (માંય)=મધ્ય.

સ્થ (સ્થ)=રહેલ.

મજ્ઞત્યો=મધ્યસ્થ, સમભાવી.

તદ્વિ (તથાપિ)=તોપણ.

પત્યેમિ (પ્રાર્થયે)=હું પ્રાર્થના કરું છું.

દ્વાવિજ્ઞસુ (દર્શયે)=તું દેખાડજે.

અપ્પાણં (આત્માનં)=આત્માને.

પુણો (પુનઃ)=ફરીથી.

કદયા (કદા)=કોઇ વાર.

ચિ (અપિ)=પણ.

અમ્હાણં (અસ્માકં)=અમને.

પદાર્થ

કવિરાજની દર્શન માટે પ્રાર્થના—

“હે જગદ્ગુરુ ! એકે તું કૃતાર્થ છે તેમજ મધ્યસ્થ (અર્થાત્ રાગ-દ્વેષરૂપ મોહથી અસ્પૃશ્ય તથા ચિન્મય એવા આત્મ-સ્વરૂપમાં રહેલો છે તેમજ રાગાદિથી અસ્ત જગત્ને એવા છતાં તું તે તરફ ઉદાસીન) છે, તોપણ હું (તને) પ્રાર્થના કરું છું કે તું કોઇક કાળે (અથવા કોઇ દેશમાં) પણ ફરી ફરીને અમને (અર્થાત્ મારા જેવા જનોને) તારૂં દર્શન કરાવજે.”—૪૯

રૂપાકીકરણ

પ્રાધુર્યનાદિ પ્રયોગ—

અત્ર કોઇને એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે **ધનપાલ** જેવા ઉચિત વચન વહનારા કવિ-

૧ ‘દાપયે’ એમ પણ થઇ શકે છે. એના અર્થ ‘આપજે’ એવો થાય છે.

૨ શ્રીપ્રભાનંદસૂરિ એક જૈન મુનિવર્ય કોઇ કરીને ગૃહસ્થ કવિરાજને ઉદ્દેશીને આતું પ્રમાણુ-પત્ર આપે તે આનંદદાયક થટના છે. આ જૈન મુનિવર્યોની ગુણુ-આહકતા સૂચવે છે તેમજ ગૃહસ્થ-પક્ષ આશીને ઔચિત્ય ધ્વનિત કરે છે. ઉચિત વસ્તુની પ્રશંસા કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તેને પણ અનુચિત રૂપે ચિતરનારા અભારે પાડ્યા છે. આધુનિક સમયમાં સાક્ષરના નામને કલંકિત કરનારી કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતે વિધ્ય-વાસનાને અતિશય આધીન હોવાથી જગતને પણ તેવું જ ધારે છે, જુએ છે અને આલેખે છે એ સૌચનીય છે; આ સાક્ષરો પોતાની વિદ્વતાનો દુરુપયોગ કરી સાહિત્યનું ખૂન કરે છે એમ કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય. એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી હકીકત છે કે જેમ સામાજિક વ્યવહારમાં અભિચાર સદાચારરૂપે પૂજ્યજન નહિ, તેમ જે સાહિત્યમાં રસ, કળા કે સૌંદર્યને નામે તેનો અભિચાર કરવામાં આવે તે પણ આદરણીય નજ ગણાય એટલું જ નહિ, પરંતુ સાક્ષર નામને ખરેખર દીપાવનારા નર-રત્નો તેની ઉપેક્ષા પણ કરે તે યોગ્ય લેખાય નહિ.

રાજે પરમેશ્વરને ઉદ્દેશીને કવચ્છો, મજ્જાત્થો એ વિશેષણોનો પ્રયોગ કરી તેનો એકવચનથી વ્યવહાર કર્યો છે, ત્યારે પોતાને માટે અમ્હાણનો પ્રયોગ કરી બહુવચનનો વ્યવહાર કર્યો તે શું યોગ્ય ગણાય ?

આનો ઉત્તર એ છે કે તુરંત પ્રકૃતિવાળી સ્વાર્થી મનુષ્યજ કૃપાળુ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી વેળાએ કેવળ પોતાના તરફ પ્રસન્ન થવા વિનંતિ કરે છે, જ્યારે ઉદાર મનનો માનવ તો પોતાના જેવા અન્ય દુઃખી જનોના તરફથી પણ તેવી પ્રાર્થના કરે છે એટલે કે તે ફક્ત પોતાનેજ ઉદ્દેશીને પ્રાર્થના કરતો નથી, પરંતુ દુઃખી આત્મ-અંધુઓને માટે પણ ઇશ્વરને પ્રસન્ન થવા વિનંતિ કરે છે. આથી કરીને સમજી શકાય છે કે વિશ્વઅંધુત્વની ઉમદા ભાવનાથી વાસિત હૃદયવાળા કવી-શ્વરે અન્ય જનોની તરફથી પણ પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી ‘અમ્હાણ’ દ્વારા બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તે ન્યાય છે. વિશેષતા તો એ છે કે કવિરાજે પોતાને માટે તો પત્યેમિ પદ દ્વારા એકવચનનોજ પ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ પત્યેમો એવો પ્રયોગ કર્યો નથી, તો પછી એમની ઉચિતતાનો અદ્વંદ્યો પણ ભંગ થયો છે એમ કહેવાયજ કેમ ?

પ્રાર્થનાના હેતુ—

કવિરાજ ફરી ફરીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે એ વાસ્તવિક નથી એવી શંકા કોઇને ઉદ્ભવે તો તે અસ્થાને છે. કેમકે જોકે એક વાર પ્રભુના દર્શનનો પોતાને લાભ મળ્યો છે અને એ દ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઇ ચૂકી છે, પરંતુ આ સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ન હોય તો ભવાંતરમાં મિથ્યાત્વના સપાટામાં આવી જવાનો પોતાને ભય રહે છે. આથી તેઓ કદાચ તેવી ભયંકર સ્થિતિમાં આવી પડે ત્યારે સુજ્ઞાનના અભાવે તેઓને પ્રભુને વિનંતિ કરવાનું પણ વિસ્મરણ થાય એ બનવા ભેગ છે. એમ હોઇ કરીને તેઓ પુનરપિ પુનઃ પ્રાર્થના કરે તેમાં કંઇજ ખોટું નથી.

વળી કવિરાજને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મળી ગયું હોય તો પણ તેઓ વારંવાર વિશ્વેશ્વરને વિનંતિ કરે તો તે અનુચિત નથીજ, કેમકે તે શુભ કાર્ય છે.

હદાનીં સ્તુતિકૃદાંશસારૂપાં મજ્જન્તરેણ સ્વનામગર્ભાં વાપશ્ચિમાં પરિસમાસિગાથા-
માહ—

इअ झाणगिपलीविअकम्मिअधण ! बालबुद्धिणा वि मए ।

भत्तीइ धुओ भवभयसमुदबोहित्थ ! बोहिल्लो ॥ ५० ॥

[इति ध्यानाग्निप्रदीपितकर्मन्धन ! बालबुद्धिनाऽपि मया ।

भक्त्या स्तुतो भवभयसमुद्रयानपात्र ! बोधिल्लः ॥]

૧ ‘મવમવસમુદ્’ इति पाठान्तरम् ।

૨ આને બદલે ‘બોહિત્થ’ શબ્દ લખાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે, કેમકે અમરકૌશાદિમાં એ શબ્દ નજરે પડતો નથી, જ્યારે શ્રીગુણાકરસૂત્રે એ ભક્તામરસતોષ (૨૭૦ ૪)ની ટીકા (૫૦ ૧૪)માં “કર્મેણ બોહિત્થોઽમુવિમજ્જને” ઉક્તેષ દ્વારા તેમજ વળી ૧૦૯ મા પૃષ્ઠમાં પણ “બોહિત્થમારુદઃ” એ દ્વારા અને શ્રીભાવવિજયગણ્ધિએ પોતે રચેલી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિની પ્રશસ્તિના નિમ્નલિખિત—

“મહોપાધ્યાયશ્રીસુનિવિસરૂપાદઃ સમમવન્ ।

મવોદન્મમજ્જનનિવહબોહિત્થસદ્ધાઃ ॥”

—૧૭ મા પદ દ્વારા ‘બોહિત્થ’નો સંસ્કૃત શબ્દ તરિકે પ્રયોગ કર્યો છે.

प्र० वृ०—इअ ज्ञानगतीति । हे सकलमङ्गलनिलय ! विहितसंश्रितसत्त्वविततव्यापदा-
विलय ! अप्रमेयमहिमन् ! भगवन् ! सर्वद्वन्द्वकरुणामहोदधिं दानशौण्डं सकलनायकप्र-
काण्डमवाप्य न खलु मद्बोधोऽर्थी किमपि पुनरुक्तादिदोषं पश्यतीति पूर्वप्रार्थितमप्यर्थं
पुनः प्रार्थयते । कथमित्याह—त्वं मम बोधिफलो भवेति । तत्र बोधिः—[सम्यक्] सम्यक्त्वा-
वाप्तिस्तां फलतीति बोधिफलः स त्वमेवंविधो भवेत्याशंसा । किंविशिष्टस्त्वम् ? शुभो-
स्तुतः । केन ? मया । किंविशिष्टेन ? बालबुद्धिणा वि—बालबुद्धिनाऽपि । बालः—शिशुः
तस्येव तथाविधविचारचातुरीवर्जितसहजार्जवगुणोपेता बुद्धिः—मतिर्यस्य स तथा । यद्वा
बाला—तन्वी बुद्धिः—मतिर्यस्य स तथा तेन एवंविधेनापि ॥

ननु काव्यं हि कविना यशःप्रभूतीनर्थानभिलषता विधीयते । न च बालबुद्धेरमीषामे-
कोऽपि सम्भवति, तत् किमर्थमनर्थकं स्तुतिकृत् तं प्रयासमङ्गीकृतवानिति आशङ्क्याह—
'भक्तीइ' इत्यादि । न खलु मया यशःकामेनार्थकामेन वा भगवतः स्तुतिर्ग्रथिता, किन्तु केव-
लया निर्व्याजया इतरदेवतासाधारणया भक्त्या—प्रभुप्रतिपत्त्या । तस्यां च केवलमनःशुद्धिप्र-
धानतमं कारणं, न तु सुललितपदन्यासपेशला भणितिरपीत्यदोषः । कथं स्तुतः ? इअ—इति
'जयजंतुकप्पपायव !' इत्यादितः समारभ्य 'दायिजसु अप्पाणं पुणो वि कइया वि अम्हाणं'
इति पर्यवसानया पूर्वोक्तयुक्त्या । किंविशिष्ट ! भगवन् ! त्वं मया स्तुतः ? ज्ञानगिपलीविअक-
म्मिधण !—ध्यानाग्निप्रदीपितकर्मन्धन ! तत्र ध्यानं (परमशुक्लध्यानं) तदेवाग्निः—ज्वलनस्तेन
प्रदीपितानि—भस्मीकृतानि ज्ञानावरणादिकर्माणि तान्येवैधांसि येन स तथा तस्य सम्बोध-
नम् । पुनः किंविशिष्ट ? 'भवभवसमुद्बोहित्थ !' भवः—संसारः (तत्र भवः—प्रादुर्भावः)
स एवालब्धमध्यत्वेन सुदुस्तरत्वेन च समुद्र इव समुद्रस्तस्मिन् कर्मोर्मिभ्रमवशात् कदा-
चिन्नरकादिगतिष्वन्तर्निमज्जनपरायणानां, कदाचिदूर्ध्व—स्वर्गादिगतिषु उन्मज्जनपराय-
णानां, सदुपदेशहस्तालम्बेन च विहितोद्धृतीनां भव्यप्राणिगणानां निर्वृत्तिपुरी[पार]प्रापण-
प्रवीणस्य चारित्रयानपात्रस्य प्रवर्तनाद् भगवानपि बोहित्थ इव—पोत इव तस्य सम्बोध-
नम् । स त्वमेवंविधो मम बोधिफलो भव । अत्र च इअ ज्ञानगिपलीविअकम्मिधण !
इत्यत्र विश्रान्त्या धणबाल इत्येतावता पदेन स्तुतिकर्तुरभिधानम् । इति पञ्चाशत्तमगा-
थार्थः समाप्तः ॥ ५० ॥

तत्समाप्तौ च समाप्तेयमृषभपञ्चाशन्नाम(शिका नाम्नी) श्रीधनपालकविविरचिता
श्रीयुगादिजिनस्तुतिर्ललितोक्तिनाम(म्नी) श्रीश्रीप्रभानन्दाचार्यविरचिता तद्वृत्तिश्च ॥

॥ धनपालपञ्चाशिकावृत्तिः समाप्तेति ॥

हे० वि०—अधुनोपसंहरन्त्याह—(इअ त्ति) ।

इति—उक्तेन प्रकारेण स्तुतो—नमस्कृतो मया । किंविधेन मया ? बालबुद्धिनाऽपि—मन्द-
मतिनाऽपि । हे ध्यानाग्निप्रदीप्त(पित ?)कर्मन्धन ! ध्यानाग्निना प्रदीप्तं—प्रज्वलितं कर्मलक्षणं

ઈન્ધનં યેન સ તથોક્તસ્ત્યામન્નમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટ ? ભવભયસમુદ્બોહિત્ય !—સંસારોપદ્રવાર્ણવયાનપાત્ર ! । બોધિઃ ફલં યસ્માત્ સ તથા । પાઠાન્તરં વા ભવભવસમુદ્બોહિત્યબોહિફલો તદભાવસમ્પદ્ય(યાદકસ્વ) બોધિફલો બોધિજનકઃ । નનુ કિં ડપહાસેન સ્તુતેનેત્યાહ—અત્યયા—વિશિષ્ટભાવેન । અનયા ચ વક્તોત્તયા કવિરાત્મનોઽમિધાનં દર્શયતિ ઘનપાલ इति ॥

યદ્ વ્યાખ્યાનેન મયા, પુણ્યં નિર્વાણસાધકં લબ્ધમ્ ।

તેન જનઃ સર્વોઽપિ હિ, જાયેત જિનસ્તુતૌ નિરતઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીઘનપાલસ્ય કૃતિર્ગણિ—ના વિવૃતેતિ હેમચન્દ્રેણ ।

કર્મક્ષયસ્ય હેતો—બોધિનિમિત્તં ચ મન્યાનામ્ ॥ ૨ ॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताशिकावृत्तिः समाप्ता ॥

૨૭-દાર્થ

इअ (इति)=એમ.

ज्ञान (ज्ञान)=ધ્યાન.

अग्नि (अग्नि)=અગ્નિ.

पलीविअ (प्रलीपित)=ખાળી નાંખેલ.

कर्म (कर्म)=કર્મ.

इंधण (इंधन)=ઈન્ધન, અળતણ.

ज्ञानिगिपलीविअकर्मिषण ! =ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે ખાળી નાંખ્યાં છે કર્મરૂપ ઈન્ધનો જેણે એવા !

बाल (बाल)=(૧) બાલક; (૨) મન્દ.

बुद्धि (बुद्धि)=મતિ.

बालबुद्धिणा=(૧) બાળક જેવી બુદ્ધિ છે જેની એવા; (૨) મન્દ મતિવાળા.

वि (वि)=પણ.

मय (मया)=મારાથી.

मसीह (मसीहा)=મસિહ વડે.

शुओ (शुतः)=સ્તુતિ કરાવેલ.

भव (भव)=ભવ, સંસાર.

भय (भय)=ભય, ધીક.

समुद्र (समुद्र)=સમુદ્ર, દરિયો.

बोहिर्य (यानवान्)=વહાણુ, નૌકા.

भवभयसमुद्बोहिर्य ! =ભવની ભીતિરૂપ સમુદ્ર પ્રતિ વહાણુ !

बोहिर्यलो = સમ્યક્ત્વરૂપ જ્ઞ છે જે દારા એવો.

भव (भव)=ઉત્પત્તિ.

बोहि (बोधि)=સમ્યક્ત્વ.

फल (फल)=ફળ.

भवभवसमुद्बोहिर्यबोहिर्यलो = સંસારને વિષે ભવ-રૂપ સમુદ્રમાં પ્રવહણુ સમાન સમ્યક્ત્વરૂપ જ્ઞ છે જે દારા એવો.

પદાર્થ

ઉપસંહાર—

“જેણે ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે કર્મરૂપ ઈન્ધનને પ્રત્યક્ષિત કર્યાં છે એવા અને અતિદુસ્તર ભવ-ભયરૂપ સમુદ્રને તરી જવામાં પ્રવહણુ સમાન એવા હે (નાથ) ! બાળબુદ્ધિ એવા મેં સમ્યક્ત્વરૂપ જ્ઞ આપનારા આપની આ પ્રમાણે ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરી છે.”—૫૦

સ્પષ્ટીકરણ

કવીશ્વરના નામની ગર્હિતતા—

હ્રાળગિપલીવિભ્રકર્મિષ્ઠન ! બાલકુલિના એ પદમાં ઘણબાલના પ્રયોગથી કવીશ્વરે પોતાનું ધનવાળ-ધનપાલ એવું નામ સૂચવ્યું છે. આથી કરીને આ ઋષભ-પંચાશિકાને ધનપાલની કૃતિ તરીકે બેધકક ઓળખાવી શકાય છે.

સ્તુતિ-રચનાનો હેતુ—

કાવ્ય રચવાનાં કેટલાંક કારણો કાવ્યપ્રકાશમાં પ્રથમ પરિચ્છેદમાં નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદ દ્વારા સૂચવવામાં આવ્યાં છે:—

“કાવ્યં યશસેઽર્થકૃતે, વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સઘઃ પરનિર્વૃત્તયે, કાન્તાસમ્મિતતયોપદેશયુજે ॥”

અર્થાત—કાલિદાસ પ્રમુખનો કાવ્ય રચનાનો હેતુ કીર્તિની પ્રાપ્તિ, શ્રીહર્ષ પ્રમુખનો દ્રવ્યનું સંપાદન, મયૂર પ્રમુખનો અનર્થનું નિવારણ ઇત્યાદિ છે.

આ ઋષભ-પંચાશિકારૂપ સ્તુતિ તો કવીશ્વરે કીર્તિની કામનાથી કે અર્થની વાંછાથી કે વાણીનો વૈભવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી રચી નથી, પરંતુ પોતાનો ભક્તિ-ભાવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી રચી છે એમ તેઓ પોતે મસ્તી શબ્દ વડે સૂચવે છે. આ સંબંધમાં એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે આવી હાર્દિક ઉપાસના વિકારરૂપ મળને શુદ્ધ કરનારી અજબ જડીપુટ્ટી છે. નિર્મળ હૃદયમાંથી ઉદ્ભવતી આ ઉપાસનાના તારો સુસંગઠિત થતાં તેમાંથી ગગનગામી સૂર ઉદ્ભવે છે. તેને વ્યક્ત કરવા માટે જીભની અપેક્ષા રહેતી નથી. એની વાત તો કંઈ ઓરજ છે. જેને આની પ્રસાદીનો સ્વાદ લેવાનો સુવર્ણયોગ મળ્યો હોય તે આ સમજી શકે; તેનું વર્ણન તો તે પશુ કરી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે.

કવિ-રચની લઘુતા—

બાલકુલિના પદ વડે કવિરાજે પોતાની લઘુતા જાહેર કરી શિક્ષાચારનું પાલન કર્યું છે. જ્યાં સુધી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પોતાથી અધિક જ્ઞાનવાળાની અપેક્ષાએ તો પોતે મન્દમતિજ ગણાય અને એવો જેને યોધ હોય તે પોતે પોતાને તેવી રીતે ઓળખાવે એ શોભારૂપ છે.

महाकविश्रीधनपालविरचितायाः

॥ ऋषभपञ्चाशिकाया अवचूरिचतुष्टयम् ॥

अहम् ।

महोपाध्यायश्रीधर्मशेखररचिता संस्कृतप्राकृतावचूरिः—

हे जगज्जन्तुकल्पपादप ! जगत-विश्व तणा जंतु-प्राणीया रहई कल्पपादप-कल्पवृक्ष छई । हे रागपङ्कजवनस्य चन्द्रातप ! रागरूपीया पङ्कजवन-कमलवन रहई चन्द्रातप-चन्द्रकिरण छई । हे सकलमुनिग्रामग्रामणी ! सकल-समस्त मुनिग्राम-मुनिसमूह तीहं माहि ग्रामणी-अग्रेसर छई । हे त्रैलोक्यचूडामणे ! ते-तुभ्यं नमोऽस्तु । त्रिभुवन रहई चूडामणि-मस्तकाभरण छई । एवंविध तुझ रहई नमस्कार हु ॥ १ ॥

श्रीनेमिचन्द्रमुनिवरप्रणीता अवचूरिः—

जयेति । नमः तुभ्यम्, अस्तु इति क्रियाऽध्याहारः । हे जगज्जन्तूनां कल्पो-मनोरथस्तत्पूरकः पादप इव कल्पपादपस्तस्य सम्बोधनम् । चन्द्रतेज इव-मृगाङ्गज्योत्स्नेव तस्य सम्बोधनम् । कस्येत्याह—रागः—प्रीतिलक्षणः स एव पङ्कजवनं तस्य । सकलमुनिवृन्दस्य-समस्तयतिवृन्दस्य अग्रणीः, आराध्यत्वात्, यद्वा सकलमुनय एव ग्रामः—कुटुम्बनिवासस्तस्य ग्रामणीः—नायकस्तत्सम्बोधनम् । त्रिलोकस्य चूडामणिः—मस्तकाभरणमिव तत्सम्बोधनम् ॥ १ ॥

चिरन्तनमुनिरत्नविरचिता अवचूर्णिः—

सुरैः प्रणतपादस्य, नाभेयस्य महात्मनः ।

स्तुतेर्गुरुपदेशेन, किञ्चिद् वच्मि विवेचनम् ॥ १ ॥

इह अगस्तो यद्यपि गुणस्तुतिः सर्वाऽपि नमस्काररूपा तथापि विशेषतः शिष्टसमयस्मरणार्थं विप्रविनायकोपशमनार्थं च तावत् तस्या एवादौ नमस्कारमाह—जयजंतु० । हे जगज्जन्तुकल्पपादप ! । चन्द्रातप इव—ज्योत्स्नेव । कस्येत्याह—रागः—प्रीतिलक्षणः स एव पङ्कजवनं तस्य । सकलमुनिवृन्दस्याग्रणीः । त्रिलोकस्य चूडा—सिद्धक्षेत्रं तस्मिन् मणिरिव तत्सम्बोधनम् । ते—तुभ्यं नमोऽस्त्विति सम्बन्धः । रूपकालङ्कारेण सम्बोधनानि ॥ १ ॥

पूर्वमुनिवर्यसूत्रिता अवचूरिः—

अत्र जन्तुशब्देन सामान्यप्राणिगणपर्यायेणापि प्रथमतीर्थपतेर्गृहस्थावस्थासमयवर्तिनो मनुष्याः प्रोच्यन्ते,

१ गूर्जरगिरायां 'ने'स्थाने 'रहई' इति प्रायुजत तद्वाजी लोक इति ध्वन्यतेऽनेन ।

२-५ 'छं' इति क्त-पाठः । ६ 'नमस्कार इव' इति क्त-पाठः ।

यतस्तौ युगलधर्माणः कल्पद्रुममात्रवृत्तयश्च । कल्पद्रुमाश्च तदानीमुच्छेदोन्मुखाः, अतस्तेषां भगवानेव तथा-
विधशिल्पाद्युपदेशेन कल्पद्रुमकार्यं निर्वर्तिनवानिति समीचीनं हे जगज्जन्तुकल्पपादप ! । यथा जगदानन्दहेतु-
रपि चन्द्रातपः पङ्कजवनं निमीलयति, तथा विश्वजनीनोऽपि तत्तद्दुःखविवशं जगज्जन्तुजातं अनन्तसुखसम्बन्ध-
बन्धुरत्वेन योजयंस्तत्प्रतिबन्धहेतौ वैरङ्गिकत्वं विहितवान् । सह कलामिर्वर्तन्ते इति सकलाः, ते च ते मुनयश्च
तेषां ग्रामः-समूहः, तत्र ग्रामणीः-प्रधानतमः । सकलशब्दः सर्ववाच्यत्र न, ग्रामशब्देन पौनरुक्त्यभावात् ।
त्रिलोकस्य चूडा-सिद्धिक्षेत्रम्, तत्र शाश्वतमण्डनहेतुत्वाद् मणिरिव मणिस्तस्यामन्त्रणम् ॥

अत्र च 'जयजं०' अनेन साम्राज्यावस्था सूचिता, 'वन्दाय०' इत्यनेन छद्मस्यावस्था, 'सयल०' इत्यनेन
उत्पन्नकेवलस्य समवसरणस्यावस्था, 'तिलोअ०' इत्यनेन मोक्षस्यावस्था सूचिता ॥ १ ॥

✽ ✽ ✽ ✽

ध० अ०—हे नाथ ! त्वं जय । हे स्वामी ! तूं सर्वोत्कर्षीं जयवन्तु वर्ति । कैथम्भूत-
स्त्वम् ? रोषज्वलनजलधर ! रोष-क्रोधरूपीया ज्वलन-वैश्वानर रहई जलधर-मेष स-
मान छई । पुनः कैथम्भूतस्त्वम् ? वरज्ञानदर्शनश्रीणां कुलगृह ! वर-प्रधान ज्ञान दर्शन
श्री-लक्ष्मी तणउं कुलगृह छं । पुनः कैथम्भूतस्त्वम् ? मोहतिमिरौषदिनकर ! मोहरूपीयां
तिमिर-अंधकार रहई दिनकर-सूर्य समान छई । पुनः कैथम्भूतस्त्वम् ? प्रचुराणां गुण-
गणानां नगर ! प्रचुर-घणा गुण-चारित्रतपोरूप गुण-समूहन् नगर छं ॥ २ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं स्तुतिमाह—जय रो० । जय त्वं भगवन् !-सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । रोष-
ज्वलनजलधरः—क्रोधाग्निपयोदस्तत्सम्बोधनम् । हे कुलगृह !-विशिष्टसत्त्वन् ! । कासाम् ? वरज्ञान-
दर्शनयोः समृद्धीनाम् । मोहतिमिरौषदिनकर !-अज्ञानान्धकारसमूहतरणे ! । तथा हे नगर !-
पत्तनकल्प ! । केषाम् ? गुणगणाः—चारित्र-तपोरूपास्तेषां पौराणामिव-विशिष्टलोकानामिव ।
प्रचुराणां-प्रभूतानामिति ॥ २ ॥

चि० अ०—जय रोस० । जय त्वं भगवन् !-सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । हे रोषज्वलनजलधर ! ।
कुलगृह !-विशिष्टगृह ! । कयोः ? वरज्ञानदर्शनभियोः । प्राकृतत्वाद् द्विवचने बहुवचनम् । अयन्ना-
शयाः—यथा बालाजनः पितुर्वैष्मनि निःशङ्कं तत्क्रीडारससम्पादके निवसन् परां निर्बृतिमाग-
च्छति, तथा ज्ञानदर्शनभियावपि भगवन्तमधिगम्य विलसतः । हे मोहतिमिरौषदिनकर ! । नयर !-
नगर ! । केषाम् ? गुणानां-प्रज्ञामादीनां तेषां गणाः-समूहाः त एव पुरे मवाः पौराः । यथा
कस्मिंश्चित् राजन्वति नगरे नागरिकैरकुतोभयैः सुखमवस्थीयते, एवं भगवति निःशेषदोषसंश्लेष-
विमुक्तौ समग्रानिराममुणप्राप्तेः । बद्धा प्रचुराणां-प्रभूतानामेवेति ॥ २ ॥

पू० अ०—हे रोषज्वलनजलधर ! त्वं जयेति सम्बन्धः । वरे-अप्रतिपातिनी ज्ञानदर्शने तयोः श्रियोः
कुलगृह !- पितृगृह ! । यथा बाल(ल)जनः पितृगृहे निःशङ्कं विलसति, तथा भगवति ज्ञानदर्शनश्रियौ ।
तत्राशेषविशेषविषयं ज्ञानं, सामान्यवस्तुगोचरं दर्शनम् । ननु सयैस्यापि त्रिलोकयितुः पदार्थेषु प्रथमाक्षसन्निपाते
सामान्यबुद्धिरुपपद्यते, ततो विशेषबुद्धिः, तद् कथं प्रथममत्र ज्ञानमुपात्तम् ? । उच्यते—अस्त्वेवेयं व्यवस्था

निखिले जगति, न तु जगद्विलक्षणेषु केवलेषु, यतस्ते आदौ विशेषमवधारयन्ति, ततः सामान्यतः, (अतः) अयं क्रमः समीचीनः । हे मोहतिमिरौघदिनकर ! । हे नगर ! । केषाम् ? गुणगणानां पौराणाम् ॥ २ ॥

घ० अ०—अथ कवि जिनन् दुर्लभ दर्शन बोलइ । हे नाथ ! मया त्वं दिनकर इव दृष्टः । हे स्वामिन् ! महं तूं दिनकर-सूर्यनी परिवि दीठइ । किंविशिष्टेन मया ? 'मोहान्ध-कारचारकगतेन' मोहरूपीया चारक-गोतिहरा माहि गत-स्थित छं । क सति ? किसिइ हंतइ ? ग्रन्थौ कथमपि विघटिते सति । राग द्वेषि करी कठिन मोहनी गांठि मोटइ कष्टिइ 'विघटिइ' हंतइ । किंविशिष्टे ग्रन्थौ ? 'कपाटसम्पुट[वत्]घने' कपाट-संपुटनी परिइ घन-निषिद्ध छइ । अनेरो कोएक गोतिहरा माहि राख्य छइ । ते कमांछि दीघे अंधकारि करी सूर्य न देखइ तिम बहुल कर्म जीव अगुणहुत्तरि (६९) कोडाकोडी सागरोपमप्रमाण कालरूप मोहनीय कर्म तणी ग्रंथि मेघा विणु वीतरागरूपीउ सूर्य न देखइ ॥ ३ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—दिट्टो० । दृष्टः—सम्यगवलोकितो हे जिन ! त्वम्, मयेति गम्यते । कथमपि—कुच्छ्रेण विघटिते—विगलिते ग्रन्थौ—मोहमये । किंविधे ? 'कपाटसम्पुटघने' कपाटयोः सम्पुटं—युग्मं तदिव घनं—गुपिलम्, अनादिभबकर्मोपात्तत्वात् । किंविधेन मया ? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहनीयाख्यं कर्मैव अन्धकारेण युक्तधारकः—कारा-गृहं तत्र गतेन । क इव ? दिनकर इव । यथा नृपचारके तमोमये गतेन (केनचित्) कथञ्चिद् दैवाद् विघटिते कपाटसम्पुटे भानुर्दृश्यते तथा त्वमपि मया दृष्ट इति भावः ॥ ३ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—दिट्टो० । सम्यगवलोकितो हे जिन ! त्वं मया कथमपि—कुच्छ्रेण ग्रन्थौ—मोहलक्षणे विघटिते—निगलिते । किंविधे ? 'कपाटसम्पुटघने' कपाटयोः सम्पुटं—युग्मं तदिव घनं—गुपिलम्, अनादिभबकर्मोपात्तत्वात् । किंविधेन मया ? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहनीयाख्यं कर्म एवान्धकारयुक्तधारकस्तत्र गतेन । क इव ? दिनकर इव । कोऽर्थः ? यथाऽन्धकारचारकस्थेन केनचित् कपाटसम्पुटे विघटिते कथञ्चित् भानुर्दृश्यते, तथा त्वमपि मया दृष्ट इति भावः ॥ ३ ॥

पू० अ०—हे जिन ! त्वं दृष्टोऽसि, तव वीतरागादिस्वरूपं मच्चित्तं अयुता अयततारत्नैः । क सति ? गिरिसरिदुपलभोलान्यायेन अकामनिर्जरया कर्मराशि क्षपयता यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिप्रदेशप्राप्तेन । स च कर्मग्रन्थिः कर्कशघनप्ररूढगूढपरिणामजनितो वीर्यविशेषाजिशितकुठारधाराप्राप्तिमेनापूर्वकरणेन विभिदे । ग्रन्थिप्रदेशं यावदनन्तरोऽपि अभव्या यान्ति । अतो ग्रन्थौ विघटिते मोह एवान्धकारं तद्व्रतेन—तदायसेन । यथा नृपचारकगतेन दैवाद् विघटिते कपाटसम्पुटे सूर्यो दृश्यते, तथा ॥ ३ ॥

घ० अ०—अथ कवि सूर्यरूप जिननी स्तुति बोलइ । हे जिनरवे !—जिनसूर्य ! भविक-

१ 'परि दीठइ' इति क-पाठः । २ 'विघटिइ' इति क-पाठः । ३ 'अनेरइ कोएक' इति क-पाठः । ४ 'हुइ' इति क-पाठः ।

कमलानां दृढवज्रान्यपि मोहतमोभ्रमरवृन्दानि विघटन्ते । हे जिनरूपीया सूर्य ! भविक-
रूपिया कमलानां मोहतम-मोहान्धकाररूप भ्रमरना समूह विघट्टं-ढीळां थाई ।
किंविशिष्टानां भविककमलानाम् ? त्वदर्शनप्रहर्षोच्छ्वसितानाम् । तुझ देषिवानइं हर्षिइं
ऊंसशा छइं । कथम्भूतानि मोहतमोभ्रमरवृन्दानि ? दृढवज्रान्यपि दृढ-अतिहिं बज्र-
बांध्यां छइ ॥ ४ ॥

ने० अ०—अधुना रविरूपेण स्तुतिमाह—भवि० । हे जिनरवे ! भव्यकमलेभ्यः प्राकृतत्वात्
पञ्चमीस्थाने वष्टी, त्वदर्शनात् प्रहर्षः—प्रमोदस्तेनोच्छ्वसद्भ्यः—भवदवलोकनानन्दोन्मितेभ्यः समु-
द्रुषितरोमकूपेभ्यः, पक्षे विकसद्भ्यः । चिरप्ररूढान्यपि, पक्षे पद्मकोशान्तर्निविडनिपीडितान्यपि ।
मोहः—अज्ञानं तदेव बध्यमानं कर्म तान्येव भ्रमरवृन्दानि । अयं भावः—यथा सूर्यकरविकसरेभ्यः
पक्षेभ्यः भ्रमरश्रेणयः पृथक् स्युः, एवं जिने साक्षात्कृते शुभवासनातो मोहतमांसि विघटन्ते—
प्रलीयन्ते ॥ ४ ॥

वि० अ०—अथवा(धुना ?) रविरूपेण स्तुतिमाह—भविकम० । भव्यकमलेभ्यः प्राकृतत्वात्
पञ्चम्याः वष्टीत्वदर्शनात् प्रहर्षः—प्रमोदस्तेन उच्छ्वसद्भ्यः—समुच्छ्वसितरोमकूपेभ्यः, पक्षे विकस-
द्भ्यः । चिरप्ररूढान्यपि । ‘मोहतमोभ्रमरवृन्दानि’ मोह एव यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्रदर्शकत्वात्
तमांसि, तान्येव भ्रमरवृन्दानि । विघटन्ते—पृथक्-दूरे भवन्ति । पक्षे पद्मकोशान्तर्निविडनिपीडिता-
न्यपि । मोहः—अज्ञानं तद्बध्यमानं कर्म तदेव भ्रमरवृन्दानि । अयं भावः—यथा सूर्यकरविकसरेभ्यः
पक्षेभ्यो भ्रमरश्रेणयः पृथक् स्युः, एवं भव्यानामपि जिने साक्षात्कृते शुभवासनातो मोहतमांसि
विघटन्ते—विलीयन्ते ॥ ४ ॥

पू० अ०—प्रभो—दृष्टे यद् भवति तदाह । जिनरवे ! भव्यकमलेभ्यः त्वदर्शनप्रहर्षोच्छ्वसद्भ्यः—वि-
कसद्भ्यः चिरप्ररूढान्यपि—पद्मकोशान्तर्निपीडितान्यपि मोहस्तमो—बध्यमानं कर्म ते (स) एव भ्रमरवृन्दानि ।
मोहो—मूर्च्छा मुकुलनलक्षणा । तमसो वर्णेन (तमःसवर्णाणि) तमोरूपाणि ॥ ४ ॥

घ० अ०—अथ कवि जिनना पहिला कल्याणकनइं द्वारिइं स्तुति बोलइ । हे नाथ !
त्वयि नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे सति सर्वार्थसुरविमानस्य सर्वो लष्टत्वाभिमानो
नष्टः । हे स्वामी ! तइं नाभि कुलगुरुनइं घरि अवताराभिमुख अवतरिइं हंतइं सर्वार्थ सुर-
विमान तणउ सर्व—सघलउ लष्टत्वाभिमान—रमणीयकपणा तणउ अभिमान नाठउ ॥ ५ ॥

ने० अ०—लट्ट० । हे नाथ ! सर्वार्थसिद्धेः सुरविमानस्य लष्टत्वाभिमानो—मनोज्ञत्वाद्द्वारो
नष्टः—प्रलयं गतः समस्तः । क सति ? त्वयि नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे ॥ ५ ॥

वि० अ०—प्रथमकल्याणकद्वारेण स्तुतिमाह—लट्टुत्तणा० । हे नाथ ! नाभिकुलकरस्य

१ ‘भावइं’ इति क-पाठः । २ ‘ऊंसशां छइं’ इति क-पाठः । ३ ‘रमणीयण(१)के यणा’ इति क-पाठः ।
५५५० २२

त्वयि गृहे अवतारस्तत्र उन्मुखे-सम्मुखे सति सर्वार्थसुरविमानस्य सर्वः-समस्तो लष्टवामि-
मानः-प्रधानत्वाद्द्वारो नष्टः-प्रलयं गतः, एतेन समृद्धिसौभाग्यं नष्टमित्यर्थः ॥ ५ ॥

पू० अ०—सर्वार्थाख्यसुरविमानस्य लष्टवामिमानो नष्टः त्वयि नाभिकुलगृहावतारोन्मुखे ॥ ५ ॥

घ० अ०—अथ कवि स्वामी अवतरिया पूठिइं कल्पद्रुमनूं स्वरूप बोलइ । हे जगद्-
गुरो ! जगत-विश्व तणउ गुरु-पिता छ । त्वयि जगति-विश्वे चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्य-
फलदे अपूर्वकल्पद्रुमे अवतीर्णे सति कल्पतरवः-कल्पवृक्षा हित्या इव-लज्जिता इव
प्रोषिता-अभावं प्राप्ताः । हे स्वामी ! तइं विश्व माहि चिन्तातीत दुर्लभ मोक्षसौख्य दाईइ
अपूर्व कल्पवृक्षि अवतरिइं हंतइं कल्पवृक्ष लाज्यानि परिइं अदृष्ट हूआ ॥ ६ ॥

ने० अ०—भगवति समुत्पन्ने किं जातमित्याह—पइं० । त्वयि जगति अवतीर्णे अपूर्वे कल्प-
द्रुमे-विशिष्टशाखिनि । किम् ? हित्या इव-लज्जिता इव । उपमायां इवशब्दोऽत्र । हे जगद्गुरो !
कल्पतरवः प्रोषिता-अभावमापन्नाः । किल कालेनैव ते विनष्टाः, परं कविनोत्प्रेक्ष्यन्ते । 'चिन्तादुर्ल-
भमोक्षसौख्यफलदे' चिन्तया दुर्लभं यन्मोक्षसौख्यं तदेव फलं तद् ददाति यः स तस्मिन् ॥ ६ ॥

चि० अ०—भगवति समुत्पन्ने किं जातमित्याह—पइं चिन्ता० । हे जगद्गुरो ! जगति
त्वयि अवतीर्णे अपूर्वकल्पद्रुमे-विशिष्टशाखिनि । किम् ? 'हित्या इव' इयि-लज्जायां तिष्ठन्तीति
इतिह्य इव-सलज्जा इव । 'हित्या' इति देश्यः (शब्दः) । कल्पतरवः प्रोषिता-अभावमा-
पन्नाः । कलिकालेनैव ते विनष्टाः, परं कविना एवमुत्प्रेक्ष्यन्ते । 'चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यफलदे'
चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यं फलं तदेव तद् ददाति यः स तथा । अत एव अपूर्वकल्पद्रुम इति ॥ ६ ॥

पू० अ०—त्वयि चिन्तातीतदुर्लभमोक्षसौख्यफलदेऽवतीर्णे हित्याः-सलज्जा इव प्रोषिताः-तिरो-
बभूवुः ॥ ६ ॥

घ० अ०—अथ कवि जिनना माहात्म्य द्वारिं स्तुति बोलइ । हे नाथ ! तव जन्मनि
अस्यां अवसर्पिण्यां सूसमदूस(सुषमदुःष)माख्येन तृतीयारकेण कालचक्रस्य एकस्मिन्
पार्श्वे कनकमयेनेव स्फुरितम् । हे जिन ! ताहरइ जन्म इणइं अवसर्पिणीकालि सूसमदूसम
नामा व्रीजइं अरइं कालचक्रनइ एकइं पासइं सुवर्णनी परिइं स्फुरिउ-जलहल्यूं । जिम
कालचक्रनउ एक आरउ अति सवोत्तम शोभइ तिम कालचक्र इजि(ति?) कालूं चक्र
तिहां व्रीजइं अरइं तइं अवतरिइं सुवर्णनी परि अत्यंत शोभा पामी ॥ ७ ॥

ने० अ०—इदानीं जन्माधिकृत्य स्तुतिमाह—अर० । हे नाथ ! तव जन्मनि अरकेण-काल-
संज्ञिकचक्रेण तृतीयकेन अस्यामवसर्पिण्यां स्फुरितं-विलसितम् । क ? कालचक्रैकपार्श्वे । काल-

चक्रं-द्वादशारकोत्थं तस्यैकश्चासौ पार्श्वश्च तस्मिन् । [स] उत्प्रेक्षते कनकमयेनेव । अयमर्थः—
यथा कृष्णचक्रे कनकमयः अरकः शोभते, तथा काललक्षणेऽपीति ॥ ७ ॥

चि० अ०—जन्मकल्याणकद्वारेण स्तुतिमाह—अरण्यं० । इह चार्हतां पञ्चस्वपि कल्याणकेषु
सर्वलोकप्रकाशकं निमेषमात्रं कालमुत्क्षणं तेजःपटलमुन्मीलति एतदेव कविरुपप्रेक्षते । हे नाथ !
तव जन्मनि अस्यामवसर्पिण्यां तृतीयेन कालसंज्ञकेन अरण्येन कनकमयेनेव स्फुरितं—विलसि-
तम् । क ! 'कालचक्रैकपार्श्वे' द्वादशभिः अरकैर्विशतिकोटाकोटीसागरोपमप्रमाणं कालचक्रं तस्यैक-
पार्श्वे । अयमर्थः—यथा कृष्णचक्रे कनकमयोऽरकः शोभते, तथा काललक्षणेऽपीति । पुनः प्रकारा-
न्तरेणाह—स्फुरितमितरारकविलक्षणं किमप्यद्भुतं तेजो धृतम्, अत एव स्वर्णनिर्मितेनेव, कल्याण-
काद्युत्सवविकलं तु शेषं कालचक्रमन्वर्थाभिधानमेव, तत्र भगवज्जन्मसमयपरिवर्तमानं कालशकलं
तदानीमद्भुततेजःकलितत्वेन सकलेऽपि कालचक्रे कथं न स्फुरतु ? ॥ ७ ॥

पू० अ०—अर्हतां पञ्चस्वपि कल्याणकेषु निमेषमात्रं कालं तेज उन्मीलति एतदेवाह । तव जन्मनि
कालचक्रैकदेशवर्तिना तृतीयारणेन स्फुरितं—तेजो धृतम्, अत एव काश्चननिर्मितेनेव ॥ ७ ॥

ध० अ०—अथ कवि अभिषेकविधिं अंगीकरी बोलइ । हे स्वामी ! त्वं जन्मानन्तरं
यत्र गिरां सुरैरभिषिक्तः । तू जन्म्या पृथि सुरेन्द्रादिके जीणइ पर्वति अभिषेकु । हे नाथ !
त्वं यत्र गिरां शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः । हे स्वामी ! जिहां तवं शिव-मोक्षनी संपद्-लक्ष्मी
पामिउ । तां द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तते । ते विन्हइ अष्टापद पर्वत वर्तइ । अष्टापद शब्दिइ
सुवर्णं कहीइ एह कारण सुवर्णनउ पर्वत मेरु जाणिबउ । तिहां जिन रहइ जन्माभिषेक
हूउ । जिहां मोक्षलक्ष्मी पामिउ तेहइ आठि पावडियारे करी अष्टापद कहीइ । तौ द्वावपि
पर्वतौ गिरिकुलस्य-पर्वतसमूहस्य शीर्षामेलौ-शिरोमुकुटौ ज्ञेयौ । ते मेरु पर्वत अनइ अष्टा-
पद पर्वत अनेरा पर्वत-समूहना मस्तकनइ अष्टापद सुवर्णसंबन्धीया मुकुट जाणिवा ॥८॥

ने० अ०—अभिषेकविधिसुरीकृत्याह—जन्मि० । यत्र त्वं अभिषिक्तः—स्नापितः सुरैः, यत्र
च शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तते । एकत्र अष्टापदं—स्वर्णं तन्मयः शैलः,
अन्यत्र अष्टापदानि—जीवविशेषा यत्र स तथोक्तः । किंविधौ ? शीर्षामेलौ-शिरःशेखरौ ।
कस्य ? गिरिकुलस्य-पर्वतसमाजस्य ॥ ८ ॥

चि० अ०—अभिषेकस्तुतिमुरीकृत्य स्तुतिमाह—जन्मि तुमं० । यत्र त्वमभिषिक्तः—स्नापितः ।
कैः ? सुरैः । यत्र च शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः । तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तते । एकत्र अष्टापदं—सु-
वर्णं तन्मयः शैलो मेरुः, अन्यत्र अष्टौ पदानि यत्र स तथोक्तः । किंविशिष्टौ ? 'शीर्षापीडौ' शिरः-
शेखरौ । कस्य ? 'गिरिकुलस्य' पर्वतसमाजस्य । अत्र प्राकृतत्वात् द्विवचने बहुवचनम् ॥ ८ ॥

पू० अ०—तावुभावप्यष्टापदशैलौ गिरिकुल्य सीसामेख—शिरोमुकुटौ जातौ । एकोऽष्टापदस्य—सुवर्णस्य शैलः यत्र त्वमभिषिक्तो मेरुरित्यर्थः, अन्यो‘ऽयोध्या’परिसरस्योऽष्टापदमिधः यत्र त्वं शिवसीढ्यसम्पदं प्राप्तः ॥ ८ ॥

ध० अ०—अथ जिननइं राज्याभिषेकविधि अंगीकरी बोलइ । हे नाथ ! ते धन्याः—पुण्यभाजो यैस्त्वं सविस्मयं—सहर्षं दृष्टोऽसि । हे स्वामी ! ते धन्य-पुण्यवंत प्राणीया जेहे तूं सविस्मय-सहर्षं दीठउ । किंविशिष्टस्त्वम् ? हरिणा—इन्द्रेण जगिति—शीघ्रं चिरधृतनलिनीपत्राभिषेकसलिलैः कृतराज्यमजनः—कृतराज्याभिषेकः । हरि—इंद्रिइं शीघ्रं चिरकाल धृत-धरी नलिनी—कमलिनी तणे पत्राभिषेक तणइं सलिल-पाणी करी कृत-कीधउ राज्याभिषेक छइ जेह ताहरउ ॥ ९ ॥

ने० अ०—राज्याभिषेकविधिमझीकृत्याह—धन्ना० । धन्याः—पुण्यभाजस्ते यैर्दृष्टोऽसि—अवलोकितोऽसि । कथम् ? सविस्मयं—सकौतुकं महर्षं वा । किंविधः ? कृतराज्यमजनो—विहितराज्याभिषेकः हरिणा—इन्द्रेण जगिति—शीघ्रम् । कीदृशः ? चिरधृतं नलिनीपत्राभिषेकजलं यैस्ते तथाविधैरिति ॥ ९ ॥

चि० अ०—राज्याभिषेकमझीकृत्य स्तुतिमाह—धन्ना० । धन्याः—पुण्यभाजस्ते यैर्दृष्टोऽसि—अवलोकितोऽसि । कथम् ? ‘सविस्मयम्’ सकौतुकं सहर्षं (वा) । किंविधः ? कृतराज्याभिषेकः हरिणा—इन्द्रेण जगिति—शीघ्रम् । कीदृशः ? ‘चिरधृतनलिनीपत्राभिषेकसलिलैः’ अभिषेकाय जलं अभिषेकजलम्, चिरं—प्रभूतकालं धृतं—अवस्थापितं नलिनीपत्रैरभिषेकजलं यैस्तेरिति ॥ ९ ॥

पू० अ०—ते धन्या यैस्त्वं सविस्मयं दृष्टः जगिति इन्द्रेण कृतराज्यमजनः । चिरं धृतम्—अवस्थापितं नलिनीपत्रैरभिषेकोदकं यैः ॥ ९ ॥

ध० अ०—अथ जिननइं राज्यविधि उद्दिशी बोलइ । हे नाथ ! त्वं यासां प्रजानां—लोकानां स्वामी जातः, ताः प्रजाः कृतार्था जाताः । हे नाथ ! तूं जीव लोकनु स्वामी—ठाकुर हूओ ते प्रजा—लोक कृतार्थ हुया । किंविशिष्टस्त्वम् ? ‘दर्शितविद्याशिल्पः’ दर्शित-दिषाख्या विद्याना शिल्पविज्ञान छइं जीणइं तइं । पुनः किं० ? कथिताशेषलौकिकव्यवहारः’ कथित-कहिउ अशेष-समस्त लोकनउ व्यवहार-पाणिग्रहणादि आचार छइं जीणइं तइं ॥ १० ॥

ने० अ०—अधुना राज्यपरिपालनविधिमाश्रित्याह—दावि० । जातः—सम्पन्नः त्वं यासां प्रजानां स्वामी—प्रभुः, ताः प्रजाः कृतार्था—कृतकृत्याः । किंविधस्त्वम् ? दर्शितविद्याशिल्पः ।

‘वज्ररिअ’ णि देशीभाषया कथितोऽशेषलोकव्यवहारो येन स तथा । विद्याः—शब्दविद्यादयः लिखितगणितादिकाश्च, शिल्पं—कुम्भादीनि, व्यवहारः—परिणयनादीनि ॥ १० ॥

चि० अ०—अधुना राज्यप्रतिपालनविधिमाश्रित्य स्तुतिमाह—दाविय० । यासां प्रजानां त्वं स्वामी—प्रभुर्जातः—सम्पन्नः, ताः प्रजाः—लोकाः कृतार्थाः—कृतकृत्या इति । किंविधः ? ‘दर्शितविद्याशिल्पः’ दर्शितानि विद्याः—शब्दविद्यादिका लिखितादिकाश्च शिल्पानि—कुम्भ(कारा)दीनि च येन स तथा । ‘वज्ररिअ’ णि देशीयभाषया कथितोऽशेषलोकव्यवहारः—परिणयनादिको येन स तथा ॥ १० ॥

पू० अ०—दर्शितविद्याशिल्पः । ‘वज्र०’—व्याकृतोऽशेषजनानां व्यवहारो येन ॥ १० ॥

ध० अ०—अथ कवि जिननी दीक्षाविधि बोलइ । हे धीर ! यथा त्वं नियमधुरं—दीक्षा-ग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नः तथा कोऽन्यो जीवः ? । परीषह—उपसर्गं करी अक्षोभ्य ! । हे धीर ! स्वामिन् ! जिम तइं नियमधुर—दीक्षा लइवानउ परिणामु आश्रयु तिम कुणि अनेरइ आश्रयु ? अपि तु कुणिहि नाश्रयु । किंविशिष्टस्त्वम् ? ‘बन्धुविभक्तवसुमतिः’ बन्धु—भरते-श्वर बाहुबलि प्रभृति सउ पुत्रनइं विभक्ता—विहिंचि आपी वसुमती—पृथ्वी छइ जीणइं तइं । पुनः किं ? वत्सरं—संवत्सरं यावत् अविच्छिन्नो दत्तो धननिवहो—धनसमूहः । वच्छरं—संवत्सर जाण अविच्छिन्न—निरन्तर दत्त—दीधउ धननिवह—धनसमूह छइ ॥ ११ ॥

ने० अ०—दीक्षामङ्गीकृत्य स्तुतिमाह—बन्धु० । हे धीर !—महाप्रभाव ! यथा त्वं नियमधुरं—प्रव्रज्याग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नवान् तथा कोऽन्यः ? । न कश्चिदासीत् । कीदृशः ? ‘बन्धुविभक्तवसुमतिः’ बन्धूनां—पुत्रादीनां सामन्तादिभ्यो (दीनां ?) वा विभागीकृता वसुमतिः—क्षितिर्येन । वत्सरं—वर्षं यावद(वि)च्छिन्नो—निरन्तर दत्तः, लोके(भ्यः) इति गम्यते, धननिवहो (येन) स तथा ॥ ११ ॥

चि० अ०—अथ दीक्षाकल्याणकमधिकृत्य गाथाजयेन स्तुतिमाह—बन्धु० । हे धीर !—महा-प्रभाव ! यथा त्वं नियमधुरं—प्रव्रज्याग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नवान्, तथा कोऽन्यः ? । न कश्चिदित्यर्थः । कीदृशः ? ‘बन्धुविभक्तवसुमतिः’ बन्धूनां सुसामन्तादीनां (वा) विभक्ता—विभागेनार्पिता वसुमती येन स तथा । अत्र च समासान्ताकचप्रत्ययस्य प्राप्तस्यापि प्राकृतत्वात् एवाभावः । ‘वच्छरं’ वर्षं यावत् अविच्छिन्नं दत्तः लोकेभ्यः इति गम्यते, धननिवहो येन स तथा । धीर ! इति सन्बोधनेन व्रतग्रहणादारभ्य वर्षं यावत् क्षुत्परीषहसहनं वर्षसहस्रं च यावत् वाक्संयमं च सूचितवान् । न खलु आहारव्याहारविरहितैरेतद्विधैर्विनमपि स्यातुं न शक्यते ॥ ११ ॥

१ ‘कथेर्वज्रर-पञ्जरोप्याल-पिमुण-संव-बोल-वव-अप-सीस-साहाः’ इति (सिद्ध० ८-४-२) सूत्रेण क-धातोर्वज्रादेः सिद्धमिति ।

पृ० अ०—बन्धुना विभक्ता-विभागेनार्पिता वसुमती येन । वर्षं यावन्नैरन्तर्येण दत्तो द्रव्यसङ्ग्रहो येन । हे 'वीर!' इत्यनेन वर्षं यावत् क्षुधासहनं सूचितवान् ॥ ११ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिननइ दीक्षा अनन्तर शोभा आश्रयी स्तुति बोलइ । हे जगद्गुरो!—त्रिभुवनाधीश! त्वं जटाभिः शोभसे । हे त्रिभुवनस्वामी! तू जटाए करी शोभई । किंवि०? प्रसाधितांसः—शोभालङ्कृतस्कन्धः । प्रसाधित-अलंकरीउ खब(भ?)हु छइ जे ताहरउ । किंविशिष्टाभिर्जटाभिः? कज्जलवत् कृष्णाभिः । काजलनी परिइ कृष्ण-काली छइ । अवगूढविसजिअरायलच्छिबाहच्छडाहिं व । उत्प्रेक्षते । अवगूढ विसर्जित-राज्यलक्ष्मीबाष्पच्छटाभिः—शोकाश्रुभिरिव । जाणीइ कि(क?)रि अवगूढी—आलिंगीनइ दीक्षानइ समइ विसर्जी—परिहरी राज्यलक्ष्मीबाष्पच्छटा—शोकना आंसु छइ ॥ १२ ॥

ने० अ०—दीक्षाऽनन्तरं गुणान् आश्रित्याह—सोह० । हे जगद्गुरो! शोभसे त्वम् । किंविधः? प्रसाधितांसः—विभूषितस्कन्धः । इवोत्प्रेक्षते । उपगूढा—राज्यावस्थायामालिङ्गिता पश्चाद् विसर्जिता राज्यलक्ष्मीस्तस्या बाष्पच्छटाभिरिव ॥ १२ ॥

चि० अ०—सोहसि० । दीक्षाऽनन्तरं विभूषितस्कन्धो जटाभिः—सुमिश्रकेशपङ्क्तिभिः अञ्जन-श्यामलाभिः शोभसे । पूर्वं राज्यावस्थायां उपगूढा—आलिङ्गिता पश्चात् दीक्षासमये विसृष्टा या राज्यलक्ष्मीस्तस्या बाष्पच्छटाभिरिव—सकज्जलानिरध्रुपरम्परभिरिव । उचितञ्च स्त्रीजनस्य तथा-विधैर्नायकैः संयुज्य वियुज्यमानस्य दुःखात् बाष्पमोक्षः ॥ १२ ॥

पृ० अ०—अञ्जनश्यामलाभिर्जटाभिः प्रविभूषितस्कन्धः शोभसे । पूर्वं राज्यावस्थायामुपगूढा—आलिङ्गिता, दीक्षासमये विसृष्टा—परित्यक्ता या राज्यलक्ष्मीस्तस्याः बाष्पच्छटाभिरिव—सकज्जलानिरध्रुपरम्परभिरिव ॥

ध० अ०—अथ कवि जिननइ विहार उद्दिशि स्तुति बोलइ । हे नाथ! त्वया देशेषु अनार्या—म्लेच्छा उपश्रामं ग्राहिताः । हे नाथ! तई बहली अडंब इला इत्यादि देशे अनार्य म्लेच्छ उपश्रामं—धर्मं पमाख्या । किंविशिष्टेन त्वया? 'प्रपन्नमौनेन' प्रपन्न—आश्रयु मौनु छइ जीणइ तई, मौनावलंबी हूतई । जे तई म्लेच्छ धर्मी मार्गि लगाख्या ए वात अपार आश्चर्यकारिणी वर्तई । जेह कारण तउ कहूं—'अभणंत चिय कजं परस्स साहंति सप्पु-रिसा' सत्पुरुषाः—सज्जना अभणन्त एव परस्य कार्यं साधयन्ति । सत्पुरुष—सज्जन माणुस अणबोलताइंजि अनेरानूं कार्यं साधइ ॥ १३ ॥

ने० अ०—विहारमुद्दिश्य स्तुतिमाह—उव० । हे भगवन्! त्वयोपश्रामिताः—उपश्रमं ग्राहिताः आर्यदेशतुल्या अनार्याः कृता म्लेच्छदेशेषु—'बहली' देशादिषु । किंविधेन त्वया? प्रपन्नमौनेन—

विहरता तूर्ण्यभावेन । यो हि किल मौनीभवति सोऽन्योपदेशविधौ असमर्थः । त्वया पुनरित्यभू-
तेनापि उपशमिताः-समतां नीताः । अथवा किमत्र चित्रम् ? सत्पुरुषाः-सज्जनाः अभ्यन्त एव-
बचनमकुर्वन्त एव कार्य-समीहितं साधयन्ति-निष्पादयन्ति परस्व-आत्मव्यतिरिक्तस्य ॥ १३ ॥

चि० अ०—छात्रस्यावस्थाविहारमङ्गीकृत्याह स्तुतिम्-उचसामिया० । हे भगवन् ! त्वया
उपशमिता-उपशमं नीता अनार्या-ग्लेष्ठा देशेषु । किंविधेन त्वया ? 'प्रपन्नमौनेन' । यो
हि मौनी स्यात् सोऽन्यानुपदेष्टुमसमर्थः, त्वया पुनरित्यभूतेनापि उपशमिताः । अथवा किं
चित्रम् ? सत्पुरुषाः-सज्जनाः अभ्यन्त एव परस्य कार्यं साधयन्ति ॥ १३ ॥

पू० अ०—छात्रस्यावस्थामधिकृत्य गायान्द्वयमाह । प्रस्तावादनार्यदेशेषु प्रशमं नीता अनार्यजनाः, कृतमौन-
स्यापि भगवन्स्तथाविधजगद्विलक्षणाकृतिदर्शनादेव तेषां मनःप्रशान्तता जाता इत्यर्थः । स्वभावश्चायमुत्तमा-
नाम्-अभावमाणा एव परस्य कार्यं साधयन्ति ॥ १३ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिनना चरणकमलनी सेवाफलं तण्डुं दर्शनं द्वारिणं स्तुतिं बो-
लइ । हे नाथ ! तव मुनेरपि आश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपतौ जातौ । हे नाथ ! तुझ
मुनिनई आश्रया कच्छ-महाकच्छना पुत्र नमि-विनमी क्षत्रियकुमार खेचराधिप-विद्या-
धरना नायक हुआ । ए वातनूं आश्चर्य काई नहीं । यतः 'गुरुआण चलणसेवा न नि-
ष्फला होइ कइयावि' महतां चरणसेवा कदापि नैव निष्फला स्यात् । मोटा तणी चरण-
सेवा कदापि-कुणह(इ?) कालि निष्फल नै हुइ ॥ १४ ॥

ने० अ०—भवचरणसेवाफलमाह-मुणि० । मुनेरपि-व्रतिनोऽपि तवालीनौ-भवदाश्रितौ
नमि-विनमी-कच्छ-महाकच्छपुत्रौ खेचराधिपौ जातौ । गुरुणां-महतां चरणसेवा-पादपर्यु-
पासना नैव-निष्फला भवति कदाचनपि ॥ १४ ॥

चि० अ०—ननु यदि आत्ममौनस्य भगवतो दर्शनादेव मनःप्रसादादयः स्युः, तदा किं तदुपा-
सनाद् विशिष्टं फलं भवति न वेति आशङ्क्य आह-मुणिणो वि० । मुनेरपि तव आलीनौ-त्वदेक-
तानतया समाश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपौ जातौ, यतो गुरुणां पादसेवा न कदाचिदपि
निष्फला-फलविकला भवतीति ॥ १४ ॥

पू० अ०—ननु यदि आत्ममौनस्य दर्शनमात्रादेव मनःप्रसादादयः स्युः, तत् किं तदुपासनात् किमपि
विशिष्टतरमपि फलं सम्भाव्यमुतैतावदेवेत्याशङ्क्याह । मुनेः-लोकोत्तरमार्गप्रतिपन्नस्यापि । लीनौ-त्वदेकतानतया
समाश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपौ जातौ । यतो गुरुणां विश्वमहनीयमहिम्नां पादसेवा न कापि फल-
विकला भवति ॥ १४ ॥

घ० अ०—अथ कवि जिननी पारणविधि बोलइ । हे नाथ ! तस्य श्रेयांसस्य भद्रं-
कल्याणमस्तु येन तव देहो वर्षान्ते-वत्सरावसाने तपःशोषितो निराहारो-भोजनरहितो
निर्वापितः-शीतलीकृतः । जिणइं श्रेयांसि तादृश वर्षाति-वरिस प्रांति तपि सोसब्बु निरा-
हारो-भोजनरहित देह निर्वापित-शीतल कीधउ । केनेव ? मेघेनेव । यथा मेघेन वनद्रुमाः-
अरण्यवृक्षाः ग्रीष्मातपेन शोषिता निराधारा-जलसेकरहिता निर्वाप्यन्ते-शीतलीक्रियन्ते ।
कुणनी परिइं ? मेघनी परिइं । जिम मेघि वनवृक्ष-अरण्यनउ वृक्ष ग्रीष्मतापिइं सोसब्बु
निराधार निर्वाप्यते-शीतल कीजइ ॥ १५ ॥

ने० अ०—पारणविधिमङ्गीकृत्याह-भइं० । भद्रं-कल्याणमभूत् । से-तस्य श्रेयांसस्य येन
त्वं निर्वापितः-सन्तर्पितः-शीतलीकृतो वर्षान्ते-संवत्सरावसाने । किंविधः सन् ? तपःशोषित-
देहो निराहारो-भोजनविकलः । केनेव क इत्याह-मेघेनेव वनद्रुमः-अरण्यवृक्षः । कोऽर्थः ?
यथा मेघेन वनद्रुमः तापेन-ग्रीष्मेण शोषितो निराहारो-जलादिपानविकलो वर्षान्ते-वृष्टिपर्यन्ते
शीतलः क्रियते तथा भगवानपि येनेति भावः ॥ १५ ॥

चि० अ०—आद्यपारणकविधिमङ्गीकृत्य स्तुतिमाह-भइं से० । भद्रं-कल्याणं भूयात् 'से'
तस्य श्रेयांसस्य, येन त्वं निर्वापितः-शीतलीकृतो वर्षान्ते-संवत्सरावसाने । किंविधः सन् ? तपः-
शोषितः तथा निराहारो-भोजनविकलः । मेघेनेव वनद्रुमः । कोऽर्थः ? यथा मेघेन वनद्रुमः तापेन-
ग्रीष्मेण शोषितो निराधारो जलादिपानविकलत्वाद् वर्षान्ते-वृष्टिपर्यन्ते शीतलीक्रियते तथा
त्वमपि ॥ १५ ॥

पू० अ०—आद्यपारणकमाश्रित्याह । येन त्वं संवत्सगन्ते निर्वापितः-मन्तर्पित इक्षुरसैः । आहाररहितः,
अत एव तपसा शोषितः । यथा मेघेन कान्तारपादपो निर्वाप्यते तापेन-ग्रीष्मेण शोषितः वर्षा-वर्षस्तस्यान्ते
वृष्टि विधायेत्यर्थः । मोऽपि निराधारः, आलवालविकलत्वात् ॥ १५ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

घ० अ०—अथ कवि जिननइं केवलज्ञान उदिसी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! त्वयि
उत्पन्नविमलज्ञाने-केवलज्ञाने सति भुवनस्य-त्रिभुवनस्य मोहो विगलितो-विलयं गतः । हे
नाथ ! तइ उपनइं तइं केवलज्ञानि हूंतइं भुवन-त्रिभुवन तणउ मोह-अज्ञानरूप विलयं गयूं ।
सयलुगयसूरे वासरम्मि गयणस्स व तमोहो । कस्येव ? गगनस्येव । यथा गगनस्य सकलोद्भूत-
सूर्ये वासरे-सम्पूर्णोदयप्राप्ते सूर्ये तमओघो विलयं याति । कुणनि परिइं ? गगन-आकाशनी-
परि । जिम गगन-आकाश रहइं संपूर्ण उदय पामिइं सूर्ये इसइ दिवसि तम-पापनउ ओघ-
समूह विलइ जायइ ॥ १६ ॥

ने० अ०—ज्ञानकल्याणकमाश्रित्याह—उप्यन्न० । हे नाथ ! त्वयि उत्पन्नोच्चलकेवलज्ञाने सति भुवनान्तर्गतमव्यजातस्य मोहः—अज्ञानं विगलितो—विनष्टः । यथा सकलोद्गतसूर्ये वासरे सति गगनस्य तमोघो विलीयते । इहोत्पादोद्गमयोर्ज्ञानभानुमतोर्जिनेशवासरयोर्भुवनगगनयोर्मोहतमसोः परस्परद्व्युपमानोपमेयता ॥ १६ ॥

चि० अ०—अथ भगवतो ज्ञानकल्याणकमाश्रित्य स्तुतिमाह—उप्यन्न० । उत्पन्नविमलज्ञाने त्वयि भुवनान्तर्गतो विगलितः । इह चासङ्गतिरलङ्कारः, अन्यत्र कारणं अन्यत्र कार्योत्पत्तिः । यस्य ज्ञानमुन्मीलति, तस्यैव मोहो—मूर्च्छा विगलति, अत्र तु ज्ञानं भगवत् उन्मीलितं, मोहस्तु जनस्य विगलितः । सकलोद्गतसूर्ये वासरे सति यथा गगनस्य तमोगणः ॥ १६ ॥

पू० अ०—ज्ञानकल्याणकमाश्रित्याह । त्वयि उत्पन्नज्ञाने भुवनस्य मोहो विगलितः । इह चासङ्गतिरलङ्कारः, अन्यत्र कारणमन्यत्र कार्योत्पत्तिः । यस्य किल ज्ञानमुन्मीलति तस्यैव मोहो—मूर्च्छा विगलति, अत्र तु ज्ञानं भगवत् उन्मीलितं, मोहस्तु जगतो विगलितः । उपमायाह—सकलोद्गतसूर्ये वासरे सति यथा गगनस्य तमोगणो विलीयते । इहोत्पादोद्गमयोर्ज्ञानभानुमतोर्जिनेश्वरवासरयोर्भुवनगगनयोर्मोहतमसोः परस्परमुपमानोपमेयता ॥ १६ ॥

ध० अ०—अथ कविजिननई केवलज्ञान उपना पूर्तिं स्युं हृषुं ते बोलइ छइ—हे नाथ ! भरतेन राज्ञा त्वमपि पूजावसरे—पूजाप्रस्तावे प्राप्ते सति चक्ररक्तस्य सदृशो दृष्टः । हे स्वामी ! भरतेश्वर राय तूणीहइ पूजानइ अवसरि पामिइ हुंतइ चक्र—प्रहरणविशेष रहइ सरीषउ दीठउ । विषयाग्रहप्रस्त मनुष्य रहइ इहां किस्युं कार्य आश्रय्य एह कारण कहिउं । 'विसमा हु विसयतिण्हा गुरुयाण वि कुणइ मइमोहं' हु—स्फुटं—निश्चितं विषमा विषय-तृष्णा वर्तते । हु—स्फुट—निश्चयं विषमा विषयनी तृष्णा वर्तइ । गुरुकाणामपि—महतामपि मतिमोहं—बुद्धेरन्यथात्वं करोति । गुरुक—मोटा मनुष्यनइ मतिमोह—बुद्धिनुं अन्यथा-पणउं करइ ॥ १७ ॥

ने० अ०—पूजावसरे प्राप्ते सदृशं—तुल्यं दृष्टः—परिकल्पितस्त्वमपि, आस्तां तावत् अन्यः, चक्रस्य—प्रहरणविशेषस्य नृपभरतेन । दुर्जयैव विषयतृष्णा । हिरवधारणे । यतो महतामपि विपर्ययेणान्यथाभावं विधत्ते ॥ १७ ॥

चि० अ०—अथ पूजाविस्वरूपमाह—पूजावसरे० । ततः किमित्याह—पूजावसरे—केवलम-हिमप्रस्तावे चक्रस्य—प्रहरणविशेषस्य सदृशस्त्वं भरतेन नृपतिना दृष्टः—परिकल्पितः, यद्वा 'हु' स्फुटं—निश्चितं विषयाणां—शब्दरूपादीनां तृष्णा—वाञ्छा विषमा—दुर्जयैव । कुतः ? गुरुकाणामपि करोति मतिमोहं—बुद्धेरन्यथात्वम् ॥ १७ ॥

पू० अ०—पूजा—केवलमहिमापक्षे अष्टाहिकामहोत्सवस्तयोरवसरे चक्रेण सदृशो भरतेन चेतसि चि-न्तित इत्यर्थः । दिष्टो चक्रस्त तं सीति त्वमपि तथा तथा परिचितप्रभावातिशयोऽपीत्यर्थः । दुर्जयैव विषय-तृष्णा । तुरवधारणे । यतो महतामपि बुद्धिर्विपर्ययेणान्यथाभावं विधत्ते ॥ १७ ॥

घ० अ०—अथ कवि जिननई समवसरण उद्दिशी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! तव प्रथम-समवसरणसमये आग्नेयी दिक् केवलसुरवधूकृतोद्घोता जाता । हे स्वामी ! ताहरइ समवसरणनइ समइ आग्नेय कोणनी दिसि केवलज्ञान करी सुरवधू-देवाङ्गनाए कृत-की-धच उद्घोत इसी हुई । सेवासयमागयसिंहि ब । उत्प्रेक्षते-सेवाशयेन-स्वदाराधनबुद्ध्या आगतः शिखीव । आणीइ किरि सेवामिसिंह-तुल्य आराधवानी बुझिई आम्बु शिखी-बैश्वानर छइ ॥ १८ ॥

ने० अ०—समवसरणमुद्दिश्य स्तुतिमाह—पठम० । प्रथमसमवसरणमुखे-आद्यसमवसरण-रम्मे तव-भवतः आग्नेयी दिक् केवलसुरवधूकृतोद्घोता । केवला याः सुरवध्वः-विषुवाङ्गना-स्ताभिः कृत उद्घोतो यस्याः । तद्विदिशि पर्वत्रयं भावि, परं तदा साधुसाध्वीरहिता सा । अत एव केवलपदोपादानम् । उत्प्रेक्षा-सेवागतशिखीव । यद्वा सेवाशयेन-आराधनबुद्ध्या आगतभासौ शिखीव, स्वदिक्पतित्वात् ॥ १८ ॥

चि० अ०—समवसरणस्थितिविशेषमाह—पठम० । केवलोत्पत्तेरनन्तरं यत् प्रथमं समवसरणं-धर्मदेशनास्थानं तदेव जगदुत्सवहेतुत्वात् महस्तस्मिन्, केवला-इतरनरादिजातिव्यतिरिक्ता याः सुरवध्वस्ताभिः कृत उद्घोतो यस्याः । तस्यां पर्वत्रयं भविष्यति-आद्यायां साधवः, अन्तरा वैमानिका देव्यः, अन्ते च साध्यः । तदा च तीर्थस्याप्रवृत्तत्वेन साधुसाध्वीविरहितास्ता एव सन्ति, अतः केवलोपादानम् । जाता आग्नेयी दिक्-पूर्वदक्षिणयोरन्तरालवर्तिनी विदिक् । उत्प्रेक्षामाह-स्वयं सेवोपनीताऽग्निदेवतेव, यद्वा सेवाशयेन-सेवाऽभिप्रायेण आग्नेयीचिदिशः स्वामी शिखी सुरी तेजःपुञ्जव्याजेन प्रादुर्बभूव ॥ १८ ॥

पू० अ०—समवसरणस्थितिविशेषमाह—केवलोत्पत्तेरनन्तरं यत् प्रथमं समवसरणं तदेव जगदुत्सवहेतु-त्वात् महस्तत्र, यद्वा प्रथमसमवसरणस्य मुखे-प्रारम्भे । आग्नेयी दिक् केवला याः सुरवध्वस्तासां देहप्रभाभिः कृत उद्घोतो यस्याः । तस्यां पर्वत्रयं भविष्यति-आद्यायां साधवः, अन्तरा वैमानिक्यः, अन्ते साध्यः । तदा तीर्थस्याप्रवृत्तत्वेन साधुसाध्वीविरहितास्ता एव, अतः केवलोपादानम् । उत्प्रेक्षामाह-स्वयं सेवोपगता अग्निदे-वता इव, यद्वा सेवाशयेन-सेवाभिप्रायेण तन्नेन्द्रादिसुरगणं सेवागतमालोक्याऽयेव्या दिश ईशः शिखी सुरी तनु-तेजःपुञ्जव्याजेनात्मसुरगणैः सह सेवायै अस्यां दिशि प्रादुर्बभूव ॥ १८ ॥

घ० अ०—अथ कवि तापसागम उद्दिशी जिननी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! प्रथमतपसैः-आद्यजटाधारिभिक्षपस्विभिक्षव प्रथमे दर्शने मुखरागः स्थगितः । हे स्वामी ! प्रथम ताप-से-पहिले जटाधारीए तपस्वीए ताहरइ पहिलइ दर्शनि मुखराग स्थगित-आच्छादित । किंविशिष्टो मुखरागः ? 'गृहीतव्रतभङ्गमलिनः' गृहीत-कीधचं जे तुल्य सायिहं व्रत तेहनइ भंगि-भोजिवइ करी मलीन-मेयलु छइ । किंविशिष्टैस्तापसैः ? नूनं-निश्चितं दूरावनतैः । नूनं-निश्चिहं दूर-वेगला अवनत-नम्या छइ ॥ १९ ॥

ने० अ०—अधुना तपसागममुद्दिश्य स्तुतिमाह—अहि० । स्वगितः—अवकृतो मुखरागो-
वदनमुत्तिर्येन । कैः ? प्रथमतयापसैः—कच्छ-महाकच्छवजैर्जटाधारिभिः । कीदृशो मुखरागः ?
'गृहीतव्रतमङ्गमलिनः' गृहीतं वद् व्रतं भगवता सह तस्य मङ्गः—अनासेवनारूपः तेन मलिनः—
कलुषितः । नूनं—निश्चितम् । किंविधैः ? दूरादवनतैः । क सति ? तव दर्शने—भवदवलोकने ।
प्रथमे—आद्ये ॥ १९ ॥

वि० अ०—जिनेन सह प्रव्रजितानां सामन्तादीनां समवसरणोपगतानां वक्तव्यतामाह—ग-
हिय० । हे त्रिभुवनगुरो ! प्रथमदर्शने प्रथमोत्पन्नतापसैः कच्छ-महाकच्छवजैः, दूरम्—अत्यर्थं, अव-
नतैः नूनं—निश्चितम्, स्वस्य—मुखरागो—मुखच्छाया स्वगितः—अन्तरितः, यतो गृहीतव्रतमङ्गमलिनः ।
अयमाशयः—तैस्तपासमन्थैः स्वमुखं दर्शयितुमसमर्थैः प्रणामव्याजेनावनतिरङ्गीकृता ॥ १९ ॥

पू० अ०—तव प्रथमदर्शने प्रथमोत्पन्नतापसैः कच्छ-महाकच्छवजैः दूरम्—अत्यर्थमवनतैर्नूनं स्वस्य
मुखच्छाया स्वगिता, यतो गृहीतव्रतमङ्गेन मलिना—कलुषा । अयमाशयः—न तैर्भक्त्या भगवान् नतः, किन्तु
तथा जगज्जनसमक्षं भगवता समं व्रतमादाय निःसत्त्वैस्तापसत्वमङ्गीकृतमिति त्रपया स्वमुखं दर्शयितुमसमर्थैः
प्रणामव्याजेन नतिराश्रिता ॥ १९ ॥

ध० अ०—अथ कवि तीहं तपस्वीनश्च समागमि किसिद् दूओ ते धात कहइ छइ । हे
नाथ ! तैस्तापसैः परिवेष्टितेन त्वया क्षणं कुलपतेः शोभा व्यूढा । हे स्वामी ! तेह तपस्वीए
परिवेष्टित—वीटिइं तइं क्षण एक कुलपति—मूलगा तपस्वीनी शोभा वही, पछइ तेहे तप-
स्वीए दीक्षा लीधी । किंविशिष्टेन त्वया ? विकटांशस्थलघोलमानजटाकलापेन । विकट-
विस्तीर्णं जे अंशस्थल—खवा(भा?) तिहां घोलमान—हींडोला समान जटासमूह छइ ॥ २० ॥

ने० अ०—तापसागमे भगवान् किंविधो जातः—तेहि० । तैस्तापसैः परिवेष्टितेन—परिवारि-
तेन । चः पुनरर्थे । त्वया व्यूढा—धृता स्तोककालं शोभा—श्रीः । कस्य ? कुलपतेः । पश्चात् ते
प्रव्रज्यां जगृहुरित्यभिप्रायः । किंविधेन त्वया ? 'विकटांशस्थलघोलमानजटाकलापेन' ? विकटौ-
विस्तीर्णौ बावंसखलौ तयोर्घोलमानौ जटाकलापौ—जटाम्रागमारौ यस्य तेन ॥ २० ॥

वि० अ०—तत्समागमेन भगवान् किंविधो जात इत्याह—तेहि० । तैः तापसैः परिवेष्टि-
तेन—परिवारितेन त्वया श्रीकुलपतेः शोभा व्यूढा—धृता क्षणं—स्तोककालं पश्चात् ते प्रव्रज्यां
जगृहुरित्यर्थः । किंविधेन त्वया ? विकटांशस्थलघोलमानजटाकलापेन ॥ २० ॥

पू० अ०—तैः परिवेष्टितेन त्वया क्षणं पश्चात् भगवदुपदेशेन श्रमणलिङ्गस्याङ्गीकृतत्वाद् कुलपतेः—
तापसाकार्यस्य शोभा व्यूढा—प्राप्ता । विकटौ—विस्तीर्णौ यौ स्कन्धप्रदेशौ तयोः प्रेङ्गन् जटाकलापो यस्य ॥ २० ॥

ध० अ०—अथ स्वामीनः रूपातिशयं बोलइ—हे नाथ ! ये तव रूपं पश्यन्तो हर्षपरिपूर्णा न भवन्ति । हे स्वामी ! जे जीव ताहकं रूप ओअतां हरिषि परिपूर्ण हृदय न हुइं । ते समनस्का अमनस्काः—स्थावरा एव वर्तन्ते । ते समनस्क—मन सहित छइ अमनस्क—स्थावर इति वर्तइं । परं यदि ते केवलिनो न स्युः । पणि जइ ते केवलज्ञानीया न हुइं । एतलइं केवलज्ञानीनेइ मन न हुइं ॥ २१ ॥

ने० अ०—रूपातिशयं वर्णयन् स्तुतिमाह—तुह० । ते—तव (रूपं) पश्यन्तो न भवन्ति प्राणिनः ये हे नाथ ! हर्षपरिपूर्णाः ते समनस्का अपि गतमनस्का एव, एकेन्द्रिया एवेति भावः; परं ते द्रष्टारो यदि केवलिनो न स्युः । ननु किं समनस्काः केवलिनो भण्यन्ते येनेदमुच्यते ? । तथाचागमः—“अमनस्काः केवलिनः”, सत्यम्, समणा वि त्तिप्राकृतशब्देन तेऽप्युच्यन्ते, इ(अ?)स्तोषां व्युदासः ॥ २१ ॥

वि० अ०—रूपातिशयं वर्णयितुमाह—तुह कथं० । हे नाथ ! तव रूपं पश्यन्तो ये न भवन्ति हर्षपरिपूर्णाः ते समनस्काः—संज्ञिनोऽपि गतमनस्काः—असंज्ञिन एव । किं सर्वेषामियमेव गतिरित्याह—‘ते केवलि०’ यदि ते केवलज्ञानिनो न भवेयुः । केवलिनस्तु ‘समणा वि’ भ्रमणलिङ्गधारिणोऽपि अमनस्का एव, भावमनोवैकल्येन । क्षीणमोहत्वेन च तेषामद्भुतवस्तुसाक्षात्कारेऽपि हर्षोत्पत्तेरभाव एव ॥ २१ ॥

पू० अ०—ये प्राणिनस्त्वं रूपं प्रेक्षमाणा हर्षभरनिर्भरा न स्युः, ते समनस्काः—संज्ञिनोऽपि गतमनस्काः—असंज्ञिन एव, यदि केवलज्ञानिनो न भवेयुः । विरोधश्चात्र—ये समनस्कास्ते कथममनस्काः ? केवलिनस्तु समनस्का अपि भावमनोवैकल्येनामनस्का एव स्युः । क्षीणमोहत्वेन च तेषां तथाविधाद्भुतवस्तुनः सदा साक्षात्कारेऽपि हर्षोत्पत्तेरभाव एव ॥ २१ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिनमाहात्म्यनइं द्वारि स्तुति बोलइ । हे नाथ ! वैगुणैः अन्ये—हरि-हरादयो देवाः निःसामान्यां समुन्नतिं प्राप्ताः । हे स्वामी ! जेहे गुणे अनेरा हरि-हरादिक देवता निःसामान्य—निरुपमान समुन्नति—समृद्धि पाप्म्या । ते गुणास्तव सङ्काथासु मम हास्यं ददति । ते गुण ताहरी वार्तानइ विषइ मुन्ननइं हासुं दिइं ॥ २२ ॥

ने० अ०—भगवद्गुणद्वारेण स्तुतिमाह—पचा० । वैगुणैरन्यदेवता—हरि-हरादयः समुन्नतिं—समृद्धिं निःसामान्यां—निरुपमानसाधारणं प्राप्ताः, ते गुणा मम हासं—अवज्ञारूपं ददति—जनयन्ति । कासु ? तव ‘गुणसंकहासु’ सत्सु तव गुणानां भवदाचर(ण)रूपाणां सम्बद्ध कथा वर्तमाना(वार्ता ?)स्तासु ॥ २२ ॥

चि० अ०—विमोर्गुणादुगुणां स्तुतिमाह—पता० । यैर्जगत्कर्तृत्वादिभिर्गुणैरन्यानि (हरि)-
हृदयदीनि दैवतानि । प्राकृतत्वात् पुंस्त्वम् । ते तथाविद्याभिरामत्वद्रुणप्रामसङ्कयास्तु क्रियमाणास्तु
कथमेवाभेदंविधा गुणगता मम हास्यं न ददति, रागद्वेषाद्विदोषोपेतत्वात् । पतञ्ज कलङ्कस्याप्युपरि
श्रुतिकाकल्पम्, पदेदंविधैरपि तानि तानि दैवतानि विश्वे निस्सामान्यां समुज्जति—पूजां प्राप्तानि
स्त च तदाराधकानामेव विचारवानुरीप्रपञ्चः ॥ २२ ॥

पू० अ०—यैर्जगत्कर्तृत्वादिभिर्गुणैरन्यानि दैवतानि निःसामान्यां समुज्जतिम्—उच्चैः पदवीं प्राप्तानि
स्वर्गुणसङ्कयास्तु क्रियमाणास्तु ते गुणा मम हास्यं ददते । प्राकृतत्वात् पुंस्त्वम् ॥ २२ ॥

घ० अ०—अथ कवि स्वामीना निर्दोषपणा कहिवानहं मुखिहं प्रशंसा बोलइ । हे जिन !
वचनकुशला अपि मत्सरिणस्तव निन्दाऽवसरे वाचा बालिशायन्ते । हे स्वामी ! वचननह
विषह कुशलह मच्छरी परवादी ताहरहं निन्दावसरि वाणीहं करी बालिश—मूर्खपणुं आच-
रहं । किंविशिष्टस्य तव ? दोषरहितस्य । दोषरहित छैतह । किंविशिष्टया ? भग्नप्रसरया ।
भग्न-भागओ प्रसर छइ जीणं ॥ २३ ॥

ने० अ०—भगवतो निर्दोषताकथनमुखेन स्थापामाह—दोस० । हे जिन ! दोषरहितस्य—
कलङ्कवर्जितस्य तव निन्दाऽवसरे—परिभवप्रस्तावे बालिशायन्ते—मूर्खा इवाचरन्ति । के ? मत्स-
रिणः—परपरिवादिनः । कया ? गिरा । किंविधया ? त्वभिर्दोषत्वात् भग्नः प्रसरः—प्रवेशो यस्याः
सा (तया) । वचनकुशला अपि ॥ २३ ॥

चि० अ०—अधुना भगवतो निर्दोषताकथनेन स्थापामाह—दोसरहिअस्स० । हे जिन ! दोष-
रहितस्य—अज्ञानादिवर्जितस्य तव निन्दाऽवसरे—दोषप्रस्तावे वचनकुशला अपि—स्थानान्तरेषु उक्ति-
निपुणा अपि मत्सरिणो बालिशायन्ते—मूर्खा इवाचरन्ति । कया ? वाचा—गिरा । किंविधया ?
भग्नप्रसरया—भग्नप्रवेशाया, निर्दोषत्वाद् भगवतः ॥ २३ ॥

पू० अ०—हे जिन ! दोषरहितस्य तव निन्दाप्रस्तावे पूर्वं वचनकुशला अपि तदवसरे वाचा भग्नप्रस-
रया मत्सरिणो बालिशायन्ते । अयमाशयः—दुर्जनाः सूचिरन्ध्रमात्रमपि दूषणं ज्ञात्वा असन्त्यपि वचनान्यारोप-
यितुमुपक्रमन्ते । त्वयि तु परमाणुमात्रमपि दोषमपश्यन्तो हताशा एव जाताः । अत्र च जिनेति साभिप्रायम्,
यतो रागादिजेतृत्वाजिनः । न च रागादिदोषव्यतिरिक्तः कोपादिहेतुरस्ति ॥ २३ ॥

घ० अ०—अथ कवि परमेश्वर रहइ बीतरागपणुं अंगीकरी स्तुति बोलइ । हे भगवन् !
त्वन्मनः तपसा तापितमपि शृङ्गारवने नाश्रितम् । हे नाथ ! ताहकं मन तपश्चरणिहं तापिव्यूं
ह हूं शृङ्गार वनि न वर्यूं । किंविशिष्टे शृङ्गारवने ? अनुरागपल्लववति । अनुराग

इति भणित पल्लव-किसलय संयुक्त छह जीणं । पुनः किं० ? रतिवलिस्फुरद्भास्यकुसुमे ।
रति इति भणित स्फुरन्ती-प्रसरन्ती हास्यरूपिणी वेली छह जीणइ ॥ २४ ॥

ने० अ०—भगवतो वीतरागतां स्तौति—अ० । हे भगवन् ! त्वन्मनः तापितमपि शृङ्गार-
वने-भोगकानने नाश्रितं—नै निवासः कृतः । किम्भूते वने ? दर्शनस्य श्रवणस्य चानु-पश्चाज्जा-
यत इत्यनुरागः स एव पल्लवौघो विद्यते यस्य तत् तथा तस्मिन् अनुराग[एव]पल्लववति । तथा
रतिर्वल्ली यत्र तच्च तत् स्फुरद्भास्यकुसुमं च यस्मिन् । यद्वा रतिरेव वल्ली तस्यां स्फुरद्भास्यकुसुमं
यत्र । यो हि किलातपे ग्रीष्मेण तापितो भवति स च वनमाश्रयति । त्वन्मनस्तु तपसा तापि-
तमपि शृङ्गारवने नाश्रितम् ॥ २४ ॥

चि० अ०—भगवतो वीतरागतां स्तौति—अथानङ्गदर्पदलनोत्थालतां विभोरमिधित्सुरादावेव
तदाश्रयभूते शृङ्गारवैरङ्गिकत्वमाह—अणु० । अनुराग एव पल्लवौघस्तेन पल्लववति । रतिः—
अनुरागः तस्यैव सन्ततिः सैव वल्लिस्तस्यां स्फुरत्—विकस्वरं हास्यं एव—स्मितमेव कुसुमं यत्र ।
तपोभिस्तापितमपि—बाढं तप्तमपि तव मनः शृङ्गारवने न लीनम्, प्राकृतत्वाद् पुंलिङ्गता ॥ २४ ॥

पू० अ०—अनुराग एव पल्लवौघस्तद्वति । रतिः—अनुरागस्यैव नैरन्तर्येण प्रवर्धमाना सन्ततिः सैव
वल्लिस्तस्यां स्फुरत् स्मितमेव कुसुमं यत्र । एवंविधे शृङ्गारवने तव मनः तपोभिस्तापितमपि न समाश्रितम् ।
प्राकृतत्वाद् पुंस्त्वम् ॥ २४ ॥

घ० अ०—अथ कवि मयणनिराकरण जिननी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! हरि-हराभ्यां
यस्य मदनस्य आज्ञा शीर्षे—मस्तके शेषेव अवलम्बिता—धृता । हे नाथ ! हरि-हरादिक
देवे जेह मदन-कंदर्प तणी आण मस्तकि सेसनी परि धरी-आरोपी । सोऽपि मदनः
तव ध्यानज्वलने मदनमिव विलीनः—विलयं गतः । तेहइ मदन-कंदर्प ताहरा ध्यान-
रूपीया ज्वलन-बैश्वानरमाहि मीणनी परिइं विलइ ग्युं ॥ २५ ॥

ने० अ०—मदननिराकरणद्वारेण स्तुतिमाह—आ० । आज्ञा-शासनं यस्य मदनस्य विल-
गिता—अनेकार्थत्वात् धातूनां सप्रणयं आरोपिता—रचिताऽऽश्रिता मस्तके हरि-हराभ्यामपि शेषे-
व—मालेव । सोऽपि मारस्त्व ध्यानज्वलने मदनमिव—मीणमिव विगलितः—प्रलयं गतः ॥ २५ ॥

चि० अ०—इदानीं मदननिराकरणेन भगवतः स्तुतिमाह—आणा० । आज्ञा-शासनं यस्य
स्वरस्य विलम्बिता मूर्ध्नि—शिरसि हरि-हराभ्यामपि । प्राकृतत्वाद् द्विवचने बहुवचनम् । शेषे-
व—निर्माल्यमिव । सोऽपि—जगत्त्रयेऽपि अप्रतिहतपराक्रमो भवन्नो भवद्धानज्वलने मदनमिव
विलीनः—प्रलयं गतः ॥ २५ ॥

१-२ 'इति' इति स-पाठः । ३ अणुदं स्वकमिदमिति प्रतिभाति, यत्रापि पाठोऽयं वर्तते ८१तमे पृष्ठेऽपि,
'शिवसामकृत' इति पाठः समीचीनः स्यात् । ४ अयं तु गुणैरवेधीयः सत्यम् ।

पू० अ०—यस्य कामस्याज्ञा शीर्षे विलगिता—अनेकार्थत्वाद् धातूनां सप्रणयमारोपिता शेषेव—इष्टे-
वतनिर्मात्यमिव । सोऽपि जगन्त्रयेऽपि अप्रतिहतपराक्रमो मदनो भवतो ध्यानधनक्षये मदनमिव—इक्षु(सिक्च ?)-
कमिव विलीनः ॥ २५ ॥

ध० अ०—अथ कवि विषयझू(रू?)झार जिननइ विषइ असमर्थपणउं उद्दिसी स्तुति
बोलइ । हे नाथ ! मृगाक्षीणां—स्त्रीणां दृष्टिक्षोभाः तव विषये नवरं—केवलं निरभिमाना-
अभिमानरहिता बभूवुः । मृगाक्षी—स्त्री तणा दृष्टिक्षोभ ताहरइ विषइ नवर—केवलं निर-
भिमान—अभिमान रहित हुआ । किं० योधाः ? जगद्दर्पभञ्जनोत्तानाः । जग-विष्वना दर्प
भांजिवानइ विषइ उत्तान—दक्ष छइ । पुनः किं० ? मन्मथनरेन्द्रयोधाः । कंदर्परूपीया
रायना झूझार छइ ॥ २६ ॥

ने० अ०—अधुना मदनयोधानां भगवद्विषयेऽसामर्थ्यप्रतिपादनद्वारेण स्तुतिमाह—पहं० ।
हे भगवन् ! त्वय्येव विषये, 'नवरि'शब्दस्यावधारणार्थत्वात् । निरभिमाना—निरहङ्कारा जाताः ।
के ते ? दृष्टिक्षोभाः—प्रीतिनेत्रविकाराः मृगाक्षीणां—विशिष्टयोषिताम् । मन्मथनरेन्द्रयोधा—मार-
नृपतिभटाः कीदृशाः ? जगद्दर्पभञ्जनोत्ताना—धुवनप्रभावजयोच्छेकाः ॥ २६ ॥

चि० अ०—अधुना मदनयोधानां भगवद्विषयेऽसामर्थ्यप्रतिपादनद्वारेण स्तुतिमाह—पहं० ।
हे भगवन् ! त्वय्येव विषये, 'नवरि'शब्दस्यावधारणार्थत्वात् निरभिमाना जाताः । के ते ? मृगाक्षी-
णां—योषितां दृष्टिक्षोभाः—प्रीतिनयनविकाराः । मन्मथनरेन्द्रयोधाः कीदृशाः ? जगद्दर्पस्य भञ्जन-
दलनं तेनोत्ताना—उद्धताः । अत्र च 'अगुराय'गाथया मन्मथराज्ञो राजधान्याः शृङ्गारस्तस्य
विक्षेप उक्तः । 'आणा जस्स' इत्यादिना तदीशस्तरस्य दलनम् । 'पहं नवरि' इत्यादिना तत्सैनिक-
कानामहङ्कारनिरासः । इति गाथात्रयसमुदायार्थः ॥ २६ ॥

पू० अ०—मन्मथनरेन्द्रयोधाः । के ते ? मृगाक्षीणां दृष्टिक्षोभाः । त्वयि नवरं नष्टाहङ्काराः सञ्जाता
योधाः । किं० ? जगच्छब्देन जगद्दर्पिणो जनास्तेषां दर्पभञ्जनेनोत्तानाः—समुद्धरकन्धराः । अत्र च 'अगु-
राय०' गाथया मन्मथराज्ञो राजधान्याः शृङ्गारस्तस्य विक्षेप उक्तः । 'आणा ज०' इत्यादिना तदीशस्य मारस्य
क्षेपः । 'पहं०' इत्यादिना 'हंतं सैन्यमनायकम्' इति न्यायेन तत्सैनिकानां न्यक्ता(का)रः प्रसुणा कृतः । इति
गाथात्रयसमुदायार्थः ॥ २६ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिनशासनप्रभावनी स्तुति बोलइ । हे धर्मसारथे !—धर्मस्यन्दनप्र-
वर्तक । तव प्रवचने दृष्टे सति विषमौ रागद्वेषौ नवरं—केवलं तिष्ठन्तौ—निवर्तते । धर्मरूपीया
स्यन्दन—रथ प्रवर्त्ताविवा धर्मसारथि छं । ताहरइ प्रवचनि—शासनि दीठइं हूंतइं विसमा राग
नइ द्वेष नवर—केवलं तिष्ठइं—निवर्तइं । किं कुर्वन्तौ रागद्वेषौ ? काविव ? तुरङ्गमाविव । यथा

विषमौ तुरङ्गमौ भव्यसारथितो(प्रा?)जनके अनः—शकटं उत्पथेन नयन्तौ तिष्ठतः । जिम दुर्दात घोडा भला सारथिनइं ता(प्रा?)जणइ दीठइं शकटि उन्मार्गिं लेयता निवर्तइं ॥२७॥

ने० अ०—वचनप्रभावमाह—विस० । हे धर्मसारथे!—धर्मस्यन्दनप्रवर्तक! तव प्रवचने दृष्टे सति यो विषमौ रागद्वेषौ तौ नवरं—निश्चितं तिष्ठतः—निवर्ततः । किं कुर्वन्तौ? नयन्तौ मनः—चित्तं उत्पथेन—उन्मार्गेण । काविव? तुरगाविव । कोऽर्थः? यथा विषमौ तुरगौ—दुर्दमौ वाजिनौ प्रधानसारथिप्राजनके—तोत्रे दृष्टे उत्पथेन अनः—शकटं नयन्तौ तिष्ठतः—स्वस्यौ भवतः तथा रागद्वेषावपीति भावः ॥ २७ ॥

चि० अ०—अथ भगवत्प्रवचनमाह—विसमा० । हे धर्मसारथे!—धर्मस्यन्दनप्रवर्तक! विषमौ रागद्वेषौ ज्ञानाद्यात्मको मोक्षमार्गस्तस्मादितर—उत्पथस्तेन देहिनां मनो नयन्तौ, नवरं—केवलं तवैव प्रवचने दृष्टे सति अवतिष्ठेते, न उत्पथे प्रेरयतः । यथा दुर्दान्तौ तुरगौ अनः—शकटं रथमुत्पथे नयन्तौ सारथेः पवयणे—प्राजनदण्डे दृष्टे उत्पथं विहाय पथ्येवावतरतः तद्वदिहापि ॥

पू० अ०—हे धर्मसारथे! तव प्रवचने दृष्टे विषमौ रागद्वेषौ दुर्दान्ततुरगाविव मन उत्पथे नयन्तौ पन्था—ज्ञानाद्यात्मको मोक्षमार्गस्तस्मादितरमार्गे नावतिष्ठेते । तजिबृत्तौ च जीवानां सन्पथप्रस्थानं स्वनः सिद्धमेव । अत्र च धर्मस्य रथवमभणितमपि सारथिशब्दोपादानसामर्थ्याद् लभ्यम्, अथवाक्ति—‘नना तुरय न्व उप्पहेणं अणं’ ति यथा दुर्दान्तौ तुरगौ अनः—शकटं उत्पथे—अश्रुण्णमार्गे नयन्तौ सारथेः प्राजनदण्डे दृष्टे पथ्येवावतरतस्तद्वदिहापि ॥ २७ ॥

ध० अ०—अथ कवि स्वामीना चरणकमलनू लक्षण बोलइ । हे नाथ! भवारण्ये भीतानां देहिनां तवैव चरणौ शरणं भवतः, नान्यस्य । हे नाथ! संसाररूपीया अरण्य माही भीत—बीहता देहीया—प्राणिया नइ ताहरा जि चरणकमल शरण हुइं, नही अनेराना चरण । किंवि० भवारण्ये? प्रत्यलकषायचोरे । प्रत्यल—समर्थ कषायरूपिया चोर छइ जीणं । किं० चरणौ? सदा संनिहिता असिचक्रधनुषां रेषां (खा ययोस्तां) । सदा—सर्वदा संनिहित—समीपि असि—खड्ग चक्र धनुषनी रेखा छइ जेहे । जिम समर्थ चोरे अटवी—माहि हूँते हथियारना धणी शरणं कीजइ ॥ २८ ॥

ने० अ०—भगवच्चरणविधाने स्तुतिमाह—पञ्च० । हे नाथ! भवारण्ये—संसारकान्तारे भीतानां देहिनां तवैव चरणौ—पादौ शरणं—शरणदौ भवतः, नान्यस्य । कीदृशे संसारे? प्रत्यलाः—समर्थाः ये कषायाः—क्रोधादयस्ते एव चौरा यस्मिन्, दुःखहेतुत्वात् । प्रत्यलचोरे आयुधवन्तः शरणं—त्राणं भवन्ति तथा भगवच्चरणावपीति भावः । [भगवत्सिद्धान्तप्रष्टदोषकथनेन]—किंविधौ इत्याह सदा—नित्यं संनिहिताः—समीपवर्तिनोऽसिचक्रधनुरूपा रेया ययोः पादयोस्तथा अरण्ये—वने तथा भगवच्चरणावपीति भावः ॥ २८ ॥

चि० अ०—भयुना भगवच्चरणशरणविधानेन स्तुतिमाह—पञ्चल० । हे नाथ ! भवारण्ये—संसारकान्तारे भीतानां देहिनां तवैव चरणौ—पादौ शरणं—ब्राणस्थानं भवतः, नान्यस्य । कीदृशे ? प्रत्यलकपायचौरे । किंविधौ इत्याह—सदा—नित्यं सन्निहिताः—समीपवर्तिनोऽसिचकधनू-रूपा रेवा ययोस्तौ तथा । यथा प्रत्यलचौरेऽरण्ये आयुषवन्तः शरणं भवन्ति, तथा भगवच्चरणा-वपि ॥ २८ ॥

पू० अ०—भवारण्ये भीतानां भविनां भवच्चरणौ एव शरणं भवतः । भव० कि० ? प्रत्यलाः कपाया एव चौरा यत्र । चरणौ कि० ? सदा सन्निहिता असिचकधनूरूपा रेखा ययोः (तौ) ॥ २८ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिननइं सिद्धान्तइं दीठा दोष कहिवा स्तुति बोलइ । हे नाथ ! तव समयसरोभ्रष्टा जीवाः सकलासु रूक्षजातिषु भ्रमन्ति । हे नाथ ! ताहरा समय—सिद्धान्तरू-पीया सरोवरनुं भ्रष्ट जीव सकल—समस्त रूक्ष जाति—नरक तिर्यच प्रमुख हीन जातिइं फिरइं । किं जीवाः ? बध्यमानाः कर्मणा । कर्मिइं करीनइ बध्यमान—वांधीता छइ । किमिव ? सारणिजलमिव—यथा सारणिजलं स्थानस्थानेषु—आलवालादिषु बध्यमानं सत् सकलासु वृक्षजातिषु भ्रमति । कुणनी परिइं ? सारणि—नीकना जलनी परिइं । जिम नीकनूं जल स्थाने स्थाने—स्थानकि २ वांधीउं हूंत्तुं समस्त वृक्षजातिनइं विषइ फिरइ ॥ २९ ॥

ने० अ०—भगवत्सिद्धान्तभ्रष्टदोषकथनेन स्तुतिमाह—तुह० । हे नाथ ! तव समयसरो-भ्रष्टाः—भवत्सिद्धान्ततडागविकला जीवा भ्रमन्ति—पर्यटन्ति वृक्षजातिषु । किमिव ? सारणिजल-मिव—कुल्यावारीव । ८४लक्षमानस्थानेषु नारकादिमेदमिषेषु प्रवध्यमानाः, प्रस्तावात् कर्मभिः । यथा सरोभ्रष्टं सारणिजलं सर्ववृक्षजातिषु भ्रमति स्थानस्थानेषु आलवालेषु बध्यमानं, तस्यैव जीवा अपि तव आगमभ्रष्टा नरकादिषु भ्रमन्तीति भावः ॥ २९ ॥

चि० अ०—भगवत्सिद्धान्तभ्रष्टदोषकथनमुखेन स्वमाह—तुह समय० । ये तु तामप्याप्तोक्तिं शुद्धिबशादासाद्य पुनर्दुष्कर्मनिर्मयिताः त्यजन्ति, तेषां तु का गतिरित्याह—जीवा रूक्षजातिषु भ्राम्य-न्तीति योगः । समय एव सरः तस्माद् भ्रष्टाः—बहिर्भूता जीवाः सकलासु—चतुरशीतिलक्षप्रमा-णासु जातयो—योनयः पृथ्वीकायाद्याः, रूक्षाः—कर्कशश्लेशविभ्राणनपराभूता (ः ता)सु रूक्षजातिषु—एकेन्द्रियादिषु भ्राम्यन्ति । किम्भूताः ? स्थानेषु स्थानेषु—योनिषु योनिषु बध्यमाना—निबिडकर्म-भिरान्निध्यमाणाः । यथा सारणिजलं—कुल्याजलं जगावतटाकात् केनापि विधरेण बहिर्भूतं चम्पकादिवृक्षजातिषु स्थानेषु स्थानेषु भ्राम्यति—आलवालेषु आलवालेषु बध्यमानमेकस्मिन् पूरिते सञ्चार्यमाणमन्यत्र सञ्चार्यते ॥ २९ ॥

पू० अ०—तव समयः—सिद्धान्तः स एवोपदेशामृतपूरितत्वेन सर इव सरस्तस्माद् भ्रष्टा जीवाः रूक्षजातिषु—रूक्षयोनिषु सकलासु—चतुरशीतिलक्षमितासु भ्राम्यन्ति ठाणठाणेषु—योनिषु योनिषु बध्यमानाः,

प्रस्तावात् कर्मभिः, सारणजलमिव—यथा कुल्याजलं तडागादपवाहितं सकलानु वृक्षजातिषु भ्राम्यति स्थानेषु स्थानेषु आलवालेषु बध्यमानं एकस्मिन् पूरिते अन्यत्र संसरणाय ॥ २९ ॥

ध० अ०—अथ कवि स्वामीनूं शासन आदरिहं जिस्यूं फल अनइ मूकइं जिस्यूं (दोष) तेह उपरि स्तुति बोलइ । हे नाथ ! जीवाः सलिल इव तव प्रवचने गृहीते—अङ्गीकृते ऊर्ध्वं व्रजन्ति । हे नाथ ! पाणीनी परिइ ताहरउं शासन आदरिहं जीव ऊर्ध्वं पंहुता—देवलोक ग्रंथेयका—ऽनुत्तरादिके जाइ । तु—पुनः शासने आहत्य मुके सति अधो—नरकादिषु व्रजन्ति । शासन आदरी मूकिइ हंतइं अधो—नरकादिके जाइ । किं० जीवाः ! कूपारघट्टघटीसन्निभाः । कूआ—अंरघट्ट घडिनी दृष्टांत सरीपा छइ; कूइ जे घडी पाणी भरी ते उपहरी जाइं; जे पाणी भरी नइं मूकइ ते नीची जाइ ॥ ३० ॥

ने० अ०—भगवत्प्रवचनगृहीतमुक्तगुण(दोष)कथनमुखेन स्तुतिमाह—सलि० । हे नाथ ! सलिल इव प्रवचने तव सत्के आचारादिभेदभिन्ने त्वदाज्ञारूपे गृहीते—कक्षीकृते ऊर्ध्वं—स्वर्गादौ गच्छन्ति, विमुक्ते तु अधोभागे—नरकादौ व्रजन्ति जीवाः । किंविधाः ? कूपारघट्टघटीसन्निभाः । यथा कूपारघट्टघटा (व्यः) जलं गृह्णन्ति तदा ऊर्ध्वं व्रजन्ति ये (याः) च न गृह्णन्ति ते (ताः) अधो यान्ति, तथा जीवा अपीति भावः ॥ ३० ॥

चि० अ०—अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां जिनप्रवचनाङ्गीकारपरिहारयोः फलमाह—सलिल व० । तव प्रवचने सलिल इव गृहीते—अङ्गीकृते ज्ञान-अज्ञा—ऽनुष्ठानैः सम्यगासेविते सति जीवा ऊर्ध्वं—स्वर्गादौ गच्छन्ति, विमुक्ते त्वधः—‘सीमन्ता’दौ व्रजन्ति । किम्भूता जीवाः ? कूपारघट्टघटीतुल्याः—कूपारघट्टघट्यः; या जलं गृह्णन्ति ता ऊर्ध्वं व्रजन्ति याश्च मुञ्चन्ति ता अधो व्रजन्ति, तथा जीवा अपि ॥ ३० ॥

पू० अ०—तव प्रवचने गृहीते—सेविते ऊर्ध्वं—स्वर्गादिषु यान्ति । तस्मिन्नेव वैपरीत्येन विमुक्तं अधो—नरकादिषु व्रजन्ति । उपमामाह—कूपारघट्टघटीमालानुन्याः, सलिले गृहीते विमुक्तं च यथा ताः सलिले गृहीते कूपस्थोपरितनं प्रवेशं यन्त्रप्रयोगात् प्राप्नुवन्ति, त्यक्ते च जले अधः कूपस्थेव व्रजन्ति ॥ ३० ॥

ध० अ०—अथ जिनोक्तक्रियादुष्करपणूं कहिवइ करी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! यथा अन्ये तीर्थिनो हरि-हरादयो लीलया मुक्तिं नयन्ति—प्रापयन्ति, तथा त्वं न प्रापयसि । हे स्वामी ! जिम अन्य तीर्थी हरि-हरादिक लीलाइं मुक्ति दिहं तिम तूं न दिअं, क्रियानुष्ठान तणी कष्टसाध्यपणा तउ । तथापि तव मार्गलप्ताः बुधाः शिवसौख्यानि मृगयन्ते । तथापि ताहरइ मार्गि लागा बुध-विद्वांस क्रियाकलाप तपोऽनुष्ठानि करि दोहिलाइ शिव-मोक्ष तणां सुख पामइ ॥ ३१ ॥

ने० अ०—अधुना भगवदुक्तक्रियादुष्करताकथनेन स्तुतिमाह—ली० । हे नाथ ! यथा अन्यदेवा—हरि-हरादयस्तीर्थिका लीलया नयन्ति मोक्षं, तथा न त्वम्; कष्टसाध्यत्वात् क्रिया-
ऽनुष्ठानस्य । यद्यप्येवं तथापि तव मार्गलगाः—तव मार्गस्थिता मृगयन्ते—निन(भा?)लयन्ति
बुधाः—अवगततत्त्वाः । निन्दाद्वारेण स्तुतिरियम् ॥ ३१ ॥

चि० अ०—अथ जिनप्रवचनस्यैव विदुषां विशेषोपादेयत्वमाह—लीलाह० । हे नाथ ! यथा
अनायासेन अन्ये—हरि-हरादिसम्बन्धिनस्तीर्थिकाः मोक्षं नयन्ति, तथा न त्वम्; कष्टसाध्यत्वात्
तव क्रियानुष्ठानस्य । तथाप्येवं सत्यपि तव ज्ञानादिरूपो मोक्षमार्गस्तत्र लगाः—तत्र स्थिताः
शिवशर्माणि मृगयन्ते बुधाः ॥ ३१ ॥

पू० अ०—यथाऽप्ये सौगतादयस्तीर्थिका लीलया “धृद्धी शय्या प्रातरुथाय पेया” इत्याद्यनुष्ठानेन मोक्षं
प्रापयन्ति, तथा न त्वम् । तथापि तव मार्गं ज्ञानादिस्तत्र लगा विबुधाः शिवसुखानि मृगयन्ते ॥ ३१ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिनदर्शनमाहात्म्य तृणी स्तुति बोलइ । हे जिन ! त्वयि दृष्टे
जीवाः संसारफलके बन्धवधमरणभाजो न भवन्ति । किंवि० जीवाः ? अक्षैः—इन्द्रियैर्हि-
यमाणाः । अक्ष-इन्द्रि ए हरीता छइ । का इव ? सारा इव । यथा साराः अक्षैः—पाशकैः फलके
हियमाणाः । पगडे दृष्टे सति बन्धवधमरणभाजो न भवन्ति । जिम सारडां अक्ष-पासे
फलक-पाटीइ हरीतां पगडइं दीठइं हूंतइ बंधवधमरणभाजिया न हुइं तिम हे स्वामी !
जीवरूपीयां सारडां संसाररूपीया फलक-पाटीयां माहि इन्द्रियरूपीए पासे हरीता हूंत
ताहरा शासनरूपीइं पगडइं दीठइं बंधवधमरणभाजीयां न हुइं ॥३२॥

ने० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनमाहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह—सा० । हे जिन ! त्वयि दृष्टे जीवाः
संसारफलके बन्धवधमरणभाजो न भवन्तीति योगः । अक्षैः—इन्द्रियैः हियमाणा अपि । का
इव ? सारा इव । कोऽर्थः ? यथा साराः अक्षैः—पाशैः फलके प्रतीते हियमाणा बन्धवधमरणभाजो
भवन्ति तन्न, तथा जीवास्त्वयि दृष्टे इति भावः ॥ ३२ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शने माहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह—सारि व० । हे जिन ! त्वयि
दृष्टेऽमी जीवा बन्धवधमरणभागिनो न भवन्ति । किम्भूताः ? अक्षैः—इन्द्रियैः, अपिशब्दस्य
भिन्नक्रमत्वाद् हियमाणा अपि । क ? संसार एव चतुरन्तत्वात् फलकं तस्मिन् । का इव ? शारय
इव । इयं च वैधर्म्योपमा । यथा शारयः काष्ठादिमय्योऽक्षैः—पाशकैः फलके हियमाणा—इतस्ततः
सञ्चार्यमाणाः । कैतवप्रसिद्धानि प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

पू० अ०—संसार एव चतुरन्तत्वात् फलकस्तत्र त्वयि देवतत्त्वबुद्ध्या दृष्टे जीवा बन्धादिभागिनो न
भवन्ति । अपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वादक्षैः—इन्द्रियैर्हियमाणाः—सञ्चार्यमाणाः सारयो यथा बन्धवधमरणानि
प्रतीतानि न भजन्ते पदे दृष्टे ॥ ३२ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिननई अवहेलिई जीव दुखस देषई ते वात बोलई । हे स्वामिन् ! त्वया अवहेलिता-अवज्ञाताः सत्त्वा निगोदैकशृङ्खलाबद्धाः सन्तः अनन्तं कालं नयन्ति-गमयन्ति । हे स्वामी ! तई अवहेल्या-अवगण्या सत्त्व-प्राणीया निगोदनी एकं सांकलं बांध्या हूंता अनंत काल नीगमई । किंविशिष्टाः सत्त्वाः ? समं कृताहारनीहाराः समकाल कृत-कीधउ आहार अनइ नीहार छइ ॥ ३३ ॥

ने० अ०—भगवदग्रे दुःखकथनद्वारेण स्तुतिमाह-अ० । हे प्रभो !-स्वामिन् ! त्वया अवधीरिता-अवज्ञाता अवगणिताः सत्त्वाः-प्राणिनः नयन्ति-गमयन्ति कालं अनन्तम् । किंविधाः सन्तः ? निगोदैकशृङ्खलाबद्धाः-क्रोडीकृताः । यद्वा पुनः कीदृशाः ? समम्-एककालं कृतावाहारनीहारौ यैस्ते । अनन्तकालं-अनन्तानन्तपुद्गलपरावर्तान् नयन्ति-गमयन्ति ॥

ननु भगवतः किं समस्तावज्ञाकारणं सत्त्वेषु येनेदमुच्यते ? नैवम् । परं ये कलुषितावात्राः भगवन्तं नावलोकयन्ति ते भगवता अवधीरिता भण्यन्ते । येऽन्येऽपि नियोगिप्रमुखाः राज्ञाऽपराधेऽवधी(वी)रिताः निगोदप्रायेषु गुप्तिगृहेषु शृङ्खलाबद्धा एव स्युः ॥ ३३ ॥

चि० अ०—अवही० । हे प्रभो ! त्वयाऽवधीरिताः-अवगणिताः सत्त्वाः अनन्तकालं-अनन्तान् पुद्गलपरावर्तान् नयन्ति । निगोदरूपा या संलग्ना एका शृङ्खला तया नियद्धाः । पुनः किम्भूताः ? समम्-एककालमेव कृतौ आहारनीहारौ यैस्तथा । यथा नियोगिनः प्रमुखाऽवगणिता गुप्तगृहेषु निपतिताः शृङ्खलानिगडिताः सार्धकृताहारनीहाराः प्रभूतं कालं गमयन्ति ॥ ३३ ॥

पू० अ०—त्वया अवगणिताः सत्त्वाः अनन्तकालं प्रस्तावान्निगोदेषु नयन्ति । अवधीरणा च सामग्री-वैकल्येनैव धर्मोपदेशाद्यभावात् । निगोदरूपा एवैका संलग्ना शृङ्खला तया नियन्त्रिताः । तथास्थितेरेव तद्भवयोग्याहारैः सर्वे युगपदाहारं कुर्वन्ति तत्परिणामे च नाहारमपि, उच्छ्वासनिश्वासयोरुपलक्षणं चेत् । अन्येऽपि ये नियोगिप्रमुखाः प्रमुखा अवगणिताः स्युस्तेऽपि निगोदप्रायेषु गुप्तिगृहेषु अयःशृङ्खलाबद्धा युगपत्कृताहारनाहाराश्च भूरिकालं गमयन्तीत्युक्तिलेशः ॥ ३३ ॥

ध० अ०—अथ कवि दुःख आविइ जिननू दर्शन शुभकारीउं बोलइ । हे तपोनिधे ! यैर्दुःखैस्तप्तानां देहिनां त्वयि विषये प्रतिपत्तिर्जायते । हे नाथ ! जेहे दुःख करी तप्त-तापाच्या देहीया-प्राणीया रहई ताहरइ विषइ प्रतिपत्ति हुइ । तानि दुःखानि अहं अधर्मकर्मणः फलानि न मन्ये, किन्तु धर्मकर्मण एव फलानि मन्ये । ते दुःख हूं अधर्मकर्म-पापनां फल न मानउं, किंतु धर्मकर्म इजिनां(?) फल मानउं ॥ ३४ ॥

ने० अ०—सम्प्रति दुःखान्वयि शुभकारणानि भगवद्दर्शने इत्याह—जेहि० । हे तपोनिधे ! यैर्दुःखैस्तप्तानां देहिनां परमा-प्रधाना प्रतिपत्तिः—शुभवासना त्वयि, तानि दुःखानि अहमेव शङ्के न भवन्त्येव । किं तत् ? कर्मफलम् । अधर्मफलमेवेति भावः ॥ ३४ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं दुःखान्यपि सुखकारणानि भवन्तीति दर्शयन्नाह—जेहिं तवि० । हे तपोनिधे ! यैर्दुःखैस्तापितानां—कदर्थितानां त्वयि विषये प्रकृष्टा प्रतिपत्तिः—शुभवासनाऽजायत, अहं मन्ये तानि दुःखानि अधर्मस्य कर्म—कृतिर्न भवेयुः । यदि पापमूलान्येव स्युस्तदाऽतुर्लभा—पापातुसम्बन्धिनीमेव धियमुत्पादयेयुः, किन्तु धर्मफलमेवेति ॥ ३४ ॥

पू० अ०—यैर्दुःखैस्तापितानां—कदर्थितानां त्वयि प्रकृष्टा प्रतिपत्तिः—प्रीतिर्जायते, तानि दुःखानि पाप-सत्त्वानि न भवन्ति । पुराकृतदुष्कृतवशात् जीवा दुरवस्थां प्राप्नुवन्ति । तत्र च येषां सर्वज्ञे रुचिर्जायते तेषां कथं दुःखान्यधर्मकर्तृकाणि ? (अपि तु नाधर्मकर्तृकाणि) प्रत्युत स्पृहणीयानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिनसेवानुं फल बोलइ । हे नाथ ! मम तंवैव सेवया ध्रुवं-निश्चितं मोहोच्छेदो भविष्यति, तेन कारणेनाहं नन्दामि—हर्षमनुभवामि । हे नाथ ! मुक्ष रहइ ताहरी सेवा ध्रुव-निश्चिइं मोहोच्छेदु केवलज्ञानप्राप्ति हुसिइं तीणं कारणि नंदउं—हर्ष अनुभवउं । यत् पुनस्तत्र मोहोच्छेदेन केवलज्ञाने उत्पन्ने सति त्वं न वन्दनीयः, तेन झिज्जामि—हीनो भवामि । पणि जि तीणइं मोहोच्छेदि केवल उपपन्नइं हंतइं मैइं तूं न वांदिबउ तीणइं कारणि करी झिज्जउं—हीणउं हउं, एतलइं केवलज्ञानी आपण २ माहि नमइं नहिं ॥३५॥

ने० अ०—भगवत्सेवाफलमाह—होही० । हे स्वामिन् ! भविष्यति—सम्पत्त्यते मोहोच्छेदो—मोहविनाशः भविष्यति : सेवया—पर्युपासनया ध्रुवो—निश्चित इति नन्दामि—हर्षमनुभवामि । यत् पुनर्न वन्दितव्यो—न वन्दनीयः तत्र मोहोच्छेदे तेन कारणेन झिज्जामि—खेदं गच्छामि । किमुक्तं भवति ? कविर्धनपालः आत्मन्येव भक्त्यतिशयमाचष्ट इति गुरुरपदेशः ॥ ३५ ॥

चि० अ०—भगवत्सेवाफलमाह—होही० । हे स्वामिन् ! भविष्यति—सम्पत्त्यते । किम् ? मोहोच्छेदो—मोहविनाशो भवतः पर्युपासनया ध्रुवो—निश्चित इति नन्दामि—हर्षमनुभवामि, यत्पुनस्तत्र मोहोच्छेदे सज्जाते त्वं न वन्दनीयो—न वन्दितव्यः तेन झिज्जामि—क्षीणीभवामि ॥ ३५ ॥

पू० अ०—तव सेवया मोहोच्छेदो भविष्यतीति हेतोर्हर्षं वहामि, यत् पुनस्तत्र मोहोच्छेदे त्वं न वन्दनीयस्तेन क्षीणो भवामि । त्वया मोहोच्छेदेन मां खपदवीमारोपयिष्यता करिष्यते सुखमिधर्मः, मम तु प्रणाममात्रेणापि रहितस्य कृतघ्नत्वं, तथा स्थितिरेव च केवली केवलिनं न नम(ती)ति ॥ ३५ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिननां सेवारहित संपद दुःख मानतउ बोलइ । हे नाथ ! तव सेवाविमुखस्य मम याः समृद्धयो भवन्ति ता मा भवन्तु । हे नाथ ! ताहरी सेवाविमुख हंता मुक्ष रहइं समृद्धि-लक्ष्मी हुइ ते मु हु । का इव ? अधिकारसम्पद इव । यथा अधिकार-सम्पदः पूर्वं सुखदाः पर्यन्ते बिडम्बनफला एव भवन्ति । कुणनी परिइं ? अधिकारीयानी

१ 'तव' इति ख-पाठः । २ 'तीणि' इति ख-पाठः । ३ 'तवं' इति ख-पाठः । ४-६ 'मोह' स्थाने 'मोहो' इति प्रतिभाति ।

संपदनी परिहं । जिम अधिकारीया व्यापारीयानी संपद पहिलउं सुखदायिनी पर्यति—छेह-
डइ विडंबनफलजि हुई ॥ ३६ ॥

ने० अ०—भगवत्सेवाविमुखसम्पदां दुःखहेतुत्वमाह—जा० । हे भगवन् ! या भगवत्सेवा-
विमुखस्य—तव पर्युपासनापरा सुखस्य भवन्तु सम्पदः ता मम समृद्धयः—सम्पदः मा भवन्तु । यतो-
ऽधिकारसम्पद इव—नियोगलक्ष्म्या इव पर्यन्ते विडम्बनफलं यासां ताः तथा अपमानदुःखदाः ॥ ३६ ॥

चि० अ०—अथ जिनातुरागेण सम्पदोऽप्यवगणयन्माह—जा तुह० । यास्तव विमुखस्य
गुणस्थानिन इति भावः मम समृद्धयो भवन्ति ता मम मा भूवन् । विदोषणद्वारेण हेतुमाह—कि-
म्भूताः ? पर्यन्ते विडम्बनैव फलं यासां ताः । उपमामाह—अधिकारो—राजनियोगस्तस्य सम्पदस्ता
इव ॥ ३६ ॥

पू० अ०—याः त्वत्सेवाविमुखस्य मिथ्यादृष्टेः समृद्धयस्ताः समृद्धयो मा भूवन् मम । यतः पर्यन्ते
विडम्बनैव फलं यासा व्यसनासेवनात् दुर्गतिपातहेतुत्वेन । का इव ? अधिकारो—राजनियोगस्ततो याः सम्प-
दस्ता इव । ता अप्यन्ते राजकोपादिना विडम्बनफलाः स्युः ॥ ३६ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिननई अपूर्व प्रदीपपणउं प्ररूपतउ बोलइ । हे नाथ ! दीपः
पूर्व तमः—अन्धकारं भित्त्वा जनस्य पदार्थान् घटादीन् प्रकटयति । हे नाथ ! दीपउ पहि-
लउं तम—अन्धकार भेदी जन—लोक रहइ पदार्थ—घटादिक प्रकासइ । जगदेकदीपस्य तव
पुनः विपरीतमिदं निर्वर्तितं—सज्जातम् । पूर्व पदार्थान् प्रकाश्य पश्चात् तमो भिनत्ति ।
जग रहइ प्रदीप समान तुझ रइ ए उं विपरीत हूओ जेह कारण तउं पहिलउ उपदेशि
पछइ तम—पाप भेदइ ॥ ३७ ॥

ने० अ०—इदानीं भगवतः प्रदीपत्वख्यापनमुखेन स्तुतिमाह—भित्त्वा तुम० । हे देव !—स्वामिन् !
दीपः—प्रदीपः तमः—अन्धकारं भित्त्वा—तिरस्कृत्य पदार्थान्—घटपटादीन् जनस्य—लोकस्य प्रकट-
यति । तव पुनर्वैपरीत्यमिदं पूर्वोक्तं निर्वर्तितं—सज्जातं यस्मात् प्रथमं पदार्थान् प्रकाश्य पश्चात्
तमो भिनत्ति । किंविधस्य ? जं (यत्) तव जगदेकदीपस्य—भुवनाद्वितीयदीपस्य ॥ ३७ ॥

चि० अ०—प्रभोरद्भुतचरित्रमाह—भित्त्वा तुम० । हे देव ! दीपः—प्रदीपस्तमो भित्त्वा—
तिरस्कृत्य जनस्य यद्यर्थिनः पदार्थान् प्रकटयति, तव पुनर्जगदेकदीपस्य पदं विपरीतं व्यूढम् ।
अयमाशयः—दीपो हि तमो भित्त्वा वस्तूनि व्यञ्जयति, त्वं तु पूर्वं स्वोपदेशानुभिर्भव्यानां
...दं...जीवादिपदार्थान् प्रकटयसि, ततस्तस्य तमः—अज्ञानं भिनत्ति । अहो तव सर्वातिशायि
चरित्रम् ॥ ३७ ॥

पू० अ०—अन्यो दीपस्तमः—अन्धकारं भित्त्वा घटादीन् पदार्थान् प्रकटयति, तव पुनः केवलालोकप्र-
काशकत्वेन जगदेकदीपस्य इदं दीपकार्यं विपरीतं निष्पतितं—निर्व्यूढम् । त्वं तु पूर्वं स्वोपदेशानुभिर्भव्यानां
जीवादिपदार्थान् प्रकटयसि—अवबोधयसि ततस्तत्त्वावबोधोपादनेनैव तमः—अज्ञानं भिनत्ति ॥ ३७ ॥

घ० अ०—अथ कवि जिनवचनरूप मन्त्रं प्रमाणं बोलइ । हे नाथ ! यदि तव वचन-
मन्त्रस्य कीर्तनमपि कर्णे क्रामति—प्रविशति, तदा मिथ्यात्वविषयप्रसक्ता जीवाः सचेतनाः
किं न भवन्ति ? । हे नाथ ! जेइ ताहरा वचनमन्त्रं तण्डं कीर्तनइ कर्णे—कानि पइसइ तु
मिथ्यात्वविषय प्रसक्त जीव सचेतन किन्तु न हुइ ? अपि तु हुइ जि । जिम विषय्यास को-
एक जीव भलइ सप्रत्यय मन्त्रि निर्विषय हुइ, तिम मिथ्यात्व व्यापइ जीव जिननइ वचनि
मिथ्यात्व रहित हुइ ॥ ३८ ॥

ने० अ०—भगवद्वचो मन्त्रशक्तिविधानेन स्तुतिमाह—(मिच्छ०) । हे जिन ! स्वामिन् !
यदि त्वद्वचनमन्त्रस्य कियदपि—स्तोकमपि पदमात्रमपि कर्णे क्रामति—प्रविशति, तदा ते जना
मिथ्यात्वविषयप्रसुप्ता विगलितसंविदः सचेतनाः—चैतन्ययुक्ताः किं हेयोपादेयबुद्ध्यो न स्युः ?
अपि तु भवन्त्येव, चिलातीपुत्रादिवत् । यथा कश्चिज्जीवो विषेण व्याप्तो—विषयमूर्च्छितस्तत्कर्णे
गारुडमन्त्रस्य आपेन सचेतनो भवति, तथा मिथ्यात्वविषयप्रस्तो जीवो भगवद्वचनेन मिथ्यात्व-
विपरहितो भवति ॥ ३८ ॥

चि० अ०—जिनवचनस्यैवातिशयमाह—मिच्छत्त० । हे जिन ! जीवा मिथ्यात्वविषय-
प्रसुप्ता—विपरीतार्थश्रद्धानगराघाताः सचेतनाः समस्तहेयोपादेयादिविचारचतुराः किं न भवन्ति ?
भवन्त्येव, यदि कर्णयोः कियन्मात्रमपि—पदमात्रमपि क्रामति—प्रविशति । कस्य ? तव वचनं—
द्वादशाक्षं प्रवचनं तदेव रागादिविषयदलनकलितत्वेन मन्त्र इव मन्त्रस्तस्य ॥ ३८ ॥

पू० अ०—मिथ्यात्वमेव विषयं तेन प्रसुप्ता—विगलितसंविदो जनाः किं सचेतना न स्युः ? स्युरेव ।
चिलातीपुत्रादिवत्, यदि तेषां कर्णे त्वसिद्धान्तमन्त्रस्य कियन्मात्रं—पदमात्रमपि प्रविशति । अन्येऽपि ये
विषयमूर्च्छितास्तत्कर्णे गारुडमन्त्राक्षरद्वयत्रयपतने सचेतनाः स्युरेव ॥ ३८ ॥

घ० अ०—अथ कवि जिननइ आगमि रह्या दृढपणा ऊपरि वात बोलइ । हे नाथ ! ये
परसमया आकर्णिता क्षणार्धमपि त्वयि स्थिरं—निश्चलं कुर्वन्ति । हे स्वामी ! जे परसमय-
अन्य मतीना आगम आकर्ण्या—सांभळ्या हुंता क्षण एक मन ताहरइ विषय स्थिर—निश्चल
करइ । तथापि त्वत्समयज्ञानां ते परसमया मनो न हरन्ति । तथापि ताहरा आगमना
आण तीहना मन ते पर समइ आह्वादन जि पामइ ॥ ३९ ॥

ने० अ०—आय० । ये परसमयाः—कुतीर्थिकागमा बौद्धादिसिद्धान्ताः आकर्णिताः—श्रुताः
क्षणार्धमपि—स्तोककालमपि त्वयि स्थिरं अनुरागं—बहुमानं कुर्वन्ति—निष्पादयन्ति, तथापि ते
समयाः मनः—चित्तं न हरन्ति—नाह्लादयन्ति । केषाम् ? त्वत्समयज्ञानां—भवत्सिद्धान्तवेदिनां,
निश्चलचित्तानां त्वयीति भावः ॥ ३९ ॥

चि० अ०—जिनसमयस्यैव परसमयेभ्यो भङ्गान्तरेण गौरवमाह—आयणिणा० । परे—कपि-
लायः तेषां समयाः—सिद्धान्ताः क्षणार्धमपि—स्तोककालमपि आकर्णिताः—श्रुतिपथमवतारिताः

वर्ग—त्वयि विषये स्थिरमनुरागम्—अन्तःप्रीतिं कुर्वन्ति, तथापि एवं सत्यपि त्वत्समयज्ञानां पुंसां मनो न हरन्ति—न प्रीणयन्ति, नावर्जयन्तीति । अयमाशयः—ते हि परसमया यदि क्षोदक्षमाः स्युः, तदा श्रोतुं श्रेयसांति अलुरञ्जयन्तीति, न च तथाविधाः धूयमानास्त्वनुरागं जनयन्ति ॥ ३९ ॥

पू० अ०—ये परसमयाः—कुतीर्थिकागमाः क्षणार्धमप्याकर्णितास्त्वयि स्थिरमनुरागं कुर्वन्ति । तथापि ते तव समयज्ञानां मनो न हरन्ति, परस्परासम्बद्धत्वेन फल्गुत्वात्, यथा यथा श्रूयन्ते तथा तथा यथार्थमिषा-यिनि त्वयि प्रीतिं जनयन्ति इति स्थाने ॥ ३९ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिनना नयनु प्रभावु बोलइ । हे नाथ ! तव नयाः वादिभिः परिगृहीताः अन्योन्यसंलग्नाः क्षणेन प्रतिपक्षं विमुखं कुर्वन्ति । हे स्वामी ! ताहारा नैगम १ संग्रह २ व्यवहार ३ श्रुजुसूत्र ४ शब्द ५ समभिरूढ ६ एवंभूत ७ रूप ए सात नय वादी-वचनकुशलीए परिगृहीत-परिवरिया अन्योन्यइ संलग्न-मिल्या हंता क्षण एक माहि प्रतिपक्ष-अन्य वादी विमुख-ऊपराठउ करइ । के इव ? महागजा इव । यथा महागजा वाजिभिः—तुरङ्गमैः परिवृताः सन्तोऽन्योन्यसंलग्ना भवन्ति । कुणनी परिइ ? महागजेन्द्रनीं परिइ, जिम महागजेन्द्र वाजी—घोडे परिवर्या हंता अन्योन्यइ—परस्परइ संलग्न-मिल्या अन्य मती एकेकु नय जि एकांत मानइ जैन सातइ नय अनेकांति—स्याद्वादिहं मानइ ॥ ४० ॥

ने० अ०—इदानीं नयप्रभावं प्रतिपादयन् स्तुतिमाह—वाई० । हे नाथ ! तव नयाः—नैगमादयः क्षणेन—स्तोककालेन प्रतिपक्षं विमुखं—परामुखं कुर्वन्ति । के इव ? महागजा इव—प्रधानद्विपा इव । किंविधा नयाः—किंविधा गजा इति विश्लेषमाह—वादिभिः—वचनकुशलैः परिगृहीताः—परिवारिताः अङ्गीकृताः । महागजास्तु वाजिभिः—तुरङ्गमैः । तथा अन्योन्यं—परस्परं संलग्ना—मिलिताः मिथः सापेक्षास्तेन एककार्यकरणप्रवीणाः । एकाकिनो नयास्तु निरपेक्षत्वाद् दुर्नया एव स्युः । यतः कैश्चिदयःशलाकाकल्पा नया अभ्युपगमिता—आश्रिताः । जैनस्तु सर्वनयसमूहमयं जिनमतं प्रतिपन्नम् । के इव ? महागजा इव । किंविधाः ? वाजिभिः कृतपरिक्षेपाः ॥ ४० ॥

चि० अ०—वाईहि० । हे नाथ ! तव नया—नैगमादयो वादिभिः परिगृहीताः स्वपक्षव्यवस्थापनेन परापक्षाव—प्रयुक्ताः प्रतिपक्षं—कुतीर्थिसार्थसार्थं विमुखा विगलितप्रतिभत्वेन वाक्कथा-पराङ्मुखं क्षणेन—स्तोककालमभूताः कुर्वन्ति । किम्भूताः ? अन्योन्यसंलग्नाः—परस्परसापेक्षत्वेनैककार्यकरणप्रवणाः । एकाकिनस्तु अवधारणप्रवणा दुर्नया एव । उपमामाह—के इव ? महागजा इव । यथा महागजा—भद्रजातीयदन्तिनो विपक्षानां अनीकं हेलयैव प्रवृत्ताः पञ्चान्मुखं क्षिपन्ति । कीदृशाः ? वाजिभिः—अश्वैः परिगृहीता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

पू० अ०—तव नैगमादिनयाः...वादिभिः स्वपक्षव्यवस्थापनेन परपक्षविक्षेपाय प्रयुक्ताः क्षणाद् विपक्षं विमुखं कुर्वन्ति । वाजिभिः कृतपरिक्षेपाः ॥ ४० ॥

घ० अ०—अथ कवि स्वामीना सिद्धान्तं विदुरपण्डं बोलइ । हे नाथ ! यैर्वचनैर-
समञ्जसा अपि परसमयाः कीर्तिमाप्नुवन्ति । हे स्वामी ! जेहे वचने असमञ्जस-असंबद्ध
पर समय कीर्ति पामइ । तत् (तानि ?) त्वत्समयमहोदधेर्मन्दा बिन्दुनिस्थन्दाः—बिन्दुलवा
वर्तन्ते । ते ताहरा समय-सिद्धान्त समुद्र आगलि मन्दा बिन्दुलवा वर्तई ॥ ४१ ॥

ने० अ०—भगवत्सिद्धान्तोदधेः परसमयानां विभुत्वमाह—पावं० । यैः कैश्चन वचनैः—
वचोभिर्ग्रहचारचन्द्रादित्योपरागादिज्ञानरूपैर्यशः—कीर्तिं प्राप्नुवन्ति परसमयाः असमञ्जसा अपि—
अघटमाना अपि, तेऽपि (तान्यपि ?) त्वत्समयमहोदधेर्मन्दा—अप्रकृष्टा अपि बिन्दुनिस्थन्दा—वि-
न्दुलवाः । जिनमतव्यतिरेकेणान्यद् नास्ति किञ्चिज्ज्ञानमिति भावः ॥ ४१ ॥

चि० अ०—पावंति० । परसमया असमञ्जसा अपि—विसंस्थुलत्वेन अघटमाना अपि यैर्वच-
नैर्ग्रहचारचन्द्रोपरागादिपरिज्ञानरूपैर्जने यशः—स्वाधारूपं प्राप्नुवन्ति, तानि वचनानि तव समय-
महोदधेर्मन्दा—अल्पविषयत्वेन अल्पप्रकाशका बिन्दुनिस्थन्दा—बिन्दुलवाः शीकरा इत्यर्थः । अत्र
प्राकृतत्वात् नपुंसकस्यापि पुंलिङ्गनिर्देशः । इदमत्र हृदयम्—जिनमतव्यतिरेकेण किञ्चिज्ज्ञानम-
स्तीति ॥ ४१ ॥

पू० अ०—विसंस्थुल्य अपि परसिद्धान्ता यैर्वचनैर्धन्वमूर्त्योपरागादिरूपैः श्लाघां लभन्ते, तानि च वच-
नानि मन्दानि—अल्पविषयत्वेन स्तोकप्रकाशकानि, अतः श्रुतमहोदधेर्ज्ञानजलविपुषां शीकराणीव । अयमाशयः—
श्रुतेर्वल्लिने असङ्ख्येयभवान् जीवानां प्रतिपादयन्ति त्वत्समयपरागाः । तत्पुरो ग्रहोपरागादिज्ञानप्रकाशकं
यत्किञ्चिदेतत् ॥ ४१ ॥

घ० अ०—अथ कवि प्रवहणनइ दृष्टान्त(इं) सर्वज्ञइ मूक्या जीवनइ विडंबना हेतुफल
बोलइ । हे नाथ ! त्वयि मुक्तेः सति जीवैः पोत इव संसारसमुद्रे विविधा विडम्बनाः प्राप्ताः ।
हे नाथ ! तइ मूक्यइ हइ तइ जीवे पोत-प्रवहणनी परिइ संसाररूपीया समुद्र माहि विवि-
ध-नाना प्रकार दारिद्र्यदोहलिदुःखच्छेदनभेदनवेदनादि दुःख पाय्था । किंवि० जीवैः ?
अनुवेलं आपगामुखपतितैः । वेल वेल पृष्ठि आपदरूपिणी आपगा-नदी मुखि पड्या छइ ।
जिन प्रवहण मूकिइ संसारिसमुद्रि विडंबना जि पामीइ ॥ ४२ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं दृष्टान्तेन भगवति मुक्ते विडम्बनाद्वारेण स्तुतिमाह-पइ० । हे नाथ !
त्वयि मुक्ते पोत इव जीवैर्वर्णवे प्राप्ताः—लब्धा विडम्बनाः—कदर्यना विविधा—दारिद्र्यादिप्र-
काराः । किम्भूतैः ? आपन्मुखपतितैः । कथम् ? अनुवेलम्, एकत्र वेलं—कल्लोलमाश्रित्य अन्यत्र
वारंवारम् । यथा कश्चित् पुरुषः पोते मुक्ते आपगा(मुखे)—नदीमुखे पतितः अनुवेलं विडम्बनां
प्राप्नोति, तथा जीवैरपि संसारे त्वयि मुक्ते प्राप्ता इति गर्भः ॥ ४२ ॥

चि० अ०—अथ त्वां प्राप्यापि दुष्कर्मवशागास्त्यजन्ति तेषां गतिमाह—पइं मुक्ते० । जीवैर्वि-

इम्बना विविधा-गतिचतुष्कजाः प्राप्ताः, अनुबेलं-प्रतिक्षणं आपन्मुखपतितैः त्वयि मुक्ते सति । क इव ? पोत इव । यथा केचन आत्मवैरिणोऽम्बुमध्ये पोतं त्यजन्ति, त्यक्ते च तैरापगामुखपतितैर्विविधा विडम्बना-मज्जनोन्मज्जनकूरमकरादिदंष्ट्रादारणादिकाः प्राप्यन्ते, तथा तैर्जीवैरपि ॥४२॥

पू० अ०—आपदो-जल-ज्वलनाघातस्त्रुपतितैर्जीवैर्वार्णवे त्वयि मुक्ते सति प्रतिक्षणं अनेका विडम्बनाः प्राप्ताः, यथा पोते मुक्ते आपगामुखपतितैर्मज्जनोन्मज्जनादिविडम्बनाः प्राप्यन्ते ॥ ४२ ॥

घ० अ०—अथ कवि तेह जिवि विडम्बना चातुर्गतिक संसारि जिम अनुभवी तिम चिहु गाथाए बोलई । हे नाथ ! मयाऽप्रतिष्ठाने-सप्तमनरकपृथिव्यां मध्यवर्तिनि नरकवासे षट्पट्टिसागरोपमाणि निरन्तरं उपितम् । हे नाथ ! मइ अपइट्टाणइं-सातमी नरक पृथ्वी माहिं वर्तइ नरकावासइ छासट्टि सागरोपम प्रमाण काल निरन्तर वसिउं । किंवि० मया ? अप्रार्थितागतमत्स्यभवस्तत्रान्तर्मुहूर्तं किञ्चिन्न्यूनं घटिकाद्वयं उपितेन । अप्रार्थिइं आवु मच्छ्यभव तिह्वां अन्तर्मुहूर्त-काइ थोडइं स्यू ऊणूं वि घडी प्रमाण वस्युं छइ ॥ ४३ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं विडम्बना चातुर्गतिसंसारे यथाऽनुभूता तथा गाथाचतुष्केण दर्शयन्नाह-बुच्छं० । हे देव ! परेषां का कथा ? 'मच्छभवन्तो वसिष्ण' इति पाठान्तरं वाच्यम् उपितं-निवासः कृतः । क ? अप्रतिष्ठाने-सप्तमनरकपृथिव्यां मध्यवर्तिनरकावासे । मयेति गम्यते । कीदृशेन ? अप्रार्थितश्चासौ आगतः मत्स्यभवश्च तस्य भवान्तर्मुहूर्तोपितस्तेन । कियन्तं कालम् ? षट्पट्टि सागरोपमाणि । कथमुपितम् ? निरन्तरं-व्यवधानरहितं यथा भवति तथा । यच्च व्यवधानं तद्योक्तक्रमेणान्तर्मुहूर्तमानं(नो ?) मत्स्यभवः ॥ ४३ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं यथाऽनुभवं विडम्बनां गाथाचतुष्केणाह-बुच्छं० । हे जिन ! परेषां का कथा ? । मयैव षट्पट्टि अतराणि-सागरोपमाणि यावत् अप्रतिष्ठाने-सप्तमनरकपृथिव्या मध्यवर्तिनरकावासे उपितम् । कीदृशेन ? अप्रार्थितागतः-अचिन्तितोपनतो यो मत्स्यभवस्तस्मिन् मुहूर्तकालमुपितेन । निरन्तरमिति व्यवधानस्याल्यत्वात् ॥ ४३ ॥

पू० अ०—हे देव ! परेषां का कथा ? मयैव सप्तमनरकमध्यवर्तिनरके ग्रामे अप्रतिष्ठानाभिधे षट्पट्टि ६६ सागरोपमाणि उपितम् । मया किंविधेन ? अचिन्तितागते मत्स्यभवेऽन्तर्मुहूर्तमात्रकालमुपितेन यद्वाऽप्रार्थितोपनते मत्स्यभवेऽन्तर्मुहूर्तमुपितेन । सागरोपमापेक्षया मुहूर्तस्यात्यन्तस्योक्तत्वेन सतोऽप्यविवक्षितवान्निरन्तरमित्युक्तम् । अत्र च मत्स्यशब्दः सामान्यमत्स्यवाच्यपि तण्डुलमत्स्यवाची ॥ ४३ ॥

घ० अ०—हे नाथ ! ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि मया तिर्यक्त्वेऽपि शीतोष्णवर्षधारा-निपातदुःखं सुतीक्ष्णमनुभूतम् । हे नाथ ! ज्ञानावरणीय कर्मि आच्छादिइं मइं तिर्यच्चइ माहि शीत काल तणुं वर्षा कालनी धारा तणउं निपात-पडिवा तणउं दुःख सुष्ठु-अतिहि अनुभविउं । एतलइ स्युं भाव ? जे पट-छगइइ ढांकिइ हुइ ते शीत तणूं दुःख ऊपनूं

न जाणइ तिम तिर्यचनइं सहजिइं ज्ञानावरणीय कर्मनउ उदय हुइ तीणं भाषा अणबो-
लिवातुं दुःख सदा हुइ । मइं ज्ञानावरणि आच्छादिइं हूतइं दुःख अनुभंविउं ॥ ४४ ॥

ने० अ०—सीउण्ह० । तिर्यक्त्वेऽप्यनुभूतं—सेवितं शीतं च उष्णं वर्षाधारानिपातस्तेभ्यस्तैर्वा
दुःखं—वेदनारूपं सुतीक्ष्णं दुःसहमानशत् (?) तस्य । मयेति गम्यते । किंविधेन ? ज्ञानावरणसमु-
च्छादितेनापि । कोऽर्थः ? यः किल ज्ञानावरणैर्वस्त्रादिभिरावृतः स्यात् तस्य कथं शीतादिप्रजनितं
दुःखं सम्भवति ? मया तु ज्ञानावरणच्छादितेनाप्यनुभूतम् । प्रायेण प्रभूतज्ञानावरणीयस्य कर्मणः
तिर्यक्त्वेव सम्भवादिति ॥ ४४ ॥

चि० अ०—सीउण्ह० । तिर्यक्त्वपि तीक्ष्णं दुःखं मयाऽनुभूतम्—सोढम् । शीतोष्णवर्षाधारा-
निपातदुःखम् । निपातशब्दः प्रत्येकं योज्यः । कीदृशेन मया ? ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि ।
कोऽर्थः ? यः पटाद्यावृतो भवति तस्य शीतादिदुःखं न स्यात्, मया तु ज्ञानावरणसमुच्छादिते-
नापि सोढमिति । प्रायेण प्रभूतस्य ज्ञानावरणीयस्य तिर्यक्त्वेव सम्भवात् ॥ ४४ ॥

पू० अ०—मया तिर्यक्त्वेऽपि उत्पन्नेन इत्यर्थः । शीतोष्णवर्षाधारा, निपातशब्दः शीतादित्रये योज्यः,
सुतीक्ष्ण—दुःसहं मोहं ज्ञानावरणाभ्यन्तरे कर्मणा उत्-प्राबल्येन छादितेन अपिर्विरोधे । यः किल नानाविधै-
रावरणैराच्छादितः स्यात्, कथं स शीतादिभिरभिभूयते इति ॥ ४४ ॥

घ० अ०—हे नाथ ! अन्तर-धर्मध्यानाभिष्क्रान्तैः पात्रैः प्रियकलत्रपुत्रैर्भवनाटकेषु
अङ्काः शून्या निर्ध्याताः । हे नाथ ! अन्तर-धर्मध्यान तउ नीसरे पात्रे प्रिय भर्तार कलत्र
पुत्रे भव—संसाररूपीइ नाटकं शून्य अंक नीठिया । जिम नटाव हंपरीय विनइ आंतरइ
नाना प्रकार रूप करी लोकनइ रंजवइ तिम धर्मध्यान तद्रूप पटनु नीसरिउ जीव पिता
फीटी पुत्र थाइ माता कलत्र थाइ बेटउ बाप थाइ कलत्र माता थाइ इणि परि संसार
नाटक अनेक रूप करतइं अंक तणा सइ नीठव्यां ॥ ४५ ॥

ने० अ०—अंतोनिकखं० । हे देव ! संसारज्ञान्तरे सर्वत्र अखण्डितान्यस्य मोहनरेशस्य पुरः
कर्मपरिणामसूत्रधारेण चतुर्गतिनाटकानि अभिधीयन्ते । तन्मध्याच्चाभिधेयमानेषु मनुष्यगतिरेव
तचदवस्थविशेषादनुभूयमानशृङ्गारादिरसात्मकत्वेन नाटकानीव तेषु मनुष्यगतिनाटकेषु मया
निर्ध्याताः—दृष्टाः । के ? अङ्का—उत्सङ्गाः, अन्यत्राधिकारपरिच्छेदाः । किम्भूताः ? शून्याः । कैः ?
वल्लभकलत्रपुत्रैः । किंविधैः ? सातोदयाल्लब्धैः—प्राप्तैः । यद्वा स्लोचितगुणाधारत्वेन पात्रभूतैः ।
तेषामेव क्रोडक्रीडाविलासयोग्यत्वात् । कथं रहितत्वं तेषामित्याह—अन्तर-मध्यादुत्सङ्गस्यैव
निष्क्रान्तैः—आयुःक्षयेण यमकिङ्करीकृतैः, मृतैरित्यर्थः । पक्षे निष्क्रान्तैः—गतैरिति । नरमवे
उत्पन्नेन मया कलत्रादिवियोगोद्भूतं दुःखमनुभूतमित्यर्थः । नाटकेष्वपि विष्कम्भसूचितामिनेय-
वस्तुसमाप्तिरूपाधङ्काः । ते च रङ्गाङ्गणमध्याभिष्क्रामद्भिश्चतुर्विधाभिनेयवस्तुसमाप्तिनिपुणैरभि-
नायकपात्रैः शून्याः स्युः । पात्राण्यपि कलत्रपुत्ररूपाणि भवन्ति ॥ ४५ ॥

चि० अ०—अंतो० । हे जिन ! मनुष्यभवनानाटकेषु मयाऽङ्काः शून्या[नि]—विरहिताः । शून्यत्वे विशेषणद्वारेण हेतुमाह—तैः । कीदृशैः ? अन्तर्—मध्यादुत्सङ्गस्यैव निष्कान्तैरायुःक्षयेण । इवमत्र तात्पर्यम्—नरजन्ममृत्युत्पन्नेन मया प्रियकलत्रपुत्रादिवियोगजं दुःखमनुभूतमिति । नाटकेष्वपि विष्कम्भकसूचिताभिनेयवस्तुसमामिरूपा अङ्कास्ते च रङ्गाङ्गणमध्याञ्चिकामङ्गिः चतुर्विधाभिनयनि-
पुणैरभिनयाकपात्रैः शून्याः स्युरिति ॥ ४५ ॥

पू० अ०—हे देव ! इह संसाररङ्गान्तरे सर्वत्राखण्डिताज्ञस्य मोहनरेशस्य पुरः कर्मपरिणामसूत्रधारेण चतुर्गतिनाटकान्यभिधीयन्ते । तन्मध्याच्च अभिनीयमानेषु मनुष्यानिरेव तत्तदवस्थाविशेषानुभूयमानशृङ्गारादि-
रसात्मकत्वेन नाटयार्त्तानां तेषु मनुष्यगतिनाटकेषु नरभवेषु उत्पन्नेन मया अङ्कात्—मङ्गात् शून्या निर्घाता—
दृष्टाः । कैः ? प्रियकलत्रपुत्रैः । किमर्थैः ? लब्धैः अन्तर्—मध्यादुत्सङ्गस्यैव निष्कान्तैः—आयुःक्षयेण मृतैः ।
नाटकेषु अपि विष्कम्भकसूचिताभिनेयवस्तुसमामिरूपा अङ्काः, ते च रणाङ्गणमध्याञ्चिकामङ्गिद्वश्चतुर्विधाभिनयनि-
पुणैरभिनयाकपात्रैः शून्याः स्युः । पात्राण्यपि कलत्राणि रूपाणि भवन्ति ॥ ४५ ॥

घ० अ०—हे नाथ ! मया हीनदेवत्वेषु रिपूणां ऋद्धयो दृष्टाः, महर्द्धिकसुराणामपि आज्ञा कृता इत्यादिदौर्गत्यसन्तापाः सोढाः । हे नाथ ! मई हीनदेव—किल्बिसीया भूत प्रेत झोटिंग मीगा राक्षस माहि अनेकि वइरी तणी रिद्धी दिट्ठी । महर्द्धिक देवताइनी आज्ञा कीधी इत्यादिक अनेक दारिद्र्य तणा संताप सह्या ॥ ४६ ॥

ने० अ०—दिट्ठो० । दृष्टाः समृद्धयो रिपूणां—शत्रूणां आज्ञाः—शासनानि कृताः—परिपालिता महर्द्धिकसुराणामित्येवंप्रकारेण हीनदेवत्वेषु—किल्बिष-व्यन्तरादिकेषु । दुर्गतस्य भावो दौर्गत्यं—
निःसत्त्वं सन्तापः—पराभवादिभेदः दारिद्र्यं च क्लेशश्च तां सोढा—संविता ॥ ४६ ॥

चि० अ०—दिट्ठो० । हे जिन ! देवगतिगतेनार्पादं दुःखमनुभूतमिति योगः । निषुऋद्धयो दृष्टाः, महर्द्धिकसुराणामाज्ञाः कृताः, हीनदेवत्वेषु किल्बिषिकत्व-व्यन्तरत्वादिषु दौर्गत्य-सन्तापो सोढौ । तत्र दौर्गत्यं—निःस्वत्वम्, सन्तापः—परिभवादिजञ्चेतःखेदः तां । प्राकृतत्वाद् द्विषचने बहुवचनम् ॥ ४६ ॥

पू० अ०—दृष्टा रिपुसमृद्धयः । सुरेष्वपि स्थादरात्किंत्वम् । आज्ञा कृता महर्द्धिकसुराणा हांण०—किल्बि-
षिकत्वादिषु दौर्गलं—निःसत्त्वं सन्तापश्च तां सोढौ ॥ ४६ ॥

घ० अ०—अथ कवि जेतलु काल नरकादिक गतिइं जीव फिरिउ ते स्वरूप वोल्इ । हे नाथ ! मया भववनं मिथ्यात्वादजलेन सिञ्चता सता पुद्गलपरावर्ता अतिक्रान्ताः । हे नाथ ! मई भव—संसाररूपीवं वन मिथ्यात्व अविरति कषाय योगरूप जलि करी सींचतइं हुंतइं पुद्गलपरावर्त बहुशः—अनेक वार अतिक्रम्या । किंवि० पुद्गलपरावर्ताः ? बहुशः अरषइ

इव घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिणीभिः परिगताः । अरहद्वनी परिं घटीनइं संस्थानि उत्सर्पिणी अवसर्पिणीए परिगत-युक्त छइं ॥ ४७ ॥

ने० अ०—अधुना यावन्तं कालं नरकादिगतिषु भ्रान्तस्तावन्तं कालं दर्शयन्नाह—सिंच० । सिञ्चता—अभिपेक्षं कुर्वता, मयेति गम्यते । भववनं—संसारकाननम् । एकत्र मुख्यजलेन, अन्यत्र मिथ्यात्वाऽविरति-कषाय-भ्रमादादिदुष्टयोगरूपजलेन पल्लव्वा-जलपरावर्ताः पेक्षया प्रेरिता—अति-वाहिताः । क इव ? अरघट्ट इव । कथम्भूताः ? घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिण्यस्ताभिः परिगताः—समेताः बहुशः—अनेकशः प्रेरिताः । यथा (अर)घट्टिको वनं सिञ्चन् अरघट्टिकपरिवर्तान् बहुशः परिवर्तयति ॥ ४७ ॥

चि० अ०—सिंचतेण० । हे जिन ! मया परिचर्ता इति एकदेशे समु(दायो)पचारात् पुद्गल-परावर्ताः पर्यस्ताः—प्रेरिता अतिवाहिताः । कीदृशा ? घटीसंस्थानेन—आनुपूर्व्यां पल्लिकमेण परिवर्त-मानाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः परिगताः—समेताः । बहुशः—अनन्ताः । किं कुर्वाणेन मया इत्याह—भव एव चतुर्गतिगतासङ्ख्यदुःखशास्त्रिभिः सङ्कुलत्वेन वनमिव घनं, ततः सिञ्चता—आश्रवद्वारेण सङ्कुलितैः पापाभ्युभिः अभिपिच्य वृद्धिं नयता । केनेव मया ? अरघट्टकेनेव । अरघट्टको हि घनमभिपिञ्चन् अरघट्टपरिवर्तान् बहु परिवर्तयति, तत्र घटीमालामूलदारभ्य पर्यवसानपर्यन्त एकः परावर्तः । तेऽप्यानुपूर्व्यां स्थिताभिर्घटीभिरुपेताः स्युः, बहुशः तानरघट्टकोऽतिवा-हयति ॥ ४७ ॥

पू० अ०—मयाऽरघट्टकेनेव ए(पदे)कदेशे समुदायोपचारात् परिवर्ताः पुद्गलपरावर्ता अतिवाहिताः घटी-संस्थानेन परिवर्तमानाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः परिगताः—समेताः । भववनमभिपिञ्चता अरघट्टकोऽपि वनं अभि-पिञ्चन्नरघट्टपरावर्तान् बहुशः परिवर्तयति । तत्र घटीमालामूलदारभ्य पर्यवसानपर्यन्त एकः परावर्तः । तेऽप्या-नुपूर्व्यां स्थिताभिर्घटीभिरुपेताः स्युः ॥ ४७ ॥

घ० अ०—हे नाथ ! अहं अनन्तकालं भवे—संसारे भ्रान्तो जन्म-जरा-मरणलक्षणैर्भ्यो दुःखैर्भ्यो न भीतः । हे नाथ ! हउं अनन्त काल भव—संसार माहि भग्ग्यु जन्म-जरा-मरण-लक्षणरूप दुःखनु बीहनउ नहीं । सम्प्रति हे नाथ ! त्वयि दृष्टे सति जन्मादिभयं जातं च पलायितं च । हे स्वामी ! तइं हिवडां दीठइं हूंतइं जन्मादिक भय संपन्नं इदं पलायितं—नाठउं ॥ ४८ ॥

ने० अ०—(भमिउं०) । हे नाथ ! भ्रान्तोऽनन्तकालं जीवस्य अनन्तादिकालव्यवस्थित-त्वात् भवे—संसारे न भ्रान्तः दुःखैर्भ्यो न भीतो—न त्रस्तः, दुःखानां जन्ममरणादिरूपाणाम् । साम्प्रतं तु कषायादिभिरहमित्थं विडम्बितः । पुनर्विवेककुशलत्वात् त्वयि दृष्टे जातं—समुत्पन्नं भयं पलायितं—नष्टं च । चै तुल्यकालवाचिनौ । ये हि भगवन्तं सम्यक् पश्यन्ति, तेऽवश्यं लघु-संसारिणो भवन्ति इत्यागमवचनाभिधीयते ॥ ४८ ॥

चि० अ०—एवमतीतकालाद्यनुभूतमात्मनः स्वरूपमभिधाय वर्तमानविषयमाह—ममिभो० । हे नाथ ! अहं सम्भ्रान्तः—पर्यटितः तस्मिन्मये अहं अनन्तकालं भ्रान्तः दुःखेभ्यः, तथापि बभ्राम्यमाणः न मनागपि भीतः । सम्प्रति च त्वयि दृष्टे—देवत्वेन मनसि स्थापिते तेभ्यो दुःखेभ्यो भयं ना(जा)तम्, पलायितं च नष्टं च । चशब्दौ तुल्यकालवचनौ ॥ ४८ ॥

पू० अ०—संसारे अनन्तकालं भ्रान्तस्तत्र च दुःखेभ्यो न भीतः । साम्प्रतं त्वयि दृष्टे जानं भयं पलायितम् । चै तुल्यकालवचनौ । कोपादिभिरित्य विडम्बित इति जात (भय), इत्य शमादिभिर्निरावारिष्ये इति गतं चेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ध० अ०—अथ कवि कीर्त्तयै स्तुतिनू ध्यान बोलई । हे जगद्गुरो ! यद्यपि त्वं कृतार्थः यद्यपि त्वं मध्यस्थस्तथा प्रार्थये । हे जगद्गुरु ! यद्यपि तू कृतार्थं यद्यपि तू मध्यस्थ तथापि प्रार्थयं । पुनरपि कदाप्यस्माकं आत्मानं दर्शयेः । वली किवार तू आपणपू दिसाडिजे ॥ ४९ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं स्तुतिविधानमाह—जइवि० । हे जगद्गुरो ! यद्यपि कृतो मुक्तिगमन-लक्षणेऽर्थे प्रयोजनं येन, मध्ये—रक्तद्विष्टमूढैरस्प(स्यु ?) ईरनन्तरालवर्तिन्यवस्थाविशेषे चिदात्मनि स्वस्वरूपे तिष्ठतीति मध्यस्थः—समभावस्तथापि प्रार्थयामि—याचेऽहम् । किम् ? दापये—दर्शयेः आत्मानं पुनरप्यागामिकाले क(स्मिं)श्चित् कथञ्चित् अस्माकं करुणार्हणाम् ॥ ४९ ॥

चि० अ०—अथ प्रार्थनारूपां स्तुतिमाह—जइवि० । यद्यपि कृतो—निष्ठितोऽर्थः—प्रयोजनं येन स कृतार्थः, यद्यपि मध्यस्थः—उदासीनश्च तथापि प्रार्थयामि—कइया वि—कदाचिदपि कस्मिंश्च देशे काले वा पुनरपि त्वमस्माकं आत्मानं दाविजसु—दर्शनप्रदानेन प्रसादं कुर्याः ॥ ४९ ॥

पू० अ०—यद्यपि कृतोऽर्थः—प्रयोजनं येन सः । रागद्वेषान्तरालवर्तिनि मध्ये चिदात्मनि स्वस्वरूपे तिष्ठतीति मध्यस्थः । य एवंविधः स कथं अप्रार्थितः परार्थाय यतनं इत्यतः प्रार्थयामि इत्युक्तं प्रार्थनामाह—कदाचिदपि कस्मिंश्च देशे काले वा पुनः पुनरात्मानं दर्शय ॥ ४९ ॥

ध० अ०—ध्यानाग्निप्रदीपकमेन्धन ! इति—अमुना प्रकारेण मया बालबुद्धिना—मूर्खेण भक्त्या त्वं स्तुतः । ध्यानरूपीहं अग्निज्वालं कर्मरूप इंधण तू इति—ईणं प्रकारिहं महं बालबुद्धिहं—मूर्खबुद्धिहं भक्तिहं सूचिओ अथवा धणपालबुद्धि धणपाल कविनी बुद्धिहं स्तव्यु । हे भवभयसमुद्रबोहित्यबोधिफल ! भव—संसाररूप समुद्रनहं प्रवहण समान बोधि—सम्यक्त्व तत्त्वावबोधनं फल एवंविधं छई ॥ ५० ॥

इति श्रीवर्मशेषरमहोपाध्यायविरचिता बालावबोधाय ऋगभपञ्चाशिका(याः)

संस्कृतप्राकृतावचूरिः सम्पूर्णा ॥ छ ॥ छ ॥

ग्रन्थसङ्ख्या ३३६'.

ने० अ०—अधुनोपसंहरन्माह—इय० । इति-उक्तेन प्रकारेण स्तुतो-नमस्कृतो मया । किंविधेन ? बालबुद्धिना-अतिमन्दमतिनाऽपि । ध्यानाग्निना प्रदीपितं-ज्वालितं कर्मलक्षण-मिन्धनं येन स तथा तस्यामश्रणम् । भवभयसमुद्रबोद्धित्य !-संसारोपद्रवयानपात्र ! बोधिफलं यस्मात् तत् तथा । भक्त्या-विशिष्टभावेन अनया च वक्तव्या कविरात्मनोऽभिधानं दर्शयति घण(न)पाल इति ॥ ५० ॥

श्रीधनपालकृतिर्गणिना विवृतेह नेमिचन्द्रेण ।

बोधिनिमित्तं इति श्रीऋषभपञ्चाशिकावचूरिः समाप्ता ॥ छ ॥

चि० अ०—इदानीं स्तुतिरुताशंसारूपां मङ्गलान्तरेण स्वनामगर्भां चापश्चिमां परित्समानि-गाथामाह—इअ श्राण० । हे ध्यानाग्निप्रदीपितकर्मन्धन ! 'इय०' । ध्यानाग्निना दीपितानि कर्मा-ण्येवैधांसि येन सः । बालबुद्धिनाऽपि मया भक्त्या स्तुतः बाला-तन्वी बुद्धिर्यस्य स तेन । किंविशिष्टस्त्वम् ? धुओ-स्तुतः । केन ? मया । त्वं हे भव(भय)समुद्रबोद्धित्य ! त्वं मम प्रति बोधिफलो भव । तत्र बोधिः-सम्यक्त्वावाप्तिः एवं फलं यस्मात् इति बोधिफलः ॥ ५० ॥

॥ इति ऋषभपञ्चाशिकाऽवचूर्णिः समाप्ता ॥

लिखिता भट्टारकप्रभुश्रीश्रीश्रीसोमदेवसूरिशिष्याणुचारित्रहेमगणिना स्वपरोपकाराय श्रीमति श्रीसीरोहीनगरे । संवत् १५२६ वर्षे ॥ शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ॥

पू० अ०—बालस्येव चातुर्यरहिता बुद्धिर्यस्य यद्वा बाला-तन्वी बुद्धिर्यस्य । बोधिः—जिनधर्मावाप्तिस्तं फलति बोधिफलः स त्वमेवंविधः, भवभयमेव अलब्धमध्यवेन सुदुस्तरत्वेन समुद्रस्तत्र बोहित्वं-प्रवहणम् ॥ ५० ॥

इति पण्डितश्रीधनपालकविवरचिता ऋषभपञ्चाशिकाऽवचूरिसमेता सम्पूर्णा ॥

१ अन्तिमगाथाप्रान्ते तु उल्लेखोऽयम्—

“इति श्रीऋषभपञ्चाशिकासूत्रं संपूर्णं पण्डितधनपालविरचितं ॥ लिखितं पं.ज्ञानभट्टगणेशिष्य-लाघवप्रियमुनिना सं. १५३५ वर्षे मार्गे शुद्धि ७ कार्तुवर्गमासे ॥ छ ॥

२ बोधित्वं यद्वा न पोतः ” इति (अभि० का० ३, स्तो० ५३०), “ बोधित्वं तु प्रवहणे ” इति वैजयन्तीकोशे-ऽपि (पू० १५५, स्तो० १५) ।

महाकविश्रीधनपालविरचिता

॥ श्रीवीरस्तुतिः ॥

(विरोधालङ्कारमण्डिता)

सावचूर्णिः

निर्मलनहे वि अणहे जिणाण चलणुप्पले पेणमिऊणं ।

वीरमविरुद्धवयणं थुणामि सविरुद्धवयणमहं ॥ १ ॥

[निर्मलनखान्यपि अनखानि (अनघानि) जिनानां चरणोत्पलानि प्रणम्य ।

वीरमविरुद्धवचनं स्तौमि सविरुद्धवचनमहम् (सवि०वचनमधम्) ॥]

अवचूर्णिः

निर्मलेति । निर्मलनखान्यपि अनखानि । अविरुद्धवचनमपि सविरुद्धवचनम् । जिनानां चरणोत्पलानि प्रणम्य वीरं स्तौमीति सम्बन्धो विरोधपक्षे । परिहारपक्षे तु विरोधोत्थापकान्येव पदान्यन्यथा द्रष्टव्यानि । शेषाणि {तु} पूर्ववदिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तत्र न विद्यते अघं-व्यसनं वा पापं येषां तान्यनघानि । तथा सह विरुद्धेन-विरुद्धालङ्कारसावचनेन वर्तते तद् यथा भवति तथा स्तौमीति क्रियाविशेषणम् । अनेन विरोधालङ्कारालङ्कारेण स्तुतिरिति कथयति । तथाहि—

“विरुद्धानां पदार्थानां, यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव, स विरोधः स्मृतो यथा ॥ १ ॥”

इति विरोधलक्षणम् । तच्चास्यां {स्तुतौ} संमस्तीति ॥ १ ॥

१ 'एणमिऊण' इति घ-पाठः । २ 'व्याख्यायान्ति' इति क-पाठः, 'व्याख्यायन्ते' इति तु ग-पाठः । ३ { } एतच्चिह्नेन सूच्यते मुख्यतया क-प्रतेः पाठाधिक्यम् । ४ 'श्रुतिरिति' इति ख-ग-पाठः । ५ 'समस्तमस्तीति' इति ख-ग-पाठः ।

શબ્દાર્થ

નિમ્મલ (નિર્મલ)=નિર્મળ, સ્વચ્છ.

નહ (નહ)=નષ્ટ.

નિમ્મલનહે=નિર્મળ નખવાળાં.

વિ (અપિ)=પણ.

અળહે (અનજ્ઞાનિ)=નખ વિનાનાં.

અહ (અષ)=(૧) વ્યસન; (૨) પાપ.

અળહે (અનવાનિ)=પાપ રહિત, પવિત્ર.

જિનાણ (જિનાના)= જિનોનાં, તીર્થકરોનાં.

ચલણ (ચરણ)=ચરણ, પગ.

હપ્પલ (હત્પલ)=કમળ.

ચલણોપ્પલે (ચલનોત્પલાનિ)=ચરણ-કમલોને.

પણમિઝણ (પ્રણમ્ય)=પ્રણામ કરીને.

વીરં (વીર)=વીરને, મહાવીરને.

અવિરુદ્ધ (અવિરુદ્ધ)=વિરોધ રહિત.

વચન (વચન)=વચન.

અવિરુદ્ધવચનં=વિરોધ રહિત છે વચન જેનું એવા.

યુગામિ (સ્ત્રામિ)=હું સ્તુતિ કરું છું.

સવિરુદ્ધ (સવિરુદ્ધ)=વિરોધથી યુક્ત.

સવિરુદ્ધવચનં=(૧)=વિરોધ યુક્ત વચન છે જેનું એવા; (૨) વિરોધાલંકાર યુક્ત વચને કરીને.

અહં (અહં)=હું.

મહ (મહ)=મહત્ત્વ.

સવિરુદ્ધવચનમહં (સવિરુદ્ધવચનમથં)=વિરુદ્ધ વચન-વાળાઓને મથનાર.

પદાર્થ

વિરોધાર્થ—“ નિર્મળ નખવાળાં છતાં નખ-રહિત એવાં તીર્થકરોનાં ચરણ-કમલોને પ્રણામ કરીને જેનું વચન (પરસ્પર) અવિરુદ્ધ છે એવા છતાં વિરુદ્ધ વચનવાળા વીર (પ્રભુ)ની હું સ્તુતિ કરું છું.”

પરિહારાર્થ—“ નિર્મળ નખવાળાં તથા પવિત્ર એવાં તીર્થકરોનાં ચરણ-કમલોને પ્રણામ કરીને જેનું વચન પરસ્પર અવિરુદ્ધ છે એવા વીર (પ્રભુ)ની વિરોધાલંકાર યુક્ત વચન દ્વારા સ્તુતિ કરું છું [અથવા જેનું વચન વિરોધ રહિત છે એવા તેમજ (પરસ્પર) વિરુદ્ધ વચન-વાળા—એકાન્તવાદી ઓને મથનારા—જીતનારા એવા વીર (પ્રભુ)ની હું સ્તુતિ કરું છું].”—૧

રૂપદીકરણ

પદાર્થની પુનરાવૃત્તિ—

અહીં પદાર્થ બે વાર આપવામાં આવ્યો છે અને હવે પછી પણ તેમ કરવું પડશે. આનું કારણ એ છે કે કવિરાજ ધનપાલે આ કાવ્યમાં વિરોધાલંકારને પૂર્ણ સ્થાન આપ્યું છે. તેની આ સમગ્ર કૃતિ વિરોધાલંકારથી વિભૂષિત છે. આને લીધે પ્રથમ વિરોધસૂચક પદાર્થ આપવામાં આવ્યો છે અને ત્યાર પછી તેના પરિહારનો નિર્દેશક પદાર્થ આપવામાં આવ્યો છે. અર્થનું આધિક્ય—

‘સવિરુદ્ધવચનમહં’ નું સવિરુદ્ધવચનમથં એવું સંસ્કૃત રૂપ અવચૂરિકારે સૂચવ્યું નથી, પરંતુ તેમ છતાં જો અત્ર સૂચવવામાં આવ્યું છે તે વ્યાજળી છે, કેમકે તે સિદ્ધિદેમ વ્યા-કરણથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. જુઓ પૃ ૨૦૩.

વળી અવચૂરિકાર તો સામાન્ય નિર્દેશાત્મક કથન કરે છે એટલે તે સમગ્ર અર્થો સૂચવે જ એવું કંઈ નથી. સવિરુદ્ધમાંથી સ શબ્દને પૃથક્ પણ ગણી શકાય તેમ છે. તેમ થતાં જરૂર સ: અને અહં એ બે સર્વનામોના એક જ સાથેના પ્રયોગમય આ પદ બને છે.

પરંતુ તેમ થાય તો તે અનુચિત નથી. શું શ્રીમાનનુંગસૂરિકૃત ભક્તભરસ્તોત્રના પંચમ પદના નિમ્ન-લિખિત-ચરણમાં એવો પ્રયોગ નથી ?

“સોઽહં તથાપિ તવ મક્તિવશાન્મુનીશ !”

આવે સ્થળે પરોક્ષતાઘોતક સઃ સર્વનામ અને પ્રત્યક્ષતાસૂચક અહં સર્વનામનો એક સાથે પ્રયોગ કરી કર્તા પોતાની લઘુતા પ્રદર્શિત કરતા હોય એમ ભાસે છે.

વિરોધ-અલંકાર—

અલંકારના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એવા બે બે મુખ્ય ભેદો છે, તે પૈકી અર્થાલંકારની કોટિમાં વિરોધ-અલંકારનો અતર્ભાવ થાય છે. ‘અપિ’ શબ્દથી એનું ઘોતન થાય છે. શ્રીવાગ્બટકૃત વાગ્ભટાલંકાર (પૃ. ૫૫)માં એનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે:—

“આપાતે હિ વિરુદ્ધત્વં, યજ વાક્યે ન તત્ત્વતઃ ।

શબ્દાર્થકૃતમામાતિ, સ વિરોધઃ સ્મૃતો યથા ॥ ૧૨૧ ॥”

અર્થાત્ એ વાક્યમાં આરંભમાં શબ્દજન્ય કે ‘અર્થજન્ય’ વિરોધ ભાસે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જ્યાં વિરુદ્ધતા નથી, તે ‘વિરોધ’ કહેવાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિરોધ બેનું જણાય, પરંતુ ખરી રીતે વિરોધ ન હોય તેનું નામ ‘વિરોધાલંકાર’ છે; યાકી વસ્તુતઃ પશુ વિરોધ હોય તો કાવ્યત્વનો સંભવ કયાંથી રહે ?

આ ધનપાલીય સ્તુતિની જેમ વિરોધાલકારમય અન્ય કોઈ પ્રાકૃત કૃતિ હોય તો તે મારા જેવા જાણુવામાં નથી. એક એવી સંસ્કૃત કૃતિની પ્રતિ મને હાલમાં શ્રીવિચક્ષણુવિજય તરફથી મળી છે. છૂટક છૂટક એવાં પદો તો આયઃ દરેક મહાકાવ્યમાં મળી આવે છે. પ્રસ્તુતમાં

૧ અને માટે આ શ્રીવીર-સ્તુતિનું દ્વિતીય પદ વિચારો.

૨ દાખલા તરીકે શ્રીદેવવિમલગણિકૃત હીરસૌભાગ્યના ચતુર્થ સર્ગગત નિમ્ન-લિખિત સાતમા અને આઠમા શ્લોકો:—

“અમ્ભ મુખ્યો વસુમૃતિસુહુ-સ્તેષાં ગળીનામિહ ગૌતમાદ્યઃ ।

યો વક્ત્રમાવં ન વમાર પૃથ્વી-સુતોઽપિ નો વિષ્ણુપદાવલમ્બી ॥

અવાણિપદ્મઃ સપુનર્મવોઽપિ, દત્તે નતાનામપુનર્મવં વત્ ।

શિષ્યીકૃતા યેન મવં હિહાય, શિવં ક્ષયન્તે ચ તદ્વજ વિપ્રમ્ ॥”

આનો અનુવાદ ‘શ્રીભક્તભરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંચેદ’ના પ્રથમ વિશ્વાગ (પૃ. ૨૪-૨૫)માં મેં આપ્યો છે એથી અત્ર ફરીથી આપવામાં આવતો નથી.

અત્ર શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત ગૌતમસ્તોત્રનું ચોરે ઘણું અંશે ઉપયુક્ત ભાવસૂચક ૧૦મું પદ ઉપસ્થિત કર્વે છું:—

“ન રાગવાન્ મો મજસેઽતિચારં, ચાલમ્ભસે વક્ત્રગતિં કદાપિત્ ।

પુતરકૃતેનોઽપિ ઘનાવ નાસિ, તથાપિ પૃથ્વીતનયોઽસિ રુઢઃ ॥”

અર્થાત્ એકે તુ પૃથ્વીના પુતરૂપે રૂઢ છે (મંગળ પૃથ્વીનો પુત્ર મણુતો હોવાથી એકે તુ મંગળ રૂઢ છે), છતાં તુ રાતો (રાગી) નથી, તુ અનિચાર સેવતો નથી, તારી મતિ કદી વાંકી નથી (તું જડ સ્વભાવી નથી) તેમજ તું સૂર્ય (સ્વામી)ને આગળ કયો છે છતાં તું મેઘને માટે નથી.

પ્રાકૃત ઉદાહરણો માટે આપણે શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સમરપદ્યઅંકહા તરફ નજર કરશું તો પ્રારંભમાં જ નિમ્ન-લિખિત પદ્ય આ અલંકારથી વિજૂલિત જણાય છે.

“પરમસિરિવદ્ધમાર્ગં પદ્મમાર્ગં વિસુદ્ધવર્ણનં ।

ગચ્છોર્જી જોદ્ધસં સર્વમુખં વદ્ધમાર્ગં ચ ॥”

કવિરાજ ધનપાલની તિલકમંજરી તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું તો તેના પ્રારંભમાં અવતરણિકા-રૂપે આપેલ પદો પૈકી નિમ્ન-લિખિત પૃથ્થા પદનો ઉત્તરાર્ધ આ અલંકારથી અલંકૃત છે:—

“અલ્પચ્ચદેવર્ષિરિતિ પ્રસિદ્ધિ યો દાનવર્ષિત્વવિભૂષિતોડપિ”

અર્થાત્ એ દાનવના ઋષિપણથી વિભૂષિત હોઈ દેવના ઋષિ તરીકેની પ્રસિદ્ધિને પામ્યો. અત્ર દાનવર્ષિત્વનો દાનની વૃદ્ધિ એવો અર્થ કરવાથી વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

કદ્યાણુમંદિર સ્તોત્રનું નિમ્ન-લિખિત ૩૦મું પદ પણ વિરોધાલંકારથી વિભૂષિત છે એકે આ અલંકારની ઉત્પત્તિ પદ્મચંદ્રની નિચિત્રતાને આભારી છે:—

“વિશ્વેશ્વરોડપિ જનપાલક ! દુર્ગતસ્ત્વં

કિં વાક્ષરપ્રકૃતિરપ્યલિપિસ્ત્વમીરા ! ।

અજ્ઞાનવત્પપિ સદૈવ કથચ્ચિદેવ

જ્ઞાનં ન્વયિ સ્ફુરતિ વિશ્વવિકાશદેતુઃ ॥”

૩૫-સિદ્ધિ—

પ્રાકૃત શબ્દનું મૂળ સંસ્કૃત કેવી રીતે થાય છે એ ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે ‘૩૫-સિદ્ધિ’ એ શીર્ષક દ્વારા કેટલાક રૂપો સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અત્ર એ નિવેદન કરવું જોઈએ કે આ માટે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં સૂત્રોનો આધાર લેવામાં આવે છે. આ સમગ્ર પ્રાકૃત સૂત્રો સૂરિવર્ધકૃત સિદ્ધ-હેમ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં અંતર્ગત થાય છે એટલે અધ્યાયક ન આપતાં ફક્ત પાઠક અને સૂત્રાંક આપવામાં આવે તોપણ ચાલી શકે, છતાં સ્પષ્ટતાની ખાતર, તેમજ કવચિત્ સંસ્કૃત વ્યાકરણના સૂત્રો આવતાં હોવાથી ત્રણે અંકો આપવામાં આવે છે.

સૌથી પ્રથમ અનલ્પ અને અનણ ઉપરથી અનહ રૂપ કેમ બને છે તે વિચારીએ. ‘સ્વ-ઘ-ચ-મામ્’ (૮-૧-૧૮૭) એ સૂત્રથી અનલ્પનું તેમજ અનલ્પનું અનહ રૂપ બને છે અને ‘નો જાઃ’ (૮-૧-૨૨૮) એ સૂત્રથી અનહનું અણહ બને છે.

વચનનું વચન માટે પ્રથમ ‘કૌ-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ય-વાં પ્રાયો લુક્’ (૮-૧-૧૭૭) એ સૂત્રથી વચનનું વચન થાય છે અને ‘અવર્ણો યચુતિઃ’ (૮-૧-૧૮૦) એ સૂત્રથી વચનનું વચન થાય છે અને ‘નો જાઃ’ સૂત્રથી વચનનું વચન બને છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ સવિરુદ્ધવચનમહંની વિરુદ્ધવચનમહં છાયા બરાબર છે. એનું સવિરુદ્ધવચનમયં એ પણ રૂપાન્તર થાય છે તે માટે પ્રથમ ઉપર્યુક્ત સૂત્રોથી સવિરુદ્ધવચનમયં બને છે અને પછી ‘સ્વ-ઘ-ચ’ એ સૂત્રથી સવિરુદ્ધવચનમહં બને છે.

✽ ✽ ✽ ✽

૧ સ્વરથી પર, બેડાક્ષર વગરના અને આદિરૂપ નહિ એવા અર્થાત્ બે સ્વરોની વચ્ચે આવેલા જ, ઘ, ઘ અને જ એ અક્ષરોનો હ થાય છે.

૨ સ્વરથી પર, બેડાક્ષરથી વર્ગિત તેમજ આદિભૂત ન હોય એવા જ નો જ થાય છે.

૩ સ્વરથી પર, બેડાક્ષર રહિત તેમજ આદિભૂત નહિ એવા એટલે કે બે સ્વરોની વચ્ચે આવેલ જ, ઘ, જ, ઘ, દ, ઘ અને જ નો ઘણે ભાગે લોપ થાય છે.

૪ ક-ગ-જ-૦ એ સૂત્ર વડે લોપ થયા પછી જની અવર્ણ પછી પર લઘુ પ્રયત્નર સ્થાનવાળા જની શ્રુતિ થાય છે એટલે જ ને બદલે જ થાય છે.

સ્વવિઅકસાયચ્છુકો વિ નોકસાયક્ષયં કહ કરેસિ ? ।

કહ નટનામગુત્તો જયગુરુ ! જયપાયડો હોસિ ॥ ૨ ॥

[ક્ષપિતકષાયચ્છુકોઽપિ નો કષાયક્ષયં (નોકષાયક્ષયં) કથં કરોષિ ? ।

કથં નટનામગોત્રો જગદ્ગુરો ! જગત્પ્રકટો ભવસિ ? ॥]

અવચ્છર્ણિઃ

સ્વવિણિ । ક્ષપિતકષાયચ્છુકોઽપિ કથં કષાયજયં નો કરોષિ ? નટ્ટે નામગોત્રે-અભિ-
ધાનકુલે યસ્ય સ { તથા હે } જગદ્ગુરો ! કથં જગત્પ્રકટો ભવસિ इति વિરોધઃ । પરિહારસ્તુ
નોકષાયક્ષયં-હાસ્યાદિનવકપ્રલયં કરોષિ; નટનામગોત્રઃ-ક્ષીણષ્ટતત્તમકર્મા ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ

સ્વવિઅ (ક્ષપિત)=નાશ કરેલ.

કસાય (કષાય)=કષાય.

ચ્છુક (ચતુષ્ક)=ચતુષ્ક, ચારનું બેડું.

સ્વવિઅકસાયચ્છુકો=નાશ કર્યો છે કષાયના ચતુ-
ષ્કનો જેણે એવો.

વિ (અપિ)=પણ.

નો (નો)=નાહિ.

નો (નઃ)=અમારા.

ક્ષય (ક્ષય)=ક્ષય, વિનાશ.

કસાયક્ષયં=કષાયના ક્ષયને.

નોકસાય (નોકષાય)=નોકષાય.

નોકસાયક્ષયં=નોકષાયના ક્ષયને.

કહ (કથં)=કેવી રીતે.

કરેસિ (કરોષિ)=તું કરે છે.

નટ્ટ (નટ)=નાશ પામેલું.

નામ (નામન)=(૧) નામ, અભિધાન; (૨) નામ-
કર્મ.

ગુત્ત (ગોત્ર)=(૧) ગોત્ર, વંશ. (૨) ગોત્ર-કર્મ.

નટ્ટનામગુત્તો=નાશ પામેલા છે નામ અને ગોત્ર
જેના એવો.

જય (જગત)=જગત, વિશ્વ. હુનિયા.

ગુરુ (ગુરુ)=ગુરુ, આચાર્ય.

જયગુરુ !=હે વિશ્વના ગુરુ !

પાયડ (પ્રકટ)=પ્રકટ, પ્રસિદ્ધ.

જયપાયડો=જગત-પ્રસિદ્ધ.

હોસિ (ભવસિ)=તું થાય છે.

પદાર્થ

વિ૦—“ (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ) ચાર કષાયોનો જેણે ક્ષય કર્યો છે એવો તું
અમારા કષાયોનો નાશ કેવી રીતે કરે છે [અથવા કષાયનો ક્ષય કેમ કરતો નથી] ? જેનાં
નામ અને ગોત્રનો વિનાશ થયો છે એવો તું હે જગદ્ગુરુ ! જગત્-પ્રસિદ્ધ કેમ થઈ શકે ? ”

પરિ૦—“ કષાય-ચતુષ્કનો વિનાશક એવો તું નોકષાયનો ક્ષય કરે છે અથવા અમારા
ક્ષાયનો ક્ષય કરે છે. જેણે નામ-કર્મ અને ગોત્ર-કર્મનો નાશ કર્યો છે તે જગદ્-ગુરુ અને
જગત્-પ્રસિદ્ધ થાય છે. ”—૨

સ્પષ્ટીકરણ

શબ્દ-વિરોધને બદલે અર્થ-વિરોધથી વિભૂષિત આ પદ્યમાં ઉપર સૂચવ્યા મુજબ ક્રોધ
રહિત પ્રભુ નોકષાયનો કે અન્યની ક્રોધાદિક વૃત્તિનો ક્ષય કરી શકે એ આશ્ચર્યજનક ઘટના-

નો નિર્દેશ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઇનો વિનાશ કરવા માટે કોષાદિ સામગ્રી જોઇએ. અત્રે તો ઉલટું તેના અભાવથી વિનાશ થાય છે એ શું નવાઇ જેવું નથી? આનું સમાધાન બહુ સુંદર રીતે કહ્યાણુમંદિરના ૧૩મા પદના પરમશરીથી થઇ બાક છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

“કોધસ્ત્વયા યદિ વિમો ! પ્રથમં નિરસ્તો

ધ્વસ્તાસ્તદા વત કયં કિલ કર્મચૌરાઃ ।

પ્લોષત્યમુન્ન યદિ વા શિશિરાઽપિ લોકે

નીલદ્રુમાણિ વિપિનાનિ નર્કિં હિમાની ? ॥”

અર્થાત્ હે નાથ ! જે તો પ્રથમ ક્રોધનો ક્ષય કર્યો, તો પછી (અવશેષ રહેલા) કર્મરૂપ ચોરોનો ખરેખર તો કેવી રીતે વિનાશ કર્યો? (આ વિરોધનું સમાધાન કવિરાજ ઉત્તરાર્ધ વડે કરતાં કહે છે કે વિનાશ કરવાનું સામાન્ય હુથિયાર ક્રોધ છે, ખાસી અલૌકિક હુથિયાર તો શાન્તિ, શમ, ક્ષમા છે, અર્થાત્ પોતાના આત્માને અત્યંત શાન્ત-દાનત બનાવવાથી કર્મરૂપ ચોરને નસાવી શકાય છે, કેમકે) આ લોકને વિષે શીતળ હિમ-સમૂહ પણ શું લીલાં વૃક્ષ-વાળાં વનોને યાજતો નથી કે ?

કલિકાલસર્વેશ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ પણ યોગશાસ્ત્ર (પ્રાં ૪, શ્લોક ૨૧) માં કહે છે કે—

“ક્ષાન્ત્યા ક્રોધો મૃદુત્વેન, માનો માયાઽઽર્જવેન ચ ।

લોભચ્છાનીહયા જ્ઞેયાઃ, કષાયા इति સત્ત્વદઃ ॥”

એટલે કે ક્રોધના ઉપર વિજય મેળવવા માટે ક્રોધરૂપી શસ્ત્ર કામ લાગતું નથી, પરંતુ ક્ષાન્તિ-ક્ષમા કામ લાગે છે. ધ્યાત્વિ.

ધમ્મપદના યમકવર્ગનો નિમ્ન-લિખિત પંચમ શ્લોક પણ મનનીય છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

“નહિ વેરેન વેરાનિ, સમ્મન્નીય કુદાચનં ।

અવેરેન ચ સમ્મતિ, एस धम्मो सनंतनो ॥”

નોકપાય—

કપાયના ંયુત્પત્તિ વગેરેના સંબંધમાં થોડો ઘણો વિચાર નકપભપંચાશિકા (પૃં ૯૦-૯૧) માં કરવામાં આવ્યો છે. અત્ર નોકપાય સંબંધી ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કપાયની સાથે જ રહેનારા અથવા કપાયને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપ જે કપાય તે ‘નોકપાય’ કહેવાય છે. અથવા નોશબ્દ દેશવાચક પણ છે એ વાત ધ્યાનમાં લઇએ તો કપાયના એક દેશરૂપ જે હોય તે પણ ‘નોકપાય’ કહેવાય. શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૮, સૂં ૧૦) ની વૃત્તિ (પૃં ૧૪૧) માં શ્રીસિદ્ધસેનગણિ કહે છે કે—

“કષાયૈકદેશત્વાત્ કષાયવિશેષત્વાઙ્ વા નોકપાયા હાસ્યાદયઃ”

આ નોકપાયના (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) શોક, (૪) અરતિ, (૫) ભય, (૬) ભુશુપ્સા, (૭) પુરૂષ-વેદ, (૮) સ્ત્રી-વેદ અને (૯) નપુંસક-વેદ એમ નવ ભેદો છે, એ વાત નકપભપંચાશિકાના ૧૨મા પૃષ્ઠમાં વિચારી ગયા છિયે.

૧ સરખાવો શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૮, સૂં ૧૦) નું સ્વોપસ્ર ભાષ્ય (પૃં ૧૪૧).

નામ-કર્મ અને ગોત્ર-કર્મ—

નકષત્રપંચાશિકાના ૧૨ મા પૃષ્ઠમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ કર્મના જે આઠ વિભાગો પાડવામાં આવે છે તે પૈકી આ છઠ્ઠા અને સાતમા વિભાગો છે. જીવને અનેક રૂપ પ્રતિ નમાવે—પ્રમાટે તે ‘નામ-કર્મ’ છે, જ્યારે ઉચ્ચ કે નીચ શબ્દો વડે આત્માને ઓળાવે તે ‘ગોત્ર-કર્મ’ છે. આ કર્મોને શાસ્ત્રમાં ચિતારાની અને કુંભારની ઉપમા આપી છે. નવતત્ત્વપ્રકરણમાં કહ્યું પણ છે કે—

“પદ્મપિહારસિમજ્જ-હૃદયિકુલાલમંડગારીણં ।

જહ પપસિ માવા, કમ્માણ વિ જાણ તહ માવા ॥ ૩૯ ॥”

[પદ-પ્રતિહારા—ડસિમચ-હૃદિ-ચિત્ર-કુલાલ-માળદાગારિણામ્ ।

યથૈતેવાં માવાઃ કર્મણામપિ જાનીય તથા માવાઃ ॥]

નામ-કર્મને ચિતારા સરખું કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમ ચિતારો એક છબી ચિતરતાં હાથ, પગ, વગેરે બૃદ્ધાં બૃદ્ધાં અવયવોનો આકાર ચિતરે છે, તેમ નામ-કર્મ પણ ગતિ, સંકલન, સંસ્થાન વગેરેને ઉદ્દેશીને જીવનાં બૃદ્ધાં બૃદ્ધાં રૂપ બનાવે છે.

જેમ કુંભાર એક ઘડો મદિરાનો ઘડે તો તે જીરુપ્રસન્નીય બને અને બીજો ઘડો મંગળ-કુંભનો બનાવે તો તે પૂજનીય બને તેમ ગોત્ર-કર્મ પણ કોઈ આત્માને નીચ કુળમાં જન્મ અપાવે છે તો કોઈ આત્માને ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ અપાવે છે. આથી તેને કુંભારનો ઇંકાબ આપવો તે બરાબર છે. જેન શાસ્ત્રમાં ઇંદ્રવાકુ આદિ વંશને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે, જ્યારે સાહસાદિકના વંશને નીચ ગણવામાં આવે છે.

ગોત્ર કર્મના તો ઉચ્ચ અને નીચ એવા બે જ મુખ્ય ભેદો છે, જ્યારે નામ-કર્મના તો ગતિ, ભવિ, શરીર ઇત્યાદિ અનેક ભેદો છે. આ બે કર્મોં પણ વેદનીય અને આયુષ્ય કર્મની જેમ અધ્યાત્મિક-કર્મ છે. એનો ઉચ્છેદ થતાં જીવ સિદ્ધ બને છે—ઈન્દ્ર ધાય છે—પરમ પૂર્ણતાને પામે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેને જગદ્ગુરુ કે જગત્-પ્રસિદ્ધ કહેવામાં આવે તો તેમાં શું ખોટું છે?

કહ નાયકુલ્પપ્તો વિ નાહ ! સુરસં પયં ન પત્યેસિ ? ।

ઉઘ્ઘસિ મોહનિદારઓ વિ કહ સાસયં બોહં ? ॥ ૩ ॥

[કથં નાગ(જ્ઞાત)કુલોત્પન્નોઽપિ નાહ ! સુરસં પયઃ (સુરસમ્પદં) ન પ્રાર્થયસિ ? ।

ઉઘ્ઘસિ મોહનિદારતોઽપિ (મોહનિદારકોઽપિ) કથં શાશ્વતં બોધં (વા ઓઘં) ॥]

અવચ્યુર્જિઃ

કહેતિ । કથં નાગકુલોત્પન્નોઽપિ {—સર્પાન્વયપ્રસૂતોઽપિ } સુરસં-સ્વાદુ (પયઃ-) દુર્ગ્ધં ન પ્રાર્થયસિ । ઉઘ્ઘસિ-ધારયસિ મોહનિદારતોઽપિ—મૂઢતાતન્દ્રાસક્તોઽપિ કથં શાશ્વતં

બોધ-જ્ઞાનમિતિ {વિરુદ્ધમ્ । અવિરોધસ્તુ} જ્ઞાતકુલ-સિદ્ધાર્થવંશઃ, સુરસમ્પદ-દેવલક્ષ્મી, મોહનિર્દારકઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ

કહ (કચ) = કેમ.

નાય (નાય) = નાગ, સર્પ.

નાય (જ્ઞાત) = (૧) જ્ઞાત; (૨) વિખ્યાત, પ્રસિદ્ધ.

કુલ (કુલ) = કુળ, વંશ.

ઉત્પન્ન (ઉત્પન્ન) = ઉત્પન્ન થયેલ, જન્મેલ.

નાયકુલુપ્પન્નો = (૧) નાગ-કુળમાં જન્મેલો, (૨) જ્ઞાત-કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો; (૩) વિખ્યાત વંશમાં જન્મેલ.

વિ (અપિ) = પણ.

નાહ ! (નાય !) = હે પ્રભુ !, હે સ્વામી !

ન (ન) = નહિ.

અહ (અથ) = અથવા.

સુરસં (સુરસં) = સુ-દર રસ યુક્ત, સ્વાદિષ્ટ.

પયં (પયઃ) = દુધને, દૂધને.

પયં (પદં) = પદને, સ્થાનને.

સુર (સુર) = દેવ.

સંપય (સમ્પદ) = સંપત્તિ, વૈભવ.

સુરસંપય = સુરની સંપત્તિને.

ન = નહિ.

પથેસિ (પ્રાર્થયસિ) = તું પ્રાર્થના કરે છે, તું ઇચ્છે છે;

ઉદ્ગ્રહસિ (ઉદ્ગ્રહસિ) = તું ધારણ કરે છે.

મોહ (મોહ) = મોહ.

નિદ્રા (નિદ્રા) = નિદ્રા, ઊંઘ.

રઝ (રત) = આસક્ત, લીન.

નિર્દારક (નિર્દારક) = વિનાશક.

મોહનિર્દારકો = (૧) મોહ અને નિદ્રામાં આસક્ત.

(૨) મોહનો વિનાશક.

સાસયં (શાશ્વતં) = શાશ્વત, નિરંતર.

બોહં (બોધં) = બોધને, જ્ઞાનને.

વા (તા) = અથવા.

ઓહં (ઓષં) = ઓષને.

પદ્યાર્થ

વિ૦—“ હે નાય ! સર્પ-કુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં તું સરસ (સ્વાદિષ્ટ) દૂધની કેમ વાંછા કરતો નથી ? [અથવા પ્રસિદ્ધ વંશમાં જન્મવા છતાં તું સુર-સંપત્તિની કેમ આકાંક્ષા કરતો નથી ?] વળી મોહ અને નિદ્રામાં લીન હોવા છતાં તું શાશ્વત જ્ઞાનને [અથવા ઓષને] કેવી રીતે વહન કરે છે ? ”

પરિ૦—“ હે નાય ! (સિદ્ધાર્થ રાજના) જ્ઞાત-કુળને વિષે ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તું સુરસંપત્તિની અભિલાષા રાખતો નથી [અથવા જ્ઞાત-કુળમાં જન્મેલ હોવાથી તું (મોક્ષરૂપ) સરસ પદની ઇચ્છા નથી રાખતો એમ નથી]. વળી મોહનો વિનાશક હોવાથી તું નિરંતર જ્ઞાનને ધારણ કરે છે અર્થાત્ તું સર્વદા સર્વજ્ઞ છે ”—૩

સ્પષ્ટીકરણ

૩૫-સિદ્ધિ—

‘ક-ગ-ચ૦’ એ સૂત્રથી નાગનું નામ અને ‘અવર્ણ૦’ એ સૂત્રથી નાય અને છે. ‘જ્ઞેહોર્ણઃ’ (૮-૨-૪૨) એ સૂત્રથી જ્ઞાતનું જ્ઞાત થાય અને ‘ક-ગ-ચ૦’ અને ‘અવર્ણ૦’ સૂત્રોથી નાય અને છે.

‘ક-ગ-ચ૦’ સૂત્રથી પદનું પદ થાય અને ‘અવર્ણ૦’ સૂત્રથી પય અને છે.

૧ ‘વિજ્ઞાત૦’ ક્વિ ક-પાઠઃ ।

૨ જ્ઞ અને જ્ઞનો જ થાય છે.

‘ક-ગ-ચ-૦’ સૂત્રથી નિર્દારક અને નિદ્રારત એ બેનાં નિર્દારક અને નિદ્રારત એમ અનુ-
ક્રમે રૂપે થાય છે. ‘સર્વજ્ઞ લ-વ-રામવન્દ્રે’ (૮-૨-૭૯) સૂત્રથી એ બંનેના રકારનો લોપ થાય
છે એટલે નિદારક બને છે. ‘એનાદૌ શેષા-ડ-ડેશયોર્ઘિત્વં’ (૮-૨-૮૬) એ સૂત્રથી નિદ્રારક
બને છે.

ન+અથ=નાથનું ‘જ-ઘ-૦’ સૂત્રથી નાથ બને છે.

* * * *

અરિહસિ ન મુત્તિઅગ્ધં કહ તં ગયરાયમત્થયમળી વિ ? ।

કહ પહુ ! પહૂઅરયણાસઓ વિ રયણત્તયં વહસિ ? ॥ ૪ ॥

[અર્હસિ ન મૌક્તિકાર્થ (નમ્મિત્તિ અર્થ)

કથં ત્વં ગજરાજ(ગતરાગ)મસ્તકમણિરપિ ? ।

કથં પ્રભો ! પ્રભૂતરત્નાશ્રયઃ (પ્રભૂત-

રજોનાશકઃ) અપિ રત્નત્રયં વહસિ ? ॥]

અવત્તૂર્ણિ:

અરિહસીતિ । અર્હસિ-લભસે ન મૌક્તિકસ્યાર્થ-મૂલ્યમ્ । {કથં} ભવાન્ ગજરાજમસ્ત-
કમણિરપિ । કથં {પ્રભો} પ્રભો ! પ્રભૂતરત્નાશ્રયો, ડપિ રત્નત્રયં વહસીતિ ન ચિત્રં-નાશ્વર્યમ્
યતો નમ્મિત્ત્યર્થ(ર્થ?) નમસ્કારપૂજાં, ગતરાગમસ્તકમણિઃ-ગીતરાગશિરોરત્નં; પ્રભૂતં રજઃ-
કર્મ તસ્ય નાશકઃ । રત્નત્રયં-જ્ઞાનદર્શનચારિત્રત્રયમ્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ

અરિહસિ (અર્હસિ)=તું યોગ્ય છે.

ન (ન)=નહિ.

મુત્તિ (મૌક્તિક)=મૌક્તિક, મોતી.

અગ્ધ (અર્ધ)=મૂલ્ય.

મુત્તિઅગ્ધ=મોતીના મૂલ્યને.

નમ્મ (નમઃ)=નમસ્કાર.

ત્તિ (રત્તિ)=એ.

અગ્ધં (અર્ધ્ય)=અર્ધ્યને, પૂર્ણની સામગ્રીને.

કહ (કથં)=કેમ.

તં (ત્વં)=તું.

ગય (ગજ)=ગુજરાત, હાથી.

ગય (ગત)=ગયેલ.

રાય (રાજન્)=રત્ન.

રાય (રાગ)=રત્ન.

મત્થ (મસ્તક)=મસ્તક, માથું.

મણિ (મણિ)=મણિ, રત્ન.

૧ ‘વન્દ્ર’ શબ્દ સિવાયના જે અન્ય સંયુક્ત વ્યંજનવાળા શબ્દોમાં ઉપર કે નીચે રહેલ જ, જ અને
જ અક્ષરોનો લોપ થાય છે.

૨ પદના પ્રારંભમાં નહિ રહેલા એવા ‘શેષ’ (સંયુક્ત વ્યંજનમાંના એકનો લોપ થતાં જે બાકી રહે
તે) તેમજ ‘આદેશ’ (અનુક એક વ્યંજનના સ્થાનમાં કોઈ બીજો વ્યંજન આવે તે) વ્યંજનનો દ્વિર્વાચ
થાય છે-તે બેવડાય છે.

ગજરાયમત્થયમળી=(૧) હું/૨૨૧/ના મસ્તકનો મણિ
જેની પાસે છે એવો; (૨) ગજરાજના માથાના
મણિઓને; (૩) વીતરાગ (જનો)ના મસ્તકને
વિષે મણિ (સમાન).^૧
વિ (અપિ)=પણ.
પદ્મ (પ્રમો!)=હે નાથ!
પદ્મજ (પ્રમૂત)=ભૂરિ, અનેક.
રચણ (રજ)=રત્ન, મણિ.
રચણ (રચન)=રચના.

આસજ (આશ્રય)=આશ્રય.
રચ (રચન)=રજ, કર્મ.
જાસજ (નાશક)=નાશ કરનાર.
પદ્મઅરચણાસજો=(૧) અનેક રત્નોનો આશ્રય; (૨)
ઘણી રચનાનો આશ્રય; (૩) બહુ કર્મનો વિનાશક.
તચ (ત્રય)=ત્રય, ત્રણનો સમૂહ.
રચણસચં=(૧) રત્ન-ત્રયને; (૨) રચના-ત્રયને.
વહસિ (વહસિ)=તું ધારણ કરે છે.

પદ્યાર્થ

વિ૦—“હે નાથ ! ગજરાજના મસ્તક ઉપર (રહેલ) મણિવાળો તું હોવા છતાં મૌકિકના
મૂલ્યને તું કેમ યોગ્ય નથી ? [અથવા હે પ્રભુ ! તું મોતીના મૂલ્યને લાયક નથી, તો પછી
ગજરાજના મસ્તકના (ઉત્તમ) મણિઓને લાયક તું કેમજ થાય ? (અર્થાત્ નજ થાય), છતાં
તું છે એ વિચિત્રતા]. વળી અનેક રત્નોના આશ્રયરૂપ તું હોવા છતાં કેમ તું રત્ન-ત્રયને
ધારણ કરે છે ?”

પરિ૦—“હે નાથ ! વીતરાગના મસ્તકને વિષે મણિ (સમાન અર્થાત્ સર્વથા વીતરાગ)
એવો તું નમસ્કારરૂપ અર્ધ્યને યોગ્ય છે. વળી તું બહુ કર્મનો વિનાશક હોય (સમ્યગ્-
દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ) રત્ન-ત્રયને ધારણ કરે છે [અથવા તું
અનેક જાતની રચનાના આશ્રયરૂપ હોય (ઉપ્પલેદ્ય વા વિગમેદ્ય વા પુલ્લેદ્ય વા એ ત્રિપદી-
રૂપ) રચના-ત્રયને ધારણ કરે છે.”—૪

રૂપદીકરણ

સન્તુલન—

શબ્દ-છળથી—શાબ્દિક વિરોધથી વિભૂષિત આ પદ્યમાં જે બહુ રજવાળા હોવા છતાં પ્રભુ

૧ આ અર્થ કરતી વેળા ‘ગજરાજમસ્તકમળીન્’ એવું સંસ્કૃત રૂપ સમજવું.

૨ આ ઉપરાંત બીજા બે અર્થો સંભવી શકે છે એમ ‘ગયરાયં’ સ્તવવના નિમ્ન-લિખિત—

“ગયરાયં ગયરાયં ગયરાયં દુષ્કલસ્તવકલ્પજાળે ।

વિરચમયં વિરચમયં વિરચમયં જિજવરં વન્દે ॥ ૧ ॥”

—પ્રથમ પદ્યની નીચે મુજબની અવચૂરિ ઉપરથી એક શકાય છે.

“ગદા-રોગાસ્તેષાં રા-દ્વીષિઃ સ્ફૂર્તિરિતિ ગાવત્ તાં ઘતિ-લગ્નદયતિ (દ્વિતિ) ગદ્ગદાદઃ સં બચવા
...ગદ્ગદાં રાચો-લિગમો ચક્ષાત્ સ તથા તત્ત્વ ।”

અર્થાત્ રોગોની દીપ્તિના વિનાશક અને રોગોનો નાશ છે જેથી એવા એ બે અર્થો છે. ગદ્ગદા અને
ગદ્ગદા એવાં સંસ્કૃત રૂપાન્તરો છે.

ત્રણ રત્નવાળા છે એવો જે વિરોધાત્મક ભાવ દષ્ટિગોચર થાય છે તેની સાથે કૃત્યાણુ મંદિરના ૩૦ મા પદના નિર્મન-લિખિત—

“ વિશ્વેશ્વરોઽપિ જનપાલક ! દુર્ગતસ્ત્વં ”

—ચરણમાંથી ઉદ્ભવતો ભાવ સરળાવી શકાય તેમ છે. આ ચરણગત વિરોધનો પરિહાર જનપ ! અને અલકદુર્ગતસ્ત્વં એવો પદરહેદ કરવાથી થઈ જાય છે.

૩૫-સિદ્ધિ—

અર્ધ અને અર્ધ્ય એ બેનાં ‘સર્વજ્ઞ’ સૂત્રથી અઘ અને અઘ્ય એ રૂપો બને છે. ‘અનાદૌ’થી અઘ્ય અને અઘ્ય એવાં રૂપાન્તર થાય છે. ‘દ્વિતીય-તુર્યયોરુપરિ પૂર્વઃ’ (૮-૨-૬૦) એ સૂત્રથી અઘ્ય અને અઘ્ય બને છે. ‘ક-ગ-જ’ એ સૂત્રથી અઘ્યનું અઘ્ય બને છે.

ગજરાજ અને ગતરાજ એ બેનાં ‘ક-ગ-ચ’ અને ‘અવર્ણો’ સૂત્રથી ગયરાય એવું રૂપ બને છે.

હ્રમા-શ્લાઘા-રક્ષેડન્યવ્યજ્ઞનાત્ (૮-૨-૧૦૧) સૂત્રથી રક્ષતું રત્+અ+ન=રતન રૂપ બને છે; પછી ‘ક-ગ-ચ’, ‘નો જાઃ’ અને ‘અવર્ણો’ એ સૂત્રોથી રયણ રૂપ બને છે.

કહ ગયકલહો વિ ભવોઅહિમ્મિ પોઑસિ સમણસીહાણં ? ।

ણારી વિ મહાયસ ! કહ દેસિ સુહં સુહત્થીણં ? ॥ ૫ ॥

[કથં ગજકલ્પમઃ (ગતકલહઃ) અપિ ભવોદધૌ

પોતોઽમિ સમનઃ(શ્રમણ)મિંદાનામ્ ? ।

ણારિઃ (ઇનોઽરિઃ) અપિ મહાયશઃ !

કથં દદાસિ સુખં સુહસ્તિનાં (સુખાર્થિનાં શુભાર્થિનાં વા) ? ॥]

અવચ્છર્ણિઃ

કહેતિ । કથં ગજકલ્પમોઽપિ પોતઃ-કિઝોરોઽસિ । શ્રમણા એવ મિંદાઃ-કેસરિણસ્તેષા-મિતિ સમ્બન્ધઃ । ણારિઃ-મિંદોઽપિ હે મહાયશઃ ! કથં દદાસિ સુખં સુહસ્તિનાં-ચારુ-કરિણામિતિ [વિરુદ્ધમ્ । પક્ષે । ગતકલહો-નષ્ટવિગ્રહઃ ભવોદધૌ પોતઃ-યાનપાત્રં શ્રમણ-સિંદાનાં ઇનોઽરિઃ-પાપરિપુઃ સુખાર્થિનાં શુભાર્થિનાં વા ॥ ૫ ॥

૧ બીજા અને ચોથા અક્ષરને એકત્રી કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેની પૂર્વનો એટલે બીજાને સ્થાને પડેલો અને ચોથાને સ્થાને ત્રીજો અક્ષર આવે.

૨ હ્રમા, શ્લાઘા અને રક્ષ એ શબ્દોના બેડાક્ષરના અન્ત્ય વ્યંજનના પૂર્વે જ થાય એટલે હ્રમા, શ્લાઘા અને રતન એમ રૂપો બને છે.

૩ સમ્બોધનાર્થે વા ।

શબ્દાર્થ

કહ (કથ)=કેમ.

ગય (ગજ)=હાથી.

કલહ (કલમ)=ખચ્યું.

ગય (ગત)=ગયેલ.

કલહ (કલહ)=કલહ, લડાઇ.

ગયકલહો=(૧) હાથીનું ખચ્યું; (૨) ગયો છે કલહ જેનો એવો.

વિ (અપિ)=પણ.

મવ (મવ)=સસાર.

હઅહિ (હવિ)=સમુદ્ર.

મવોઅહિમ્મિ=સંસારરૂપ સમુદ્રમાં.

પોતો ('પોત')=(૧) ખચ્યું; (૨) વહાણ.

સિ (ભસિ)=તું છે.

સમન (સમનસ)=મનસ્વી.

સમન (ધમન)=શ્રમણ, સાધુ.

સીહ (સિહ)=(૧) સિંહ; (૨) ઉગમતાવાચક શબ્દ.

સમનસીહાન=(૧) મનસ્વી સિંહોનો; (૨) શ્રમણરૂપ સિંહોનો; (૩) શ્રમણોમાં ઉત્તમ.

વણ (વણ)=મૃગ.

વણ (વણ)=પાપ.

અરિ (અરિ)=શત્રુ.

વણારી=(૧) મૃગનો શત્રુ; (૨) પાપનો શત્રુ.

મહ (મહત)=ધણ.

યશ (યશમ્)=યશ, કીર્તિ.

મહાયસ ! =હે ઘણા યશવાળા !

વેસિ (વેસિ)=તું આપે છે.

સહ (સહ)=મુખને.

સુ (સુ)=શ્રેષ્ઠતાવાચક અવ્યય.

હસ્થિ (હસ્થિ)=હાથી.

સુહ (સુહ)=મુખ.

સુહ (સુમ)=શુભ.

અસ્થિ (અસ્થિ)=અભિલાષી.

સુહસ્થીર્ણ=(૧) સુંદર હાથીઓના; (૨) શુખના અભિલાષીઓના; (૩) શુભની ઇચ્છાવાળાઓના.

પદાર્થ

વિ०—“હે મહાયશસ્વી (યશોદા-પતિ) ! તું હાથીના ખચ્યા જેવો હોવા છતાં સંસારસમુદ્રમાં (દૂરતા) મનસ્વી સિંહોનો તું ખચ્યો છે, એ (વાત) કેમ (હોઇ શકે) ! વળી તું સિંહ હોવા છતાં સુંદર હાથીઓને કેમ સુખ આપે છે?”

પરિ०—“તું કલહ રહિત છે માટે સંસાર-સમુદ્રમાં રહેલા શ્રમણ-સિંહોને તું વહાણરૂપ છે, વળી હે મહાકીર્તિશાળી ! તું પાપનો દુશ્મન છે, તેથી સુખાર્થીઓને તું સુખ આપે છે.”—પ

રૂપછીકરણ

રૂપ-સિદ્ધિ—

શાબ્દિક છળથી લાંછિત આ પદ્યગત કલહ શબ્દના કલહ અને કલમ એમ બે સંસ્કૃત-માં રૂપાંતરે થાય છે. તેમાં ‘લ-લ’ સૂત્રથી કલમનું કલહ રૂપ બને છે.

૧ ‘પોત’ દ્વિઅર્થી છે એ વાતની હૈમ અનેકાર્થે (કાં ૨, શ્લો ૧૭૮)ની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ સાક્ષી પૂરે છે:—

“પોત: પિશૌ પ્રવહને”

‘અન્યવ્યજ્ઞનસ્ય’ (૮-૧-૧૧) એ સૂત્રથી સમનસતું સમન રૂપ બને છે. પછી ‘નો જા’ થી સમજ રૂપ થાય છે.

‘અન્ય૦’થી દનસતું દન અને ‘નો જા’થી દનતું દન બને છે. દન+અરિ મળીને ‘સમાનાનાં તેન વીર્યઃ’ (૧-૨-૧) એ સૂત્રથી દનારિ રૂપ બને છે. એટલે દનોડરિ અને દનારિ આ બન્નેનું દનારિ બને છે.

‘સૈત્સ્ય થોડસમસ્ત-સમ્બો’ (૮-૨-૪૫) એ સૂત્રથી હસ્તીનું હથી થાય અને ‘અનાદૌ૦’ એ સૂત્રથી હથ્થી થાય છે. ‘ત્રિતીયનુર્યયો૦’ એ સૂત્રથી હથ્થી થાય છે.

‘સ-અ૦’થી સુહાર્થીનું સુદાર્થી, ‘સર્વત્ર૦’ થી એનું સુદાથી, ‘અનાદૌ૦’થી સુદાધ્વી, ‘ત્રિ-તીય-નુર્યયો૦’થી એનું સુદાધ્વી અને ‘હ્રસ્વઃ સંયોગે’ (૮-૧-૮૪) થી સુદાધ્વી બને છે.

પરિણયવયં જરાવજ્જિયં પિ સંતાવયં પિ નયણસુહં ।

કહ સત્તહથમાણં પિ વહસિ નવહથમપ્પાણં ? ॥ ૬ ॥

[પરિણતવયસં (પરિણતવ્રતનં પરિણનવચ્ચનં વા) જરાવર્જિતમપિ
સન્તાપકં (શાન્તાપદં) અપિ નયનસુહમ્ ।
કથં સસહસ્તમાનમપિ
વહસિ નવહસ્તં (ન વધાર્થં) આત્માનમ્ ॥]

અવચ્છૂર્ણિઃ

પરિણયેતિ । પરિણતવયસં=વૃદ્ધં જરાવર્જિતમપિ સન્તાપકમપિ નયનસુહદં, સત્તકરપ્ર-
માણમપિ વહસિ નવહસ્તં આત્માનં=સ્વમિત્યસક્કતમ્ । પક્ષે પરિણતવ્રતમ્-આત્મીભૂતમહાવ્રતં
શાન્તાપદમ્-અપગતવિપત્તિં ન વધાર્થ-ઘાતનિમિત્તમ્ ॥ ૬ ॥

શીઘ્રદાર્થ

પરિણય (પરિણત) = (૧) પરિપક્વ, (૨) સ્વીકારેલ.

વય (વયસ્) = ઉંમર.

વય (વચન) = વચન.

વય (વ્રત) = વ્રત, નિયમ.

પરિણયવયં = (૧) પરિપક્વ ઉંમરવાળો, વૃદ્ધ; (૨)

પરિપક્વ વચનવાળો; (૩) પરિપક્વ વ્રતવાળો;

(૪) સ્વીકાર્યું છે વ્રત જેણે એવો.

જરા (જરા) = વૃદ્ધાવસ્થા, ઘડપણ.

૧ પ્રાકૃત ભાષામાં શબ્દોના છેવટના વ્યંજનનો લોપ થાય છે.

૨ સમાન સ્વરની સમાન સ્વર સાથે સંધિ થતાં ને દીર્ઘ થાય.

૩ સમસ્ત અને સમ્બ સિવાયના શબ્દોમાંના સ્ત્રોતો થાય.

૪ દીર્ઘ સ્વરને સંયુક્ત અક્ષર પર છતે દ્વિસ્વ થાય.

વજ્રિય (વર્જિત)=રહિત.

આવજ્રિય (આવર્જિત)=યુક્ત.

જરાવજ્રિયં=(૧) વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત, યુવક; (૨)

વૃદ્ધાવસ્થાથી યુક્ત.

વિ (અપિ)=પણ.

સંતાવયં (સન્તાવક)=સંતાપ આપનાર.

સંત (છાન્ત)=શાન્ત કરેલ, નાશ કરેલ.

આવય (આપદ્)=આપત્તિ, કષ્ટ.

સંતાવયં=નાશ કર્યો છે આપત્તિઓનો જેણે એવો.

નયન (નયન)=નેત્ર, લોચન.

સુદ્ધ (સુજ્ઞ)=સુખ.

નયનસુદ્ધં=નેત્રને સુખકારી.

કદ્ધ (કથં)=કેમ.

સત્ત (સત્તન્)=સાત.

હૃદ્ય (હૃદ્ધ)=હાથ.

માણ (માન)=પ્રમાણ, માપ.

સત્તહૃદ્યમાણં=સાત હાથના માપવાળો.

વહસિ (વહસિ)=તું ધારણ કરે છે.

નવ (નવન્)=નવ.

નવહૃદ્યં=નવ હાથનું.

ન (ન)=નહિ.

વહૃદ્યં (વહૃદ્ય)=વધને માટે.

અપ્પારણં (આત્માનં)=આત્માને, દેહને.

પદ્યાર્થ

વિ૦—“વૃદ્ધાવસ્થાથી વર્જિત હોવા છતાં પરિપક્વ વયવાળા [અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી યુક્ત હોવા છતાં પરિપક્વ (સુયોગ્ય) વયનકે મતવાળા], વળી સન્તાપકારક હોવા છતાં નેત્રને સુખદાયક તેમજ સાત હાથની જિઆઈ હોવા છતાં નવ હાથ જેવડો દેહ તું કેમ ધારણ કરે છે?”

પરિ૦—“તરૂણ અને એથી કરીને મહાવ્રતનો આશ્રય લીધેલ, કષ્ટનો વિનાશક એથી નેત્રને સુખદ, તેમજ સાત હાથનો એવો દેહ તું અન્યના વધ માટે ધારણ કરતો નથી”—ક

સ્પષ્ટીકરણ

પાઠાન્તર-વિચાર—

આની પૂર્વેનું મુક્તપાસતી વેળા ‘જૈન સાહિત્યસંશોધક’ (ખં૦ ૩)નો ત્રીજો અંક મારા જીવામાં આવ્યો. એમાં વ્યાકરણતીર્થ પં. શ્રીચુત એચરદાસના વિવેચનથી વિભૂષિત શ્રીમહાવીરસ્તુતિ નજરે પડી. વિવચક મહાશયે અવચૂરિ કે ટીકાના આધાર વિના અર્થો સૂચવ્યા છે. આથી અત્ર છપાતી અવચૂરિ કરતાં કેટલીક વાર ભિન્ન અર્થો પણ આમાં દ્રષ્ટિ-ગોચર થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ પદ્યના સંબંધમાં તો પાઠાન્તર હોવાથી અર્થ-ભિન્નતા ઉદ્ભવી છે એટલે એ પાઠાન્તર તેમજ સૂચયેલ અર્થો અત્ર આપવા ઉચિત સમજાય છે. જરાવજ્રિયં ને બદલે સુરાડ્ઽવજ્રિયં પાઠાન્તર છે; એનો અર્થ નીચે મુજબ છે:—“સુરાડ્ઽવજ્રિયં ણિ પરિણયવર્ચ, એ દેહ સુરાથી (મહિરાથી) આવર્જિત છે છતાંય પરિપક્વ મતવાળો કે પરિપક્વ વચનવાળો છે. ખરી રીતે તો દારૂડિયાના દેહમાં નથી હોતું પરિપક્વ મત કે તેવું વચન. તું તો તેવો છતાંય વળી મતમાં અને વચનમાં પરિપક્વતા ધરાવે છે એ આશ્ચર્ય છે.

સુરાડ્ઽવજ્રિયં,—હે ભગવન્! તારી આસપાસ સુરો (દિવ્ય પુરૂષો, યોગીઓ, અનુભવીઓ અને જ્ઞાનીઓ) વિંટગાઈ રહેલા છે તેથી જ એમ જણાય છે કે, તારૂં મત અને વચન પરિણત-પરિપક્વ છે અથવા હે ભગવન્! તારો આત્મા સુરાવજ્રિય (શૌર્યથી આવર્જિત) છે તેથી જ તારા મતમાં અને વચનમાં પરિપક્વતા છે. (અહીં ‘શૂર’ શબ્દ ભાવપરક-શૌર્યપરક ધરાવવો).

‘શૂર’ નું પ્રાકૃત ‘સૂર’ થાય છે. પ્રલેપ કાવ્યોમાં હરવ દીર્ઘનો ભેદ નથી ગણાતો તેથી જ ભૂલના હસ્વ ‘સૂર’ ને દીર્ઘ ‘શૂર’ માનીને પણ અર્થયોજના કરેલી છે.”

આ પ્રમાણે પંડિતશ્રી પ્રાકૃતના પારગામી હોઈ અર્થો સૂચવે છે એટલે તેની વાસ્તવિકતાના સંબંધમાં વાંધો ઉઠાવવો એ મારા જેવાને માટે સાહસ ગણાય. પરંતુ પ્રથમ વિરોધાત્મક અર્થ સૂચવતાં ‘તું તો તેવો છતાંય’થી પ્રભુને દારૂડિયા ગણાવવા એ મને ઠીક લાગતું નથી. સુરા અને વજ્રિય વચ્ચે અવગ્રહ વિના ચલાવી લેવું સમુચિત સમજાય છે. તેમ થતાં સુરાથી વર્જિત-મદિરા રહિત હોવા છતાં તું પરિપક્વ વચનવાળો છો એવો અર્થ કરી શકાય છે. આ અર્થ વિરોધજન્ય છે, કેમકે કેટલાક મદિરાના વ્યસનીઓ એમ માને છે કે આકણ મદિરાનું પાન કર્યું હોય-દારૂ ઠાંસ્યો હોય તો વચનમાં પરિપક્વતા આવે છે. હું તો ‘માંસ’ ખાવાથી શરીરમાં શીર્ષ આવે છે’ એ સિદ્ધાન્ત જેમ સ્વીકારી શકતો નથી તેમ આને પણ આશ્રય આપી શકતો નથી. પ્રસ્તુતમાં મારે એટલુંજ સૂચવવાનું છે કે મેં દશાવેલ અર્થ એ અનુચિત જણાય અને ણીજ કોઈ રીતે બંધબેસતો અર્થ નજ થઈ શકે તો જરા ને બદલે સુરાવાળો પાઠ આદરણીય છે એમ ગણવું હુજિત-યુક્ત લેખાશે.

ગયગારવં પિ ગુરુઅં નયનાણ મહૂત્સવં પિ સિસિરમહં ।

તં વિંતિ સ્ત્રીણમોહં પિ કહ ણ પદમં ગુણદ્વાનં ? ॥ ૭ ॥

[ગતગૌરવમપિ ગુરું

નયનાનાં મહૂત્સવં (મહોત્સવં) અપિ શિશિરમહ(થ)મ્ ।

ત્વાં દ્રુવને ક્ષીણમોહમપિ

કથં નુ પ્રથમં ગુણસ્થાનમ્ ? ॥]

અવચૂર્ણિઃ

ગયેતિ । ગતગરિમાણમપિ ગુરું-મહાન્તં નયનાનાં મહૂત્સવં { -ચૈત્રલક્ષણોત્સવં } અપિ શિશિરમહં-મૌઘફાલ્યુનોત્સવં ત્વાં ક્ષીણમોહમપિ દ્રુવતે કથં નુ પ્રથમં મિથ્યાદશાસ્ત્ર્યં ગુણસ્થાનં સિદ્ધાન્તપ્રસિદ્ધં { ઇતિ વિરુદ્ધમ્ । પક્ષે } ગતગૌરવં-અપગતસૌતર્કિરસગૌરવત્રયં મહોત્સવં-મહામહં શિશિરમહં-શીતલતેજસં પ્રથમં-પ્રધાનં ગુણસ્થાનં-જ્ઞાનાઘાલયમ્ ॥૭॥

શી૦દ્વાર્થ

ગય (ગત) = ગયેલ.

; ગયગારવં = ગયું છે ગૌરવ જેનું એવો.

ગારવ (ગૌરવ) = (૧) ગુણતા, મહત્ત્વ. (૨) ગૌરવ, વિ (અપિ) = પણ.

સુખ, સમૃદ્ધિ અને રસની આકાંક્ષા.

ગુરુઅં (ગુરું) = (૧) મહાન; (૨) ગુરૂ, આચાર્ય.

૧ ‘ગરુડ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ, ‘ગુરુકં’ ઇત્યર્થકઃ । ૨ ‘માઘ’ ફા’ ઇતિ સ્-પાઠઃ । ૩ ‘સાતસચ્ચિરસ’ ઇતિ

ક-પાઠઃ ।

મયખાણ (મયનાર્ત) = નેત્રોના.

મયખાણ (મયનાર્ત) = નાગાઓના.

મય (મય) = નય, યથાર્થ અભિપ્રાય-વિશેષ.

ખાણ (ખાણ) = ખોધ.

મયખાણ = નયનું જ્ઞાન છે જેને એવા!

મહુ (મહુ) = ચૈત્ર માસ.

ઉત્સવ (ઉત્સવ) = ઉત્સવ.

મહ (મહત્) = મોટો.

મહુત્સવ = (૧) ચૈત્રમાસીય ઉત્સવ; (૨) મોટો ઉત્સવ, મહોત્સવ.

પિ (પિ) = પણ.

સિસિર (સિસિર) = (૧) શિયાળો; (૨) શીતલ; (૩) જડતા.

મહ (મહમ્) = નેજ.

મહ (મય) = મથનાર, વિન શક.

સિસિરમહ = (૧) શિશિર ઉત્સવ, મોહ-હાગણનો ઉત્સવ; (૨) શીતળ નેજ; (૩) જડતાનો વિન.શક.

તં (ત્વા) = નને.

ચિંતિ (ચિંતે) = કહે છે.

સ્ત્રીણ (સ્ત્રીણ) = ક્ષય કરેલ.

મોહ (મોહ) = મોહ.

મા (મા) = ક્ષત્રી.

ઓહ (ઓહ) = સમૂહ.

સ્ત્રીણમોહ = (૧) ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન; (૨) ક્ષીણ થયો છે ક્ષત્રીનો સમૂહ જેનો એવા; (૩) ક્ષય થયો છે મોહનો જેના એવા.

કહ (કથં) = કેમ.

ગુ (ગુ) = ખરેખર.

પદમં (પ્રથમં) = પ્રથમ.

ગુણ (ગુણ) = ગુણ.

ઠાણ (ઠ્યાન) = સ્થાન.

ગુણઠાણ = (૧) ગુણસ્થાન; (૨) ગુણોનું સ્થાન.

પદ્યાર્થ

વિન—“(હે નાથ!) તારું ગૌરવ જતું રહ્યું છે છતાં પણ તને મહાન [અથવા તારી ગુરૂના જતી રહી છે છતાં પણ ગુરૂરૂપ], વળી નેત્રોને (પ્રસન્ન કરવા માટે) મધુ-ઉત્સવરૂપ હોવા છતાં શિશિર-ઉત્સવરૂપ [અથવા નમ્ર (અચેલક યોગીઓ)ને મહોત્સવરૂપ હોવા છતાં ભયંકર શિયાળા જેવો] તથા વળી ક્ષીણમોહ (સર્વોત્તમ) ગુણસ્થાને હોવા છતાં [અથવા સંપત્તિના સમૂહથી રહિત હોવા છતાં] નને ખરેખર પ્રથમ ગુણસ્થાને કેમ (લોકો) કહે છે?”

પરિન—“(હે મહાવીર!) તો (સુખ, સમૃદ્ધિ અને રસની તૃષ્ણારૂપ) ગૌરવ (ત્રય)ને વિનાશ કર્યો છે એથી મહાન [અથવા ગુરૂરૂપ], તું નેત્રોને મહોત્સવરૂપ છે તેથી શીતળ તેજ-વાળો [અથવા તું (અજ્ઞાનરૂપ જડતાનો ધાતક એથી અચેલકને મહોત્સવરૂપ છે) તેમજ તે મોહનો નાશ કર્યો છે, વારને (જ્ઞાનાદિ) ગુણોના આદ્ય સ્થાનરૂપ તને લોકો ખરેખર કહે છે.”—૭

સ્પષ્ટીકરણ

વિરોધાત્મક સામગ્રી—

શબ્દ-અમતકારથી શોભતા આ પદ્યમાં જૈન પારિભાષિકતારૂપ વિશેષતા છે. ગારવ, ખી-લુમોહ અને ગુણઠાણ એના સામાન્ય અર્થો હોવા ઉપરાંત જૈન શાસનમાં એના વિશિષ્ટ અર્થો

૧-૨ હૈમ અનંકાર્થ (કાં ૩ સ્લોક ૧૨૧૧-૧૨૧૨)માં કહ્યું છે કે “સિસિરઃ ક્ષીણે ક્ષિમે ॥ કતુમેદે”. અમરકોશ (કાં ૧, સ્લોક ૬૧-૬૨)માં પણ કહ્યું છે કે “સિસિરો જઙ્ઘઃ ॥ તુષારઃ ક્ષીણકઃ”.

૩ પંડિતજીએ ‘સિસિરોત્સવ કાર્તિક-માગસર માસમાં હોય છે’ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ તે ચિત્ત્ય બધાય છે.

છે. આ પારિભાષિકે અર્થોથી અનભિન્ન આ પદ્યગત વિરોધજન્ય આનન્દ ન મેળવી શકે. કવિશબ્દે આવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરી પોતાની જાન સાહિત્યની સિદ્ધહસ્તતા સિદ્ધ કરી આપી છે, કેમકે ખાસ કરીને 'ગારવ' શબ્દનો પારિભાષિક અર્થ બાહુનારાની સંખ્યા ઘણી નથી. ૩૫-સિદ્ધિ—

નયણણતું નજાનાં ૩૫ થાય છે, કેમકે નજ શબ્દના નગિન અને નગન એવાં બે બે ૩૫ થાય છે તે પૈકી નગન ઉપરથી અર્વાચીન પ્રાકૃતમાં નયણ થઇ શકે.

વરધર્મધરો વિ અમર્ગનાસનો ગુણનિહી વિ ગયગવો ।

કહ નિક્કારણમિત્તો વિ હોસિ ભુવણસ્સ અવયંસો ? ॥ ૮ ॥

[વરધર્મધરોઽપિ અમાર્ગનાસનઃ (ચ માર્ગનાશનઃ)

ગુણનિધિરપિ ગતગવ્યઃ (ગતગર્વઃ) ।

કથં નિષ્કારણમિત્રમપિ ભવસિ

ભુવનસ્ય અવયસ્યઃ (અવતંસઃ) ? ॥]

અવચૂર્ણિઃ

વરેતિ । પ્રધાનધનુર્ધરોઽપિ ન વિદ્યતે માર્ગનાસનં-ધનુર્યસ્ય સઃ । ગુણાનાં-મૌર્વીનાં નિધિઃ । ગતા ગવ્યા-{-ગુણો } યસ્ય સઃ । કથં નિષ્કારણમિત્રમપિ ભવસિ ? ભુવનસ્યાવયસ્યઃ { -અમિત્રમિતિ વિચામહે(?) } । પક્ષે વરધર્મધરઃ-{-પ્રધાનક્ષાન્ત્યાદિધરઃ } અમાર્ગનાશનઃ { -અસતામુન્મથનઃ } । ગુણા-જ્ઞાનાદયઃ । ગતગર્વઃ અવતંસઃ { -શેસ્વરઃ } ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ

વર (વર)=ઉત્તમ.

ધર્મ (વર્મ)=(૧) ધનુષ્ય; (૨) ક્ષમાદિ) ધર્મ.

ધર (ધર)=ધારક.

વરધર્મધરો=(૧) ઉત્તમ ધનુષ્યનો ધારક; (૨) ઉત્તમ ધર્મના ધરનાર.

વિ (અપિ)=પણ.

મર્ગના (મૌર્ગના)=(૧) આણુ; (૨) ચાતુક.

આસના (અસન)=ફેકડું તે.

મર્ગ (મૌર્ગ)=(૧) મૃગનો સમૂહ; (૨) મૃગનો મદ; (૩) પંથ, રસ્તા.

નાસના (નાશન)=નાશ.

અમર્ગનાસનો=(૧) આણુને નહિ ફેકનાર; (૨) મૃગના સમૂહનો નાશ નહિ કરનાર; (૩) કુમાર્ગનો વિનાશક.

અ (ચ)=વળી.

આસના (આશન)=શેઠન.

૧ 'હોદ્' હ્રસ્વિ ગ-પાઠઃ ।

૨ " ધર્મો યમોપમાયુષ્યસ્વમાવાચારચત્વશ્ચુ " (હિમે ૨-૨૧૫) ।

૩ " માર્ગણસ્તુ શરેઽર્થિણિ " (હિમે ૩-૮૧૭) ।

૪ " માર્ગો મૃગમદે માસે સૌમ્યર્ષોઽન્વેષણે વણિ " (હિમે ૨-૫૧) ।

આસન (આસન)=સ્થાન.

મગ્ગનાસનો=(૧) માર્ગનો નાશક; (૨) યાચકોને ખવાડનાર; (૩) યાચકોનું સ્થાન.

ગુણ (ગુણ)=(૧) ગુણ; (૨) કોરી.

નિહિ (નિધિ)=નિધિ, બંડાર.

ગુણનિહી=ગુણોનો બંડાર.

ગય (ગત)=ગયેલો.

ગજ્ઞ (ગૈય)=જ્ઞા.

ગજ્ઞ (ગર્વ)=ગર્વ, અભિમાન.

ગયગજ્ઞો=(૧) ગઇ છે જ્યાં જેની એવો; (૨) નાશ કર્યો છે ગર્વનો જેણે એવો.

કહ (કથ)=કેમ.

નિષ્કારણ (નિષ્કારણ)=નિષ્કારણ, કારણ રહિત.

મિત્ર (મિત્ર)=મિત્ર.

નિષ્કારણમિત્રો=નિષ્કારણ મિત્ર.

હોદ (મવતિ)=તું છે.

મુવણસ્સ (મુવનસ્સ)=જગતનો.

વયંસ (વયસ)=મિત્ર.

અવયંસો=મિત્ર વિનાનો.

અવયંસો (અવતંસો)=અવતંસ, શેખર.

પદાર્થ

વિન૦—“ઉત્તમ ધનુર્ધર હોવા છતાં ખાણું નહિ ટૂંકનાર (અથવા મૃગના સમૂહને કે મૃગના મદનો નાશ નહિ કરનાર) [અથવા ઉત્તમ (ક્ષાન્તિ વગેરે) ધર્મનો ધારક છતાં માર્ગનો વિનાશક], વળી ગુણ-નિધિ હોવા છતાં જ્યાં રહિત તેમજ જગતના નિષ્કારણ મિત્ર હોવા છતાં મિત્ર વિનાનો તું કેમ છે ?”

પરિ૦—“તું ઉત્તમ ધર્મનો પોષક છે એથી કરીને તો તું (હિંસાહિ) કુમાર્ગનો વિનાશક છે [અથવા તું ઉત્તમ (દાન) ધર્મનો ધારક છે, તેથી તું યાચકોને ભોજન (અથવા આશ્રય) આપનાર છે], વળી તું ગુણનિધિ છે એટલે તો તું નિરક્ષિમાની છે તેમજ (ત્રિ)શુવનનો નિષ્કારણ મિત્ર હોઇ ત્રેલોક્યમાં શેખરરૂપ છે.”—૮

રૂપકીકરણ

પદ-શંકા—

‘ગયગજ્ઞો’ પદ શંકિત હોવાનું પંડિતજી સૂચવે છે, એ એમણે સૂચવેલ ‘ગજવત્ ગર્વને ધરાવનાર’ અર્થ વિચારતાં ઠીક લાગે છે, પરંતુ જો ગજનું ગવ્ય રૂપાંતર તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું હોત તો તેઓ આ શંકા ઉઠાવત જ નહિ, કેમકે એથી જે અર્થ સ્ફુરે છે તે બરાબર અંધ-મિસતો થાય છે.

પદ-ગૌરવ—

આ પદનું ગૌરવ કંઇ ઓરજ છે. ધર્મ, માર્ગણ, ગુણ અને ગવ્ય જેવા અનેકાર્થી શબ્દોના પ્રાકૃત રૂપોથી આ પદ અલંકૃત છે એટલે વિરોધાલંકાર વિશેષતઃ ગાળ રહ્યો છે. માર્ગણાદિ શબ્દોના અર્થ-વૈચિત્ર્યને લઇને વિરોધાલંકારમય અનેક પદો સંસ્કૃતમાં રચાયાં છે. અત્ર સુભાષિત-રત્નભાણુડાગાર (પૃ. ૧૦૫-૧૦૬)માંથી બે ઉદાહરણો નીચે મુજબ રજુ કરવામાં આવે છે.—

૧ “ગુણઃ જ્ઞાતવત્પદ્મ” (૨-૧૫૨) । ૨ “ગવ્યં હીરાલેકે ક્વાર્વાં રાગવસ્તુભિ ગોહિતે” (૨-૧૬૨) । અપભ્રં ૨૮

“ત્વયા ધીર! ગુણાકૃષ્ટા ઋજુદૃષ્ટ્યા વિલોકિતાઃ ।

લેહનં લઘ્વૈવ ગચ્છન્તિ માર્ગેના ઇવ માર્ગેનાઃ ॥”

“અપૂર્વેયં ચતુર્થિયા મહતા શિક્ષિતા કુતઃ ? ।

મોર્ગેણૌઘઃ સમાયાતિ ગુણો યાતિ વિગાન્તરમ્ ॥”

૧૫-સિદ્ધિ—

ધક્ષાદાવંતઃ’ (૮-૧-૨૬) એ સૂત્રથી વચસ્યં વચંસ્ય થાય છે. અંધો મ-ન-યામ્’ (૮-૨-૭૮) એ સૂત્રથી વચંસ થાય છે.

પાવકંસણં પિ ચિત્તં સારં પિ ધરેસિ કહ જસં સેઅં ? ।

જિણ ! સિઅવાયક્વાયં પિ સવહા સામલચ્છાયં ॥ ૧ ॥

[પાપકૃષ્ણં (પાપકષણં) અપિ ચિત્રં (ચિત્તં)

શારં (સારં) અપિ ધારયસિ કથં યશઃ શ્વેતમ્ ? ।

જિન ! સિત(સ્યાદ્)વાદચ્ચાતમપિ સર્વથા

શ્યામલચ્છાયં (શર્વહાસામલચ્છાયં) ॥]

અવચ્છર્ણિઃ

પાવેતિ । પાપમિવ કૃષ્ણમપિ ચિત્રં-કર્તુરં શારં-શબલમપિ ધરસિ યશઃ શ્વેતં { -શુક્લમ્ } ।
હે જિન ! સિતસ્ય વાદો-વાર્તા તેન રૂપાતં { -પ્રસિદ્ધમપિ } સર્વથા શ્યામલચ્છાયમ્ { હત્ય-
ઙ્ગુતમ્ } । પક્ષે પાપસ્ય કષ્ણં ચિત્રમ્-અનેકરૂપં સારં-પ્રધાનં શ્રેયઃ-પ્રશસ્યતરં સ્યાદ્વાદ-
રૂપાતં { -અનેકાન્તવાદપ્રતીતમ્ } । શર્વઃ-શાક્કરઃ તસ્ય હાસસ્યેવામલચ્છાયા યસ્ય તદ્ધાર-
યતીતિ સમ્બન્ધઃ । યશો વિશેષ્યમ્ । { શોષાણિ વિશેષણાણિ } ॥ ૧ ॥

૨૧૦-૬૧૪

પાવ (પાપ) = પાપ.

કસણ (કૃષ્ણ) = કૃષ્ણ, ૨યામ.

કસણ (કષ્ણ) = ઉદનાર.

પાવકસણં = (૧) પાપની જેમ કાળા, (૨) પાપને
ઉદનાર.

પિ (અપિ) = પણ.

ચિત્તં (ચિત્રં) = ચિત્રિત.

ચિત્તં (ચિત્તં) = ચિત્ત, મન.

સારં (શારં) = શબલ, કાચરચીતરં.

સારં (સારં) = હિતમ.

ધરેસિ (ધારયસિ) = તું ધારણ કરે છે.

કહ (કથં) = કેમ.

૧ વ્યાઃ; પક્ષે ચિનવાયિઃ । ૨ શરમ્બયઃ; પક્ષે કક્ષત્રમ્બયઃ । ૩ પાવકાઃ । ૪ વાણાઃ । ૫ પાવકાવાં સમૂહા
પક્ષે-વાણાનાં સમુદાયઃ । ૬ ચિનવાયિઃ, પક્ષે વ્યા । ૭ પ્રમાણકચરિત્રે (૫૦ ૧૧) પદમિદં વર્તેતે ।

૮ વક વચેરે શબ્દોને વિષે યથાદર્શન વડે પ્રથમાદિ સ્વરને અંતે આગમરૂપ અનુસ્વાર થાય છે.

૯ બોડાક્ષર નીચે આવેલા મ, ન અને યનો લોપ થાય છે.

૧૦ ‘કસિણ’ હિતિ ક-પાઠઃ । ૧૧ ‘પાપમેવ કૃષ્ણમપિ’ હિતિ ક-પાઠઃ ।

अस्य (यथा:)=प्रतिनि.

होयं (श्वेतं) = श्वेत, ध्वज.

जिण ! (जिन !) = हे वीतराग !, हे तीर्थंकर !

सिध (सित) = भेत.

सिद्य (स्यात्) = स्यात्, ओष्ठक रीते.

वाय (वाद) = वाद.

कल्याण (क्यात) = प्रसिद्ध.

સિયવાયવસ્ત્રાય=(૧) શ્વેત વાદશી પ્રસિદ્ધ; (૨)
સ્વાદ્વાદશી પ્રખ્યાત.

सबद्धा (सर्वथा)=सर्व रीते.

सामल (श्यामल) = २५।३, ३०५.

छाया (छाया) = कान्ति.

सामलच्छायं=श्याम डान्तिवाजो.

सख (शर्व)=शंकरे, महादेव.

हास (हास) = ६।२५.

अमल (भमल)=निर्भण.

સત્સદાસામલજ્ઞાન્યં=શંકરના હાસ્ત્યની જેમ નિર્મળ
છાયાવાળો.

ਪ੍ਰਸ਼ਨ

વિ०—“હે જિન ! પાપના જ્યેવે કાળો છતાં વિચિત્ર (વર્ણવાળો), શબ્દ હોવા છતાં મૈત, સિતવાદ્યથી પ્રખ્યાત હોવા છતાં સર્વથા સ્થામ કાંતિવાળો જ્યેવો યશ તું ડચી રીતે ધારણ કરે છે?”

પરિ०—“હે જિન! તું પાપના નાશક, વિચિત્ર, ઉત્તમ, સ્યાદ્વાદથી પ્રસિદ્ધ અને શંકરના હાસ્યની જેમ નિર્ભય છાયાવાળા યશને ધારણ કરે છે.”—દ

સ્પષ્ટીકરણ

प्राधान्तरादि विचार—

કસન જે બદલે કસિળ જે પાઠાન્તર પૂર્વક પંડિતશ્રીએ અર્થ કયો છે. આ શબ્દના કૃષ્ણ અને કપિન્ એવાં બે રૂપ થાય છે. સામલજ્ઞાયાં થી સ+મમલજ્ઞાયા=નિર્મળ કાંતિ સહિત એવો અર્થ તેમણે કયો છે, પરંતુ અવચલિકાદે સૂચવેલ અર્થમાં વિશિષ્ટતા જણાય છે.

३५-सिद्धि—

'સૂત્ર-અન્ન-કા-ક-ક્ષણં ગઢઃ' (૮-૨-૭૫) એ સૂત્રથી કુળ્લનું કુહજ રૂપ બને અને 'શ્વેતોડલ' (૮-૧-૧૨૬)થી કણ્ઠ બને, પરંતુ વિપર્યય અર્થ લેતાં અર્થાત્ વર્ણવાચી કુળ્લના સંબંધમાં તો કૈણ્ણો લઈએ છીએ' (૮-૨-૧૧૦) સૂત્રથી જ ની પૂર્વે અ અથવા ઙ થાય. તે થતાં કુળ્લ અને કુણિણ એવાં રૂપો બને. 'શ્વેતોડલ' સૂત્રથી કણ્ઠ અને કણિણ બને. 'સૌષોઃ' (૮-૧-૨૬૦) એ સૂત્રથી કણ્ઠ અને કણિણ બને.

૧ આ વિશેષણ કવિરાજની શ્વેતાંબર સંપ્રદાયતાનું ઘોતક છે.

૨ સૂક્ષ્મ શબ્દના બોડાક્ષરને સ્થાને તેમજ ક્ષ, જ્ઞ, જ્ઞ, હ, ઙ અને ઘ્ઞ એ અક્ષરોને સ્થાને વહ એવો આદેશ થાય.

૩ શબ્દની આદિમાના ક્ષ નો અ થાય.

૪ કુલ્લ સહનના બેડાધરના અંત્ય વ્યંજનની પૂર્વે વિકલ્પે જ તથા હ થાય.

પ શા અને ષ નો સ્થાન.

‘ક-ગ-ચ૦’ અને ‘અવર્ણ૦’ એ સૂત્રથી સિતલાદનું સિતલાય થાય છે. ‘શ્યાદ-અપ્ય-ચૈત્ય-ચૌર્યસમેષુ યાદ’ (૮-૨-૧૦૭) એ સૂત્રથી સ્યાદનું સિયાદ થાય. ‘અન્ય૦’થી સિયા અને ‘ક-ગ-ચ૦’થી સિલા થાય છે. વાદ એનું ‘ક-ગ-ચ૦’થી વામ રૂપ થાય છે. એટલે સ્યાદાદનું સિલાવામ રૂપ થાય. ‘અવર્ણ૦’થી એનું સિયાવાય થાય અને ‘હ્રસ્વઃ૦’થી સિયાવાય થાય.

‘અઘ૦’ થી શ્યામલનું શામલ અને, અને ‘શષોઃ સઃ’થી સામલ થાય.

‘સર્વત્ર૦’ થી શર્ષનું શવ, ‘અનાદૌ૦’ થી શવ અને ‘શષોઃ સઃ’ થી સવ થાય છે.

કયકિંચં પિ અકિંચં રયતમમુક્તં પિ ન રયતમમુક્તં ।

થિરપસમં પિ જળં કહ અપ્પસમં કુણસિ કયસેવં ? ॥ ૧૦ ॥

[કૃતકૃત્યમપિ અકૃત્યં (નિષ્ઠિતાર્થ) રજસ્તમો-
મુક્તમપિ ન રજસ્તમોમુક્તં (નરકતમોમુક્તમ્) ।

સ્થિરપ્રશમમપિ જનં કથં અપ્રશમં
(આત્મસમં) કરોષિ કૃતસેવમ્ ? ॥]

અવચૂર્ણિ:

કયેતિ । કૃતાનિ કૃત્યાનિ યેન સ તથા તમપિ અકૃત્યં-અવિદ્યમાનકાર્યં રજસ્તમસી
સાંખ્યદર્શનપ્રસિદ્ધૌ ગુણૌ { રાજસતામસભાવૌ-કૂરાધ્યવસાયવિશેષૌ } યાભ્યાં તાપ-દંન્યે
જાયેતે । સ્વસિદ્ધાન્તપ્રસિદ્ધ્યા તુ બધ્યમાનં કર્મ રજો મોહનીયં તુ તમઃ તાભ્યાં મુક્તં
રજસ્તમોમુક્તમ્, સ્થિરપ્રશમમપિ જનં કૃતસેવં અપ્રશમં કરોષિ { ઇતિ વિરુદ્ધમ્ } । પક્ષે
‘નિર્વર્તિતકર્તવ્યમત ઇવાવિદ્યમાનકાર્યં નરકતમો-દુર્ગત્યન્ધકારં { તેન રંહિતમ્ આત્મ-
સમં-સ્વરૂપસમાનમ્ } ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ

કય (કૃત)=કરેલ.

કિંચ (કૃત્ય)=કાર્ય.

કયકિંચં=કાર્ય છે કાર્યો બેણે એવો, કૃતકૃત્ય.

પિ (અપિ)=પણ.

અકિંચં (અકૃત્યં)=(૧) કાર્ય રહિત; (૨) શત્રુ રહિત.

રય (રજસ્)=રજસ (ગુણ).

તમ (તમસ)=તમસ (ગુણ).

મુક્ત (મુક્ત)=મુક્ત.

રયતમમુક્તં=રજસ અને તમસથી મુક્ત.

ન=નહિ.

૧ ત્યાદ, અપ્ય, ચૈત્ય, ચૌર્ય એવા શબ્દોના બેડાક્ષરના વ ની હ થાય છે. ૨ ‘કૃતા કૃત્યતા એન’
હતિ ક-પાઠઃ । ૩ ‘કૃત્ય’ હતિ ક-પાઠઃ । ૪ ‘વિહિતકાર્યમત’ હતિ સ-વ-પાઠઃ । ૫ ‘મુક્ત’ હતિ વ-પાઠઃ ।
૬ ‘કૃત્ય’ શબ્દનો ‘શત્રુ’ એવો પણ અર્થ થાય છે એમ હૈમ અનેકાર્થ (કાં ૨, ૨૬૦ ૩૬૨) ની
“કૃત્યો વિદિતે કાર્યે ચ” પંક્તિ ઉપરથી બેડ શકાય છે.

નરય (નરક)=નરક.

તમ (તમસ્)=અંધકાર.

નરયતમસુક=નરકરૂપ અંધકારથી મુક્ત.

ચિર (ચિત્)=ચિત્તર.

પસમ (પ્રશમ)=પ્રશમ, શાન્તિ.

ચિરપસમ=ચિત્તર પ્રશમવાળો.

અણ (અર્ણ)=મનુષ્યને.

કહ (કર્ષ)=કેમ.

અપ્પસમં (અપ્રસમં)=પ્રશમ વિનાનો.

અપ્પ (આત્મન્)=આત્મા.

સમ (સમ)=સમાન.

અપ્પસમં=પોતાના સમાન.

કુણસિ (કરોણિ)=તું કરે છે.

સેવા (સેવા)=સેવા, ઉપાસના.

કયસેવં=કરી છે સેવા જેણે એવાને, સેવકને.

પદાર્થ

વિ૦—જેણે કાર્યો કર્યાં છે એવો હોવા છતાં તું અકૃત્ય છે તેમજ રજસ્ અને તમસ્થી મુક્ત હોવા છતાં તું એનાથી મુક્ત નથી. વળી ચિત્તર પ્રશમવાળો તારા સેવકને તું પ્રશમ રહિત કરે છે (એ કેવી વિચિત્રતા !)”

પરિ૦—“ તું કૃતકૃત્ય (નિષ્ઠિત અર્થવાળો) છે એટલે તારે (હવે) કંઈ કાર્ય બાકી નથી [અથવા તારે કોઈ શત્રુ નથી]. વળી તું રજસ્થી મુક્ત છે એટલે તું નરક (વગેરે દુર્ગતિ)રૂપ અંધકારથી મુક્ત છે. (આ ઉપરાંત) ચિત્તર પ્રશમવાળો તારા સેવકને તું તારા સમાન બનાવે છે (એ મુક્તજ છે)”—૧૦

સ્પષ્ટીકરણ

ભાવ-પ્રતિબિમ્બ—

વિરોધના પરિહારરૂપ અર્થમાં સેવકને સ્વામી તુલ્ય બનાવવાની જે વાત લાગી છે તેવી હકીકત ભક્તભરના નિઃસ-લિખિત ૧૦ મા પદમાં નિહાળી શકાય છે:—

“નાત્યદ્ધતં ભુવનભૂષણમૂત ! નાય !

મૂર્તેર્ગુર્ભુવિ ભવન્તમભિષ્ટુવન્તઃ ।

તુલ્યા ભવન્તિ ભવતો નચુ તેન કિં વા

મૂલ્યામ્નિતં ચ હહ નાત્મસમં કરોતિ ॥”

રજસ્ અને તમસ્—

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એવા ત્રણ પ્રકારના ગુણો સાંખ્ય દર્શનમાં વર્ણવેલા છે. તેમાં રજસ્ અને તમસ્ ગુણો હેય-ત્યાજ્ય છે, જ્યારે સાત્ત્વિક ગુણ ઉપાદેય-અહણ કરવા લાયક છે. જેન દર્શન પ્રમાણે બંધાતું કર્મ તે ‘રજસ્’ અને મોહનીય કર્મ તે ‘તમસ્’ સમજવું જોઈ અવશ્યકીકાર સૂચવે છે.

રૂપ-સિદ્ધિ—

‘હ્રસ્વઃ’ એ સૂત્રથી આત્મજનું અત્મજ રૂપ બને છે. ત્યાર પછી ‘મંસાત્મનોઃ પો વા’ (૮-૨-૫૧) એ સૂત્રથી અપ્પ બને છે. ‘અનાદ્યૌ’થી અપ્પન્ થાય છે. ‘અત્યઃ’ એ સૂત્રથી અપ્પન્નું અપ્પ રૂપ થાય છે.

‘સર્વવૃ’ થી અપ્રશમનું અપ્રશમ, ‘અનાદૌ’ થી અપ્રશમ અને ‘શાયોઃ સઃ’ થી અપ્રશમ શાય છે.

સંતમસંતં ન કરેસિ નિષ્ફલં ન ચ વિહેસિ સલહંતં ।
નિચં સકજ્જલમ્ગો ન હોસિ કહ તં જગપદ્મીવો ? ॥ ૧૧ ॥

[સન્તમસન્તં (શાન્તં અશાન્તં સાન્તં અસાન્તં વા) ન
કરોષિ નિષ્ફલં ન ચ વિદધાસિ શલમાન્તં (શ્લાધમાન્તમ્) ।
નિત્યં સકજ્જલામ્ : (સ્વકાર્યલમ્ :) ન
ભવસિ કથં ત્વં જગત્પ્રદીપઃ ? ॥]

અવધૂર્ણિ:

સંતમસમિતિ । સન્તમસં-ધ્વાન્તં તસ્યાન્તં નો કરોષિ-નિષ્પ્રયોજનં ન ચ વિદધાસિ શલમાન્તં {પતજ્જલમ્} નિત્યં સકજ્જલમ્ {અગ્નિસહિતં} અગ્નિ-{શિશ્વરં} યસ્ય સ તથા તાદૃશો ન ભવસિ । એવંવિધોઽપિ ત્વં કથં જગત્પ્રદીપઃ ? {અસજ્જતોઽયમર્થઃ} । પક્ષે સંન્ત-વિદ્યમાનં શોભનં વા અસન્તં તદ્વિપરીતં । યદ્વા શાન્તમશાન્તં ન કરોષિ । નિષ્ફલં-મોઘં {ન ચ વિદધાસિ} । શ્લાધ્યમાનં-સાવકં {નિત્યં} સ્વકાર્યલમ્ગો ન સજ્જાયસે । અત એવ {લોકોત્તરચરિતો} જગતઃ પ્રદીપ इव, લોકોદ્ધોતકત્વાત્ । {અથવા જગતાં પ્રદીપઃ-શિ-રોમણિઃ} । યદ્વા જગત્પ્રદીપઃ, અનન્યસાધારણચારુચારિત્રત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

શીખરદીપ્તિ

સંતમસ (સન્તમસ)=ગાઠ અંધકાર.

અંત (અન્ત)=નાશ.

સંતમસંતં=ગાઠ અંધકારના નાશને.

સંતં (સન્તં)=(૧) વિદ્યમાન, સત્; (૨) શુદ્ધ.

અસંતં (અસન્તં)=(૧) અવિદ્યમાન, અસત્; (૨) કુદ્ધ.

સંતં (શાન્તં)=શાન્ત.

અસંતં (અશાન્તં)=અશાન્ત.

સંતં (સાન્તં)=અંતથી યુક્ત.

અસંતં (અસાન્તં)=અંત રહિત.

ન (ન)=નહિ.

કરેસિ (કરોષિ)=તું કરે છે.

નિષ્ફલં (નિષ્ફલં)=પ્રયોજન વિના.

ચ (ચ)=અને.

વિહેસિ (વિહસિ)=વહન કરે છે.

સલહં (શલમ્)=પતંગીડ.

સલહંતં=પતંગીઆના નાશને.

સલહંતં (શ્લાધમાન્તં)=પ્રશંસા કરાતો.

સલહં (શલમ્)=પતંગીઆને.

૧ ‘દ્વાદશવિશેષનિશ્ચિહસ્વં’ इति क-पाठः ।

૨ ‘સાન્તં-સામયુત્તં અસાન્તં-સામરહિતં ચ કરોષિ, નિષ્ફલં’ इति क-पाठः ।

સકલ્લ (કાવ્ય)=સલાવાને, પ્રશંસાને

સં (સં)=સં.

નિષં (નિસં)=સદા, નિલ.

કાજલ (કવચ)=કાજળ.

અગ્ર (અગ્ર)=અગ્ર.

સકાલગ્ગો=કાજળથી યુક્ત અગ્ર ભાગવાળો.

સ (સ)=પોતાના, નિજ.

કાલ (કાર્ય)=કાર્ય, કામ.

લગ્ગ (લગ્ગ)=લગ્ગ, લાગેલ.

સકાલગ્ગો=પોતાના કાર્યમાં લગ્ગ.

હોસિ (મલસિ)=છે.

કાલ (કર્મ)=કેમ.

જગ (જગત્)=જગત્, જીવન, દુનિયા.

વર્ણ (વર્ણ)=પ્રદીપ, દીવો.

જગર્વાચો=જીવન-પ્રદીપ.

પદાર્થ

વિ૦—“તું ગાઠ અંધકારનો નાશ કરતો નથી તેમજ નકામો તું પતંગનો વધ કરતો નથી [અથવા તું પતંગને નિષ્ફળ ધારણ કરતો નથી]; વળી તું સર્વદા કાજળથી રહિત અગ્ર ભાગવાળો છે, છતાં તું જીવન-પ્રદીપ કેવી રીતે છે ?”

પરિ૦—“તું વિદ્યમાન (પદાર્થ)ને અવિદ્યમાન [અથવા શુદ્ધને અશુદ્ધ કે શાન્તને અશાન્ત કેવા વિનાશીને અવિનાશી] કરતો નથી-કહેતો નથી- (જે જેવું છે તેવીજ તું તેની પ્રજ્વળા કરે છે) તેમજ તું નિષ્ફળ પ્રશંસાને વહન કરતો નથી (અર્થાત્ તારી પ્રશંસા સમુચિત છે) તથા વળી તું પોતાના કાર્યમાં લાગેલો છે- (આત્મ-સ્વરૂપમાં રમી રહ્યો છે) એટલા માટે તો તું જગત્-પ્રદીપ છે.”—૧૧

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-સન્તુલન—

આ પદ્યમાં પ્રભુને જગત્-પ્રદીપની ઉપમા આપી છે. એનો અગ્ર ભાગ કાજળથી રહિત છે તથા એ પતંગોનો સંહાર કરતો નથી એમ દર્શાવી એની વિલક્ષણતા સ્ફુટ કરવામાં આવી છે. વિલક્ષણતા માટે ભક્તોના મરના નિઝ-લિખિત ૧૬ મા પદ્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો અનુચિત નહિ ગણાય.

“નિર્ધૂમવર્તિરપવર્જિતતૈલપૂરઃ

હૃત્ત્વં જગજ્વયમિદં પ્રકટીકરોચિ ।

ગમ્યો ન જાતુ મહતાં ચલિતાચલાનાં

કીપોડપરસ્ત્વમસિ નાય ! જગત્પ્રકાશઃ ॥”

૩૫-સિદ્ધિ—

શાન્તનું ‘શવોઃ સઃ’ થી સાંત ૩૫ થાય છે. ‘હ્રસ્વઃ૦’ એ સૂત્રથી સાંત નું સંત અને છે, અર્થાત્ શાન્ત અને સાન્ત એ બંનેનું સંત રૂપાંતર થાય છે—

‘શવોઃ સઃ’ થી શલમ નું શલમ ૩૫ થાય અને પછી ‘જ-ચ૦’ થી સલહ થાય.

‘સ્મા-સ્માઘા૦’ એ સૂત્રથી સ્માઘા ડું શલાઘા થાય. ‘સ્મા-ઘ૦’ થી શલાઘા અને ‘શલોઃ’ થી સલાઘા થાય. ‘હસ્વઃ૦’ એ સૂત્રથી સલઘા થાય.

‘હસ્વઃ૦’ થી કાર્ય ડું કર્ય થાય. ૫છી ‘ઘ-ચ્ય-ચ્ચ૦’ (૮-૨-૨૪) એ સૂત્રથી કર્ય ડું કજ ૩૫ થાય અને ‘અનાદૌ૦’ થી કજ થાય.

‘અઘો૦’ થી લગ્ન ડું લગ થાય અને ‘અનાદૌ૦’ થી લગ્મ થાય.

કેવલનાણુવહનો વિ દુર્વહં કહ ચરિત્તમુદ્વહસિ ? ।

સચ્ચારિત્તો વિ કહં નિચ્ચારિત્તે ગુણે ધરસિ ? ॥ ૧૨ ॥

[કેવલજ્ઞાનોદ્વહનોઽપિ દુર્વહં કથં ચારિત્રમુદ્વહસિ ! ।

સચ્ચારિત્રોઽપિ કથં નિચ્ચારિત્રાન્ (નિત્યારિક્તાન્) ગુણાન્ ધારયમિ ? ॥]

અવચૂર્ણિઃ

કેવલેતિ । કેવલસ્ય-એકસ્ય જ્ઞાનસ્યોદ્વહનો-બોદાઽપિ દુર્વહં ચરિત્રં કથં ઉદ્વહસિ ? સચ્ચારિત્રોઽપિ કથં નિચ્ચારિત્રાન્ ગુણાન્ ધરસિ ? । | એકજ્ઞાનોઽપિ કથં દ્વિતીયં ચારિત્ર-મુદ્વહસિ इत्यादि विरोधः । પક્ષે કેવલાસ્યં | પર| જ્ઞાનં નિત્યં સંત્યે નાતિરિક્તઃ(ક્તાન્ ?) અરિક્તાન્-પૂર્ણાન્ ॥ ૧૨ ॥

શીખડાર્થ

કેવલ (કેવલ)=(૧) માત્ર, કેન્ઃ (૨) કેવળ.

નાણ (જ્ઞાન)=જ્ઞાન.

ઉદ્વહણ (ઉદ્વહન)=ધારણ કરનાર.

કેવલનાણુવહનો=(૧) ફક્ત જ્ઞાનને ધારણ કરનાર;

(૨) કેવલજ્ઞાન (પંચમ જ્ઞાન)ને ધારણ કરનાર.

વિ (અપિ)=પણ.

દુર્વહં (દુર્વહં)=દુર્વહ, દુઃખે વહન કરી શકાય એવું.

કહ (કથં)=કેમ.

ચરિત્તં (ચૃ૦ ચારિત્રં)=ચારિત્રને.

ઉદ્વહસિ (ઉદ્વહસિ)=ડું વહન કરે છે.

સચ્ચારિત્તો (સચ્ચારિત્રઃ)=સુંદર ચારિત્રવાળો.

કહં (કથં)=કેમ.

નિચ્ચારિત્તે (નિચ્ચારિત્રાન્)=ચારિત્ર રહિત.

નિચ્ચ (નિત્ય)=નિત્ય, સર્વદા.

અરિત્ત (અરિક્ત)=ખાલી નહિ એવા, અમોઘ, સફળ.

અરિત્ત (અરિત્ર)=શત્રુથી રક્ષણ કરનાર.

અલિત્ત (અલિત્ર)=અલિપ્ત, આસાડિ રહિત.

નિચ્ચારિત્તે=(૧) સદા અમોઘ; (૨) સર્વદા અલિપ્ત;

(૩) નિત્ય શત્રુથી રક્ષણ કરનાર.

ગુણે (ગુણાન્)=ગુણોને.

ધરસિ (ધારયમિ)=ડું ધારણ કરે છે.

૧ ઘ, ઘ્ય, ચં એ બેઝાક્ષરોનો જ થાય છે. ૨ ‘સત્યેનાતિ૦’ હ્રિતિ ય-વાઙઃ ।

૩ અત્ર ર અને ક એ કાઠાર્થક મળ્યા છે તે દોષ-યુક્ત નથી. અશોકની લિપિઓમાં ર ને સ્થાને કનો પ્રયોગ સર્વત્ર વૈકલ્પિક રીતે અથેલો એવાય છે. માગધીમાં ર નો ક થાય છે, બ્યારે પૈશાચી લાપામાં તો એ લિપિએ થાય છે,

પદ્યાર્થ

નિ०—“(હે નાથ!) આત્ર જ્ઞાનનો ધારક હોવા છતાં તું કુર્વહ આરિત્રને કેમ ધારણ કરે છે? વળી તું મુન્દર આરિત્રવાળો હોઈ નિશ્ચરિત્ર ગુણોને કેમ ધારણ કરે છે?”

પરિ०—“(હે ભગવન્!) તું કેવલજ્ઞાનનો ધારક છે એટલે તું (તરવારની ધાર એવું) કુર્વહ આરિત્ર વહન કરે છે. વળી તું સમ્યઆરિત્રશીલ છે, એથી તો સદા અભોધ [અથવા સર્વદા અલિપ્ત (કે આન્તરિક) શત્રુથી નિવૃત્ત રક્ષણ કરનારા] ગુણોને તું ધારણ કરે છે.”-૧૨

રૂપટીકરણ

૩૫-સિદ્ધિ—

કેવલજ્ઞાનરૂપ જૈન પારિભાષિક શબ્દથી વિરોધના ઉદ્ભાવક આ પદ્યમાં નિષ્કારિત શબ્દ કયા કયા સંસ્કૃત શબ્દોનું રૂપાન્તર થાય છે તે વિચારીએ. ‘ત્યોડૈત્યે’ (૮-૨-૧૩) એ સૂત્રથી નિવૃત્તનું નિષ્ક રૂપ થાય અને ‘અનાદૌ’ થી નિષ્ક થાય. ‘કે-મ-ટ-ટ-ત-વ-શ-વ-સ-ક-પાસૂર્ણ્ય લુક્’ (૮-૨-૭૭) એ સૂત્રથી નિષ્કારિત્ર, નું નિષ્કારિત્ર, અરિક્તનું અરિત અને અલિપ્ત નું અલિપ્ત રૂપ થાય. ‘અનાદૌ’ થી નિષ્કારિત્ર અરિત અને અલિપ્ત થાય. ‘સર્વત્ર’ થી નિષ્કારિત્ર અને અરિત્ર ના અનુક્રમે નિષ્કારિત અને અરિત રૂપો થાય. ‘અનાદૌ’ થી નિષ્કારિત્ર અને અરિત્ર થાય. આ ઉપરથી એક શકાય છેકે નિષ્કારિત્ર નું નિષ્કારિત્ર, નિવૃત્ત નું નિષ્ક, અરિક્ત નું અરિત તેમજ અરિત્ર નું અને અલિપ્ત નું પણ અરિત એમ રૂપાન્તર થાય છે.

કહ તં સમારુહંતો સોહમ્મસણંકુમારભાવમ્મિ ।

ઈસાણલંતારણઅચ્ચુઅસીલો જણ હોસિ ? ॥ ૧૩ ॥

[કથં ત્વં સમારોહન્ સૌષર્મ-સનત્કુમારભાવે

(શોમાં મસ્ટ્રણાં સૌષં મસ્ટ્રણં વા કુમારભાવે) ।

ઈજ્ઞાન-લાન્તકા-ડડરણા-ડચ્યુતશીલઃ (ઈર્ષ્યાડનલાન્તકારણ !

અચ્યુતશીલઃ) જગતિ ભવતિ ? ॥]

અવચૂર્ણિઃ

કહેતિ । કથં ત્વં સમારોહન્—અધ્યાસીનઃ પ્રથમસૂત્રીયસ્વર્ગસત્તાવાં દ્વિતીયપૈકાદશ-
બ્રાદશસ્વર્ગસ્વભાવો જાયસે {ઈતિ નો ઘટતે} । પદ્મે શોમાં {શોમનત્વં મસ્ટ્રણં સ્વર્ગિણા-
મિત્યર્થઃ । અથવા} મસ્ટ્રણામ્—ઉત્સવણાં {પ્રકૃષ્ટાં વા} કુમારભાવે ઈર્ષ્યા એવાનલઃ {પરિ-

૧ જેલ શબ્દ સિવાયના શબ્દમાંના જ બોડાધરનો જ થાય.

૨ ક, વ, ટ, ઢ, ઘ, ઙ, ઘ, જ, ઘ, જ, જXજXજ એ અક્ષરો ઉપર બોડાધરમાં એમ તો તેનો કોપ થાય.
ઝાપશબ્દ ૨૯

તાપક્રવાત્ } તત્વાન્તઃ-ક્ષયઃ તસ્ય કારણં { -હેતુત્તત્વામન્નજં } અચ્યુતં શીલં-ચારિત્રં
યસ્ય ॥ ૧૩ ॥

શીલાર્થ

કહ (કર્ષ) = કેમ.

તં (ત્વં) = તું.

સમાવહતો (સમારોહન) = આરોહણ કરતો, ઉપર ચઢતો.

સોહમ્મ (સૌધર્મ) = સૌધર્મ (દેવલોક), પ્રથમ સ્વર્ગ.

સર્ણકુમાર (સનતકુમાર) = સનતકુમાર (દેવલોક), તૃતીય સ્વર્ગ.

માચ (માચ) = ભાવ.

સોહમ્મસર્ણકુમારમાચમ્મિ = સૌધર્મના અને સનતકુમારના ભાવને વિષે.

સોહ (સોમા) = શોભાને.

સોહ (સૌષ્ઠ) = મહેલને.

મસર્ણ (મસર્ણ) = પ્રકૃષ્ટ.

મસર્ણ (મસર્ણ) = સુંવાળા.

કુમાર (કુમાર) = ભાળો.

માચ (માચ) = અવસ્થા.

કુમારમાચમ્મિ = કૌમાર અવસ્થામાં.

ઈસાણ (ઈશાન) = ઈશાન (દેવલોક), દ્વિતીય સ્વર્ગ.

લંતઝ (લાન્તક) = લાન્તક (દેવલોક), છઠું સ્વર્ગ.

આરણ (આરણ) = આરણ (દેવલોક), અઘ્યારમું સ્વર્ગ.

અચ્યુત (અચ્યુત) = અચ્યુત (દેવલોક), આરમું સ્વર્ગ.

સીલ (સીલ) = સ્વભાવ.

ઈસાણલંતઝઆરણઅચ્યુતસીલો = ઈશાન, લાન્તક, આરણ અને અચ્યુતના સ્વભાવવાળો.

ઈસા (ઈર્ષ્યા) = ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ.

અજલ (અજલ) = અગ્નિ.

અંત (અન્ત) = નાશ.

આરણ (કારણ) = કારણ, હેતુ.

ઈસાણલંતઝઆરણ = હે ઈર્ષ્યારૂપ અગ્નિના નાશના હેતુ!

અચ્યુત (અચ્યુત) = અવિનાશી, સ્થિર.

અચ્યુતસીલો = અવિનાશી ચારિત્રવાળો.

જગ (જગત્તિ) = જગત્તમાં.

હોસિ (મલતિ) = તું છે.

પદાર્થ

વિ०—“(હે નાય!) તું ‘સૌધર્મ’ અને ‘સનતકુમાર’ (નામના સ્વર્ગ)ના ભાવને વિષે આરૂઢ થયેલો હોવા છતાં ‘ઈશાન’, ‘લાન્તક’, ‘આરણ’ અને ‘અચ્યુત’ (એ નામના સ્વર્ગ)ના સ્વભાવવાળો જગત્તમાં કેમ છે?”

પરિ०—“હે ઈર્ષ્યારૂપ અગ્નિના અન્તના કારણ! કુમારપણમાં પ્રકૃષ્ટ શોભાને વિષે [અથવા સુંવાળા મહેલ ઉપર] આરૂઢ થયેલો એવો તું (ઈર્ષ્યાનો ધાતક હોવાથી) વિશ્વમાં અવિનાશી શીલવાળો (ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રવાળો) છે.”—૧૩

સ્પષ્ટીકરણ

વિરોધાત્મક સામગ્રી—

જેન ચારિત્રાધિક શબ્દોનું જ્ઞાન વિરોધાત્મક સાધન પૂરું પાડે છે, જ્યારે પદોના વિભાગ-પદ્ધતિએ એ વિરોધના પરિહારનું કાર્ય કરે છે. જુઓ પૃઠ ૨૦૩.

૩૫-સિદ્ધિ—

‘અગ્રો’ થી ‘ઈર્ષ્યા’નું ‘ઈર્ષ્યા’ અને ‘સર્વજ્ઞ’ થી એનું ‘ઈર્ષ્યા’ થાય છે. ‘કુલવર-’

૧ જે શબ્દોમાં ક, દ, ઘ, જ અને જનો લોપ થયો હોય, તેનો આદિ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

પરિ०—“હે જીવન-પ્રદીપ ! તું ચોક્કે ગયો છે, વાસ્તે તો તું (સર્વ) જીવનોને પ્રકાશિત કરે છે. વળી તું સમસ્ત જીવનોને વિષે પ્રકાશવાળો છે (તે ચોક્ક છે, કેમકે) તું (રાગ-દ્વેષાદિબન્ધ) પ્રયત્ન વિનાનો છે.”—૧૪

સ્પષ્ટીકરણ

૩૫-સિદ્ધિ—

‘સર્વેશ્વર’થી અપ્રકાશ અને અપ્રયાસ નાં અપ્રકાશ અને અપ્રયાસ રૂપ થાય છે. ‘અનાદૌ’ થી અપ્રકાશ અને અપ્રયાસ અને ‘શબ્દોઃ સઃ’ થી અપ્રયાસ અને અપ્રકાશ અને છે. ‘કાળ-જ’ થી અપ્રકાશ તું અપ્રયાસ થાય અને ‘અવર્ણો’ થી અપ્રયાસ થાય છે.

સાસાયણાણ જંતૂણં સામિ ! દિંતો અણંતસંસારં ।

આસાહઅધમ્માણં અહરા કહ દેસિ સિદ્ધિસુહં ? ॥ ૧૫ ॥

[સાશાતનાનાં જન્તૂનાં સ્વામિન્ ! દદદનન્તસંસારમ્ ।

આશાતિત(આસાદિત)ધર્માનામચિરાત્ કથં દદાસિ સિદ્ધિસુખમ્ ॥]

અવત્તુર્ણિ:

સેતિ । સહ આશાતનયા {—ધર્મહીનતયા} વર્તન્તે યે તેષાં {જન્તૂનાં} અનન્તસંસારં દદત્ । આશાતિતધર્માણાં અચિરાત્ કથં દદાસિ સિદ્ધિસુખં {ઈતિ દુર્ઘટમ્} । પક્ષે તુ સાસ્વાદનાનાં—દ્વિતીયગુણસ્થાનવતાં {જન્તૂનામનન્તસંસારં દદદિત્યવિરોધઃ । પ્રાપ્તઃ—} આસાદિતઃ {વા} પ્રાપ્તઃ {સ્પૃષ્ટોઽનુચૂલો} ધર્મો યેન ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ

સાસાયણાણ (સાશાતનાનાં)=આશાતનાથી યુક્ત.

સાસાયણાણ (સાસ્વાદનાનાં)=સાસ્વાદન (નામના દ્વિ-તીય શુભરથાન)થી યુક્ત.

જંતૂણં (જન્તૂનાં)=પ્રાણીઓને.

સામિ ! (સ્વામિન્)=હે નાથ !

દિંતો (દદત્)=આપતો.

અણંત (અનન્ત)=અનન્ત, અપાર.

સંસાર (સંસાર)=સંસાર, ભ્રમ.

અણંતસંસારં=અનન્ત સંસારને.

આસાહમ (આસાદિત)=આશાતના કરેલ, અવગણના કરેલ.

આસાહમ (આસાદિત)=પ્રાપ્ત કરેલ, પામેલ.

ધમ્મ (ધર્મ)=ધર્મ.

આસાહઅધમ્માણં=(૧) આશાતના કરી છે ધર્મની બેમણે બેવાને; (૨) પ્રાપ્ત કર્યો છે ધર્મ બેમણે બેવાને.

અહરા (અચિરાત્)=સત્વર, જલદી.

કહ (કથં)=કેમ.

દેસિ (દદાસિ)=તું આપે છે.

સિદ્ધિ (સિદ્ધિ)=સિદ્ધિ, મુક્તિ.

સુહ (સુખ)=સુખ.

સિદ્ધિસુહં=મુક્તિના મુખને.

પદ્યાર્થ

વિ०—“હે નાથ! આશાતના કરનારા પ્રાણીઓને અનન્ત સંસાર આપનારે તું દેવા છતાં જેમણે ધર્મની આશાતના કરી છે એવાને તું જલદી મુક્તિ-મુખ કેમ આપે છે?”

પરિ०—“હે પ્રભુ! (શાસનની) આશાતના કરનારા પ્રાણીઓને અનન્ત જ્વર (સુષ્કી રખડપટ્ટી) આપનારે તું, જેમણે ધર્મને (યોગ્ય રીતે) પ્રાપ્ત કર્યો છે તેમને સત્વર સિદ્ધિ-મુખ સમર્પે છે તે (યુક્ત જ છે).”—૧૫

રૂપકીકરણ

પાઠાન્તર-વિચાર—

વિંતો ને બદલે વિદ્વો એમ ભારી જણ પ્રતિઓ પૈકી એકમાં પાઠાન્તર છે, પરંતુ અવ-મૂર્ષિકારે કરેલા અર્થ ઉપર ખ્યાલ આપતાં તે યોગ્ય જણાતો નથી, નોકે એનાથી પણ અર્થ તો રકુરે છે.

પંડિતજી ટિપ્પણમાં સૂચવે છે તેમ તેની પ્રતિમાં મૂળ પાઠ ‘સામિતો’ છે, પરંતુ તે બરાબર નહિ લાગવાથી, તેમણે લખેલી પ્રતમાં મ ને બદલે સ લખાયાની જાણીતી પ્રથા તરફ લક્ષ્ય આપી સાસિતો પાઠ સૂચવી અર્થ ક્યો છે. ભારી નમ્ર સમાજ પ્રમાણે તો ‘સામિતો’ પાઠને બદલે સામિ વિંતો પાઠ શુદ્ધ છે. એમને મળેલી પ્રતિમાંથી વિં પાઠ બહી ગયો લાગે છે.

વળી આ પદ્યના પંડિતજીએ પસંદ કરેલ નિમ્ન-લિખિત પૂર્વાર્થ—

“સાસાયણાં જંતુણં સાસિતો અણંતસંસારં”

—તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં પ્રથમ ચરણમાં ૧૨ માત્રા અને દ્વિતીય ચરણમાં ૧૬ માત્રાઓ જણાય છે, જ્યારે સાસિતો ને બદલે સામિ! વિંતો પાઠ (કે જે ભારી પાસેની પ્રતિઓમાં છે તે) રાખતાં બે માત્રા વધારે મળે છે, એટલે છંદોભંગ થતો અટકે છે.

૩૫-સિદ્ધિ—

‘સર્વજ્ઞ’થી સાસ્વાદન તું સાસાવન ૩૫ થાય છે. ‘શયો: સ:’થી સાશાતન તું સાસાતન ૩૫ અને છે. ‘ક-જ-જ-’ સૂત્રથી આ બંનેનું સાસામન ૩૫ થાય છે. ‘અર્જ્જો’ થી સાસાવન બને છે અને ‘નો જ:’ સૂત્રથી સાસાયણ થાય છે. ‘ન ર્દીર્ઘાં’થી દ્વિર્ધાવ થતો નથી.

સમણાણ વીઅમૂઓ વિ સત્તમો સંજયાણ કહ ણુ તુમં ? ।

કહ નાહ ! સત્તજિદ્વો વિ નદ્વમો હોસિ મુવણમ્મિ ? ॥ ૧૬ ॥

[અમણાનાં દ્વિતીય(વીજ)મૂતોડપિ સત્તમ: (સત્તમ:) સંયતાનાં કથં નુ મવસિ ? ।
કથં નાથ ! સત્ત (સત્ત) જ્યેષ્ઠોડપિ નાદ્વમો મવસિ (નદ્વમોહોડપિ) મુવને ॥]

૧ પંડિતજીની આવૃત્તિમાં આ શબ્દ મૂલથી રહી ગયેલા જણાય છે.

અર્થઘટ્ટન:

સમજાણેતિ । અમણાનાં દ્વિતીયમૂલોડપિ સત્તમઃ સંયતાનાં ત્વં કથમ્ ? । નુ { ઇતિ } વિ-
સ્મયે { અજ } । કથં સત્તાનાં જ્યેષ્ઠોડપિ ન અદમો ભવસિ { ઇતિ દુર્ઘટમ્ } પક્ષે બીજમૂલઃ-
કારણકલ્પઃ સત્તમઃ સત્ત્વેન { -સાદૃશ્યેન } જ્યેષ્ઠઃ { પ્રશસ્યતરઃ વૃદ્ધતરો વા } નદો મોહો
યસ્ય ॥ ૧૬ ॥

શીખડાર્થ

સમજાણ (અમણાનાં)=અમણોમાં, સાધુઓમાં.
બીય (દ્વિતીય)=દ્વિતીય, બીજો.
બીજ (બીજ)=બીજ.
મૂલ (મૂલ)=જેવો.
બીજમૂલો=(૧) બીજ જેવો; (૨) બીજ જેવો.
સત્તમ (સત્તમ)=શમ.
જાણ (જાણ)=જાણ.
સમજાણબીજમૂલો=શમ અને જાણના બીજરૂપ.
સિ (સિ)=પણ.
સત્તમો (સત્તમઃ)=સાતમો.
સત્તમો (સત્તમઃ)=શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ.
સંયત્યાણ (સંયતાનાં)=સંયમીઓમાં.
કહ (કથં)=કેમ.
જુ (જુ)=ખરેખર.
તુમં (ત્વં)=તું.
નાહ ! (નાથ !)=હે નાથ !

સત્ત (સત્તમ્)=સાત.
સત્ત (સત્ત્વ)=સત્ત્વ, સાદસ.
સત્ત (સત્ત્વ)=આસક્ત.
સત્ત (સત્ત્વ)=શ્રેષ્ઠ.
જિદ્ધ (જ્યેષ્ઠ)=જ્યેષ્ઠ, મોટો.
સત્તજિદ્ધો=(૧) સાતથી મોટો; (૨) સત્ત્વથી જ્યેષ્ઠ;
(૬) સોથી વધારે આસક્ત; (૪) શક્તિશાળીઓમાં
ઉત્તમ.
જ=નહિ.
અદમો (અદમઃ)=અદમો.
હોસિ (ભવસિ)=તું છે.
નદ્ધ (નદ્ધ)=નાશ પામેલ.
મોહ (મોહ)=મોહ.
નદ્ધમોહો=નાશ પામ્યો છે મોહ જેનો એવો.
સિ (સિ)=તું છે.
મુવળમિ (મુવળે)=જગતમાં.

પદાર્થ

વિ૦—“(હે નાથ !) અમણોમાં દ્વિતીય હોવા છતાં તું સંયમીઓને વિષે સાતમો
કેમ છે [અથવા અમણોમાં બીજ જેવો (સધુ) હોવા છતાં તું સંયમીઓને વિષે ઉત્તમ કેમ
છે] ? વળી સાતથી મોટો હોવા છતાં તું જગત્માં આઠમો કેમ નથી [અથવા તું આસક્ત
(રાગી)માં મોટો હોવા છતાં નિર્મોહ કેમ છે] ?”

પરિ૦—“(હે નાથ !) (અમણ-માર્ગની ઉત્પત્તિ-પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ એટલે) અમ-
ણોના બીજ સમાન (એટલે કે તેમની ઉત્પત્તિ-પ્રવૃત્તિના હેતુરૂપ) [અથવા શમ અને જાણના
બીજમૂલ] તું છે, એથી તું સંયમીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી તું સાદસથી જ્યેષ્ઠ છે [અથવા તું
સમર્થ (પુરુષો)માં શ્રેષ્ઠ છે], એથી તો તે જગત્માં મોહનો નાશ કર્યો છે.”—૧૬

સ્પષ્ટીકરણ

વિશેષતાઓ—

આ પદમાં ખાસ કરીને અંકસૂચક શબ્દના દ્વિઅર્થપણને લક્ષ્યમાં રાખીને કવિરાજે વિરોધ જીલો કર્યો છે. આના પછીના પદમાં પણ એ શબ્દ-છળને સ્થાન આપવામાં આનું છે ખરૂં, પરંતુ તે ફક્ત પૂર્વાર્ધ પૂરતું જ છે.

આ પદમાં લીલમૂલો ગત ‘મૂલ’ શબ્દ, ઉત્તર પદમાં નયનામયમૂલ ગત ‘મૂલ’ શબ્દ તેમજ ૨૩ માં પદમાં વિસજ્જવીસામઠામમૂલંગાનો ‘મૂલ’ શબ્દ ‘સમાન’વાચી હોવાથી તે મૂલકૃતાંગ(૨, ૭, ૭)ગત તસમૂર્ણિ પાઠનું સ્મરણ કરાવે છે. સાથે ભક્તિભરના દશમા પદગત મુલમૂલમૂલ! નાથ! એ પદની પણ સ્મૃતિ કરાવે છે.

આવે સ્થળે ‘ભૂત’ શબ્દ સમાનવાચી ગણાય છે એ વાતનું હૈમ અનેકાર્થ૦ (કાં ૨, પ્રલો ૧૯૬-૧૯૭) સમર્થન કરે છે, કેમકે ભાં કહ્યું છે કે “મૂતં સત્યોપમાનયોઃ ॥ પ્રાતે-જીતે પિશાચાદૌ વૃષ્યાદૌ જન્તુયુક્તયોઃ”.

અજૈન શ્ર-ઓ ચૈક્રી મહર્ષિ પતંગહિના નિમ્ન-લિખિત—

“યત્ તર્હિ તદ્વિષ્ણેષુ અમિષં ષ્ણિષ્ણેષુ અચ્છિષં સામાન્યમૂતં સ શબ્દઃ”

—મહાભાષ્ય ઉપર કૈયટ્ટે પ્રહીપમાં વિવરણ કરતાં ‘સામાન્યમિષ સામાન્યમૂતં’ એવો બે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આની સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષમાં મેદિની કોશ (પૃ. ૪૧)માંનું નિમ્ન-લિખિત અવતરણ ભોતાં એ સંબંધમાં જરા પણ ચંકા રાખવાની જરૂર રહેતી નથી.

“મૂતં સ્માદૌ પિશાચાદૌ, જન્તૌ ક્ષીણે ત્રિષ્વચિતે ।

પ્રાતે વૃત્તે સમે સત્યે દેવયોગ્યન્તરે તુ ના ॥”

વિશેષજનક સાધન—

નટુમોહોસિ ની પદચ્છેદાત્મક તેમજ સંધિસ્વરૂપી વિચિત્રતા વિરોધ અને પરિહારમાં સાધન-રૂપ થઈ પડી છે. વિરોધાત્મક અર્થ કરતી વેળા ન+નટુમો+હોસિએ પ્રમાણેનાં ત્રણ પદો અને પરિહાર કરતી વખતે નટુમોહો+સિ એ પ્રમાણે બે પદો સમજવાનાં છે. ન અને નટુમોની સંધિ સંસ્કૃત ભાષાના સંધિના નિયમ પ્રમાણે નાટુમો થાય, પરંતુ પ્રાકૃતની વિશેષતાને ધ્યાનમાં લેતાં પ્રાકૃતમાં નટુમો થાય છે.

૩૫-સિદ્ધિ—

‘શબ્દોઃ સઃ’ થી શબ્દ નું સત્ત ૩૫ થાય છે, ‘ક-ગ-ટ૦’ થી સત્ત નું સત્ત અને ‘અનાદૌ૦’ થી સત્ત નું સત્ત બને છે. ‘સર્વત્ર૦’ થી સત્ત નું સત્ત થાય છે.

‘અન્યવ્યજ્ઞનસ્ય’ એ સૂત્રથી સત્ત નું સત્ત થાય, ‘ક-ગ-ટ૦’ થી સત્ત થાય અને ‘અનાદૌ૦’ થી સત્ત થાય.

કહ પચ્છિયવીસાસં પિ વહસિ રૂપં પચાસિઅર્દસાસં ।

જિણ ! નચનામયમૂઝં પિ કારણં દંસણવરસ્સ ? ॥ ૧૭ ॥

[કથં પ્રકટિતવિશ્વાસં (વિશ્વાસં) અપિ વહસિ રૂપં પ્રકાશિતદશાશ્ચ ॥
જિન ! નચનામય(નચનામૃત)મૃતમપિ કારણં દર્શનવરસ્ય ॥]

અર્થઃ

કહેતિ । પ્રકટિતા વિશ્વતિઃ { -દ્વિદશાસંખ્યા } આશા-દિશો યેન તદપિ રૂપં વહસિ પ્રકટિતદશાશ્ચ ॥ નચનાનામમયો-રોગઃ તદ્ભૂતં { -તત્કલ્પં } અપિ કારણં-નિમિત્તં દર્શન-વરસ્ય { પ્રધાનાવલોકનસ્યેત્યર્થઃ । અસમ્બદ્ધશ્ચાયમ્ } । પક્ષે પ્રકટિતવિશ્વાસં-પ્રકાશિતવિશ્વ-સત્ત્વત્ત્વં નચનાનામમૃતમૃતં દર્શનાનાં-સમ્યક્ત્વાનાં વરં-શ્ચાયિકં તસ્ય કારણમ્ ॥ ૧૭ ॥

૨૧૫૬૧૬

કહ (કથં)=કેમ.

પચ્છિય (પ્રકટિત)=પ્રકટ કરેલ.

વીસા (વિશ્વતિ)=વીસ.

અરસ (આશા)=દિશા.

વીસાસ (વિશ્વાસ)=વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, ભરોસો.

પચ્છિયવીસાસં=(૧) પ્રકટ કરી છે વીસ દિશાને

એણે એવું; (૨) પ્રકટ કર્યો છે વિશ્વાસ એણે એવું.

પિ (અપિ)=પણ.

વહસિ (વહસિ)=તું ધારણ કરે છે.

રૂપં (રૂપં)=રૂપને.

પચાસિઅર્દસાસં (પ્રકાશિત)=પ્રકાશ પમાડેલ.

દશ (વચન)=દશ.

પચાસિઅર્દસાસં=પ્રકાશ પાળ્યો છે દશ દિશાને વિષે
એણે એવું.

જિણ! (જિન!)=હે જિન! હે તીર્થંકર!

નચણ (નચન)=નેત્ર, આંખ.

આમય (આમય)=રોગ.

અમય (અમૃત)=અમૃત, સુખા.

મૂઝં (મૃત)=એવું.

નચનામયમૂઝં=(૧) નેત્રને રોગરૂપ; (૨) નેત્રને
અમૃતરૂપ.

કારણં (કારણ)=કારણ, હેતુ.

દંસણ (દંસન)=(૧) દર્શન, એવું તે; (૨) સમ્યક્ત્વ,
યથાર્થ શ્રદ્ધાન.

વર=ઉત્તમ.

દંસણવરસ્સ=(૧) ઉત્તમ દર્શનના; (૨) ઉત્તમ અ-
મ્યક્ત્વના.

પદાર્થ

વિ૦—“હે જિન! વીસ દિશાને પ્રકટ કરનાર (તાર) રૂપ હોવા છતાં દશ દિશા ઉપર પ્રકાશ પાડનાર રૂપ તું કેમ ધારણ કરે છે? વળી એ રૂપ નેત્રને રોગ રૂપ હોવા છતાં ઉત્તમ દર્શનના કારણરૂપ કેવી રીતે છે?”

પરિ૦—“હે તીર્થંકર! એણે વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે એવું અને એથી કરીને તે દશ દિશાને પ્રકાશિત કરનાર રૂપ તું ધારણ કરે છે. વળી તારૂં રૂપ નચનને અમૃતરૂપ હોવાથી તે (શ્વાયિક નામના) ઉત્તમ સમ્યક્ત્વના કારણરૂપ અને છે.”—૧૭

સ્પષ્ટીકરણ

પ્રામાન્ય-વિચાર—

પંડિતશ્રી આવૃત્તિમાં આ પદ્યનું પૂર્વાર્ધ નીચે સુલ્ભ છે:—

“કહ પયઙ્ગીયવિસાસં પિ બહસિ ક્ષવં પયાસિમદિસાસં.”

આનું વિવરણ કરતાં કહ અને પયંગી વચ્ચે આવશ્યક સૂચવી તેમણે એવો અર્થ કર્યો છે કે “હિ જિન! તું જે ભાતના રૂપને ધારણ કરે છે તે અપ્રકટિતદિગામ્ય છતાંય પ્રકાશિત-દિગામ્ય છે—ખરી રીતે તો જે રૂપ દિશાસુખોને ન પ્રકટાવતું હોય તે દિશાઓને પ્રકાશિત કરે ખરું? ન જ પ્રકાશિત કરી શકે. આમ છતાં ય તારું રૂપ તો વિચિત્ર છે.”

આ પ્રમાણે વિરોધાત્મક અર્થ સૂચવ્યા બાદ તેઓ કહે છે કે—“આ પૂર્વાર્ધ બરાબર સમજાતું નથી.” અશુદ્ધ પાઠ હોવાથી અર્થ સ્ફુરે નહિ એ દેખીતું છે એટલે આમાં કંઈ પંક્તિ-તત્ત્વનો દોષ નથી. પરંતુ અપયઙ્ગીયવિસાસં નું અપ્રકટિતદિગામ્ય સૂચવતાં તેમણે પયઙ્ગીયનું જે પ્રકટિત રૂપાન્તર સૂચયું છે તે શું ચિન્ત્ય નથી?

રૂપ-સિદ્ધિ—

‘સ્વર્વજ્ઞ’ થી વિશ્વાસનું વિશાસ બને. ‘હુસય-વ૦’થી વીશાસ થાય અને ‘શવોઃ સઃ’થી વીસાસ થાય. ‘વિંશત્વાદેર્લુક્’ (૮-૧-૨૮) સૂત્રથી વિંશતિનું વિશતિ થાય. ‘શવોઃ સઃ’થી એનું વિસતિ થાય. ‘વિંશત્વાદેર્લુક્-વિંશત્-વિંશતૌ લ્યા’ (૮-૧-૬૨)થી વીસતિ થાય. ‘સ્ત્રિયામાદવિયુતઃ’ (૮-૧-૧૫)થી વીસાત્ થાય. ‘અન્વ૦’થી વીસા થાય.

‘ઋતોઽત્’ (૮-૧-૧૨૬) સૂત્રથી નયનામૃતનું નયનામત રૂપ થાય. ‘ક્-ગ-લ૦’થી નયનામમ, ‘અવર્ણ૦’ થી નયનામય અને ‘નો જઃ’ થી નયનામય થાય છે.

અવિરામં પિ જહમયં અવરિટ્ટં તિહુઅણસ્સ વિ વરિટ્ટં ।

કહ નિચ્છિઅં પિ મુણિવહ્ ! અણિચ્છિઅં દેસિ સુહનિવહં ॥ ૧૮ ॥

[અવિરામમપિ યતિમયં (યતિમતં) અવરિટ્ટં (અપરેટ્ટં) ત્રિમુલનત્યાપિ વરિટ્ટમ્ ।
કયં નિચ્છિઅં અપિ મુણિપતે ! અનિચ્છિઅં (અનિટ્ટં) દદાસિ સુહનિવહમ્ ॥]

૧ આનો પરિહારરૂપ અર્થ પંડિતશ્રીએ સૂચવેલ નથી.

૨ વિંશતિ વગેરે શબ્દોના અનુસ્વારનો લોપ થાય છે.

૩ ત્રિહુ, સિહ, ત્રિહાત્ અને વિંશતિ શબ્દોના રૂ નો રૂ થાય.

૪ વિયુત્ શબ્દને છોડીને નારીભતિવાળા શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો જ થાય છે.

૫ ઝ નો જ થાય છે.

અવચ્ચર્ણિ:

અવિરામમિતિ । ન વિદ્યતે વિરામો-વિરતિર્યત્ર તમસિ યતિભિઃ-વિરામૈર્નિર્ણૃત્તં યતિમયં અવરિષ્ઠં {-અપ્રધાનતરં} ત્રિમુવનસ્યાપિ વરિષ્ઠં નિશ્ચિતં {-નિષ્ઠીભૂતમપિ} અનિશ્ચિતં સુલ્લ-નિવહં દદાસિ {ઇત્યસક્લતિઃ} । પક્ષે યતીનાં મતં-અભિપ્રેતં, ‘અવરિટ્ટું’ તિ ઉપરિ ત્રિમુવ-નસ્યાપિ, ‘અણિચ્છિયં પિ’ ત્તિ અનિષ્ટમ્-અપ્રાર્થિતં {ઇત્યર્થઃ} । સુલ્લનિવહસ્ય વિશેષણાનિ શોષાણિ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ

અવિરામં (અવિરામં)=વિરામ વિનાનું, શાશ્વત.
પિ (અપિ)=પણ.
જહ (યૈતિ)=(૧) વિરામ; (૨) યતિ, મુનિ.
મય (મય)=(૧) વલ્લભ, અભીષ્ટ; (૨) સંમત.
જહમયં=(૧) વિરામમય; (૨) મુનિઓને અભીષ્ટ.
અવરિટ્ટું (અવરિષ્ઠં)=ઉત્તમ નહિ એવા.
અવર (અવર)=અપર, અન્ય.
હટ્ટ (હટ્ટ)=હટ્ટ, વાંછેલ.
અવરિટ્ટું=અન્યને હટ્ટ.
તિહુઅણસ્સ (ત્રિમુવનસ્ય)=ત્રિભુવનનું, ત્રૈલોક્યનું.
ચિ (અપિ)=પણ.
ચરિટ્ટું (ચરિષ્ઠ)=ઉત્તમ.
કહ (કર્ણ)=કેમ.

નિચ્છિઅં (નિશ્ચિતં)=નિશ્ચિત, નિર્ણીત.
મુણિ (મુણિ)=મુનિ.
ચહ (પતિ)=નાથ, સ્વામી.
મુણિચહ!=હે મુનિરાજ!
અણિચ્છિઅં (અનિશ્ચિતં)=અનિશ્ચિત.
અણિચ્છિઅં (અણિચ્છિ)=અપ્રાર્થિત, માંગ્યા વિનાના.
અણ (જન)=માનવ.
હચ્છિઅ (હટ્ટ)=હટ્ટેલ, ચાહેલ.
મુણિચહઅણિચ્છિઅં=મુનિપતિપ જનોએ હટ્ટેલ.
દેસિ (દદાસિ)=તું આપે છે.
મુહ (મુલ)=મુખ.
નિવહ (નિવહ)=સમૃદ્ધ.
મુહનિવહં=મુખના સમૃદ્ધને.

પદાર્થ

વિ०—“હે મુનીશ્વર! વિરામ વિનાના છતાં વિરામમય, ઉત્તમ નહિ હોય ત્રિભુવનને પણ ઉત્તમ તથા નિશ્ચિત હોવા છતાં પણ અનિશ્ચિન એવા મુખ-સમૃદ્ધને તું કેમ અર્પે છે?”

પરિ०—“(હે યોગિરાજ!) વિરામ વિનાના (શાશ્વત) અને એથી કરીને મુનિઓને વલ્લભ [અથવા સંમત], વળી અન્ય (અર્જન) જનોને પણ હટ્ટ અને એથી તો ત્રૈલોક્ય(વાસી

૧ ‘સર્વાણિ’ હિતિ ગ-પાઠઃ ।

૨ ‘યતિ’ શબ્દ છંદઃશાસ્ત્રમાં વિરામ અર્થમાં અપ્રસિદ્ધ છે. એની અનર્કાર્થતાને માટે હૈમ અનેકાર્થ૦ (કા० ૨, સ્થી० ૨૦૨)માં કહ્યું છે કે “યતિર્નિકારે ચિરતૌ નિર્ણૌ.”

૩ અત્ર અન્-હટ્ટ એમ પદ સમજ, નહિ વાંછેલ-અપ્રાર્થિત એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

જનો)ને માટે પણ ઉત્તમ તેમજ વળી નિશ્ચિત તથા અપ્રાર્થિત [અથવા નિર્ણીત એટલા માટે મુનિપતિ જનોએ વાંછેલ] એવા સુખ-સમૃદ્ધને તું આપે છે.”—૧૮

૩૫-સિદ્ધિ—

યતિમય અને યતિમત એ બેનું ‘આવેયો જ:’ (૮-૧-૨૪૫)થી જતિમય અને જતિમત ૩૫ થાય. ‘ક-ગ-ચ૦’ થી જતિમતનું જતિમત્ત્વ થાય અને ‘અવર્ણ૦’ થી જતિમય થાય.

‘દૃષ્ટ્યાનુદૃષ્ટાસન્દે’ (૮-૨-૩૪)થી ૩૬નું ૩૬ થાય. ‘અનાદૌ૦’થી ૩૬ થાય અને ‘ક્ષિતીય૦’થી ૩૬ બને.

‘પો વ:’ (૮-૧-૨૩૧)થી અપરનું અવર ૩૫ થાય. અવર અને ૩૬ની સંધિ થતાં અવરિદ્ધ થાય. જેમ ૩૬નું ૩૬ બન્યું તેમ અવરિદ્ધનું અવરિદ્ધ થાય.

સામપડત્તિપસત્તો કહં સિ વેઅત્તૈક્કસત્તુ વિ ।

કહ ણુ વિસંકો વિ પયાવહં તિ પયડં વહસિ સહં ? ॥ ૧૯ ॥

[સામપ્રયુક્તિ(પ્રવૃત્તિ)પ્રસક્ત: કથં અસિ વેદત્રય્યેકશશુરપિ ।

કથં નુ વૃષાક્કોઽપિ પ્રજાપતિરિતિ પ્રકટં વહસિ શબ્દમ્ ? ॥]

અવચ્છર્જિ:

સામેતિ । સાન્ન:—સામાખ્યવેદસ્ય પ્રયુક્તિ: {—આસક્ત: કથં} સીતિ પ્રાકૃતત્વાત્ અસી-
ત્યસ્યાર્થે ચ {વર્તતે} ત્વમિત્યસ્ય વાઙ્મ્યે । વેદાનાં—શ્રુતીનાં ત્રયસ્યેક: શશુરપિ કથં નુ
વૃષાક્ક:—શક્કરોઽપિ । પ્રજાપતિ: {—બ્રહ્મા} इति {પ્રકટં} શબ્દં ધત્સે {હ્યયુક્તમ્} ।
પક્ષે સાન્ન:—પ્રિયસ્ય {પ્રયોગપ્રવૃત્ત:} । વેદાનાં—રૂપાદીનાં ત્રયસ્યેકશશુ: તસ્ય ક્ષયકૃત્ત્વાત્ ।
વિશક્ક:—અસંશય: પ્રજાનાં {—લોકાનાં} પતિ: ॥ ૧૯ ॥

૧ કહેવત છે કે ‘માંગ્યા વિના તો મા પણ ન પીરસે’. આથી પ્રભુ પરમ કૃપાળુ હોવાથી માંગ્યા વિના સુખ અર્પે એમાંજ એનું મહત્ત્વ છે. માંજે ત્યારે તો સામાન્ય જન પણ આપે. વિશિષ્ટ જન મંગાવવા સુધી ૨૧૬ ન જોવાડવાતાં સ્વયં આપે એમાંજ એની વિશિષ્ટતા છે.

૨ પદની આદિમાં જ હોય તો તેનો જ થાય.

૩ ટક્ક, દૃષ્ટા અને સન્દેહ સિવાય અન્યત્ર હ નો ઠ થાય.

૪ સ્વરથી પર, જોડાક્ષરથી વર્જિત અને આદિમાં ન હોય એવા વ નો જ થાય.

૫ ‘સામિ’ હૃતિ જ-પાઠ: ।

૬ ‘કક્ષણે’ હૃતિ જ-પાઠ: । ૭-૮ ‘ત્રય્યા એક:’ હૃતિ પ્રતિભાતિ । ૯ ‘કર્તૃત્વાત્’ હૃતિ જ-પાઠ: ।

શબ્દાર્થ

સામ (સામન)= (૧) સામ (વેદ); (૨) શાન્તિ.

સામા (શ્યામા)=શ્યામા, લલના.

પડત્તિ (પ્રયુક્તિ)=પ્રયોગ.

પડત્તિ (પ્રવૃત્તિ)=પ્રવૃત્તિ.

પસત્ત (પ્રસક્ત)=પ્રસક્ત, આસક્ત, રાગી.

સામપડત્તિપસત્તો=(૧) સામની પ્રયુક્તિને વિષે આ-

સક્ત; (૨) શ્યામાની પ્રવૃત્તિને વિષે પ્રસક્ત; (૩)

શાન્તિની પ્રવૃત્તિના રાગી.

કહં (કથં)=કેમ.

સિ (અસિ)=તું છે.

વેદ (વેદ)= (લોકપ્રસિદ્ધ) વેદ; (૨) વેદ, જૈન પારિભાષિક શબ્દ.

તર્હ (ત્રવી)=ત્રણનો સમૂહ.

દ્વક (દ્વક)=એક, અદ્વિતીય.

શત્રુ (શત્રુ)=શત્રુ, દુશ્મન.

વેદસાધૈક્ષસત્તુ=(૧) (અગ્નિવેદ, યજુર્વેદ અને સામ-વેદ એ) ત્રણ વેદોનો અસાધારણ શત્રુ; (૨)

(પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ અને નપુંસક-વેદ એ) ત્રણ વેદોનો અદ્વિતીય દુશ્મન.

વિ (અસિ)=પણ.

કહ (કથં)=કેમ.

ણ (તુ)=અરેઅર.

વિસ (વિષ)= (૧)=અળદ; (૨) ધર્મ.

અંક (અઠ્ઠ)=ચિહ્ન.

વિસંકો=(૧) અળદના ચિહ્નવાળો, મહાદેવ; (૨) ધર્મથી લક્ષિત.

વિસંકો (વિસાદ્ધ)=નિઃસંશય.

પયાવહ (પ્રજાપતિ)=(૧) પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા; (૨) પ્રભનો સ્વામી.

ત્તિ (હતિ)=એમ.

પયહં (પ્રકટં)=પ્રકટપણે, પ્રસિદ્ધ રીતે.

વહસિ (વહસિ)=તું ધારણ કરે છે.

સહં (અન્દં)=શબ્દને.

પદાર્થ

વિ૦—“સામ (વેદ)ની પ્રયુક્તિને વિષે આસક્ત હોવા છતાં તું ત્રણે વેદોનો અસાધારણ શત્રુ કેમ છે [અથવા તું (પુરુષાદિ) ત્રણે વેદોનો અદ્વિતીય દુશ્મન હોવા છતાં શ્યામાની પ્રવૃત્તિમાં રાગી કેમ છે]? વળી તું મહાદેવ હોવા છતાં બ્રહ્મા એવા શબ્દને પ્રકટપણે કેમ ધારણ કરે છે?”

પરિ૦—“તું શાન્તિની પ્રવૃત્તિનો રાગી છે એટલે તું (પુરુષાદિ) ત્રણે વેદોનો અનુપમ શત્રુ છે (તે વાત બરાબર છે). વળી તું ધર્મથી અંકિત છે, તેથી તું પ્રજાપતિ એવું બિરૂદ પ્રકટપણે વહન કરે છે [અથવા તું નિઃસંશય પ્રજાપતિ એવો ઇત્યાદિ ધારણ કરે છે].”—૧૯

સ્પષ્ટીકરણ

વેદ-ત્રય—

મોહનીય કર્મના ભેદોમાં નોકધાયવેદનીય પણ આવી જાય છે (બુઓ પૃ૦ ૨૦૫). આના જે નવ ભેદો આ પૃષ્ઠમાં ગણાવ્યા છે, તે પૈકી પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ અને નપુંસક-વેદ એ ત્રણનો અત્ર ઉલ્લેખ છે.

સ્ત્રેષ્ઠમનો પ્રકોષ થતાં ખાટું ખાવાની જેમ અભિલાષા થાય તેમ જે વેદના ઉદ્ધ્ય દરમ્યાન સ્ત્રી સાથે લોગ લોગવવાની ઉત્કણા થાય તે ‘પુરુષ-વેદ’ (મોહનીય) છે. એવી રીતે

પુરૂષની સાથે ભોગ ભોગવવાની અભિલાષા જે વેદના ઉદયથી થાય તે ‘ઝી-વેદ’ છે. જેમ બંને ધાતુના ઉદયકાળમાં માર્જિત વગેરે દ્રવ્યોની અભિલાષા થાય છે, તેમ જે વેદના ઉદયથી ઝી તેમજ પુરૂષ એ બંને સાથેના ભોગની વાંછા થાય તે ‘નપુંસક-વેદ’ છે. તત્પર્યર્થ(અ. ૮, સૂ. ૧૦ ૧૦)ના સ્વોપસ ભાષ્ય (પૃ. ૧૪૨)માં સૂચવ્યા મુજબ આ ત્રણ વેદોને લુષ્, કાષ અને કરીષની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

૩૫-સિદ્ધિ—

‘હેસ્વાત્ ધ્વ-શ્ચ-ત્સ-પ્સામનિશ્ચલે’ (૮-૨-૨૧)થી મનિશ્ચિતનું મનિશ્ચિત થાય. ‘અનાદૌ’થી મનિશ્ચિત થાય અને ‘દ્વિતીય૦’થી મનિચ્છિત થાય. ‘ક-ગ-જ્ઞ૦’થી મનિચ્છિત થાય. ‘જો નઃ’થી મનિચ્છિત બને.

‘દ્રસ્વઃ૦’થી શ્યામામ્રવૃત્તિનું શ્યામામ્રવૃત્તિ ૩૫ થાય. ‘ઉદ્દત્વાદૌ’ (૮-૧-૧૭૧) સૂત્રથી શ્યામામ્રવૃત્તિ થાય. ‘ક-ગ-જ્ઞ૦’થી શામમ્રવૃત્તિ થાય. ‘સર્વજ્ઞ૦’થી શામપવૃત્તિ થાય. ‘શ્વષોઃ સઃ’થી સામપવૃત્તિ થાય.

✽ ✽ ✽ ✽

કહ મંસલુદ્ધરયણિઅરપરિગયં પુંડરીઅરિંછોલિં ।

વારિઅસસડપરિગ્ગહ ! પરિગ્ગહે કુણસિ ચલણાણં ? ॥ ૨૦ ॥

[કયં માંસલુદ્ધરં રજનિચર (માંસલોદ્ધરજોનિકર) પરિગતાં પુંડરીકઞ્ચેણિમ્ ।

વારિતાસતીપરિગ્ગહ ! પરિગ્ગહે કરોષિ ચરણાનામ્ ? ॥]

અવચૂર્ણિઃ

કહમિતિ । માંસલુદ્ધા-ગૃધ્રાસ્તે ચ તે રજનિચરાશ્ચ તૈઃ પરિગંતમ્ । પુંડરીકાણાં-ઘ્યા-ઘ્રાણાં રિંછોલિઃ {ઈતિ દેશીયવચ્ચનેન} આલી તામ્ । {અત્ર માંસલુદ્ધા રદા-દન્તાસ્તેષાં નિકરેણ પરિગતા વ્યાઘ્રપક્ષિસ્તામ્} । વારિતો-નિષિદ્ધોડસતાં(?)—ક્રૂરાણાં પરિગ્રહો યેન । કયં પાદાનાં પરિગ્રહં કરોષિ {ઈતિ દુર્યોજમ્} । પક્ષે માંસલો-બહલઃ ઝર્ધ્વ-ઉપરિ યો રજસઃ-પુષ્પપરાગસ્ય નિકરસ્તેન પરિગતામ્ । પુંડરીકાણાં-પદ્માનામ્ {આલિમ્} ॥ ૨૦ ॥

૧ નિશ્ચલ શબ્દને છોડીને -હસ્તથી પર ધ્વ, જ, ત્સ અને પ્સ એ ચાર બેડાશ્વરનો ક થાય.

૨ કદુ વગેરે શબ્દોના ક નો ઢ થાય છે.

૩ ‘દ્વ૦’ દ્વણિ । ૪ ‘વેદિતમ્’ હૃતિ ય-પાઠઃ । ૫-૬ ‘પોષ્ઠ૦’ હૃતિ ય-પાઠઃ ।

કહ (કર્વ)=કેમ.

મંસ (માંસ)=માંસ.

લુપ્ત (લુપ્ત)=લોહુપ, લોભી, લાલચુ.

મંસલુપ્ત= માંસના લોભી અર્થાત્ ગૃધ્ર, ગીધ.

રયણિ (રજનિ)=રાત્રિ, નિશા.

ઝર (ઝર)=ચર, ચરનાર.

પરિગય (પરિગત)=૧) વ્યાપ્ત; (૨) વીટળાયેલ.

મંસલ (માંસલ)=માંસલ, પુષ્ટ.

લુપ્ત (લુપ્ત)=ઉચ્ચ, ઉંચા.

રય (રજસ)=રજ, પુષ્પ-પરાગ.

રય (રજ)=દાંત.

નિયર (નિકર)=સમૂહ.

મંસલુપ્તરયણિઝરપરિગય=૧) માંસના લાલચુ નિ-
શાચરથી વ્યાપ્ત; (૨) માંસ-લોહુપ દાંતોવાળાનાસમૂહથી વીટળાયેલ; (૩) પુષ્ટ અને ઉચ્ચ એવા
રજ-સમૂહથી વ્યાપ્ત.

પુંડરીક ('પુન્ડરીક')=૧) વાઘ; (૨) શ્વેત કમળ, પદ્મ.

રિંછોલિ (રિંછિ)=રેણિ, પંક્તિ.

પુંડરીકરિંછોલિ=૧) વાઘોની રેણિને; (૨) કમળની
રેણિને.

વારિઝ (વારિત)=નિવારણ કરેલ.

અસર (અસતી)=કૂર.

પરિગ્રહ (પરિગ્રહ)=પરિગ્રહ.

વારિઝઅસરપરિગ્રહ!=નિવારણ કયો છે કૂર (જીવો)ના
પરિગ્રહનો બેણે એવો!

પરિગ્રહે (પરિગ્રહ)=પરિગ્રહને.

કુણસિ (કરોણિ)=તુ કરે છે.

ચલણાણં (ચરણાણા)=ચરણોના, પગોના.

પદ્યાર્થ

વિ૦—“હે કૂર (જીવો)ના પરિગ્રહના વારક! તું (આવો) છતાં કેમ તારાં ચરણો (મૂક-
વાને માટે) ગૃધ્ર નિશાચરથી [અથવા માંસલુપ્ત દાંતવાળા (પ્રાણીઓ)ના સમૂહથી] વ્યાપ્ત
એવા વાઘોની રેણિનો પરિગ્રહ કરે છે?”

પરિ૦—“હે પરિગ્રહના પ્રતિષેધક! તું તારાં ચરણો (મૂકવા) માટે પુષ્ટ અને ઉચ્ચ
એવાં પુષ્પ-પરાગથી વ્યાપ્ત પદ્મોની પંક્તિનો પરિગ્રહ કરે છે (ને વ્યાજબી છે).”—૨૦

સ્પષ્ટીકરણ

રિંછોલી શબ્દ—

પંડિતજી તો આનો અર્થ રીંછની ઓળી-રેણિ કરે છે. દે૦ લા૦ ૬૦ તરફથી છપાયેલ
સમ્યક્ત્વસત્તિની ટીકાના ૧૮૮મા પત્રમાંના નિમ્ન-લિખિત—

“તા તં કિં મુણિવસહા અણંતમવમમણમીરુણો ધણિયં ।

સેવંતિ નાયતસા અણત્યરિંછોલિકેલિહરં ॥ ૩૬ ॥”

—પદ્યમાં રેણિવાચક શબ્દ તરીકે ‘રિંછોલિ’ છે.

૧ સરખાવો હૈમ અનેકાર્થ૦ (કા૦ ૪, સ્લો૦ ૧૩૯૨)નો નિમ્ન-લિખિત પાઠ—

“પુન્ડરીકં સિતામ્બુજે । સિતચ્છત્રે મેપજે ચ પુન્ડરીકોઽપિદિગ્મજે.”

એકઅવંદનમહાભાષ્યની ૧૪૪ મી તથા ૧૩૭ મી ગાથામાં પણ આ અર્થસૂચક આ શબ્દ છે.

૧૧મી ગાથાસમશતી (શ. ૧, ગા. ૩૭૫; શ. ૨, ગા. ૨૦; સ. ૬, ગા. ૬૨; શ. ૬, ગા. ૭૪; શ. ૭, ગા. ૮૭)માં પણ આ હકીકત નજરે પડે છે. ભવિષ્યતઃકાંડામાં પણ એમ છે.

સુપાહનાહચાર્યમાં પણ એ સ્થળે (૫૦ ૨૩૭ અને ૨૮૦) આ શબ્દ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. “રિંછોલી પંતીપ” એમ દેશીનામઆદ્યાના સાતમા વર્ગની સાતમી ગાથામાં તથા

૧ “પૂવ જિણમવગંમિ વિ મીયં વિંચં ન કારિયં સુતં ।
સત્થ વિ સંમવહ્ જઓ પુવ્વોહ્વપદોસરિંછોલી ॥”

[એવં જિનમવનેડપિ દ્વિતીયં મિચ્ચં ન કારિતં યુક્તમ્ ।
તત્રાપિ સમ્મવતિ યતઃ પૂર્વોદિતદોષધેનિઃ ॥]

૨ “અગ્નિવસ્સ તત્તમેયં સંવસસાસાવળા ન કાયપ્પા ।
સો ડં સગરસુભાળં દુલ્લિસહં દુલ્લસરિંછોલિં ॥”

[મળિતમ્ય તત્ત્વમેતત્ સહસાસાતના ન કર્તવ્યા ।
સ તુ સગરશ્રુતાનાં દુલ્લિસહા દુઃસ્રશ્રેણિમ્ ॥]

૩ “ઉઅ પોમ્મરાઅમરગભસંવલિઆ ગહમહાંઓ ઓઅરહ્ ।
ગહસિરિકપ્પઠ્ઠમ્મદ્વ ઇવ કપ્પિઠઆ કીરરિંછોલી ॥ ૭૫ ॥”

[પદ્ય પદ્યારામરકનસંવલિના નમસ્તલાદવતરતિ ।
નમઃ પ્રીકપ્પઠ્ઠપ્રેવ કપ્પિઠકા કીરપક્કિ ॥]

૪ “ઉલ્લિપ્પહ્ મળ્હલિમારુણ મેહ્હણાહિ વાહીપ્ ।
સોહ્મગધઅવદાઅ ઇવ ઉઅહ્ ધનુરુપ્પરિંછોલી ॥ ૨૦ ॥”

[ઉલ્લિપ્પયતે મળ્હલીમારુણે મેહ્હાણાદ્ વ્યાધક્ષિયાઃ ।
સૌભામ્યધ્વજપતાકેવ પશ્યત ધનુઃસુસ્માન્વકપક્કિઃ ॥]

૫ “ઉઅહ તરુકોટરાઓ ગિહ્મન્તં પુંસુબાળં રિંછોલિમ્ ।
સતિપ્ જરિઓ ઇવ હુમો પિત્તં ઇવ સલોહિજ્ઞં વમહ્ ॥ ૬૨ ॥”

[પશ્યત તરુકોટરાશિષ્કાન્તા પુંસુકાનાં પક્કિમ્ ।
શરદિ જ્વરિત ઇવ દ્રુમ પિત્તમિવ સલોહિતં વમતિ ॥]

૬ “રુન્દારવિન્દમન્દિરમઅરન્દાણન્દિઆલિરિંછોલી ।
ક્ષણક્ષણહ્ કસણમણિમેહલ ઇવ મહુમાસલપ્પીપ્ ॥ ૭૪ ॥”

[રુદ્ધરવિન્દમન્દિરમઅરન્દાણન્દિઆલિપક્કિઃ ।
ક્ષણક્ષણાયતે કૃષ્ણમણિમેહલેવ મહુમાસલપ્પિપ્ ॥]

૭ “અળ્યાયામપટ્થા કટુન્તી મળ્હલાળં રિંછોલિમ્ ।
અક્ષપિહ્મસોહ્મમા વરિસસર્જં મિઅડ મે સુણિઆ ॥ ૮૭ ॥”

[અન્યપ્રાસપ્રસ્થિતા કર્ષેપન્તી મળ્હલાળાં પક્કિમ્ ।

અક્ષપિહ્મસૌભામ્યા વર્ષસર્ત ઝીવતુ મે સુણિકા ॥]

પાદમ્યલક્ષ્મીનામમાલાની ૧૦૬ મી આશામાં “બોલી માલા રારિ રિંહોલી બાવલી પંતિ” આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ નબરે પડે છે.

ભાવ-નિરૂપણ—

આ પદમાં કવિરાજે પ્રભુ ચાલતી વેળાએ પોતાનાં ચરણ કમળના ઉપર મૂકે છે એમ સૂચ્યું છે. આ વાત નમેડસ્તુ સ્તુતિના નિમ્ન-લિખિત—

‘ધેર્ષાં વિક્ષારવિન્ધરાજ્યા, જ્યાયઃકમકમલાવલીં દધત્યા ।

સદશૈરિતિ સક્તં પ્રશસ્યં, કથિતં સન્તુ શિષાય તે જિનેન્દ્રાઃ ॥ ૨ ॥”

—દ્વિતીય પદમાં તેમજ ભક્તપ્રામરના નીચે મુજબના—

“ઉન્નિવ્રહેમનવપદ્મજપુષ્પકાન્તિ-

પર્યુલસજ્જમયૂલશિષ્યામિરામૌ ।

પાદૌ પદાનિ તથ યત્ર જિનેન્દ્ર ! ઘત્તઃ

પદ્માનિ તત્ર વિબુધાઃ પરિકલ્પયન્તિ ॥ ૩૨ ॥”

—પદમાં પણ નબરે પડે છે.

કિંગમ્બર સમપ્રદાયમાં પણ આવી માન્યતા હોવાનું શ્રીજિનસેનાચાર્યકૃત આદિપુરાણ (૫૦ ૨૫)ના નિમ્ન-લિખિત ૨૫૪મા પદ ઉપરથી ભેદ થકાય છે:—

“મૃદુસ્પર્શસુખામ્મોજ-’વિન્યસ્તપદ્મજ્જઃ ।

શાલીમીઘાદિસમ્પન્ન-વસુધાસુચિતાગમઃ ॥”

સોલાપુરવાલા શ્રીયુત વડીલ રાવજી નેમચંદ શાહે કરેલા મરાઠી અનુવાદના ૧૬૬ મા પૃષ્ઠમાં લખ્યું છે કે—

“ગમનસમયીં શ્રીજિવાલ્યા ચરણાંજાલી અસ્યન્તરમણીય ।

ચ સુગન્ધી અસં સુવર્ણકમલ આકાશાંત પ્રગટ જ્ઞાલેં” ॥

૩૫-સિદ્ધિ—

‘માંસાદિષ્વતુસ્વારે’ (૮-૧-૭૦)થી માંસ અને માંસલનાં મંસ અને મંસલ ૩૫ બને છે.

લુચ્છતું ‘સર્વત્ર૦’થી લુચ્છ બને. ‘અનાદૌ૦’ થી લુચ્છ થાય અને ‘દ્વિતીય૦’થી લુચ્છ થાય.

‘હ્રસ્વઃ૦’થી ડર્જ્જતું ડર્જ્જ ૩૫ બને. ‘સર્વત્ર૦’થી ડચ્છ બને. ‘અનાદૌ૦’થી ડચ્છ થાય.

‘દ્વિતીય૦’થી ડચ્છ થાય.

૧ આ ‘વિન્યસ્ત’ શબ્દથી એમ સ્ફુરે છે કે તીર્થંકરનાં ચરણને કમળોનો સ્પર્શ થાય છે, પરંતુ જ્યારે કહેવાતી કિંગમ્બર માન્યતાથી આ વિદ્વદ્ ઠકીકાત જણાય છે તો વિશેષસો આ સંબંધમાં શ્રીમાંસા કરે એવી અભિલાષા રહે છે.

૨ માંસ એવા શબ્દોના આદિના જા નો જ થાય છે.

ગયવિસયગામતત્તી કહં સિ નેઆ વિ અક્ષવડલસ્સ ।

ઈંદિઅપહૂ વિ કહ પેહૂ ! નોંઈંદિઅનિગ્ગહં કુણસિ ? ॥ ૨૧ ॥

[ગતવિષયગ્રામચિન્ત: (ગતન્તસિ:) કથમસિ નેતાડપિ અક્ષપટલસ્ય ? ।

ઈન્દ્રિયપ્રસુરપિ કથં પ્રમો ! નો ઈન્દ્રિય(નોઈન્દ્રિય)નિગ્રહં કરોષિ ? ॥]

અવષ્ઠર્જિ:

ગયેતિ । ગતા વિષયાણાં-દેશાનાં ગ્રામ:-વારસ્ત્ર {યદ્વા વિષયેષુ ગ્રામેષુ ચ} તપ્તિ:-ચિન્તા યસ્ય । અસિ {ઈતિ ભવસિ} । નેતા-નાયકોડપિ અક્ષપટલસ્ય {-અક્ષિપટલિકપદસ્ય} । ઈન્દ્રિયાણાં પ્રમુ:-સમર્થોડપિ કથં ન {ઈન્દ્રિય}નિગ્રહં કરોષિ {ઈતિ દુર્યોગ:} । પક્ષે ગતા વિષયગ્રામસ્ય {-દેશાદિસમૂહસ્ય} સમ્બન્ધિની તપ્તિ:-પીડા યસ્ય । અક્ષાણાં-ચક્ષુરાદીનાં સમૂહસ્ય નોઈન્દ્રિયસ્ય-મનસો નિરોધમ્ ॥ ૨૧ ॥

૨૧૦૬૧૨

ગય (ગત)=ગયેલ.

વિસય (વિષય)=(૧) દેશ; (૨) વિષય, પારિભાષિક ૨૧૦૬.

ગામ (ગ્રામ)=(૧) સમૂહ; (૨) ગામ.

તપ્તિ (ચિન્તા)=ચિન્તા.

નૈસિ (તૃપ્તિ)=તૃપ્તિ.

તપ્તિ (તપ્તિ)=(૧) ચિન્તા; (૨) પીડા.

ગયવિસયગામતત્તી=(૧) ગઇ છે દેશના સમૂહોની ચિન્તા (અથવા પીડા) બેની એવો. (૨) ગઇ છે દેશ અને ગામોની ચિન્તા બેની એવો; (૩) ગઇ છે વિષયોના સમૂહની તૃપ્તિ બેની એવો.

કહં (કથં)=કેમ.

સિ (અસિ)=તું છે.

નેઆ (નેતા)=નાયક.

વિ (અપિ)=પણ.

અક્ષ (અક્ષ)=(૧) ઇન્દ્રિય; (૨) આત્મા.

વડલ (વટલ)=સમૂહ.

અક્ષવડલ (અક્ષવટલ)=ન્યાય-મંદિર.

અક્ષવડલસ્સ=(૧) ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો; (૨) ન્યાય-મંદિરનો; (૩) 'અક્ષિ-પટલ' પદનો.

ઈંદિઅ (ઈન્દ્રિય)=ઇન્દ્રિય.

પહૂ (પ્રમુ)=પ્રમુ, સ્વામી.

ઈંદિઅપહૂ=ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી.

કહ (કથં)=કેમ.

પહૂ ! (પ્રમો!)=હે નાથ !

નો (નો)=નહિ.

નો (ન:)=અમારા.

નિગ્ગહ (નિગ્રહ)=નિગ્રહ, વશ.

ઈંદિઅનિગ્ગહ=ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહને.

નોંઈંદિઅ (નોઈન્દ્રિય)=મન.

નોંઈંદિઅનિગ્ગહ=મનના નિગ્રહને.

કુણસિ (કરોષિ)=તું કરે છે.

પદાર્થ

વિ૦—“બેની દેશના સમૂહ સંબંધી [અથવા દેશ અને ગામ પરત્વેની] ચિન્તા નહ થઇ છે એવો તું હોવા છતાં કેમ અક્ષિપટલ પદનો [અથવા ન્યાય-મંદિરનો] નાયક છે

૧ ‘કહિ’ હ્રસ્વિ ક-વાઠાઃ । ૨ ‘પહૂ’ હ્રસ્વિ ય-વાઠાઃ । ૩ ‘સમૂહ’ હ્રસ્વિ ક-વાઠાઃ ।

૪-૬ અથવા અર્થો પંડિતશ્રીના વિવેચનમાં નજરે પડે છે તે પૈકી ન્યાયમંદિર એ અર્થ કેવી રીતે શ્રદ્ધ શ્રદ્ધે તે સમજાવું નથી.

અપ્રકાશ ૩૧

[‘અથવા તું વિષય—સમૂહની તુષિથી પર હોવા છતાં (અર્થાત્ વિષયોમાં રચ્યો પચ્યો રહેતો હોવા છતાં) ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી કેવી રીતે છે]? વળી હે નાથ! તું ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કેમ કરતો નથી [‘અથવા તું ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી હોવા છતાં અમારી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કેમ કરી શકે]?’

પરિં—“જેની દેશ અને ગામ સંબંધી ચિન્તા નાશ પામી છે (અર્થાત્ જે ચિન્તાથી પર છે) એવો તું ઇન્દ્રિયના સમૂહનો નેતા છે (તે બરાબર છે) [‘અથવા તું વિષય—આમથી થતી તુષિથી પર છે માટેજ આત્મ—સમૂહનો નેતા છે]. વળી હે સ્વામી! તું ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી છે એટલે તું મનનો (પણ) નિગ્રહ કરી શકે છે [‘અથવા તું અમારી ઇન્દ્રિયોને પણ વશ રખાવી શકે છે].”—૨૧

સ્પષ્ટીકરણ

શબ્દ—પ્રયોગ—

પૂર્વ પદ્યમાં જેમ રિંછોલિ એવા દેશી શબ્દનો પ્રયોગ કવીશ્વરે કર્યો છે, તેમ આ પદ્યમાં તેમણે ‘તત્તિ’રૂપ દેશી શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ચિન્તાવાચક પરંતુ ચિન્ત્ય નહિ એવા ‘તત્તિ’ શબ્દનો પ્રયોગ ગાથાસમશતીના પ્રથમ શતકની ‘૨ છ તથા ‘૫૧ મી તેમજ તૃતીય શતકની ‘૨૭૩ મી ગાથામાં જોઇ શકાય છે. દેશીનામઆલાના પાંચમા વર્ગે (શ્લોક ૨૦)માંની “તપ્તઆપ્તેસું તત્તી” એ પંક્તિ દ્વારા તપ્તપરતા અને આદેશ એ બે અર્થો ‘તત્તિ’ના બતાવાયા છે, પરંતુ તે પ્રસ્તુત જણાતા નથી.

૧-૪ આવા અર્થો પરિતજીએ પોતાના વિવેચનમાં કર્યા છે, પરંતુ તે મને અવશ્યકિંકારે સૂચવેલ અર્થ બેટલા આદરણીય ભાસતા નથી. ‘તત્તિ’ શબ્દ એ દેશી શબ્દ છે અને એનો અર્થ ‘ચિન્તા’ થાય છે એ વાત એમના લઘ્ય બહાર રહી મધ જણાય છે અને તેથી કરીને કદાચ તેઓ સંતોષકારક અર્થ સૂચવી નહિ શક્યા હોય.

૫ “અમિર્ઝ પાટબકર્ણં પદિર્ઝં સોઝં બ જે જ બાળન્તિ ।

કામસ્સ તત્તત્તિર્ઝં કુળન્તિ તે કહ્ઞં જ લજ્ઞન્તિ ? ॥ ૨ ॥”

[અમૃતં પ્રાકૃતકાવ્યં પરિઝું ધોતું વ ચે ન જાનન્તિ ।

કામસ્ય તત્તચિન્તાં કુર્વન્તિ તે કથં ન લજ્ઞન્તે ? ॥]

૬ “આમજરો મે મન્દો અહવ જ મન્દો જનસ્સ કા તત્તી ? ।

સુહવંછમ ! સુહમ ! સુગન્ધબન્ધ ! મા ગમ્મિર્ઝં છિવસુ ॥ ૫૧ ॥”

[આમજરો મે મન્દોઽથવા ન મન્દો જનસ્ય કા ચિન્તા ? ।

સુહવંછક ! સુમગ ! સુગન્ધબન્ધ ! મા ગમ્મિર્ઝં છિવસ ॥]

૭ “બન્વો ડુક્કરબારજ ! પુજો વિ તત્તિ કરેસિ ગમનસ્સ ।

બજ્ઞ મિ જ હોન્તિ સરલા વેળીમ સરક્કિણો પિટરા ॥ ૭૩ ॥”

[બન્વો ડુક્કરકારક ! પુનરપિ ચિન્તાં કરોષિ ગમનસ્ય ।

અવાપિ ન મર્ચન્તિ સરલા વેળ્યાસરક્કિણાધિકુરા : ॥]

નિર્ણયસાગર તરફથી પ્રસિદ્ધ શ્લેષ આવૃત્તિમાં ‘તત્તિ’ને બદલે ‘તત્તિ’ છપાયેલ છે, પરંતુ તે ગુદલુ-
હોષ જણાવાથી અત્ર પદ સુધારી લેવું છે.

કહ સાસયવિણ્ણાણં નિવિણ્ણાણં ભવમ્મિ જીવાણં ।

સિવસુક્ખમકલ્લાણં કલ્લાણં જિણ ! પણામેસિ ? ॥ ૨૨ ॥

[કથં શાશ્વતવિજ્ઞાનં નિર્વિજ્ઞાનં (નિર્વિણ્ણાણાં) ભવે જીવાનામ્ ।

શિવસૌખ્યં અકલ્પ્યાણં (અકલ્પ્યાણાં) કલ્પ્યાણં જિન ! પ્રણામયસિ ? ॥ ૨૨ ॥]

અવચૂર્ણિ:

કહેતિ । શાશ્વતવિજ્ઞાનપિ નિર્વિજ્ઞાનં શિવસૌખ્યં અકલ્પ્યાણં-અભદ્રમપિ કલ્પ્યાણં સમ્પા-
દયસિ {ઈતિ વિરોધ:} । પક્ષે શિવસૌખ્યં વિશેષ્યમ્ । શોષાણિ વિશેષણાણિ । {પક્ષે}
નિર્વિજ્ઞાના(વિણ્ણા)નામ્-ઉદ્વિજ્ઞાનાં અકલ્પ્યાણાં-સરોગાણાં, જીવાનામિતિ સમ્બન્ધ: ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ

કહ (કથં)=કેમ.

સાસય (શાશ્વત)=શાશ્વત, નિત્ય.

વિણ્ણાણ (વિજ્ઞાન)=વિજ્ઞાન, યોધ.

સાસયવિણ્ણાણં=શાશ્વત વિજ્ઞાન.

નિવિણ્ણાણં (નિર્વિજ્ઞાનં)=વિજ્ઞાન રહિત, યોધ વિનાના.

નિવિણ્ણાણં (નિર્વિજ્ઞાના)=ઉદ્વિજ્ઞ, ઉદારીન.

ભવમ્મિ (ભવે)=સંસારમાં.

જીવાણં (જીવાના)=જીવોના.

સિવ (શિવ)=શિવ, સિદ્ધિ, મોક્ષ.

સુક્ખ (સૌખ્ય)=સુખ.

સિવસુક્ખં=મોક્ષતું સુખ.

અકલ્પ્યાણં (અકલ્પ્યાણં)=કલ્પ્યાણુકારી નહિ એવું.

અકલ્પ્યાણં (અકલ્પ્યાણાં)=રોગીઓના.

કલ્પ્યાણં (કલ્પ્યાણં)=કલ્પ્યાણુકારી, ભદ્ર.

જિણ ! (જિન !)=હે તીર્થંકર !

પણામેસિ (પ્રણામયસિ)=તું પરિણુભાવે છે.

પદાર્થ

વિ०—“હે જીનેશ્વર ! તું સંસારમાં જીવેના શાશ્વત વિજ્ઞાનને નિર્વિજ્ઞાનરૂપે અને તેમના કલ્પ્યાણરૂપ શિવ-સુખને અકલ્પ્યાણ રૂપે પરિણુભાવે છે.

પરિ०—“હે તીર્થંકર ! સંસારને વિષે ઉદ્વિજ્ઞ તેમજ રોગી એવા (જીવે)ને તું શાશ્વત વિજ્ઞાનવાળું તથા કલ્પ્યાણુકારી એવું શિવ-સુખ પમાડે છે.”—૨૨

રૂપદીકરણ

૩૫-સિદ્ધિ—

‘જ્ઞાતોર્જ્ઞ:’ એ સૂતથી નિર્વિજ્ઞાનતું નિર્વિજ્ઞાન બને. ‘અનાદૌ’થી નિર્વિજ્ઞાન બને. ‘સર્વજ્ઞ’થી નિવિણ્ણાણ અને ‘અનાદૌ’થી નિવિણ્ણાણ થાય. ‘નો જ:’થી નિવિણ્ણાણ બને.

‘સર્વજ્ઞ’થી નિર્વિજ્ઞાણં નિવિજ્ઞાણ અને ‘અનાદૌ’થી નિવિજ્ઞાણ થાય. એવું છઠ્ઠી વિશ-ક્રિતું બહુવચનનું ૩૫ નિવિજ્ઞાણં થાય.

૧ “કલ્પ્યાણં હેષ્ઠિ મજ્જલે” એ પ્રમાણે હૈમ અનેકાર્થ (૩૧૦ ૩, ૨૭૦ ૧૮૬) માં ૫૪ હોવાથી આ શ્લોકનો અર્થ સુવર્ણ પણ થાય છે એ સાચી વાત છે અને એ અર્થ પંડિતજીએ કયો પણ છે, પરંતુ મને તે પ્રસ્તુત જણાતો નથી, કેમકે તું જે કલ્પ્યાણરૂપ શિવ સુખ આપે છે તે કલ્પ્યાણ-સુવર્ણ-હેમ વિનાનું જ હોય એમ કહેવાથી શું અર્થ-ગોરવ આવે છે તે સમજાતું નથી.

‘અષ્ઠોઽથી અકલ્યાણ અને અકલ્યાનાં અકલાણ અને અકલ ૩૫ થાય. ‘અનાદૌઽથી અકલાણ અને અકલ અને આથી અકલાણનાં સંસ્કૃતમાં બે રૂપાંતરો જે ઉપર સૂચવામાં છે તે સમુચિત સિદ્ધ થાય છે.

નાહ ! પરિણામમધુરં વિસન્નવીસામઠામભૂઅં પિ ।

કહ પક્ષવેસિ કન્નામયં પિ મુણિસંમયં ધર્મમ્ ? ॥ ૨૩ ॥

[નાથ ! પરિણામમધુરં વિષાન્નવિંશત્યામ(વિષણ્ણવિશ્રામ)સ્થાનભૂતમપિ ।
કયં પ્રજ્ઞાપયસિ કન્યામતં (કર્ણામૃતં) અપિ મનુષ્યમતં (મુનિસમ્મતં) ધર્મમ્ ? ॥]

અવચૂર્ણિ:

નાહેતિ । પરિણામમધુરં {—પરિણતિસુન્દરં} વિષેણ યુક્તં અન્નં વિષાન્નં {તચ્ચ} વિંશતિશ્ચ તે ઉપલક્ષણત્વાત્ પ્રચુરા આમાશ્ચ {—રોગા} વિંશત્યામાઃ {તે ચ વિષાન્નવિંશત્યામાઃ} તેષાં સ્થાનભૂતમ્ {—આશ્રયભૂતમ્} અપિ પ્રજ્ઞાપયસિ । કન્યામિઃ {—સ્ત્રીમિઃ} નિર્વૃત્તં {—કન્યામયમપિ} તચ્ચ મનુષ્યૈઃ {—મનુજૈઃ} નિર્વૃત્તમપિ । અનુસ્વારોડલાક્ષણિકઃ । {ધર્મ વિશેષ્યં} ઇતિ વિરોધઃ } પક્ષે । વિષણ્ણાનાં {—વિષાદવતાં} વિશ્રામસ્ય સ્થાનભૂતં, કર્ણાનામમૃતં, મુનીનાં સમ્મતમ્ ॥ ૨૩ ॥

શીખદાથ

નાહ ! (નાથ !) =હે નાથ !

પરિણામ (પરિણામ)=પરિણામ, પરિણુતિ.

મધુર (મધુર)=મધુર, સુન્દર.

પરિણામમધુરં=પરિણામે મધુર.

વિસ (વિષ)=વિષ, ઝેર.

અન્ન (અન્ન)=અન્ન.

વીસા (વિંશતિ)=વીસ, કોટી.

આમ (આમ)=રોગ.

વિસન્ન (વિષણ્ણ)=ખિન્ન, વિષાદ પામેલા.

વીસામ (વિશ્રામ)=વિશ્રામ, વિસામો.

ઠામ (સ્થાન)=સ્થાન, આશ્રય.

મૂઅ (મૃત)=સમાન, તુલ્ય.

વિસન્નવીસામઠામભૂઅં=(૧) ઝેરમય અન્ન અને કોટી રોગોના આશ્રય સમાન; (૨) ખિન્ન (જનો)ને વિશ્રામ-સ્થાન તુલ્ય.

પિ (અપિ)=પણ.

કહ (કયં)=કેમ.

પક્ષવેસિ (પ્રજ્ઞાપયસિ)=તું પ્રશ્ન છે, તું જણાવે છે.

કન્ના (કન્યા)=કન્યા, બાળા.

મય (મય)=પ્રચુરતાવાચક શબ્દ.

મય (મત)=મત.

કન્ન (કર્ણ)=કર્ણ, કાન.

અમય (અમૃત)=અમૃત, સુધા.

કન્નામયં=(૧) કન્યાઓએ બનાવેલા; (૨) બાળાઓનો મત; (૩) કર્ણોને અમૃત.

મુણિસ (મનુષ્ય)=મનુષ્ય.

મુણિ (મુનિ)=મુનિ, સંયમી.

સમ્મય (સમ્મત)=સંમત.

મુણિસંમયં=(૧) મનુષ્યમય; (૨) સંયમીઓને સંમત. ધર્મમ્ (ધર્મ)=ધર્મને.

પદાર્થ

વિ૦—“હે નાથ ! ‘ઝરમય યત્ર અને કાડી (અનેક) રોગોના આશ્રય સમાન હોવા છતાં પરિણામે મધુર તથા વળી કન્યા-મય હોઇ કરીને મનુષ્યમય એવો ધર્મ તું કેમ પ્રરૂપે છે ?”

પરિ૦—“હે નાથ ! પરિણામે મધુર, ખિન્ન (મનવાળા)ને વિશ્રામ-સ્થાન તુલ્ય, કંઈને અમૃત સમાન અને સંયમીઓને સંમત એવો ધર્મ તું પ્રરૂપે છે.”—૨૩

સ્પષ્ટીકરણ

અલાક્ષણિક અનુસ્વાર—

અવયૂષ્ણિકારે ‘મુનિસંમય’માં ‘મુનિસ’ શબ્દથી મનુષ્ય અર્થ કર્યો છે અને ‘મુનિસ’માંના અનુસ્વારને અલાક્ષણિક ગણી મુનિસમય પાઠનો મનુષ્યમય-મનુષ્યે બનાવેલ એવો અર્થ સૂચવ્યો છે. પ્રાકૃતમાં અનુસ્વાર અલાક્ષણિક ગણાય છે એ સંબંધમાં અનેક ઉદાહરણો મળી શકે છે. જેમકે (૧) શ્રીઉપસર્ગાહસ્તોત્રની પ્રથમ ગાથાનો ડવસગહર વાસં એ ‘પૂર્વાધ’, (૨) પુસ્કપર-વર યાને ‘શ્રુતસ્તવ’ સૂત્રના ચોથા-અંત્ય પદના દ્વિતીય પાદમાં દેવનાગસુવક્ષકિષ્કરગણ૦ એ જાગ.

સચ્છંદયં સમુદ્રહ સઘં પરમપ્પયં વ પિચ્છંતો ।

જં પુણ જિઅસયલક્ખો વિ અપ્પસત્તો સિ તમજુત્તં ॥ ૨૪ ॥

[સ્વચ્છંદતાં (સ્વચ્છાં દયાં) સમુદ્રહ સઘં પરં

અલ્પકમિવ (આત્મકમિવ) પ્રેક્ષન્ ।

યત્ પુનઃ જિતસકલાક્ષઃ (જિતશતલક્ષઃ)

અપિ અલ્પસત્ત્વઃ (આત્મસત્ત્વઃ) અસિ તદયુક્તમ્ ॥]

અવત્તૂર્ણિ:

સચ્છંદેતિ । સ્વચ્છંદતાં સમુદ્રહ-ધારય । સઘં પરમ્-અન્યં પચયન્ અલ્પકમિવ । યત્ પુનઃ અભિભૂતસમસ્તકરણોઽપિ અલ્પસત્ત્વોઽસિ { તદયુક્તમ્ } । પક્ષે સ્વચ્છાસ્-અતિનિર્મલાં દયાં-{ કરુણાં } આત્માનમિવ { ન પ્રસક્તઃ } અપ્રસક્તઃ ॥ ૨૪ ॥

શીખરાર્થ

સચ્છંદયં (સ્વચ્છંદતાં) = સ્વચ્છ-દતાને.

સચ્છં (સ્વચ્છાં) = સ્વચ્છ, નિર્મળ.

દયં (દયાં) = દયાને.

સમુદ્રહ (સમુદ્રહ) = તું ધારણ કર.

સઘં (સઘં) = સઘં.

પરં (પરં) = અપરને, અન્યને.

અપ્પયં (અલ્પકં) = અત્યંત અલ્પ.

અપ્પયં (આત્મકં) = પોતાના.

૧ આ અર્થ પંડિતશ્રીને સ્ફુર્ત્યો નથી.

૨ જુઓ ‘ઉપસર્ગાહસ્તોત્ર’ની શ્રીજિનપ્રભાસુરિકૃત ટીકા (૫૦ ૧૦).

૩ ‘જિતસકલાક્ષઃ’, ‘જિતસકલકર્મ’, ‘જિતસકલાકર્મ’ હવેપિ લખ્યવશિત ।

જ (જ) = જન્મ.

વિષ્ણુ (વેશ્વર) = એતો, નિહાળતો.

જં (જ) = જન્મ.

ગુણ (ગુણ) = ગુણી.

જિજ્ઞાસુ (જિજ્ઞાસુ) = જિજ્ઞાસુ.

સચ્ચ (સચ્ચ) = સચ્ચ, સર્વ.

અચ્ચ (અચ્ચ) = અચ્ચ, અધ્ય.

આચ્ચ (આચ્ચ) = આચ્ચ, આચ્ચ.

સચ્ચ (સચ્ચ) = (૧) પરિવાર સહિત; (૨) સૈન્ય સહિત.

સચ્ચ (સચ્ચ) = સૌ.

લક્ષ્મણ (લક્ષ્મણ) = લક્ષ્મણ.

લક્ષ્મણ (લક્ષ્મણ) = પોતાના.

લક્ષ્મણ (લક્ષ્મણ) = લક્ષ્મણ.

જિજ્ઞાસુલક્ષ્મણો = (૧) જીતી છે સર્વ ઇન્દ્રિયોને જેણે
એવો; (૨) જીત્યા છે સૌ લાભ (જનો)ને જેણે

એવો; (૩) જીત્યા છે સર્વ નક્ષત્રોને જેણે એવો;
(૪) જીતી લીધાં છે સપરિવાર અથવા સૈન્ય સહિત
એવાં નક્ષત્રોને (પણ) જેણે એવો; (૫) જીત્યું
છે-મેળવ્યું છે પોતાનું લક્ષ્ય જેણે એવો.

વિ (વિ) = પણ.

અપ્પ (અપ્પ) = અદ્ય, ઓહું.

સત્ત (સત્ત) = સત્ત, અળ.

અપ્પ (આત્મન) = આત્મા.

સત્ત (સત્ત) = આસક્ત, લીન.

અપ્પસત્તો = (૧) અદ્ય અળવાળો; (૨) આત્મામાં લીન.

અપ્પસત્તો (અપ્પસત્તો) = અપરાધી, વીતરાગ.

સિ (સિ) = તું છે.

તં (તં) = તે.

અણુસં (અણુસં) = અણુસં, ગેરવ્યાજબી.

પદાર્થ

વિ०—“(હે નાથ!) સર્વ અપર (જનો)ને અત્યંત અદ્ય (અર્થાત્ પોતાનાથી ઉતરતો) એતો તું સ્વચ્છંદતા ધારણ કરે (એ તો ઠીક; પણ) સર્વ ઇન્દ્રિયને [અથવા શત લક્ષણે, સર્વ નક્ષત્રોને કે સહસ્ર નક્ષત્રોને] જીત્યા પછી (પણ) તું જે અદ્ય અળવાળો (દેખાય) છે તે અણુસં છે.”

પરિ०—“(હે નાથ!) સકલ અન્ય (જન)ને પોતાના જેવો એતો થકા તું નિર્ભજ દયાને ધારણ કર (કરે છે). વળી જેણે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને જીતી છે એવો તું આત્મામાં લીન બન્યો છે—આત્મરમણતામાં રમી રહ્યો છે તે શું અણુસં છે? [અથવા જેણે પોતાના લક્ષ્યને મેળવ્યું છે એવો તું (સાંસારિક ધટનાને વિષે) વીતરાગ છે તે શું અનુચિત છે?]”—૨૪

સ્પષ્ટીકરણ

નિર્ભજ દયા—

કવીશ્વરે સ્પષ્ટ કર્યું એમ ઉલ્લેખ કરી દયાને ‘સ્વચ્છંદ’ એવું વિશેષણ કેમ આપ્યું એવો પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે. આનો ઉત્તર એ છે કે દયાના વિરોધી કોઈ હોય-કોઈ પણ કર્મનકારે ‘દયા’ તત્ત્વને ઉઠાવી દીધું હોય એમ સમજાતું નથી, પરંતુ જરૂર જેમ અન્યાન્ય કર્મ-વલંબીઓ પૈકી સૌ કોઈ પોતપોતાના ધર્મને સર્વોત્તમ માનવા (અને કેટલીક વાર તો મનાવવા પણ) તૈયાર રહે છે, પછી ભલે તે ધર્મ હો કે અધર્મ હો તેમ દયા-દેવીના ઉપાસક તરીકે ઓળખાવનારાઓ પૈકી બધા ખરેખર દયા પાળે છે એમ નથી. કેટલાક તો દયાના નામે પણ પ્રાણિ-વધ કરતાં પાછી પાળી કરતા નથી એ ક્યાં વિદ્વાનોથી અભણું છે? કહેવાનું તત્ત્વ

એ છે કે અંતરંગ વૃત્તિથી અન્નના હિતને વિષે દ્રવિત હોતું એ ‘દયા’ શબ્દના વાચ્યાર્થનો સ્વીકાર તો સમગ્ર આર્ય દર્શનના અનુયાયીઓ કરે છે. પરંતુ એનો લક્ષ્યાર્થ સમજવાનો ઢાવો કરનારામાંથી કેટલાનો ઢાવો સચોટ હોય સાચો છે ?

જે દર્શનમાં જીવના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ બેદની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી હોય, જ્યાં દયાના સિદ્ધાન્તને સ્થાપનાદી દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવ્યો હોય—જેમાં અહિંસાના અનંક ભંગો ભતાવ્યા હોય તે દર્શન—પ્રરૂપિત દયા તે ‘સ્વચ્છ’ દયા છે; બાકી બીજી દયા તે ‘અસ્વચ્છ’ દયા છે. કયું કયું દ્રવ્ય સચિત્ત છે—સચેતન છે, કેવી રીતના વર્તનથી તેને સંકલેશ થાય છે એ બેદોનું નિરૂપણ નૈયાયિક દર્શનમાં નથી એમ કહેવાય છે, તો આવી પરિસ્થિતિમાં નૈયાયિકો સ્વચ્છ—સાચી દયા પાળી શકે ખરા ?

સાંખ્ય દર્શન પણ સૂક્ષ્મ પર્યાલોચન પૂર્વક દયાનું રહસ્ય સમજાવે છે એમ કોઈ છાતી ઠોકીને કહી શકે તેમ છે ? એ નહિ કહી શકે તો તેના અનુયાયીઓ સાચી દયાના ભક્ત છે એમ કેમ કહેવાય ?

પૂર્વમીમાંસકો યજ્ઞાદિ કર્મ કરી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્—અરે મનુષ્યનો હોમ કરનારા—તેનો ભોગ લેનારા દયાની અભિરૂચિવાળા હોવાનો ઢાવો કરે એ ક્યાંનો ન્યાય ?

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ પણ સચેતન છે અને એ તત્ત્વોનો જીવાત્મા સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળો છે એમ માનનારા વેદાન્ત-વેત્તાઓ આ તત્ત્વોનો પ્રાણ લે અને તેમ છતાં તેને પાપ ન ગણે એ શું કહેવાય ?

કેવીના ઉપાસકો પોતાની માંસ-લોહપ્રપત્તને તૃપ્ત કરવાના મહાના હેઠળ પશુઓનું બલિદાન કરવા છતાં પોતાને ‘સદય’ તરીકે ઓળખાવે એ કેવી ધૃષ્ટતા ?

ભારતીય સુપ્રસિદ્ધ છ દર્શનોના અનુયાયીઓ સિવાયના અન્ય મતવાળાઓ પણ—સુરો-પીઅનો, યાહુદીઓ, પારસીઓ, મુસ્લીમો સ્થાવર તથા જંગમ દ્રવ્યોમાં ધંધરી સત્તાનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એ તેઓ લક્ષ્ય-અલક્ષ્યથી અનભિસ રહી માંસાહાર કરે, શિકાર કરે, તો તેની દયા સ્વચ્છ કહેવાય ? કેટલાક માનવો રોગ-ઘ્વસ્ત જીવોને ગોળીબાર કરાવવામાં દયા માને છે, પરંતુ શું તેઓ એવું પ્રમાણપત્ર રજૂ કરી શકે તેમ છે કે એથી એ જીવોને સુખજ થાય છે ? શું મરણાન્ત કષ્ટમાં કેસાયેલો જીવ પણ જીવવાને વલણમાં મારે છે એ વાત ભૂલી જવા જેવી છે ?

આ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે અનેકાનેક સામ્પ્રદાયિકો દયાનો લક્ષ્યાર્થ પોતાની અભિરૂચિ અનુસાર કરે છે, પરંતુ જે દયા વિધ-અનુત્વની ભાવનાની વિરોધી હોય, જે સ્વ અને પરને ઉપકારક ન હોય, જે સમસ્ત જીવોને આત્મસમ સમજવામાં વિમુક્ત હોય એ સ્વચ્છ દયા નહિ કહેવાય; પરંતુ એ તો અસ્વચ્છ દયા છે—અનિર્મલ નિર્દયતા છે—હાનિકારક હિંસા છે—ગોર અત્યાચાર છે—સર્વોત્કૃષ્ટ પાપ છે.

અમયરસોહાલિદ્ધા અમચ્છરિદ્ધા અસારસરહંગા ।

કહ નિચ્ચમસંઘોહા જલયરવસહી વિ તુહ વાણી ? ॥ ૨૫ ॥

[અમકરશોભાદિગ્ધા (અમૃતરસૌઘાદિગ્ધા) અમત્સ્યદ્ધા
(અમત્સરેદ્ધા) અસારસરયાજ્ઞા (અસારસ્વરમજ્ઞા) ।

કયં નિલ્યં અશક્તૌઘા (અસક્તોભા અસક્તોહા વા) જલચરવસતિઃ
(જલદ્રવસતિઃ) અપિ તવ વાણી ? ॥]

અવત્તૂર્ણિઃ

અમયેતિ । મકરાણાં { -જલચરવિશેષાણાં } શોભયા આદિગ્ધા-ઉપચિતા ન { તથાઅમકરશોભાદિગ્ધા } । ન મત્સ્યઃ શ્લોક-સમૂહા । ન વિદ્યન્તે સારસા { -લક્ષ્મણા } રથાજ્ઞાઃ { -ચક્રવાકાઃ } ચ યસ્યામ્ । { ન વિદ્યન્તે શક્તિનામોઘાઃ-સમૂહા યસ્યામ્ } । જલચરવસતિઃ-સમુદ્રોડપિ । તવ વાણી { રૂપિ વિરોધઃ } । પશ્ચે અમૃતરસસ્ય ઓષઃ-પ્રવાહઃ { તેન શ્લોક-ઉપચિતા } । ન મત્સરેણ { -પરસમ્પ્રદસહનેન કાર્પણ્યેન વા } રૂદ્ધા-દીપ્તા । ન વિદ્યતે સારસ્વરસ્ય { -પ્રધાનસ્ય સ્વરસ્ય-નાદસ્ય } મજ્ઞઃ-લખ્ણના યસ્યામ્ । અસક્તોભા । જલદો-મેઘસત્દ્રવસ્ય સહીવ ॥ ૨૫ ॥

૨૧૭૬૧૩

અ (અ) = નિવેધાર્થક શબ્દ.

મયર (મકર) = મગર.

સોહા (શોભા) = શોભા.

આલિદ્ધા (આદિગ્ધા) = યુક્ત.

અમય (અમૃત) = અમૃત, સુધા.

રસ (રસ) = રસ.

ઓહ (ઓષ) = સમૂહ.

અમયરસોહાલિદ્ધા = (૧) મગરની શોભાથી રહિત;

(૨) સુધા-રસના સમૂહથી વ્યાપ્ત.

મચ્છ (મત્સ્ય) = મત્સ્ય, માછલી.

રિદ્ધા (શ્લોક) = સમૂહ.

મચ્છર (મત્સર) = ઇર્ષ્યા, પર સંપત્તિની અસહિષ્ણુતા.

રૂદ્ધા (દીપ્તા) = દીપ્ત.

અમચ્છરિદ્ધા = (૧) મત્સ્યોથી સમૂહ નહિ એવું; (૨)

મત્સરથી અદીપ્ત.

સારસ (સારસ) = સારસ (પક્ષી).

રહંગ (રથાજ્ઞ) = ચક્રવાક (પક્ષી).

સાર (સાર) = ઉત્તમ.

સૈર (સર) = સ્વર.

હંગ (મજ્ઞ) = ભાગ્યવુ તે.

અસારસરહંગા = (૧) સારસ અને ચક્રવાકથી રહિત;

(૨) ઉત્તમ સ્વરના ભંગથી રહિત; (૩) અસાર સ્વરને ભાગ્યનારી.

કહ (કયં) = કેમ.

નિલ્યં (નિલ્યં) = સદા.

સંજ્ઞ (શક્તિ) = સંજ્ઞ.

સંજ્ઞ (સક્તિ) = સંજ્ઞા-બળ.

ઝહ (ઝહ) = તર્ક.

સંઘોહ (સક્તોભા) = સંઘોભ, બળબળાટ.

૧ 'જલદઃ-મેઘસત્' इति ग-पाठः ।

૨ આ શબ્દના સાર = ભાણુ અને સર = સરોવર એ પશુ એ અર્થો થાય છે, પરંતુ પ્રસ્તુતમાં તે અનુ-પયોગી છે.

અર્થસંકોચા—(૧) સંખેના સમૂહ વિનાની; (૨) અસંખ્ય તર્કોથી યુક્ત; (૩) સંશોભ વિનાની.

જલયર (જલયર)=જળયર.

વસહિ (વસહિ)=નિવાસ, રહેઠાણ.

જલયરવસહિ=જળયરોનું રહેઠાણ, સમુદ્ર.

જલય (જલય)=મેઘ.

રવ (રવ)=ખનિ, અવાજ.

સહિ (સહિ)=સખી.

જલયરવસહિ=મેઘના ખનિની સખી.

વિ (વિ)=પણ.

તુહ (તુહ)=તારી.

વાણી (વાણી)=વાણી.

પદાર્થ

વિ०—“(હે પ્રજા!) તારી વાણી જલયરોના નિવાસ (સમુદ્ર)રૂપ હોવા છતાં કેમ મગરોની શોભા વિનાની છે, મત્સ્યોથી સમૃદ્ધ નથી, સારસ અને ચક્રવાકથી રહિત છે તેમજ સર્વદા સંખેના સમુદાયથી (પણ) વિહીન છે :—

પરિ०—“(હે પ્રજા! તારી વાણી વળી મેઘના ધ્વનિની સખી છે, માટે જ તે સુધા-સ્સના સમૃદ્ધથી વ્યાપ્ત છે, મત્સરથી અઘ્રીમ છે, ઉત્તમ સ્વરના ભાંગથી રહિત [અથવા અસાર સ્વરને ભાંગનારી] છે અને સર્વદા સંશોભ વિનાની [અથવા અસંખ્ય તર્કોથી યુક્ત] છે.”—૨૫

સ્પષ્ટીકરણ

જિન-વાણીને સમૃદ્ધની ઉપમા—

શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સ્તુતિ તરીકે ઓળખાતી અંસારહાવાનહની સ્તુતિના નિઝ-લિખિત તૃતીય પદમાં જૈન સિદ્ધાન્ત કે જે જિનની વાણીરૂપ છે તેને સમૃદ્ધની આબેહુલ ઉપમા આપવામાં આવી છે:—

“બોધાગાર્યં સુપદપદવીનીરપૂરામિતમં

જીવાહિસાવિરલહરીસક્કમાગાહયેહમ્ ।

ચૂલાવેલં ગુલ્ગમમણીસકુલં દૂરપારં

સારં વીગગમજલતિથિં સારં સાધુ સેવે ॥”

અન્યત્ર પણ એવી ઉપમા આપાઈ છે. જેમકે શ્રીશુનિરોખરસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિજિન-સ્તવનું નિઝ-લિખિત ૨૭ મું પદ:—

“ગુલ્ગમાવલિનીરસપૂરિતં, સુપરિપદ્ધતિવેલવિરાજિતમ્ ।

સકલજીવદયામણિસકુલં, જિનવરાગમવારિતિથિં સ્તુવે ॥”

નીચે સુજ્ઞાનમાં બે પદોમાં પણ આવી ઉપમા જોવાય છે:—

“નૈયગમાદિશિલોચ્છદુર્ગમો, બહુવિધાર્યમહામણિમજિહ્વિતઃ ।

જિનવરાગમસિન્ધુપતિઃ સ્ફુરત્-સમુદયો મુદયોદયવોઽસ્તુ નઃ ॥”

૧ ગુરૂના જોધની અથવા મોટા મગની શ્રેષ્ઠિરૂપ જળથી પૂર્ણ, સુંદર પદ્ધતિરૂપ વેલથી વિજ્ઞપિત તથા સર્વ જીવોની દયારૂપ મણિઓથી વ્યાપ્ત એવા જિનશ્વરના સિદ્ધાન્તરૂપ સમૃદ્ધની હું સ્તુતિ કરું છું.

૨ નયો, ગમ્યો વગેરે રૂપ ખડકોથી દુર્ગમ, અનેક તરેહના પદાર્થરૂપ મહારસોથી વિજ્ઞપિત તેમજ સ્ફુરતીમાણુ ઉદયવાળો એવો જિનશ્વરના આજમરૂપ સમુદ્ર આપણા હૃદયે પ્રાપ્તિના ઉદય માટે થાઓ.

અપ્રશ્ન ૩૨

“અજ્ઞાનજ્ઞજાલાપૂર્ણે, નયકલ્લોલસફુલમ્ ।

સદર્શનવિરલાહ્યં, વન્દે જૈનાગમોદયિમ્ ॥”

વળી જ્ઞ-શાસન અને જ્ઞ આગમનો અલેહ-દષ્ટિએ વિચાર કરી શકાય તેમ છે એટલે અદ્વૈતમસારના છટકા પ્રબંધગત આગમ-સ્તુતિ અધિકારનું નિઃસંશયિત આધ પદ્ય પણ અત્ર રહ્યું કરવું અનુચિત નહિ ગણાય:—

“ઉત્તર્પવ્યવહારનિશ્ચયકયાકલ્લોલકોલાહલ-

ત્રસ્યદુર્નયવાદિકચ્છપકુલભ્રમ્યતુકુપક્ષાચલમ્ ।

ઉચ્ચુકિનદીપ્રવેશસુમંગં સ્યાદ્વાદમર્યાદયા

યુક્તં બીજિનશાસનં જલનિર્ધિ મુક્ત્વાડપરં નાશ્રયે ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ અવહાર અને નિશ્ચયની કયારૂપ વધતા જતા (ઉછળતા) તરંગોના કોલાહલથી ત્રાસ પામતા દુર્નયવાદી (એકાન્તવાદી)રૂપ કાચખાઓના સમુદાય વડે જેમાં કુપક્ષરૂપ પહાડો ભેદાઈ ભય છે, જે ઉગતી (વિસ્તાર પામતી) યુક્તિરૂપી સરિતાઓના પ્રવેશ વડે મનોહર છે તેમજ જે સ્વાદ્વાહ (અનેકાન્તવાહ)રૂપ સીમાથી યુક્ત છે, તે શ્રીજ્ઞ શાસનરૂપ સમુદ્રને છોડીને હું અન્યનો આશ્રય કરતો નથી.

વિશેષમાં શ્રીમુનિસુન્દરસરિકૃત વર્ધમાનસ્તુતિ કે જે શ્રીશેખરનસ્તુતિની સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૧૧૧)માં સંપૂર્ણ છપાયેલી છે તેનું નિઃસંશયિત ગ્રંથ પદ્ય પણ અત્ર નોંધી લઈએ:—

“મલ્લુ મલમિદે મમાનન્તસજ્જ્ઞાર્યવાચાક્ષરતલીજલાગામખ્યો જિનેન્દુકસિદ્ધાન્તપાથોનિ-
ર્ધિર્ધોવરૈરવ્યગમ્યસ્તનૂમત્કપોહ્યાસિવેલાકુલો

લ્લુધિવનયમન્નકાડમ્બરક્તોત્કરઘ્નાજિતોડપ્રાસપારઃ સુપાઠીનમાલામિરપ્યુલ્લસદ્દેતુરક્ત-
તરક્ષાવલીમાલિતઃ પ્રાજ્યયુકિપ્રથાશુકિચુત્ ।

પ્રયુચતુરવુયોગદીવ્યતટઃ સ્પષ્ટદહાન્તમુકાકલાપાચિતાદ્વપ્રદેશો મુનીન્દ્રાદિસદ્વૃત્તસર્પત્-
તિમિધેખિમિઃ સક્કુલઃ બીનિવાસો ગમીરત્વમ્—

વિંશુચજનમનોમુદુલ્લાસનપ્રત્યલપ્રેક્ષદિશ્વપ્રમાણૌઘકેલિમહામૂમિહ્ધ્વચોરણીબન્ધુરઃ સૂક્તસ-
ન્વોદ્દમાસ્ત્વપ્રવાલાલયો દેવતાડચિહ્નિતઃ ॥ ૩ ॥”

અર્થાત્ અનંત સંખ્યાત્મક અર્થ અને વચનના અક્ષરોની શ્રેણિરૂપ જળ વડે અગાધ મધ્યવાળો, સુદ્ધિ વડે ઉત્તમ એવાને પણ અગમ્ય, પ્રાણીઓની દયારૂપ ઉદ્ધાસ પામતી ભરતીથી વ્યાપ્ત, અનેક ભાતના નય અને ભંગરૂપ નવીન રત્નના ઢગલાથી પ્રકાશિત, સુંદર પાંકડોની શ્રેણિઓ વડે પણ જેનો પાર પમાય નહિ એવો, ઉદ્ધાસ પામતા હેતુરૂપ ઉછળતા મોજાની માલા વડે વ્યાપ્ત, પ્રચુર યુક્તિની કીર્તિરૂપ શુક્રિથી ભરપૂર, વિસ્તૃત ચાર અનુયોગરૂપ ચળકતા તટવાળો, સ્પષ્ટ ઉદાહરણરૂપ મોતીના સમુદાયથી જેનો અંક-પ્રદેશ વ્યાપ્ત છે એવો, સુનીશ્ચર પ્રચુપ્તના સુંદર વૃત્તરૂપ સરતા િતિમીની શ્રેણિથી વ્યાપ્ત, લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ, ગંભીરતાની ભૂમિરૂપ,

૧ અંગ અને અનંગરૂપ જળોથી પરિપૂર્ણ, નવરૂપ મોજાથી વ્યાપ્ત તેમજ સમ્યક્દર્શનાદિ રત્નોથી યુક્ત એવા જેન આગમરૂપ સાગરને હું વંદું છું.

૨-૩ આ બંને શબ્દો દિવ્યર્થો છે. જેમકે ધીવર એટલે માછી અથવા વિશિષ્ટ શુદ્ધિશાળી અને પાણીન એટલે એક ભાતની માછલી અથવા પુરાણોનો વાચક. ૪ એક ભાતનું માછલું.

પંડિત જનોના ચિત્ત પ્રતિ આનંદના ઉદ્ઘાસ માટે સમર્થ, હૃદયોલા ખાતા (?) અને હીમ પ્રમાણેના સમૃદ્ધ રૂપ ક્રીડાના મોટા પર્વતોની માલા વડે મનોહર, સુંદર ઉક્તિના સંદોહરૂપ મુશો-ભિત પરવાળાના ગુહરૂપ, દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તેમજ જિન-ચન્દ્રે કહેલો એવો સિદ્ધાન્તરૂપ સમુદ્ર મારા જાવને લેદનારો થાઓ.

જેન આગમ સ્યાદ્વાદમય હોવાથી, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયના (સ્ત. ૭)ની ટીકાના પ્રારંભમાંના શ્રીચરણોપાલબ્ધના નિવેદનની પણ અત્ર નોંધ કરી લઇએ.

“આગચ્છત્રિપદીનવીસમુદયદ્વમજ્જમમોચ્છલ-

સર્કોર્મિપ્રસરસ્કુરસ્યરયસ્યાદ્વાદફેનોબયઃ ।

યસ્યાઘાપિ વિસ્ત્વરો વિજયતે સ્યાદ્વાદરજાકર-

સ્તં વીરં પ્રણિદધ્મહે ત્રિજગતામાધારમેકં જિનમ્ ॥ ૩ ॥”

અર્થાત્ (શ્રીજિનેશ્વરના યુગરૂપ હિમાલયમાંથી) આવતી (નીકળતી ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રીવ્ય-રૂપ) ત્રિપદીરૂપ નદીમાં સુંદર રીતે ઉદય પામતા ભંગોળા બ્રમથી ઉછળતા તર્કરૂપ કહ્લોલોના પ્રચારથી નયના વેગથી વ્યાસ એવા સ્યાદ્વાદરૂપ શીણનો સમૃદ્ધ જ્યાં રકુરી રહ્યો છે એવા તેમજ અત્યારે પણ જેનો પ્રસરણશીલ સ્યાદ્વાદરૂપ સમુદ્ર વિજયી વર્તે છે, તે ત્રૈલોક્યના અદ્વિતીય અવલંબનરૂપ વીર તીર્થંકરનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ.

જેમ આ પદોમાં જિન-વાણીને સમુદ્રની ઉપમા આપવામાં આવી છે તેમ જિન-વાણીને-જિનાગમને ચન્દનની, ગોવિન્દની, રોહણગિરિની, ગંગાની, નિધિની, સિંહની, પવનની એમ અનેક પ્રકારની ઉપમા અપાય છે. આ સંબંધમાં એટલું કહેવું બસ થશે કે પ્રાયઃ વિચારરજાકરના પ્રત્યેક તરંગની આદિમાં જિનાગમની અનેક પ્રકારના રૂપક વડે ઉપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિ-એ સ્તુતિ કરી છે. સાતમા તરંગની આદિમાં તેમણે આગમને ચન્દનની ઉપમા આપી છે એ વાત નીચે મુજબના પદ ઉપરથી બાહી થકાય છે.

“કાષ્ટોપમાનિ પરમતદ્દયાન્યપિ યુક્તિસમીરલહરીમિઃ ।

સુરમયતિ ય હહ તસ્મૈ જૈનાગમચન્દનાય નમઃ ॥”

ગોવિન્દની ઉપમા વિચારરજાકરના મધ્ય ભાગમાં પ્રથમ તરંગના પ્રારંભમાં (૮૧ આ પૃષ્ઠમાં) નિઝ-લિખિત પદમાં બોધ થકાય છે:—

“પદૈસ્તિમિર્યેન સમસ્તમેતદ્, ત્રૈલોક્યમાક્રાન્તમદ્દો મહીયઃ ।

સનાતનં તં નરકાન્તકં ચ, સિદ્ધાન્તગોવિન્દમહં શ્રયામિ ॥”

કહ કીરડ પડિઓસો અસમોસરણાગયાણ જંતૂનાં ।

સુરસેવિણ તુહ જિણવરિંદ ! પાયારવિંદેણ ॥ ૨૬ ॥

[કથં ક્રિયતે પરિ(પ્રતિ ?)તોષઃ અસમવ-

સરણાગતાનાં (અસમઃ શરણાગતાનાં) જન્તૂનામ્ ।

સુરસેવિતેન તવ જિનચરેન્દ્ર !

પ્રાકારવૃન્દેન (પાદારવિન્દેન) ॥]

અવશ્યર્થિ:

કહેતિ । કથં ક્રિયતે પરિતોષઃ । ન સમવસરણે આગતા યે જન્તવસ્તેષાં દેવશ્રિતેન પ્રકારાણાં વૃન્દેન {ઇત્યસકુલ્પસ્} । પક્ષે અસમઃ-અનન્યસદૃશઃ । શરણાય આગતા યે તેષાં પાદાવેવારવિન્દ્-પદ્મં તેન ॥ ૨૬ ॥

શીખદાર્થ

કહ (કથં)=કેમ.

ફીરડ (ક્રિયતે)=કરાય છે.

પદ્મિઓસો (પરિતોષઃ)=સંતોષ.

પદ્મિઓસો (પ્રતિતોષઃ)=,,

પદ્મિઓસો (પ્રતિલોષઃ)=પ્રતિદોષ.

સમોસરણ (સમવસરણ)=સમવસરણુ, દેશના-સ્થળ.

આગાય (આગત)=આવેલા.

અસમોસરણાયવાણ=સમવસરણુને વિષે નહિ આ-
વેલા.

અસમો (અસમઃ)=નિરૂપમ, અસાધારણ.

સરણ (શરણ)=શરણુ, આશ્રય.

સરણાયવાણ=શરણુ આવેલા.

જંતુર્ણ (જન્તુર્ણ)=પ્રાણીઓને.

સુર (સુર)=સુર, દેવ.

સેવિઅ (સેવિત)=સેવાયેલ, આશ્રિત.

સુરસેવિપણ=સુરોથી સેવિત.

તુહ (તથ)=તારા.

જિણ (જિન)=જિન, વીતરાગ.

વર (વર)=ઉત્તમ.

ઈન્દ (ઈન્દ)=ઇન્દ્ર.

જિણવર્તિન્દ!=હે જિનોત્તમોને વિષે ઇન્દ્ર!

પાયાર (પ્રકાર)=પ્રાકાર, ગઢ.

વિન્દ (વિન્દ)=સમૂહ.

પાય (પાદ)=ચરણુ, પગ.

અરવિન્દ (અરવિન્દ)=કમળ.

પાયારવિન્દેન=(૧) ગઢના સમૂહથી; (૨) ચરણુ-
કમળથી.

પદાર્થ

વિ०—“હે જિનેશ્વર! સમવસરણુને વિષે નહિ આવેલા એવા જીવોને (પણ) તારા (સમવસરણુ સંબંધી) સુર-સેવિત ગઢનો સમૂહ કેવી રીતે સંતોષ (ઉત્પન્ન) કરે છે?

પરિ०—“હે જિનવરપતિ! તારા શરણુ આવેલા જીવોને સુર-સેવિત તારા ચરણુ-કમળથી અસાધારણ સંતોષ થાય છે.”—૨૬

રૂપાદીકરણ

અર્થ-સૂચન—

પંડિતજીએ અસમોસરણ૦ માંથી જ ને પૃથક્ ગણીને તેમજ પદ્મિઓસનું પ્રતિદોષ એવું રૂપાન્તર સૂચવીને નીચે સુબળ અર્થ કયો છે (પરંતુ તે ઉપર્યુક્ત અર્થ સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેમ જણાતું નથી):—

“હે જિનવરેન્દ્ર! શરણાગત જંતુઓને સુરસેવિત તારા ચરણુઅરવિન્દ વડે બે અસમ-અસા-ધારણુ પ્રતિદોષ કરવામાં આવે છે, તે શી રીતે? તારા ચરણુઅરવિન્દ તો દોષોનો નાશ કરવા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. છતાં એનાથી આતું વિપરીત કેમ થઈ શકે?

હે જિનવરેન્દ્ર ! સમવસરણમાં આવેલા જંતુઓને સુરસેવિત તારા ચરણારવિંદ વડે જે પ્રતિતોષ થાય છે એ બરાબર જ છે—તારાં ચરણો તો જંતુઓને—પ્રાણિઓને તોય આપ નારાં જ છે.”

૩૫-સિદ્ધિ—

‘પ્રત્યાદૌ ઈ:’ (૮-૧-૨૦૬)થી પ્રતિતોષ અને પ્રતિદોષના પ્રક્ષિતોષ અને પ્રક્ષિદોષ બને છે અને ‘સર્વજ્ઞ’થી પક્ષિતોષ અને પક્ષિદોષ થાય છે. ‘શવોઃ સઃ’ થી પક્ષિતોષ અને પક્ષિદોષ થાય અને ‘ક-ગ-જ’થી બંનેનું પક્ષિજોષ ૩૫ થાય.

જિનવરેન્દ્ર—

રાગાદિ શત્રુઓને છતે તે ‘જિન’ કહેવાય છે. આ જિનના (૧) શ્રુત-જિન, (૨) અવધિ-જિન, (૩) મનઃપર્યય-જિન અને (૪) કેવલિ-જિન એમ ચાર પ્રકારો પડે છે. આ ચારેમાં જેઓ ઉત્તમ હોય છે તેઓ ‘જિનવર’ કહેવાય છે, કેમકે તેઓ ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ ભાવ અને તેના સ્વભાવો ઉપર પ્રકાશ પાડનારા કેવલજ્ઞાનથી અલંકૃત છે. આ જિનવરો અતીર્થ-કર પણ હોઈ સામાન્યકેવલી છે. તેથી તીર્થકરની પ્રતિપત્તિ માટે ‘ઇન્દ્ર’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જિનવરોના ઇન્દ્ર તે ‘જિનવરેન્દ્ર’ બાબુવા. પ્રકૃષ્ટ પુણ્યના સ્કંધરૂપ-તીર્થકરનામકર્મના ઉદયથી તેઓ ‘તીર્થકર’ કહેવાય છે. આથી જ્ઞાનાતિશય તેમજ પૂજાતિશય એ બંને અતિશયો સૂચવાય છે, કેમકે જ્ઞાનાતિશય વિનાના જિનોમાં ઉત્તમતાનો અને પૂજાતિશય વિનાના જિનવરોને વિષે ઇન્દ્રતાનો અયોગ છે. બુદ્ધો પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની શ્રીમલ્લયગિરિસંવિકૃત વૃત્તિનું ત્રીજું પત્ર. સમવસરણ—

કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ જે સ્થળમાં બેસીને તીર્થકર ભવ્ય છવોને દેશના આપે છે તેને ‘સમવસરણ’ કહેવામાં આવે છે. આનું ઠુંકું પરંતુ સુંદર અને સુખ્ય મુખ્ય હકીકતો ઉપર પ્રકાશ પાડતું વર્ણન શ્રીરત્નપ્રભસૂરિકૃત કુવલ્લયમાલાકથા (૫૦ ૧૧૬-૧૧૮) માં નજરે પડે છે. આવશ્યક-નિયુક્તિ, ત્રિપદિશલાકાપુરૂષચરિત્ર, સમવસરણ-પ્રકરણ, લોકપ્રકાશ (સં ૩૦) ઇત્યાદિ ગ્રંથોને આધારે મેં તૈયાર કરેલુ વિશિષ્ટ વર્ણન સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૨૬૧-૨૬૬)માં છપાયું છે. એ સંબંધમાં શ્રીચુત કુંવરજી આનંદજીએ કેટલીક સ્પષ્ટતાઓ હોવાનું મને વિં ૦ સં ૧૬૮૪ ના જેઠ શુદિ છઠના પત્ર દ્વારા સૂચ્યું હતું તેનો અત્ર વિચાર થઈ શકે તે માટે તેમજ વિશેષ સ્પષ્ટતાની ખાતર પ્રાસંગિક હકીકત રજૂ કરવામાં આવે છે.

બાજે પોતાના ચિત્તની મલિનતાને દૂર કરતા હોય તેમ વાચુકુમાર દેવો યોજન પ્રમાણ પૃથ્વી ઉપરથી કચરો, ઘાસ વગેરે દૂર કરી તેને શુદ્ધ કરે છે—તેનું પ્રમાર્જન કરે છે. પછીથી પુરુષ-બીજની વાવણી કરવા બાજે ઇચ્છતા હોય તેમ મેઘકુમાર દેવો સુગંધી જળની વૃદ્ધિ કરી એ પૃથ્વીનું સિંચન કરે છે. તીર્થકરનાં ચરણોને પોતાના મસ્તકે ચડાવનાર આ પૃથ્વીની બાજે પૂજા કરતા હોય તેમ છાએ જાતુના અધિભક્ષક દેવો (વ્યંતરો) પંચરંગી, સુગંધી, અધોમુખ હીંટલાળા પુષ્પોની જાતુ પર્યંત વૃદ્ધિ કરે છે. ત્યાર બાદ વાજુવ્યંતર દેવો સુવર્ણ, મણિ અને માથેક વડે પૃથ્વી-તલ બાંધે છે અર્થાત્ તેઓ એક યોજન પર્યંતની આ પૃથ્વી ઉપર પીઠબંધ કરે છે. ચારે દિશાઓમાં તેઓ મનોહર તોરણો બાંધે છે. વિશેષમાં ભવ્ય જગોને દેશના સાંભળવા

૧ જે શબ્દની આદિમાં ‘પ્રતિ’ શબ્દ હોય તો તેના ત નો જ થાય છે.

માટે બોલાવતો હોય તેમ તોરણોની ઉપર રહેલો ધ્વજનો સમૂહ રચી તેઓ સમવસરણને સુશોભિત કરે છે. તોરણોની નીચે પૃથ્વીની પીઠિકા ઉપર આલેખાયેલાં આઠ મંડળો મંગલ-તામાં ઉમેરો કરે છે.

વૈમાનિક દેવો અંદરનો, જ્યોતિષકો મધ્યનો અને ભવનપતિ બહારનો ગઠ બનાવે છે. મહિના કાંગરાવાળો અને રત્નનો બનાવેલો અંદરનો ગઠ બધે સાક્ષાત્ ‘રિહણ’ગિરિ હોય તેમ શોધે છે. રત્નના કાંગરાવાળો અને સોનાનો બનાવેલો મધ્ય ગઠ અનેક દ્વીપોમાંથી આવેલા સૂર્યની શ્રેણિ જેવો જળકી રહે છે. સૌથી બહારનો ગઠ સોનાના કાંગરાવાળો અને રૂપાનો બનેલો હોવાથી તીર્થકરને વન્દન કરવા માટે બધે સાક્ષાત્ વૈતાલ્ય પર્વત આવ્યો હોય એમ બાસે છે. પ્રથમ પૃથ્વી ઉપરથી એક એક હાથ જિયાં અને એટલા પહોળાં એવાં દશ હજાર પગથિયાં ચલીએ ત્યારે આ બહારના રૂપેરી ગઠમાં દાખલ થવાય છે. સમવસરણમાં આવતા નરેન્દ્રોનાં વાહનો આ ગઠમાં રહે છે. આ સંગ્રહમાં શ્રીયુત કુંવરજી શંકા બિઠાવે છે કે “શું વાહનો દશ હજાર પગથિયાં ચલી આવી શકે? તેથી દેવોનાં અને વિદ્યાધરોનાં વાહનોનો સંભવ છે.” આથી તેઓ એમ તૃપ્તવતા હોય એમ લાગે છે કે રથ વગેરે જેવા જડ વાહનોને દશ હજાર પગથિયાં સુધી ચઢાવતાં નહિ હોય. બાકી દેવોનાં, વિદ્યાધરોનાં અને રાજાઓનાં પણ હાથી, घोडा, સુખપાલાદિ સચેતન વાહનો જમીન ઉપરથી ચલી ગઠમાં દાખલ થાય છે એમ તો કુંવરજી-આહા (પૃ. ૧૨૦)ના નિઝ-લિખિત ૪૨ મા પદ ઉપરથી બેઠ શકાય છે:—

“तत्सुस्ततीयवमान्त-बाह्नानि समावृतान् ।

सुराणामसुराणां च, विमानानि यथाक्रमम् ॥”

વિશેષમાં તિર્થોએ પ્રભુની દેશના સાંભળવા આવે છે એટલે તેઓ તો દશ હજાર પગ-થિયાં ચલીને ગઠમાં દાખલ થાય છે એ સ્વતઃસિદ્ધ હકીકત છે.

અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે બ્યંતરો દ્વારા જે ભૂમિ ઉપર ગન્ધોદકની તેમજ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવામાં આવી છે તે જમીન ઉપર કરાય છે, કિન્તુ પીઠ-અંધ ૧૦૦૦૦ હાથ ચાને સવા કોશ જિએ, નીચે પોલાણ સખીને એક યોજન પ્રમાણ ગોળ કે ચોરસ સમવસરણનું કરાય છે. દરેક ગઠને એકેક દિશામાં એક એક દરવાજો છે તેમ આ બહારના ગઠને પણ છે. આના દરેક દરવાજે પહોંચવા માટે દશ દશ હજાર પગથિયાની એક એક નીસરણી છે. પ્રત્યેક પગથિયું એક હાથ પહોળું, દરવાજાના મુખ જેટલું લાંબું અને એક બીજાથી એક હાથ જિયું છે. આથી ચારે નીસરણી પૈકી પ્રત્યેકનું સૌથી નીચેનું પગથિયું વાયુકુમારે પ્રમાર્જિત કરેલી ભૂમિ ઉપર છે, બ્યારે બાકીના ૯૯૯૮ પગથિયાં અદ્ધર છે. અને છેલ્લું પગથિયું પીઠઅંધ સાથે સંગ્રહ છે. આ ૧૦૦૦૦ પગથિયાં બહારના (રૂપેરી) ગઠની બહાર હોવાથી યોજન પ્રમાણ સમવસરણમાં તેની ગણના કરાતી નથી. આ પગથિયાં ચલી રહીએ એટલે આ પહેલા ગઠ અવાય છે. આ ગઠની અંદરની દીવાલથી પચાસ ધનુષ્ય જેટલી સીધી સપાટ જમીન (મતર) વટાવી જઈએ એટલે બીજા ગઠે પહોંચવાની નીસરણીના પગથિયાં આવે છે. આ ૫૦૦૦ પગથિયાંની નીસરણી છે. દરેક ગઠની દીવાલ ૩૩૩ ધનુષ્ય જેટલી જાડી છે. અને પાંચસો ધનુષ્ય જેટલી જિચી છે. આથી પ્રથમ ગઠના બહારના ભાગથી તે બીજા ગઠના બહારના ભાગ વચ્ચે ૩૩૩૩ ધ. + ૫૦ ધ. + ૫૦૦૦ હાથ = ૧૩૩૩૩ ધનુષ્ય જેટલું અંતર છે. બીજે ગઠે આવી પહોંચતાં એની

અંદરની હીવાલથી ૫૦ ધનુષ્યનો પ્રતર શરૂ થાય છે. તે પૂરો થતાં ત્રીજે ગઢે જવાની નીસરણી આવે છે. આનાં ૫૦૦૦ પગથિયાં છે. આથી બીજા ગઢની બહારની હીવાલથી ત્રીજા ગઢની બહારની હીવાલ વચ્ચે ૩૩૩ ધ.પ+૫૦ ધ.પ+૫૦૦૦ હાથ જેટલું એટલે ૧૩૩૩૩ ધનુષ્ય જેટલું અંતર છે. ત્રીજા ગઢની અંદરની હીવાલથી ૧૩૦૦ ધનુષ્યને અંતરે જે પીઠિકા ઉપર લીધેકરનું સિંહાસન રચાય છે તેનું મધ્ય-બિંદુ યાને સમગ્ર સમવસરણનું મધ્ય બિન્દુ આવેલું છે. આથી ગોળ સમવસરણની ત્રિજ્યા ૧૩૩૩૩+૧૩૩૩૩+૩૩૩+૧૩૦૦ એટલે ૪૦૦૦ ધનુષ્યની યાને બે કોશની છે અને એનો વિષ્ણુ આર કોશ યાને એક ચોજનનો છે એમ સમજી શકાય છે.

અત્ર એ નિવેદન કરવું આવશ્યક છે કે સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાના ૨૬૩ માં પૃથ્વી સાતમી પંક્તિમાંનો 'તેમજ ૫૦ ધનુષ્ય જેટલું સમભૂતતા પૃથ્વી ઉપર ચાલવું પડે છે' એ ઉલ્લેખ જ્ઞાન્તિમૂલક છે. એ પંક્તિ ૨૬ કરીને વાંચવું ભેદજ્ઞ. વિશેષમાં ૨૬૨મા પૃષ્ઠમાં પ્રાન્ત ભાગમાં સમભૂતતા પૃથ્વી એમ લખ્યું છે તેને બદલે સપાટ જમીન એમ કહેવું વધારે ઉચિત સમજાય છે. વળી ૨૬૩ માં પૃથ્વી પહેલી ટીપનો પણ લોકપ્રકાશ (સં ૩૦)નો સાક્ષીરૂપે આવેલ પ્રલોક સિવાયનો ભાગ અસ્થાને છે. આ ઉપરાંત ૨૬૩ માં પૃષ્ઠમાં એમ સૂચવાયું છે કે 'આ ગઢની કેટલી જાંચાઈ છે તે મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ બીજા બે ગઢોની જેમ ૫૦૦૦ હાથ જેટલી તો તેની જાંચાઈ હશે એમ લાગે છે'. અત્ર ૨૦૦૦ ને બદલે ૫૦૦૦ ભૂલથી છપાવેલ છે અર્થાત્ દરેક ગઢની ૨૦૦૦ હાથ યાને ૫૦૦ ધનુષ્ય જેટલી જાંચાઈ છે. જુઓ સમવસરણ-પ્રકરણનું પાંચતું પદ.

સમવસરણના આશ્ચર્યગ્રામી ગઢમાં આવેલી મધ્ય-પીઠિકા જિનેશ્વરના દેહ જેટલી જાંચી અને બસો ધનુષ્ય લાંબી-પહોળી હોય છે અને ધરણી-તલથી બહારના ગઢની નીસરણીના છેડા જે જમીન ઉપર છે તેનાથી અઢી કોશ જાંચી છે.

દરેક ગઢને સર્વ રત્નમય ચાર ચાર દરવાજા છે તે પૂર્વાદિ દિશામાં આવેલા છે. વિશેષમાં ધન, છત્ર, આઠ મંગલો, પાંચાલી, પુષ્પ-માલા, વેદિકા, પૂર્ણ કળશ, મણિમય ત્રણ તોરણ અને ધૂપધટી એટલી વસ્તુઓ વાણુવ્યંતરો દ્વારે દ્વારે રચીને દ્વારની શોભામાં વધારો કરે છે' (જુઓ સમવસરણ પ્રકરણ પ્રલો. ૧૨ તેમજ આવશ્યક-નિર્ણુક્તિ માં ૫૫૦). વિશેષમાં હજાર ચોજનના દંડવાળા અને નાની નાની ઘંટડીઓ વડે વિભૂષિત એવા ચાર દ્વજો સમવસરણની બહાર ચાર દિશાઓમાં હોય છે. આ દ્વજોનાં ધર્મદ્વજ, માનદ્વજ, ગજદ્વજ અને સિંહદ્વજ એવાં ચાર નામો છે.

ચોરસ સમવસરણમાં એક ગઢથી બીજે ગઢ જવા માટે કેટલાં પગથિયાં ચઢવાં પડે છે તેમજ રૂપાના અને સોનાના એ બે ગઢોમાં પ્રતર હોય તો કેટલા ધનુષ્યનો છે એ સંબંધમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ચોરસ સમવસરણમાં ગોળ સમવસરણની પેઠે ૫૦ ધનુષ્યનું પ્રતર નથી. વિશેષમાં પહેલા ગઢથી બીજા ગઢે જવામાં ૬૦૦૦ પગથિયાં અને

૧ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૨૬૪) માં ધર્મ-ચક્રનો પણ ઉલ્લેખ થયો છે તે અસ્થાને જણાય છે. ચાર ધર્મ-ચક્રો પૈકી એકેક પ્રત્યેક સિંહાસનની સગીપ હોય છે.

वीरेश्वरी श्रीशे ७००० पञ्चशिकां यदेषां पठे छे. परंतु आ उद्देधोनी पुष्टि भाटे ७०००
मुधी सप्रभाष पाठ न भजे त्यां मुधी ते केम स्वीकृत्य?

समणयणवायसोहाविद्वसियं विसमदिद्विवायं पि ।

दसवेयालियपयडं पि पयडियाणंतमग्गणयं ॥ २७ ॥

निज्जुत्ति जुत्तिगुरुअं जयगुरु ! मदिरामयं पि मोहहरं ।

सारंगसंगयं गयमयं पि कह सासणं तुम्ह ? ॥ २८ ॥—युग्मम्

[समनयनपात(अमणजनवाद)शोभाविभूषितं

विषमदृष्टिपातमपि (विषमदृष्टिवादमपि) ।

दशवैतालिकप्रकटमपि (दशवैकालिकप्रकटमपि)

प्रकटितानन्तमार्गणकं (प्रकटितानन्तमार्गनयम्) ॥

निर्युक्ति युक्तिगुरुकं (निर्युक्तियुक्तिगुरुकं) जगद्गुरो ! मदिरामयं

(मदिरामकं) अपि मोहहरम् ।

सारङ्ग(साराङ्ग)सङ्गतं गतमृगं

(गतमदं) अपि कथं शासनं तव ? ॥]

अवचूर्णिः

समणयेति । समानो नयनानां {पातः-पतनं} तस्य शोभया विभूषितम् । विषमाणां-
असमानानां दृष्टीनां पातो यत्र । तदपि दशवैतालिकैः-मार्गणैः प्रकटं {-प्रकाशम्} ।
प्रकटिता अनन्ता मार्गणा-वैतालिका यत्र तत् । उत्तरगाथायां शासनं विशेष्यम् । {इत्य-
घटना} । पक्षे श्रमणजन{स्य} वाचां {-वचसां} वादानां-जल्पानां {शोभया विभूषि-
तम्} । विषमो {-दुर्गमो} दृष्टिवादो-दुर्गमद्वादशङ्कं यत्र । दशवैकालिकेन {-प्रसि-
द्धसिद्धान्तग्रन्थेन} प्रकटिता अनन्तमार्गा {-अपर्यन्तमेदा} नया-नैगमादयो यत्र {येन
वा} ॥ २७ ॥

निज्जुत्ति । निर्गता युक्तयो यस्मात् तदपि युक्तिभिः गुरु । मदिरामयमपि मूढताहरम् ।
सारङ्गैः-मृगयुतं गतमृगमपि {इति दुर्घटमपि} । पक्षे निर्युक्तयो {-दशवैकालिकैर्निर्यु-
क्त्यादयः सिद्धान्तप्रसिद्धा ग्रन्थाः} युक्तयश्च ताभिर्गुरु, मदिरामकं-बुद्धानन्दनं
सारैरङ्गैः-आचारादिभिः सङ्गतम् । गतो मदो {येन} यस्मिन् {वा} ॥ २८ ॥

१ 'विद्वसिजं' इति ग-घ-पाठः । २ 'गुरुकं' इति ग-घ-पाठः । ३ 'अभिरात् मतं' इत्यपि सम्भवति ।
४ 'निर्युक्तयोः-न्याख्याविशेषाः युक्तयश्च' इति क-ख-घ-पाठः ।

શબ્દાર્થ

સમ (સમ)=સમાન.

જયજ (જયજ)=જેજ.

વાય (વાત)=પાતન, પડવું તે.

સોહા (સોમા)=શોભા.

વિશ્વસિય (વિશ્વવિત)=વિશ્વવિત, અલંકૃત.

સમજ (ધમજ)=શ્રમણ, સાધુ.

ઘજ (ઝજ)=જન, લોક.

વાય (વાદ)=વાદ.

સમજયજવાયસોહાવિશ્વસિયં=(૧) નેજના સમાન પાતનની શોભાથી અલંકૃત; (૨) શ્રમણ-જનના વાદની શોભાથી વિશ્વવિત.

વિસમ (વિષમ)=(૧) વિષમ, અસમાન; (૨) દુર્ગમ, અઘરો.

દિદ્ધિ (દદ્ધિ)=દૃષ્ટિ.

દિદ્ધિવાય (દદ્ધિવાદ)=દૃષ્ટિવાદ, જૈન આગમનું ૧૨ મુ અંગ.

વિસમદિદ્ધિવાયં=(૧) વિષમ દૃષ્ટિ-પાતથી યુક્ત; (૨) દુર્ગમ દૃષ્ટિવાદવાળું.

પિ (અપિ)=પણ.

વસ (વસત્)=દશ.

વેયાલિય (વૈતાલિક)=માર્ગણ, યાત્રક.

વસવેયાલિય (વસવૈકાલિક)=દશવૈકાલિક, જૈનોના આગમો પૈકી એક.

પયજ (પ્રકટ)=પ્રકટ, પ્રસિદ્ધ.

વસવેયાલિયપયજં=(૧) દશ માર્ગણોથી પ્રસિદ્ધ, (૨) દશવૈકાલિક વડે પ્રસિદ્ધ.

પયજિય (પ્રકટિત)=પ્રસિદ્ધ કરેલ.

અનંત (અનન્ત)=અનન્ત, અપાર.

મન્નાજય (માર્ગજક)=યાત્રક.

મન્ન (માર્ગ)=માર્ગ.

જય (જય)=નય, યથાર્થ અભિપ્રાય-વિશેષ.

વયજિયાનંતમન્નાજયં=(૧) પ્રકટ કર્યા છે અનંત યાત્રકોને જેણે એવું; (૨) પ્રસિદ્ધ કર્યા છે અનંત માર્ગજક નયોને જેણે એવું.
અપલ્લ ૦ ૩૩

નિશ્ચુતિ (નિર્ચુતિ)=(૧) યુક્તિથી રહિત; (૨) નિર્ચુતિ, આપવાનવિશેષ.

જુતિ (યુતિ)=યુક્તિ.

ગુરુજ (ગુરુક)=મહત્વથી યુક્ત.

જુતિગુરુજં=યુક્તિઓ વડે ગુરુ.

નિશ્ચુતિજુતિગુરુજં=(૧) નિર્ચુતિઓ તેમજ યુક્તિઓથી ગુરુ; (૨) નિર્ચુતિઓની યુક્તિઓથી ગુરુ.

જય (જગત્)=જગત્.

ગુરુ (ગુરુ)=ગુરુ, આચાર્ય.

જયગુરુ=હે જગદ્ગુરુ!

મહરા (મહિરા)=મહિરા, દારૂ.

મય (મય)=પ્રચુરતાવાચક શબ્દ.

મહરામયં=મહિરાથી પરિપૂર્ણ.

મદ (મતિ)=યુક્તિ.

રામય (રામક)=રમાડનાર.

મહરામયં=મતિને રમાડનાર.

અચિરા (અચિરાત્)=જલદી.

મયં (મતં)=અભીષ્ટ, સંમત.

મોહ (મોહ)=મોહ.

હર (હર)=હરનાર.

મોહહરં=મોહને હરનાર.

સારંગ (સારંગ)=સારંગ, યુગ.

સંગય (સગત)=સગત, યુક્ત.

સાર (સાર)=ઉત્તમ.

અંગ (અંગ)=જૈન આગમનો એક ભાગ.

સારંગસંગયં=(૧) સારંગોની સંગતિવાળું; (૨) ઉત્તમ અંગોથી યુક્ત.

ગય (ગત)=ગયેલ.

મય (મય)=યુગ, હરણ.

મય (મય)=મદ, ગર્વ.

ગયમયં=(૧) ગયેલા છે યુગ જેને વિષે એવું; (૨) ગયો છે ગર્વ જેનો એવું.

કહ (કર્મ)=કર્મ.

સાસર્ણ (શાસર્ણ)=શાસન, આશા.

કુમ્હ (કુમ્હ)=તાર્ક.

પદાર્થ

વિ૦—“હે જગદ્ગુરુ ! સમાન નેત્ર-પાતથી વિભૂષિત હોવા છતાં વિષમ દૃષ્ટિપાતવાળું [અથવા (સમતા યુક્ત) શ્રમણ-જનના વાદની ચોભાથી મંડિત હોવા છતાં સમતા રહિત દર્શનોના વાદવાળું], દશ માર્ગણથી પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં અનંત માર્ગણને પ્રસિદ્ધ કરનાર [અથવા દશવૈકાલિકમાં પ્રગટ થયેલું હોવા છતાં અનંત માર્ગરૂપ નયવાદને પ્રકાશિત કરનાર], યુક્તિથી રહિત હોવા છતાં યુક્તિઓથી ગુરુ, મદિરામય (અર્થાત્ ઉન્મત્ત બનાવનાર) હોવા છતાં મોહનો નાશ કરનાર તેમજ સારંગોની સંગતિવાળું હોવા છતાં સારંગથી રહિત એવું (વિરોધમય) તારૂં શાસન કેમ છે ?

પરિ૦—“હે જગદ્ગુરુ ! શ્રમણ-જનોનાં વચનોથી વિભૂષિત, દુર્ગમ દૃષ્ટિવાદથી યુક્ત, દશવૈકાલિક વડે પ્રસિદ્ધ, અનંત માર્ગરૂપ નયોને પ્રકટ કરનાર, નિર્યુક્તિ અને યુક્તિ [અથવા નિર્યુક્તિની યુક્તિઓ] થી ગુરુ, બુદ્ધિ(શાળી)ને રમાડનાર (અર્થાત્ આનન્દદાયક) [અથવા સત્ત્વર અસિદ્ધ], મોહનો નાશ કરનાર, (આચારાંગ જેવા) ઉત્તમ 'અંગોથી યુક્ત તથા (આત્મ હોવા છતાં) નિરભિમાની એવું તારૂં શાસન છે.”—૨૭-૨૮

રૂપકીકરણ

પાઠાન્તર-વિચાર—

‘જયગુરુ મહારામય’ ને બદલે પંડિતજીની આવૃત્તિમાં જહ ગુરુ મહારામય પાઠ છે. વિરોધાત્મક અર્થ કરતી વેળા ‘જહ’નો શો અર્થ કરવો તે પંડિતજીએ સૂચવ્યું નથી. મને પણ તેનો ભાસ થતો નથી. બાકી પરિહારરૂપ અર્થ કરતાં તો જહ અને ગુરુ પદો ભેગાં બાણી થતીઓ અને ગુરુઓની બુદ્ધિને રમણ કરાવનાર એવો પંડિતજીએ સૂચવેલ અર્થ બંધબેસતો આવે છે.

વળી ગુરુમહારામય નો અર્થ ગુરુમદિરામય જે કરવામાં આવ્યો છે, તે ઠીક લાગતો નથી, કેમકે મય શબ્દથી ગુરુ નો ભાવ આવી બધ છે એટલે વિરોધજીની નિરર્થકતા સ્ફુરે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં પાઠાન્તર આદરણીય જણાતું નથી, એકે એકજ પ્રતિના આધારે અને તે પણ અવચૂરિ જેવી વ્યાખ્યાના પણ અભાવમાં પંડિતજીએ જે પાઠ સૂચવ્યો છે તેમાં તેમનો શો વાંક ?

દૃષ્ટિવાદ—

શ્રુતજ્ઞાન જ્ઞાનોના પાંચ પ્રકારો પૈકી એક છે. એને આસવચન, આગમ, ઉપદેશ, ઐતિહ્ય, આશ્રાય, પ્રવચન તેમજ જિનવચન પણ કહેવામાં આવે છે.^૧ આ શ્રુતજ્ઞાનના ^૨અંગબાદ્ય અને

૧ આનાં નામો માટે જુઓ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૨૨).

૨ જુઓ તત્ત્વવાર્થાધિગમસૂત્ર (અ. ૧. સૂ. ૨૦)નું બાંધ્ય (પૃ. ૮૮).

૩ આનો અર્થ નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં નજરે પડે છે:—

“ગજહરકપર્મગુણં જં કવ ચેરેહિં બાહિરં લં દુ ।

નિષયં વડંગવચિદ્ધં અનિષયસુવ બાહિરં મણિયં ॥”

અંગપ્રવિષ્ટ એવા બે હેતો છે. તેમાં વળી જેમ પુરુષના 'બાર અંગો છે તેમ પદમ પુરુષરૂપ આ અંગપ્રવિષ્ટના બાર હેતો પાડવામાં આવ્યા છે. આ પ્રત્યેક વિભાગને 'અંગ' કહેવામાં આવે છે. બારમો (શ્રુતનો મસ્તક સમાન) વિભાગ દૃષ્ટિવાદના નામથી ઓળખાય છે. એની વ્યુત્પત્તિ કરતાં શ્રીસિદ્ધસેનેગણિ કથે છે કે—

“દૃષ્ટીનામ્-અજ્ઞાનિકાદીનાં યત્ત પ્રરૂપણા કૃતા સ દૃષ્ટિવાદઃ”

અર્થાત્ અજ્ઞાનિક વગેરે દૃષ્ટિઓની જેમાં પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે તે 'દૃષ્ટિવાદ' છે. દૃષ્ટિપાત તેમજ ભૂતવાદ તરીકે પણ આ ઓળખાય છે. સંપૂર્ણ વિશેષ યુક્ત સર્વ વસ્તુઓનું પ્રતિપાદન આ ભૂતવાદમાં છે. સામાન્ય, વિશેષ ઇત્યાદિ સર્વ ધર્મ યુક્ત ઇવાદિના લેહ-પ્રલેહ ઉપર આ પ્રકાશ પાડે છે. આમાં સમગ્ર વાર્ત્તમયનો સમાવેશ થાય છે, છતાં તે ન સમજી શકે તેવા મંદમતિ માટે શેષ શ્રુતની રચના છે. આ પ્રાયઃ 'ગમિક શ્રુતના (૧) પરિકર્મ, (૨)

[ગણપત્કૃતમજ્જકૃતં વલ્લ કૃતં સ્થવિરૈર્બાહં તલ્લુ.]

નિયતં વાઙ્મયપ્રવિષ્ટમનિયતયુતં વાહ્યં મનિતમ્ ॥]

અર્થાત્ ગણપત્કૃત રચેલું શ્રુત તે અંગકૃત-અંગપ્રવિષ્ટ છે, જ્યારે સ્થવિરોએ રચેલું તે અંગબાહ્ય-અનંગ-પ્રવિષ્ટ છે. અથવા સર્વ ક્ષેત્રો અને સર્વ કાળોમાં જેનો અર્થ અને ક્રમ અચુક જ પ્રકારનો નિયત છે—સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં જે અવશ્ય થનારું છે, તે અંગપ્રવિષ્ટ છે (જેમકે દાદશાંગી) અને સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં થાય જ એમ નહિ એવું તંદુલવૈચારાદિ અનિયત શ્રુત તે 'અંગબાહ્ય' છે.

અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો શ્રીગૌતમસ્વામી પ્રમુખ ગણપત્કૃત સાક્ષાત્ રચેલું દાદશાંગીરૂપ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ છે. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જેવા સ્થવિરોએ રચેલું આપરશયક-નિયુક્તિ આદિ શ્રુત અંગબાહ્ય છે. અથવા ત્રણ વાર ગણપદદેવે પૂજવાળી તીર્થકરે કહેલ ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રાંવ્યરૂપ ત્રિપદીને અનુસરીને રચાયેલું શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ છે. ગણપરના પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના અથવા બીજાએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે ભગવાને જે ઉત્તર આપ્યા તેને લક્ષીને સ્થવિરોએ રચેલ અંબુદ્વીપપ્રસાદિ વગેરે શ્રુત અંગબાહ્ય છે. વળી ગણપદનાં વચનોને અનુલક્ષીને સ્થવિરોએ રચેલ આપરશયક-નિયુક્તિ વગેરે પણ અંગબાહ્ય છે. પ્રશ્ન પૂછ્યા સિવાય અર્થ પ્રતિપાદન કરવાથી થયેલું આપરશયકાદિ શ્રુત પણ અંગબાહ્ય છે. જુઓ આપરશયક-સૂત્રની શ્રીમલયગિરિસુરિકૃત વૃત્તિનું ૪૮ મું પત્ર તેમજ શ્રીવિશેષાવરશયક (ગા. ૫૫૦) ની શ્રીહિમચ્ચંદ્રસુરિકૃત વૃત્તિનું ૨૯૮ મું પત્ર. વિશેષમાં ઉપાંગો તીર્થકરની ઢેશાત્મીમાં અથવા તેમની અવિચ્છાન દશામાં સ્થવિરો રચે છે. જુઓ હીરપ્રમ્તનો તૃતીય ઉલ્લાસ (પૃ. ૨૪).

૧ “વાયુયુગ્મં જંબોક ગાયત્રુગ્મં તુ દ્વો વ વાહુ વ |

ગીલા સિરં ચ પુરિસો વારસ જંગો સુવસિસિદ્ધો ॥”

[વાયુયુગ્મં જંબે ડસળી ગાયત્રુગાહં તુ દ્વો વ વાહુ વ |

ગીલા સિરલ્લ પુરલો દાવસાક્કઃ સુવસિસિદ્ધઃ ॥]

અર્થાત્ શ્રુતવિસિદ્ધ દાદશાંગરૂપ પુરુષનાં બે પગ, બે નેત્ર, બે હિર, બે ગાત્રાર્ધ, બે હાથ, એક લોક અને એક મસ્તક એમ બાર અંગ છે.

૨ જુઓ વિશેષાવરશયકની ૫૫૨ મી ગાથા.

૩ આનો અર્થ સમજાવતાં ચાર્ણિમાં કહ્યું છે કે—

“આદિ મળેઝવણસો વા ફિનિસિલેસયુતં દુગાહસયગસો તમેવ પવિજ્ઞાનં વસિયં અજ્ઞા” [આદી મળેઝ-વણસો વા ફિનિસિલેસયુતં દુગાહસયગસો તમેવ પવિજ્ઞાનં વસિયં અજ્ઞા] અર્થાત્ આદિમં, મધ્યમં કે

સૂત્ર, (૩) પૂર્વાનુયોગ, (૪) પૂર્વગત (પૂર્વ) અને (૫) ચૂલિકા એમ પાંચ ભેદો છે. શ્રીમદ્ભગ-
વિરિસૂત્રિ કહે છે તેમ આ પાંચે પ્રકારના શ્રુતનો પ્રાયઃ અવગ્રહેદ થયેલો છે. તેમાં પૂર્વોના
ઉગ્રેદ માટે એટલું તારવી શકાય છે કે છેલ્લા ચૌદપૂર્વધર શ્રીસ્તુત્યભદ્ર મુનીશ્વર છે, છેલ્લા
‘દશપૂર્વધર શ્રીવજ્રસ્વામી છે, ભગભગ સાધનવપૂર્વધર શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂત્રિ છે અને છેલ્લા
એકપૂર્વધર શ્રીદેવાધિગણિ સ્વમાશ્રમણ છે. ભગવતીસૂત્ર (શં ૨૦, ઉં ૮, સૂં ૧૬૭૮)માં

અંતર્માં ભેથી માંડીને તે સંકરો વાર ફરી ફરીને આવતું પરંતુ પ્રત્યેક વાર કંઇક વિશેષ વિસિદ્ધતાવાળું સૂત્ર
તે ‘ગમિક’ કહેવાય છે.

ગમના અભિધેય અને અભિધાનને આશીને બે ભેદો પડે છે. જેમકે “સુષં મે આદ્યસંતેજં ભગવા
વચસ્પત્ય” એ દર્શવેકાલિકના ચોથા અધ્યયનના આઠ સૂત્રના જુદા જુદા અર્થો થાય છે. (આ માટે
જુઓ નન્દીસૂત્રની શ્રીમદ્ભગવિરિસૂત્રિકૃત વૃત્તિનું ૨૧૨ મું પત્ર). આ અર્થો એકના એક પાઠના જુદા
જુદા પદગ્રંથોને આધારી છે, પરંતુ પાઠની સમાનતા હોવાથી તે ગમિક છે.

અભિધાનને લઇને બે ગમો થાય છે તેના દૃષ્ટાંત તરીકે સુષં મે આદ્યસં, આદ્યસં સુષં મે, મે સુષં આદ્યસં
૧જુ કરવામાં આવે છે. અર્થ-ભેદ કરીને તે તે પ્રકારના પદોનાં સંયોગથી અભિધાન-ગમ થાય છે.

જેમાં ભાંગા, ગણિત વગેરેની જટિલતા હોય તે પણ ‘ગમિક’ શ્રુત કહેવાય છે એમ વિશેષાવશ્યકની
નિમ્ન-લિખિત ગાથા ઉપરથી જણાય છે:—

“યંગવાણિયાહં ગમિચં જં સરિસગમં ચ કારણવસેળ |

ગાહ્યાદ્ ભગમિચં જલુ કાલિકસુષં વિદિવાદ્ વા || ૫૪૧ ||

[અન્નગામિતાદિ ગમિકં વત્ સરસાગમં ચ કારણવસેળ |

ગાયાદિ ભગમિકં જલુ કાલિકસુષં વિદિવાદ્ વા ||]

૧ આની માહિતી માટે જુઓ વીરભક્તામર (૫૦ ૫૯-૬૨). તેમજ પૃ. ૨૬૨-૨૬૩.

૨ ‘પ્રાયઃ’ કહેવાનું કારણ એ છે કે પૂર્વગતના ચૌદ વિભાગો કે જેને પૂર્વના નામથી ઓળખાવાય છે
તેનો તો સર્વથા ઉગ્રેદ ગયો નથી કંઈક નહિ જેવો ભાગ અત્યારે પણ ઉપલબ્ધ છે આ વાતને હીર-
મ્મની વૃત્તીય ઉદ્ધાસ (૫૦ ૨૮) સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં મનોદર્શન જેવા અત્યારે મોજુદ પાઠને
પૂર્વગત ગણાવેલ છે.

૩ તેરપૂર્વધર, બારપૂર્વધર અને અગ્યારપૂર્વધરનો અગ્ર ઉલ્લેખ કયાં નથી તેનું કારણ એ છે કે આ
અવસર્પિણીમાં એવા કોઇ મહાનુભાવ થયા જ નથી. ક્યાં તો ચૌદ પૂર્વના ભણકાર થયા છે કે ક્યાં
તો દશ પૂર્વના; વચ્ચે તેર, બાર અને અગ્યારના ભણકાર થયા નથી. આ વાતની પ્રતીતિ કરવી હોય
તો જુઓ એાલનિર્મુક્તિની શ્રીદ્વાલોચાર્યકૃત ટીકાના ત્રીજા પત્રગળ નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ:—

“અભ્યાસવસર્પિણ્યાં ચતુર્વિંશત્પૂર્વધરો દશપૂર્વધરા વચ સજાતાઃ, ન ત્રયોવિંશત્પૂર્વધરા દ્વાવિંશત્પૂર્વધરા
પદ્મપૂર્વધરા વા”.

૪ બેપૂર્વધર, ત્રણપૂર્વધર વગેરેનો સંભવ આ અવસર્પિણીમાં હતો કે નહિ તે સંબંધમાં સેનમ્મ
(૫૦ ૧૦૪)નો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ પ્રકાશ પાડે છે:—

“યથા ચતુર્વિંશત્પૂર્વધરા દશપૂર્વધરા મયપૂર્વધરા વા દશ્યન્તે તથા દ્વિવિંશત્પૂર્વધરા: પદ્મપૂર્વધરા વા
અગમિત વ હેતિ પ્રશ્નઃ, અગ્રોત્તરમ્—ઝીતકટપવૃત્તપ્રાપ્તૌ આપારમ્કલ્પાદ્યપૂર્વોત્તલ શ્રુતમ્બહારલ કલ્પવાદ
દ્વિક્ષાદિપૂર્વધરા અપિ અગમ્યતીતિ શ્રેયમ્ ||”

૫ આ રહ્યો તે ઉલ્લેખ:—

“અંબુદીપે જં દીપે મારદે વાસે દ્વિપીસે ઓહપ્પિવીદ્ વેવાણ્ણિપયાણં ધયં વાસસહસં પુમ્મગદ્ અણુસાક્કસિત્તિ.”

કહ્યું છે તેમ શ્રીમહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી હજાર વર્ષે પૂર્વેનો ઉચ્છેદ થયો. પૂરેપૂરું એક પણ પૂર્વનું જ્ઞાન આ ભરતક્ષેત્રમાં કોઇને રહ્યું નહિ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિના સમયમાં પૂર્વરૂપ સૂર્ય અસ્ત થયેલો હતો, છતાં તેનો થોડો ઘણો પ્રકાશ રહી ગયો હતો.^૧

શ્રીદેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમજીને હાથે વીર-નિર્વાણ પછી ૯૮૦ મે વર્ષે શ્રુતનું પુસ્તકારોહણ થયું—જનપ્રવચન લિપિબદ્ધ થયું તે પણ આજે પૂરેપૂરું ઉપલબ્ધ નથી. તેઓ જેટલું જાણતા હતા એટલું બધું લખાવી શકાયું નથી અને જેટલું લખાયું તેમાંથી પણ આજે બહુ થોડું ઉપલબ્ધ છે. ૧૧ અંગો વગેરેનો પણ મોટો ભાગ સચવાઈ રહ્યો નથી. દિગંબરોની માન્યતા તો એવી છે કે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીનો ઉચ્છેદ ગયો. આ સંબંધમાં શ્વેતાંબરોની એવી દલીલ છે કે જ્યારે તેમના જ અધ્યક્ષ ઇલાદિ ગ્રન્થો ચાદ રાખી શકાયા તો શું દ્વાદશાંગીમાંથી કશું પણ ચાદ ન જ રહ્યું? શું અવશિષ્ટ ભાગ સ્વીકારવાથી પોતાના પગમાં કુહાડો મારવો પડે તેમ ધારી તેઓ આવી માન્યતાને પોષી રહ્યા છે?

પરિકર્મ—

પરિકર્મ એટલે યોગ્યતાની પ્રાપ્તિ; તેના હેતુરૂપ શાસ્ત્ર પણ ‘પરિકર્મ’ કહેવાય. જેમ ગણિત-શાસ્ત્રમાં સંકલના વગેરે સોળ પરિકર્મો જાણવાથી ગણિતના શેષ સૂત્રો સમજવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પરિકર્મનો જાણકાર સૂત્ર, પૂર્વગત વગેરેમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા મેળવે છે. આ પરિકર્મ (૧) સિદ્ધશ્રેણિકા, (૨) મનુષ્યશ્રેણિકા, (૩) પૃથ્વશ્રેણિકા, (૪) અવગાહનશ્રેણિકા, (૫) ઉપસંપત્તશ્રેણિકા, (૬) વિપ્રહાણશ્રેણિકા અને (૭) સ્મૃતાસ્મૃતશ્રેણિકા એમ સાત પ્રકારનું છે. વળી પ્રથમના બે પરિકર્મના ચૌદ ચૌદ ભેદો છે, જ્યારે બાકીનાં પાંચેના અગ્યાર અગ્યાર અવાંતર ભેદો છે એટલે આ પ્રમાણે ઉત્તર ભેદો ‘૮૩ થાય છે.’

આ પ્રમાણેની હકીકત સમવાયાંગ (સૂ. ૧૪૭)માં તેમજ નંદીસૂત્ર (સૂ. ૫૭)માં પણ છે. છતાં સમવાયની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ તેમજ નંદીની શ્રીમહાભગિરિસૂરિકૃત-વૃત્તિમાં પ્રથમનાં છ પરિકર્મોને સ્વસિદ્ધાન્તપ્રકાશક બતાવ્યાં છે, જ્યારે ગોશાલકે પ્રવર્તાવેલા આજીવિક પાખંડિક સિદ્ધાન્તના મતે સાતમા સહિત આ છ એટલે સાત પરિકર્મો છે. આથી જે મૂળ સૂત્રમાં સાત ગણાવ્યા છે તે શું આજીવિક મત પ્રમાણે સમજવાના છે કે કેમ એમ પ્રશ્ન ભેડે છે.

આ પરિકર્મોની નય-નિયતાના સંબંધમાં એ ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે પ્રથમનાં છ સ્વ-સામાયિક પરિકર્મોનું ‘આર વડે ચિંતન કરાતું હતું.’

૧ સરખાવો પંચાશકની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ટીકાની નિમ્નલિખિત પંક્તિ—

“ કલિવચનપ્રવચનાર્થતારતમ્યકલિસેવાનુપદિર્વર્ણિયુઃ । ”

૨ આનાં માતૃકાપદ વગેરે નામો મારે જુઓ નંદીસૂત્ર (સૂ. ૫૭).

૩ આ બધા પરિકર્મોનો સર્વોચ્ચ-મૂળથી અને અર્થથી પણ ઉચ્છેદ ગયેલો છે.

૪ નૈમ સમવાયના સાંશ્લેષિક અને અસાંશ્લેષિક યાને સામાન્યતાહી અને વિશેષતાહી એમ બે ભેદો છે. તે બેનો અનુક્રમે સંશ્લેષ અને અવહારમાં અંતર્ભાવ થાય છે. શબ્દાદિ ત્રણ નયોને એક ગણતાં સાતના ચાર નયો બને છે.

સૂત્ર—

જીવ, અજીવ અને જીવાજીવ; લોક, અલોક અને લોકાલોક; સત્, અસત્ અને સદસત્ એમ ત્રણ ત્રણ રાશિને ઇચ્છનારા ત્રૈરાશિકો (કે જેમને વૃત્તિકારે ગોશાલૈ પ્રવર્તાવેલા આજીવિકો તરીકે ઓળખાવ્યા છે તેઓ) સાતે પરિકર્મોને દ્રવ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક અને ઉભયાર્થિક એમ ત્રિવિધ નયથી વિચારે છે.

પૂર્વગતનાં સૂત્રોના અર્થોને સૂચન કરનારાં સૂત્રો સૂત્રમાં હોવાથી એને ‘સૂત્ર’ કહેવામાં આવે છે. સમસ્ત દ્રવ્ય, સમગ્ર પર્યાય, સકલ નયો અને સર્વે ભંગ-વિકલ્પો ઉપર આ સૂત્ર પ્રકાશ પાડે છે. એના નક્કીસૂત્ર યાને નક્કીસૂત્ર વગેરે ‘૨૨ પ્રકારો છે. એ પણ સૂત્રથી તેમજ અર્થથી હાલ તો ઉમ્મછેદ ગયેલાં છે.

કોઈ ગ્રન્થમાંનો કોઈ શ્લોક હોય તેની એવી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવે કે જેમાં ધીજ શ્લોકોની જરા પણ અપેક્ષા ન રહે. એવી રીતે બાણે સૂત્રો પરસ્પર નિરપેક્ષ હોય તેવી રીતે તેની વ્યાખ્યા કરવી તે ‘છિન્નચ્છેદ નયનું કામ છે. પરસ્પર સાપેક્ષ ગણીને વ્યાખ્યા કરવી તે અછિન્નચ્છેદ નયનું કામ છે. સ્વસમયસૂત્રની પરિપાટી પ્રમાણે આ સૂત્રો છિન્નચ્છેદનયિક છે. આજીવિકસૂત્રની પરિપાટી અનુસાર તે અવિછન્નચ્છેદનયિક છે. ત્રૈરાશિકોની પરિપાટી પ્રમાણે એ ત્રિકેનયિક છે. સ્વમસય પ્રમાણે એ ચતુર્નયિક છે. એ રીતે ચાર ગાવીસીઓ મળતાં એના ૮૮ પ્રકારો પડે છે. આ ઉપરથી એમ સમભય છે કે ચાર જુદા જુદા દષ્ટિ-કોણથી સૂત્રના વિભાગો પાડતાં તે અત્યેક ભાતના વિભાગોની સંખ્યા ગાવીસની માપ છે, પરંતુ આ વિભાગો પરસ્પર સમાન નથી, તેથી તો સૂત્રના ૮૮ પ્રકારો ગણાવાયા છે.

પૂર્વ—

તીર્થ પ્રવર્તાવતી વેળા તીર્થકરો ગણુધરોને ઉદ્દેશીને સૌથી પ્રથમ પૂર્વગતનાં સૂત્રોનો અર્થ કહે છે (તેથી એને ‘પૂર્વ’ કહેવામાં આવે છે). આ અર્થને લક્ષ્યમાં રાખીને ગણુધરો ગણુધરનામ અરિતાર્થ થાય તે માટે દ્વાદશાંગી રચે છે. તેમાં અક્ષર-રચના આશ્રીને તેઓ આ પૂર્વાંગી રચના પ્રથમ કરે છે, એથી પણ એ ‘પૂર્વ’ કહેવાય છે. સ્થાપના આશ્રીને વિચાર કરીએ તો તેઓ સૌથી પ્રથમ આચારાંગ રચે છે અર્થાત્ દ્વાદશાંગીની રચના કરતાં તેઓ પ્રથમ પૂર્વ રચે છે અને આચારાંગનું નિર્માણ તો પછી થાય છે, છતાં જ્યારે આ બધી રચનાઓને ક્રમસર ગોઠવવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે આચારાંગને પ્રથમ સ્થાન અપાય છે, જ્યારે આ પૂર્વો કે જે દૃષ્ટિવાદના એક વિભાગરૂપ છે તેને બારમું સ્થાન અપાય છે. ‘ પૂર્વગતનાં ચૌદ વિભાગો કે જેને ચૌદ પૂર્વ તરીકે ઓળખાવાય છે તેનાં માપ અને નામો માટે વીરભક્તામરના સ્પર્ધીકરણ (પૃ ૫૯-૬૨)માં

૧ ગ્રન્થ-ગૌરવના બધથી આનાં નામો અત્ર ન આપતાં સમવાયાંગ (સુ ૧૪૭) કે નંદીસૂત્ર (સુ ૫૭) એવા લલામણ કરવામાં આવે છે.

૨ “છિન્નો-દ્વિવા કૃતઃ પુષ્ક કૃતઃ ઉદ્-પર્વતો વેત સ છિન્નચ્છેદઃ, પ્રત્યેકં વિકલ્પિતપર્વત્વ દ્વલ્ભયઃ” (શ્રીમલ્લગિરિસૂત્રિત નંદીવૃત્તિનું ૨૪૦ મુ પાનું).

૩ આ પ્રમાણેની હકીકત શ્રીઅભયદેવસૂત્રીએ સમવાયની દીકાના ૧૩૦ મા પત્રમાં મતાન્તરથી દર્શાવી છે; બાકી પ્રથમ તો તેઓ એમ કહે છે કે શ્રુતની રચના કરતાં ગણુધરો આચારાદિના ક્રમે રચના પણ કરે છે અને સ્થાપના પણ કરે છે.

વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અહીં દરેક પૂર્વના અનુક્રમે કેટલા વસ્તુઓ છે તેનો નિર્દેશ કરીએ. ઉપાદ પૂર્વાદિ ચોદ પૂર્વના 'વસ્તુઓની સંખ્યા ૧૦, ૧૪, ૮, ૧૮, ૧૨, ૨, ૧૬, ૩૦, ૨૦, ૧૫, ૧૨, ૧૩, ૩૦ અને ૨૫ ની છે.

અનુયોગ—

અનુક્રમ અથવા અનુરૂપ યોગ તે 'અનુયોગ' કહેવાય. સૂત્રનો પોતાના અભિધેય (વિષય)ની સાથેનો અનુરૂપ સંબંધ તે 'અનુયોગ' છે. આ અનુયોગના મૂલપ્રથમાનુયોગ અને ગણિકાનુયોગ એમ બે પ્રકારો છે. ધર્મના પ્રણેતા તીર્થંકરો હોવાથી તેઓ 'મૂળ' કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જે ભવમાં થઈ હોય ત્યાંથી માંડીને તે તેમના નિર્વાણ પરત્વેની હકીકત ઉપર પ્રકાશ પાડનારો અનુયોગ તે 'મૂલપ્રથમાનુયોગ' છે. ચેરડીનાં બે પર્વના વચલા ભાગને ગણિકા (ગંડેરી) કહેવામાં આવે છે. ગણિકાના જેવી ગણિકા છે. એ એક વિષયના અધિકારરૂપ અન્ય-પદ્ધતિ છે. એનો અનુયોગ તે 'ગણિકાનુયોગ' કહેવાય છે. કુલકરગણિકા, તીર્થંકર-ગણિકા, ગણધરગણિકા, ચિત્રાન્તરગણિકા એમ અનેક ગણિકાઓ છે. કુલકરગણિકામાં વિમલવાહન વગેરે કુલકરોનાં પૂર્વ ભવો, જન્મ વગેરેનું સવિસ્તર વર્ણન છે. એ પ્રમાણે તીર્થંકર-ગણિકા વગેરે માટે સમજા લેવું. ચિત્ર એટલે અનેક અર્થવાણી, અને અન્તર એટલે શ્રીમદ્ધ-ભદ્રેવ અને શ્રીમદ્ગિતાનાથ વચ્ચેનું આત્મજ્ઞ. આથી શ્રીમદ્ધભદ્રેવના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સન્નયોના મોક્ષગમન કે અનુત્તર વિમાનમાં ઉપપાત વિષે પ્રકાશ પાડનારી ગણિકા તે ચિત્રાન્તરગણિકા છે. એનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ નન્દીની શ્રીમદ્ધયગિરિસુરિકૃત વૃત્તિમાં ૨૪૨ માંથી તે ૨૪૬ મા પત્રમાં નજરે પડે છે.

સૂત્રિકાઓ—

સૂત્રિકા કહો કે સૂલા કહો તે એક જ છે અને તેનો અર્થ શિખર થાય છે. દષ્ટિવાદરૂપ પર્વતની સૂલારૂપ આ સૂત્રિકાઓ, પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વ અને અનુયોગમાં જે અર્થ ન કહ્યો તેના સંગ્રહરૂપ છે. પ્રથમના ચાર પૂર્વોને સૂત્રિકા છે, બાકીનાને નથી. આ સૂત્રિકાઓને 'સૂત્રિકાવસ્તુ' પણ કહેવામાં આવે છે. પહેલા પૂર્વની સૂત્રિકાની સંખ્યા ચારની છે. એ પ્રમાણે ખીન્ન, ત્રીન્ન અને ચોથા પરત્વેની સૂત્રિકાની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૨, ૮ અને ૧૦ છે. આથી સૂત્રિકાઓની કુળ સંખ્યા ૩૪ ની છે.

૧ વસ્તુ એટલે એક ભત્તનું અન્યનું પ્રકરણ (અન્ય-વિચ્છેદ-વિશેષ).

૨ તીર્થંકરગણિકા અને મૂલપ્રથમાનુયોગ બૃદા ગણાવ્યા છે તેથી એમ કહ્યુના થાય છે કે મૂલ-પ્રથમાનુયોગમાં સમસ્ત તીર્થંકરોનાં જીવનોને એક સરળી રીતે લાગૂ પડતી હકીકતોનો નિર્દેશ હોવો જોઈએ, જ્યારે તીર્થંકર-ગણિકામાં પ્રત્યેક તીર્થંકર આશ્રીને તેનાં જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગોનો પણ ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ.

૩ શ્રીધર્મભોષસુરિકૃત દુષ્સમગંડિકા કે જેનો ઉલ્લેખ સેનપ્રમ્ (ઉ. ૪)ના ૧૦૧ મા પત્રમાં છે તેને પ્રસ્તુતમાં કશો સંબંધ નથી. યુગપ્રધાનગંડિકા પાંચમા આરામાંના યુગપ્રધાનોનાં નામ, સ્થળ, દીક્ષા, પર્વાય વગેરે હકીકત રજૂ કરે છે. આ ગ્રંથ આજે પણ કોઇ કોઇ સ્થળે ઉપલબ્ધ હોવાનું સંભવાય છે, પરંતુ તે પ્રસ્તુત છે કે નહિ તે ગ્રંથ નજરે ભેળા વિના કેમ કહેવાય ?

આ પ્રમાણેની દૃષ્ટિવાદના પાંચ વિભાગોની રજૂ કરવામાં છે. વિશેષમાં એમાં એક શ્રુતસ્કંધ છે, ચૌદ પૂર્વો છે, વસ્તુ, ચૂલવસ્તુ, પ્રાણ, પ્રાણપ્રાણ, પ્રાણતિક, પ્રાણપ્રાણતિક, સહસ્રપદ તેમજ અક્ષરોની સંખ્યા સંખ્યાતની છે, અ્યારે ગમો અને પર્યાયો અનંત છે તેમજ ત્રણ પરિત છે અને સ્થાવર અનંત છે.

નિર્ચુક્તિ—

આચાર્યસૂત્રની શ્રીશીલાંકાચાર્યકૃત ટીકાના ત્રીજા પત્રમાં નિર્ચુક્તિ એટલે શું તે સંબંધમાં એ ઉલ્લેખ છે કે “નિશ્ચયેનાર્થપ્રતિપાવિકા યુક્તિર્નિયુક્તિઃ” અર્થાત્ નિશ્ચયરૂપે અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી યુક્તિ તે ‘નિર્ચુક્તિ’ છે. દશવૈકલિકની ટીકામાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ એમ કહ્યું છે કે—

“નિર્ચુક્તાનમેવ સૂત્રાર્થનાં યુક્તિઃ—પરિપાઠ્યા યોજનં નિર્ચુકયુક્તિરિતિ વાઘ્વે યુક્તરાજ્ય-
લોપાન્નિર્ચુક્તિસ્તાં—વિપ્રકીર્ણાર્થયોજનાં”

અર્થાત્ છૂટા છવાયા અર્થોને એકી આપવાનું કામ—પરસ્પર સૂત્રોના અર્થોનું અનુસંધાન નિર્ચુક્તિ કરે છે. આની બાધા પ્રાકૃત છે અને તે પદબદ્ધ છે. કુલ તેર નિર્ચુક્તિઓ જે ગણવાય છે તેનાં નામો નીચે મુજબ છે:—

(૧) આશ્વસ્થક-નિર્ચુક્તિ, (૨) દશવૈકલિક-નિર્ચુક્તિ, (૩) ઉત્તરાધ્યયન-નિર્ચુક્તિ, (૪) આચાર્ય-રંગ-નિર્ચુક્તિ, (૫) સૂત્રક્રમાંગ-નિર્ચુક્તિ, (૬) દશાશ્રુતસ્કંધ-નિર્ચુક્તિ, (૭) કદપ-નિર્ચુક્તિ, (૮) વ્યવહાર-નિર્ચુક્તિ, (૯) સૂર્યપ્રજ્ઞાસિ-નિર્ચુક્તિ, (૧૦) ઋષિભાષિત-નિર્ચુક્તિ, (૧૧) ઓઘ-નિર્ચુક્તિ, (૧૨) પિષ્ક-નિર્ચુક્તિ, અને (૧૩) સંસ્રુત-નિર્ચુક્તિ. આ નિર્ચુક્તિઓ પૈકી સાતમી અને દશમી નિર્ચુક્તિઓ એવામાં આવતી નથી. પહેલી, ચોથી, પાંચમી અને નવમી આગમોદય સમિતિ તરફથી, બીજી અને ત્રીજી દે. ૧૦ સંસ્થા તરફથી અને આઠમી શ્રીમાણિક્ય મુનિએ છપાવી છે. અચાર્યમી અને બારમી એ વસ્તુતઃ નિર્ચુક્તિ નથી, કેમકે એ કોઈ અંધની વ્યાખ્યા-રૂપ નથી, કિન્તુ સ્વતંત્ર અર્થરૂપ છે. આ પૈકી ઓઘનિર્ચુક્તિ આગમોદય સમિતિ તરફથી અને પિંડનિર્ચુક્તિ દે. લા. પુ. સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. સંસ્રુત-નિર્ચુક્તિ કયા બે ખાદ્ય કે પેય પદાર્થોનું મિશ્રણ થતા જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, પ્રથમની દશ નિર્ચુક્તિઓના કરતાં શ્રીભદ્રપાદુસ્વામી છે. આ વાતને આવશ્યકની નિર્ચુક્તિની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે:—

૧ અચાર્ય સંખ્યાત પ્રાણતો પૈકી યોનિપ્રાણત જીર્ણ-શીર્ણ દશામાં બાણદારકર આરિયેન્દ્ર ઇન્દ્રિ-
ટપ્પટ (પુના)માં મળી આવે છે. આ ઉપરાંત સિદ્ધપ્રાણત, નિમિત્રપ્રાણત, વિદ્યાપ્રાણત, સ્વરપ્રાણત, કષાયપ્રાણત એ નામો તેમજ તેને લગતી થોડી ઘણી હકીકત મળે છે. યોનિપ્રાણત તેમજ સિદ્ધપ્રાણ-
તાદિ ત્રણ પ્રાણતો ઉપર ઇતિહાસજ્ઞ મુનિરાજ શ્રીકદ્યાણવિજયનો ‘આપણાં પ્રાણતો’ એ લેખ પ્રકાશ પાડે છે. (જુઓ ‘જન યુગ’ પૃ. ૧, અં. ૩-૪). સ્વરપ્રાણતનો નામનિર્દેશ અનુચોગદ્વારની શ્રીહરિ-
ભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિના ૬૬ માં પત્રમાં છે. કષાય-પ્રાણતનો નિર્દેશ પંચસંમહની ઐતિહાસગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિના પ્રારંભમાં છે. જયપ્રાણત એ પ્રશ્નચક્રરૂપનું બીજું નામ હોય એમ સુચવાય છે એટલે અત્ર તેનો પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં આવતો નથી. વિશેષમાં આ પ્રશ્નચક્રરૂપ કંઈ આગમ નથી. એ તો જ્યોતિષનો અંશ છે એમ કહેવાય છે.

“આવસ્સગસ્સ દસકાલિવસ્સ તદ્દ ઉત્તરજ્ઞમાયારે ।

સૂયગદે નિજ્ઞત્તિં બુચ્છામિ તદ્દા દસાણં ચ ॥ ૮૪ ॥

કપ્પસ્સ ય નિજ્ઞત્તિં વવહારસ્સેવ પરમણિડણસ્સ ।

સૂરિઅપણ્ણસીપ્પ બુચ્છંં હસિમાસિઆણં ચ ॥ ૮૫ ॥

પ્પતેસિ નિજ્ઞત્તિં બુચ્છામિ અહંં જિણોવપ્પસેણં ।

આહારણહેઉકારણપપ્પનિવહમિણંં સમાસેણં ॥ ૮૬ ॥”

નંદીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ચૌદપૂર્વધારીનો રચેલો ગ્રંથ ‘આગમ’ કહેવાય છે. તો એ કથન અનુસાર આ નિર્યુક્તિઓને ‘આગમ’ તરીકે ઓળખાવાય. તેમ કરતાં આગમની કુલ સંખ્યા ‘૮૪’ ની થાય છે.

દશવૈકાલિક—

શ્રુતના જે અંગબાદ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ એવા બે ભેદ છે તે પૈકી અંગબાદ્યના ‘આવશ્યક’ અને આવશ્યકવ્યતિરિક્ત એમ બે અવાંતર ભેદો છે. તેમાં વળી આવશ્યક-વ્યતિરિક્તના ‘કાલિક’ અને ‘ઉત્કાલિક’ એમ બે પ્રકારો છે. ઉત્કાલિકના અનેક પ્રકારો છે. તેમાંના એક પ્રકારનું નામ ‘દશવૈકાલિક’ છે. એના કર્તાનું નામ ‘શ્રીશશ્વંભવસૂરિ’ છે. તેઓ ચૌદપૂર્વધર હતા. તેમને પોતાના પુત્ર મનકેને દીક્ષા આપી ત્યારબાદ તેમણે ઉપયોગ મૂક્યો તો જણાયું કે મનકે સુનિનું આયુષ્ય ફક્ત છ માસનું છે. આથી તેમણે વિચાર કર્યો કે કંઈ કારણ હોય તો ચૌદપૂર્વધરો પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે અને દશપૂર્વધરો તો અવશ્ય ઉદ્ધાર કરે જ. હું ચૌદપૂર્વધર છું, વારતે મારા પુત્રની સદ્ગતિ થાય તે માટે મારે પણ પ્રયાસ કરવો. આમ વિચારી તેમણે ‘પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધાર

૧ છાયા—

આવશ્યકસ્ય દસ(વૈ)કાલિકસ્ય તથા ઉત્તરાપ્પ(વન)-આવારવો: ।

સૂચક્રતે નિર્યુક્તિં વક્ષ્યે તથા દસાનાં ચ ॥

કપ્પસ્ય ચ નિર્યુક્તિં વ્યવહારસૈવ પરમણિડણસ્ય ।

સૂર્વમજ્જસેર્વદ્યે ક્ષપિમાપિતાનાં (વેવેન્દ્રલવાદીનાં) ચ ॥

પ્પતેવાં નિર્યુક્તિં વક્ષ્યેહંં જિનોપદેશેન ।

આહારણહેઉકારણપપ્પનિવહામેતાંં સમાસેણ ॥

૨ હાલ ઉપલબ્ધ આગમોની આ સંખ્યા છે. એમાં ૪૧ સૂત્રો, ૩૦ પયસા, ૧૨ નિર્યુક્તિઓ અને એક મહાભાષ્ય (વિશેષાધ્યયક)ની સમાવેશ કરાયેલો છે. નંદીસૂત્રમાં જે ૮૪ આગમો ગણાવ્યા છે તે કંઈ આના આ જ નથી. તેમાં ૩૪ સૂત્ર અને ૫૦ પયસાનો અંતર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે. જુઓ જૈન અધ્યાવહી, ઓઘ-નિર્યુક્તિ અને પિંડ-નિર્યુક્તિને પ્રચલિત ૪૫ આગમોમાં ગણી લેવામાં આવે છે. તેમ થતાં આ ૪૫ આગમો, ૧૦ અવશિષ્ટ સૂત્રો, ૨૦ પયસાઓ અને ૬ નિર્યુક્તિ મળતાં ૮૪ ની સંખ્યા થાય છે.

વિચારસાર (પૃ. ૭૮)માં આગમોની સંખ્યા ૪૫ હોવાનો નિર્દેશ છે.

૩ અવશ્ય કરવા લાયક સામાયિક વગેરે અનુષ્ઠાનોને પ્રતિપાદન કરનારે ક્ષુત ‘આવશ્યક’ કહેવાય છે. ૪-૫ જે દિવસની પહેલી અને પાછલી પોરૂધી તેમજ રાતની પહેલી અને પાછલી પોરૂધીમાં જ બહુાય તે ‘કાલિક’ ક્ષુત છે. જે કાલ-વેલા સિવાય અન્ય વખતે બહુાય તે ‘ઉત્કાલિક’ છે.

૬ એના વૃત્તાન્ત માટે જુઓ પરિશિષ્ટપૂર્વ (સં ૫).

૭ કયા કયા પૂર્વમાંથી શેનો શેનો ઉદ્ધાર કર્યો તે વાત શ્રીભદ્રબાહુકૃત દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિની સોળમી, સત્તરમી અને અઠારમી ગાથાઓ ઉપરથી જણાય છે.

અપ્રમ ૩૪

કરવા માંડ્યો. થોડોક દિવસ બાકી રહ્યો હતો તેવામાં દુમપુષ્પિકા વગેરે દશ અધ્યયનોથી વિભૂષિત આ સૂત્રનો તેઓ ઉદ્ધાર કરી રહ્યા. આથી એને 'દશવૈકાલિક' કહેવામાં આવે છે.' આના ઉપર બુદ્ધા બુદ્ધા મુનિવરોએ વ્યાખ્યાઓ રચી છે. જેમકે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીની 'નિર્ઘુક્તિ, ચિરત્ન મુનીશ્વરકૃત ચૂર્ણિ, શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત 'બુદ્ધવૃત્તિ તથા 'લઘુવૃત્તિ, શ્રીતિલ્લકાચાર્ય, 'શ્રીમુખતિસૂરિ અને શ્રીવિનયહંસની વૃત્તિઓ, શ્રીશાંતિદેવની અવચૂરિ, શ્રીસમયમુંદરકૃત શબ્દાર્થવૃત્તિ, શ્રીમાણિક્યશેખરકૃત વૃત્તિદીપિકા, તેમજ વિવિધ મુનિવરોએ રચેલા ટીપ્પા. વિશેષમાં જેમ જેટ પર્વત ૪૦ યોજન જેવડી બે ચૂલિકાથી શોભે છે તેમ આ દશવૈકાલિક રતિવાક્યચૂલા અને વિવિધતર્યાચૂલા વડે શોભે છે.

આ અન્ય સાધુઓના આચાર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. શ્રાવકોને આગમો લઘુવાનો અધિકાર છે કે નહિ એ વિવાદાસ્ત પ્રશ્નને બાબુ ઉપર રાખીએ તોપણ એટલું તો કહી જ શકાય કે આવશ્યકસૂત્ર (સંપૂર્ણ) તેમજ આ દશવૈકાલિકનાં ચાર અધ્યયનો કંઠસ્થ કરવાનો અને પાંચમા અધ્યયનનો અર્થ લઘુવાનો શ્રાવકોને અધિકાર છે.' બુઓ સેનપ્રશ્ન (ઉં ૪, પૃ ૦ ૧૦૪). ભક્તપરિજ્ઞા આદિ ચાર પ્રકીર્ણકો પણ લાગી શકાય. બુઓ હીરપ્રશ્નનું નવમું પૃષ્ઠ."

હયપચ્છાણ નમો તુહ નિચ્ચફરંતનહમણિગણાં ।

સંતાવયાણ જણપત્થણિજ્ઞાયાણ પાયાણં ॥ ૨૧ ॥

[હતપ્રત્યૂહેમ્યઃ નમઃ તવ નિત્યસ્ફુરન્નભોમણિ(નિત્યસ્ફુરન્નત્વમણિ)ગણેમ્યઃ ।
સન્તાપકેમ્યઃ (શાન્તાપદ્મયઃ) જનપ્રાર્થનીયચ્છાપેમ્યઃ પાદેમ્યઃ ॥]

અવચૂર્ણિઃ

હયેતિ । હતઃ પચ્છહો-દેશીયવચ્ચનેન દિનકરો યૈસ્તેષાં તવ નિત્યં સ્ફુરન્નભોમણીનાં-દિન-કરાણાં ગણો યેષુ તેષાં સન્તાપકાનાં જનૈઃ પ્રાર્થનીયા છાયા યેષાં {દૃત્યયોગઃ} । પક્ષે પ્રત્યૂહઃ-વિભ્ર્ણઃ । નિત્યસ્ફુરન્નત્વમણીનાં ગણો યેષુ । શાન્તાઃ-શમિતા આપદો યૈઃ । છા-યા-શોભા ॥ ૨૧ ॥

૧ વિકાલ એટલે અસકલ (સંપૂર્ણ નહિ તે), ખટ્વડ. વિકાલે-અવરાજે નિવૃત્ત વૈકાલિકં અથવા વિકાલે પત્યતે इति वैकालिकं (બુઓ ચૂર્ણિ). દશાધ્યયનમર્માણં ચ તદ્ વૈકાલિકં ચ દશવૈકાલિકમ્.

૨-૩ 'શ્રેષ્ઠિ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા' તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૪ માં ૪૭ મા અન્કમાં તરિક પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. સાથે સાથે શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત બુદ્ધવૃત્તિ પણ છપાયેલી છે.

૪-૫ શ્રીહરિભદ્રીય લઘુ વૃત્તિ તેમજ શ્રીમુખતિસૂરિની રચેલી વૃત્તિની એક પ્રતિ પાટલુના સંઘવી-પાડાના બંદારમાં છે.

૬ વિચારસાર (પૃ. ૮)માં આવશ્યક-ચૂર્ણિમાંથી અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે—

"જાઓ સાહુ જહષેણં અહપવપમમાયાઓ, ડક્કોસેણં તુ ચારસ ઝંઘાઈં સાવગસસ ચિ અહષેણં તં ચેવ, ડક્કોસેણં છઝીવણિયા સુત્તઓ અથઓ ચિ, પિંહેસગજ્ઞાયણં ન સુત્તઓ, અથઓ પુણ ડહ્ઘાવેણં સુણ્ણ ।"

છ આ રહ્યાં તે (હી. હં. કૃત આવૃત્તિગત) ઉલ્લેખઃ—

"પરમપરા મહાપરિજ્ઞા-ચતુઃશરણા-ડડુરમસાલ્લાલ-સંસારક્રમકીર્ણકાવામધ્યવને આજ્ઞાવામધિકારસ્વમ-સીયતે."

શીખરાર્થ

હય (હત)=નાશ કરેલ.

પચ્ચ (દિનકર)=સૂર્ય.

પચ્ચ (પ્રલૂપ)=વિષ.

પચ્ચ (પ્રલૂપ)=મળસકું.

હયપચ્ચાણ=(૧) નાશ કર્યાં છે સૂર્યનો જેમણે

એવા; (૨) નાશ કર્યો છે વિદ્વાનો જેમણે એવા;

(૩) નષ્ટ કર્યું છે-મટાણું છે મળસકું જેમણે એવા.

નમો (નમઃ)=નમસ્કાર.

તુદ્ધ (તથ)=તારા.

નિષ્ઠ (નિલ)=હમેશાં, સદા.

કુરંત (સ્ફુરત્)=સ્ફુરાયમાણ.

નહ (નમત્)=મનન.

નહ (નલ)=નખ.

મણિ (મણિ)=મણિ, રત્ન.

ગણ (ગણ)=સમૂહ.

ગણ (કળ)=કળ, લવ.

નિષ્કુરંતનહમણિગણાનં=(૧) સર્વદા સ્ફુરાયમાણ

છે નભોમણિ (સૂર્ય)ના સમૂહ જેમને વિષે એવા;

(૨) નિલ દીપતા છે નખરૂપ મણિ-ગણ જેમને

વિષે એવા; (૩) સર્વદા સ્ફુરતા સૂર્યના કણ(રૂપ).

સંતાપયાણ (સન્તાપકેભ્યઃ)=(૧) તપનારાં; (૨) તપાવનારાં.

સંત (શાન્ત)=શમી ગયેલ.

આપય (આપય્)=આપતિ, કષ્ટ.

સંતાપયાણ=શમી ગઈ છે આપતિઓ જેમનાંથી એના.

જળ (જન)=માનવ.

પત્યણિજ્ઞ (પ્રાર્થનીય)=પ્રાર્થના કરવા લાયક.

છાયા (છાયા)=(૧) છાયા, છાંયડો; (૨) કાન્તિ, શોભા.

જળપત્યણિજ્ઞછાયાણ=(૧) માનવોને પ્રાર્થવા લાયક

છે છાયા જેમની એવા; (૨) માનવોને પ્રાર્થનીય

છે શોભા જેમની એવા.

પાયાણં (વાદેભ્યઃ)=ચરણોને, પગોને.

પદ્યાર્થ

વિ૦—“જેમણે સૂર્યનો સંહાર કર્યો છે એવાં (છતાં) સર્વદા સ્ફુરાયમાણ સૂર્યના સમુદાયવાળાં, તેમજ વળી સંતાપક (છતાં) માનવોને પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છાયાવાળાં એવાં તારાં ચરણોને નમસ્કાર હો.”

પરિ૦—“જેમણે વિદ્વાનો વિનાશ કર્યો છે એવાં, વળી નિલ દીપતા નખરૂપ મણિ-ગણથી યુક્ત તથા વળી આપતિઓનો અંત આણનારાં તેમજ જેમની શોભા મનુષ્યોને પ્રાર્થનીય છે એવાં તારાં ચરણોને પ્રણામ હોએ.”—૨૯

સ્પષ્ટીકરણ

અન્યપદ્ધીય અર્થ—

પંડિતશ્રી સૂર્યે છે તેમ આ સમગ્ર પદ્યાર્થ સૂર્યનાં કિરણોને ઉદ્દેશીને પણ ઘટાવી શકાય છે. જેમકે, મળસકાને મટાડનારાં, સ્ફુરાયમાણ નભોમણિના કણરૂપ તથા તપનારાં તેમજ મનુષ્યોને પ્રાર્થવા યોગ્ય કાન્તિવાળાં એવાં સૂર્યનાં કિરણોને વન્દન.

इअ सयलसिरिनिबंधण ! पालय ! पच्चल ! तिलोअलोअस्स ।

भव मज्झ सया मज्झत्थ ! गोअरे संथुइगिराणं ॥ ३० ॥

[**इति सकलश्रीनिबन्धन ! पालक ! प्रत्यल ! त्रिलोकलोकस्य ।
भव मम सदा मध्यस्थ ! गोचरे संस्तुतिगिराम् ॥**]

॥ इति श्रीधनपालकृतिः ॥

अवचूर्णिः

इति । इति—एवं संस्तुतिगिरां गोचरे—विषये भव । हे [सकल]श्रीनिबन्धन ! हे सदा मध्यस्थ !—रागद्वेषरहित ! अत्र च ‘धनपाल’ इति वर्णैः कविनाम् ॥ ३० ॥

इति श्रीधनपालपण्डितकृतस्तुतेरवचूर्णिः ॥ श्रीरस्तु ॥

शण्डાથ

इअ (इति)=એમ.

सयल (सकल)=સકળ, સર્વ.

सिरि (श्री)=શ્રી, સંપત્તિ.

निबंधन (निबन्धन)=કારણ.

सयलसिरिनिबंधन ! =હે સકળ સંપત્તિના કારણ !

पालय ! (पालक !)=હે રક્ષક !

प्रत्यल ! (प्रत्यल !)=હે સમર્થ !

तिलोअ (त्रिलोक)=ત્રેલોક્ય.

लोअ (लोक)=લોક, જગ.

तिलोअलोअस्स=ત્રેલોક્યના લોકના.

भव (भव)=તું હો.

मज्झ (मम)=મારા.

सदा (सदा)=સદા, નિત્ય.

मज्झत्थ ! (मध्यस्थ !)=હે મધ્યસ્થ !, હે વીતરાગ !

गोअरे (गोचरे)=ગોચર, વિષય.

मज्झ ! (मज्झ !)=હે પૂજ્ય !

अस्थ (अर्थ)=અર્થ.

गोअर (गोचर)=ગોચર, વિષય.

अन्धगोअरे=અંધ-ગોચર.

संयुअ (संस्तुति)=સુન્દર સ્તુતિ.

गिराणं (गिराम्)=ગિરાનો, વાણીનો.

પદાર્થ

“હે સર્વ સંપત્તિના કારણ ! હે રક્ષક ! હે ત્રેલોક્યમાંના લોકને વિષે સમર્થ ! હે સદા મધ્યસ્થ ! તું આ પ્રમાણે મારી સુંદર સ્તુતિ—વાણીનો વિષય થા. [અર્થવા હે સર્વે સમર્થ ! હે સર્વદા પૂજ્ય ! તું આ પ્રમાણે મારી સ્તુતિ—ગિરાના અર્થનો વિષય થા (અર્થાત્ હું આ પ્રમાણે તારી સ્તુતિ કરનારે થાઉં].”—૩૦

સ્પષ્ટીકરણ

નામ-સૂચન—

સ્પષ્ટ-પંચાશિકાના અન્નિમ પદ્યમાં ભંચનારથી—શણ્ડની મનોહર રચના વડે જેમ કવિરાજે પોતાનું ‘ધનુપાલ’ (ધનપાલ) એવું નામ સૂચ્યું છે, તેમ આ શ્રીમહાવીર પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિરૂપ વીર-સ્તુતિના અન્ત્ય પદ્યમાં નિવંધનપાલય શણ્ડાથી ‘ધનપાલ’ એવા સ્પષ્ટ અભિધાનનો નિર્દેશ કર્યા છે.

રૂપ-સિદ્ધિ—

‘સાષ્વસ-ધ્ય-ભ્યાઃ’ (૮-૨-૨૫) સૂત્રથી મળતું મજ્ઞ બને. પછી પૂર્વે સૂચવેલ સૂત્ર વડે મજ્ઞ બને.

૧ ‘इति श्रीवर्धमानस्वामिनो विरोधालङ्कारमयी पण्डितधनपालविरचिता ॥’ ॥ ૩૦ ॥ ૧૪૮૫ વર્ષે કાલ્કુગ વદિ પ્રતિપદિ મંઢપેડેલેલિ ॥ શ્રી’ इति व-पाठः, ग-पाठस्तु ‘इति वीरस्तोत्रं समाप्तम्’ इति ।

૨ ‘इति पण्डितधनपालविरचितश्रीसर्वज्ञस्तुतेरवचूर्णिः ॥’ ॥ ૩ ॥ श्रीमंदपाचलेलेलि मया ॥ श्री ॥ ५० ॥ हेम-जंदनगणिनाडलेलि स्वपरभणनाय’ इति व-पाठः । ख-पाठस्त्वेवम्—‘श्रीवर्धमानस्वामिनो विरोधनावाचूर्णिः सपागच्छीय-पण्डितश्रीसकलप्रमोदगणिलिप्यतेजप्रमोदयुनिना लिपीकृतं अङ्कारकश्रीविजयकीर्तिस्त्रिणा बाचमाव कृते संवत् १६५३ वर्षे आष्वस वदि कुषे पूर्ण ॥’

૩ સાષ્વસમાંના ધ્વનો તેમજ સંયુજ શણ્ડેમાંના ધ્વ અને જાનો પણ જ થાય છે.

कवीश्वरश्रीधनपालप्रणीता

॥ वीरस्तुतिः ॥

(संस्कृत-प्राकृता)

सरभसनृत्यसुरयुवतिकुचतटत्रुटितहारतारकितम् ।

जायं सिद्धत्थनरिंदमंदिरं जस्स जम्मम्मि ॥ १ ॥

[जानं सिद्धार्थनरेन्द्रमन्दिरं यस्य जन्मनि ॥]

बुद्ध्वाऽवधिना निजजन्ममज्जने हृदयभावमशनिभृतः ।

लीलाइ चलणकोडीइ चालिओ जेण सुरसेलो ॥ २ ॥

[लीलया चरणकोट्या चालितो येन सुरशैलः ॥]

येन च बाल्ये विबुधो विवर्धमानः सविभम्भं नभसि ।

हणिऊण मुट्ठिणा वामणीकओ कुलिसकठिणेणं ॥ ३ ॥

[हत्वा मुष्टिना वामनीकृतः कुलिशकठिनया ॥]

सुरपतिपुरतो विवृतिं वितन्वता विततवाङ्मयं येन ।

जणियं जयस्स विज्जोवएससमए महच्छरियं ॥ ४ ॥

[जनिनं जगतो विद्योपदेशसमये महदाश्चर्यम्]

मातापित्रोः प्रेमानुबन्धमधिकं विबुध्य यः स्थितवान् ।

दिब्बालंकारफुरंतविग्गहो चत्तसंगो वि ॥ ५ ॥

[दिव्यालङ्कारस्फुरद्विग्रहस्त्यक्तसङ्गोऽपि ॥]

येन परित्यज्य जरत्तृणमिव राज्यं समं सुहृत्स्वजनैः ।

वूढो दढनियमभरो लीलाइ गिरिंदरुंदयरो ॥ ६ ॥

[व्यूढो दृढनियमभरो लीलया गिरीन्द्रविस्तीर्णः(?) रुन्द्रतरः ॥]

सङ्गमकसुरतरुण्यः स्वगात्रसौन्दर्यविजितरतिरूपाः ।

अढ्भत्थंतीओ दढं थेवं पि न जेण गणिआओ ॥ ७ ॥

[अभ्यर्थयन्त्यो दृढं स्तोकमपि न येन गणिताः ॥]

प्रकुपितसुराधिपविक्षितादीप्तदम्भोलिभेदसम्भ्रान्तः ।

चमरो चलणुप्पलमूलमागओ रक्खिओ जेण ॥ ८ ॥

[चमरश्चरणोत्पलमूलमागतो रक्षितो येन ॥]

येन घनकर्मपटलं प्रकटतपोवह्निना विनिर्दह्य ।

पलयरवितेयपायडमुप्पाडियमक्खयं नाणं ॥ ९ ॥

[प्रलयरवितेजःप्रकटमुत्पादितमक्षयं ज्ञानम् ॥]

यश्च सुचिरं पृथिव्यां मिथ्यात्वान्धं विबोध्य भव्यजनम् ।

ठाणं जम्मणजरमरणरोगपरिवज्जियं पत्तो ॥ १० ॥

[स्थानं जन्मजरामरणरोगपरिवर्जितं प्राप्तः ॥]

तं नमत नम्रशतमखमणिमुकुटविटङ्कघृष्टचरणयुगम् ।

भुवणस्स वि बंधणपालणक्खमं वद्धमाणजिणं ॥ ११ ॥—कुलकम्

[भुवनस्यापि बन्धनपालनक्षमं वर्धमानजिनम् ॥]

श्लो०-६।४

सह=साधे.

रभस=(१) आनंद, (२) वेग.

नृत्यत् (धा० नृत्)=नाचती.

सुर=देव.

सुवत्ति=श्री, अंगना.

कुच=स्तन, पयोधर.

तट=तट.

त्रुटित (धा० त्रुट्)=तूटी गयेल.

हार=हार.

तारकित (मू० तारक)=ताराभय अनेधु.

सरभसनृत्यसुरसुवत्तिकुचतटत्रुटितहारकितं=

आनंद अथवा वेग पूर्वक नृत्य करती देवांगनाना

स्तन-तटथी तूटी गयेला हार वडे ताराभय अनेधु.

जायं (जातं)=थयुं, अ-युं.

सिद्धत्थ (सिद्धार्थ)=सिद्धार्थ.

नरिंद (नरेन्द्र)=वृषति, राज.

मंदिर (मन्दिर)=मंदिर, महेल.

सिद्धरथनरिंदमंदिरं=सिद्धार्थ राजानो महेल.

जस्स (वस्स)=जेना.

जम्ममि (जम्मनि)=जन्मने विषे.

बुद्ध्वा (धा० बुध्)=जागृतीने.

अवधिता (मू० अवधि)=अवधि(ज्ञान) वडे.

निज=पैताना.

जन्मन्=जन्म.

मज्जन=ज्ञान.

निजजन्ममज्जने=पैताना जन्म-ज्ञानने विषे.

हृदय=हृदय, अंतःकरण.

भाव=भाव, आशय, अभिप्राय.

हृदयभावं=हृदयना भावने.

अशनि=वज्र.

भृत्=धारण करनार.

अशनिभृत्=वज्रने धारण करनारानी, छद्मनी.

लीलाह (लीलया)=लीलाधी.

चलण (चरण)=चरण, पग.

कोटी (कोटी)=अग्र भाग.

चलणकोटीह=चरणाना अग्र भाग वडे.

चालिओ (चालितः)=चलायमान यथो, हलावायो.

जेण (येन)=जेनाधी.

सुर=देव.

सेल (शैल)=पर्वत.

सुरसेलो=देवानो पर्वत, भेड़.

ચેન (મૂ. ચર) = બેનાથી.
 ચ = અને.
 ચાલ્યે (મૂ. ચાલ્ય) = બાળપણમાં.
 વિબુધઃ (મૂ. વિબુધ) = દેવ.
 વિવર્ધમાનઃ (મૂ. વિવર્ધમાન) = વધતો જતો.
 વિસ્રમ = વિભ્રમ.
 સવિસ્રમ = વિભ્રમ પૂર્વક.
 નમસિ (મૂ. નમસ્) = આકાશમાં.
 હણિઋણ (હસ્વા) = હણીને.
 મુઢિણા (મુઢિના) = મુઢીથી.
 વામળીકઞો (વામળીફળ) = વામન કરાચો.
 ફલિસ (ફલિશ) = વજ્ર.
 કઢિણ (કઢિન) = કઠણ.
 ફલિસકઢિણેણં = વજ્રના જેવી કઠણ.
 પતિ = નાથ, સ્વામી.
 સુરપતિ = સુરોનો સ્વામી, ઇન્દ્ર.
 પુરતત્ = સામે.
 સુરપતિપુરતઃ = ઇન્દ્રની સામે.
 વિવૃત્તિ (મૂ. વિવૃત્તિ) = વિસ્તારને.
 વિતન્વતા (મૂ. વિતન્વત) = વિસ્તારતા.
 વિતત = વિશાળ.
 વાઙ્મય = સાહિત્ય.
 વિતતવાઙ્મયં = વિશાળ સાહિત્યને.
 જણિયં (જણિતં) = થયું.
 જયસ્સ (જગતઃ) = દુનિયાના.
 વિજ્ઞા (વિજ્ઞા) = વિદ્યા.
 ડવપસ (વપવેશ) = ઉપદેશ.
 સમઅ (સમય) = સમય, વખત.
 વિજ્ઞોવપસસમય = વિદ્યાના ઉપદેશના સમયે.
 મહ (મહત્) = મોટું.
 અઠ્ઠરિય (આઠર્થ) = આઠર્થ, નવાઈ.
 મહઠ્ઠરિયં = મોટું આઠર્થ.
 માતાપિત્રોઃ (મૂ. માતાપિતૃ) = માબાપનો.
 પ્રેમન્ = પ્રેમ, ભેદ.
 અનુબન્ધ = અનુબંધ.
 પ્રેમાનુબન્ધં = પ્રેમના અનુબંધને.
 અધિકં (મૂ. અધિક) = વિશેષ.
 વિબુધ્ય (વા. બુધ્) = બહુથી.
 યઃ (મૂ. યદ્) = જે.
 સ્થિતવાન્ (મૂ. સ્થિતવત્) = રહ્યો.

દિઢવ (દિઘ્વ) = દિઘ્વ, દેવતાઇ.
 અલંકાર (અલંકાર) = અલંકાર, ભૂષણ.
 કુરંત (સ્ફુગ્ધમાણ) = સ્ફુરતા, દીપતા.
 વિગ્ગહ (વિગ્રહ) = દેહ.
 દિઘ્વાલંકારકુરંતવિગ્ગહો = દિઘ્વ ભૂષણથી દીપતા દેહવાળો.
 વન (લ્ચક) = ચલ દીધેલ.
 સંગ (સઙ્) = સંગ, સોબત.
 વત્સસંગો = ચલ દીધો છે સંગ જેણે એવો.
 વિ (અપિ) = પણ.
 પરિસ્વજ્ય (વા. સજ્) = લામ કરીને, ઊડીને.
 જરત્ = વૃદ્ધ, ટીલું.
 તુળ = ધાસ.
 જરતુળં = ટીલું ધાસને.
 હવ = જેમ.
 રાજ્યં (મૂ. રાજ્ય) = રાજ્યને.
 સમં = સાથે.
 સુહૃત્ = મિત્ર, સોબતી.
 સ્વજન = સ્વજન.
 સુહૃત્સજનૈઃ = મિત્રો અને સ્વજનોથી.
 વૃદો (વ્યૂઠઃ) = વહન કરાચો.
 વૃઢ (વૃઢ) = વૃદ્ધ, મજબૂત.
 નિયમ (નિયમ) = નિયમ.
 મર (મર) = ભાર.
 વૃઢનિયમમરો = વૃદ્ધ નિયમનો ભાર.
 ગિરિન્દ (ગિરીન્દ્ર) = ગિરિરાજ, ઉત્તમ પર્વત.
 રંદયર (સ્તુતતર) = વિશેષ વિશાળ.
 ગિરિન્દંદયરો = ગિરિરાજના જેવો અધિક વિશાળ.
 સક્કમક = સંગમ.
 તરુણી = યુવતિ.
 સક્કમકસુતરુણ્યઃ = સંગમની સુરાંગનાઓ.
 સ્વ = પોતાના.
 ગાત્ર = દેહ, શરીર.
 સૌન્દર્યં = સુંદરતા.
 વિજિત (વા. જિ) = જીતેલ.
 રતિ = રતિ, પ્રજુઝની પત્ની.
 રૂપ = રૂપ.
 સ્વગાત્રસૌન્દર્યવિજિતરતિરૂપાઃ = પોતાના શરીરની સુંદરતા વડે ટીલું છે રતિનું રૂપ જેમણે એવી.
 અગમત્પંતીઓ (અગમ્યવન્તઃ) = પ્રાપ્ત કરતી.

દઢં (દઢં)=દૃઢ.
 શેવં (શોકં)=થેહું.
 ગણિઆઓ (ગણિતા:)=મણના કરાથી.
 પ્રકુપિત (ધાં કુપ્)=અતિશય ગુસ્સે થયેલ.
 અધિપ=અધિપતિ, સ્વામી.
 વિક્ષિત (ધાં ક્ષિપ્)=વિશેષતઃ ફેંકેલું.
 આદીસ (ધાં વીપ્)=ઝળહળતું.
 વમ્મોલિ=વજ.
 મેદ્=મેદનું તે.
 સમ્માન્ત (ધાં ભ્રમ્)=મભરાઇ ગયેલ.
 પ્રકુપિતસુરાધિપવિક્ષિતાદીસવમ્મોલિમેદસમ્માન્તઃ=અતિશય ગુસ્સે થયેલા ઇન્દ્ર વિશેષતઃ ફેંકેલા અને ઝળહળતા એવા વજના મેદથી મભરાઇ ગયેલ.
 ચમરો (ચમરઃ)=ચમર (ઇન્દ્ર).
 ઉપ્પલ (ઉરપલ)=કમળી.
 મૂલ (મૂલ)=મૂળ.
 ચલણુપ્પલમૂલં=ચરણુ-કમલના મૂળમાં.
 આગઓ (આગતઃ)=આવેલો.
 રક્ષિણઓ (રક્ષિતઃ)=રક્ષણુ કરાયેલો, બચાવાયેલો.
 ઘન=નિભિક.
 કર્મન=કર્મ.
 પટલ=સમુદાય.
 ઘનકર્મપટલં=ઘન કર્મના સમુદાયને.
 પ્રકટ=પ્રગટ.
 તપસ્=તપશ્ચર્યા.
 વહ્નિ=આગિ.
 પ્રકટતપોવહ્નિના=પ્રકટ તપશ્ચર્યારૂપ આગિ વડે.
 વિનિર્દહ (ધાં દહ્)=વિશેષે કરીને અત્યંત બાળીને.
 પલય (પ્રલય)=પ્રલય, કલ્પાંત.
 રલિ (રલિ)=સૂર્ય.
 તેય (તેજસ્)=તેજ.
 પાયડ (પ્રકટ)=પ્રગટ, છત્રું.
 પલયરવિતેયપાયડં=પ્રલયના સૂર્યની પ્રભાને પ્રકટ કરતું.
 ઉપ્પાટિયં (ઉત્પાદિતં)=ઉત્પન્ન કરાયું.
 અક્ષયં (અક્ષયં)=અનિનાશી.
 નાળ (જ્ઞાનં)=જ્ઞાન.
 યઃ (મૂં યદ્)=એ.
 સુચિરં=લાંબા કાળ પર્વત, ઘણા સમય સુધી.

પૃથિવ્યાં (મૂં પૃથિવી)=પૃથ્વી ઉપર.
 મિથ્યાત્વ=મિથ્યાત્વ.
 અન્ધ=આંધળો.
 મિથ્યાત્વાન્ધં=મિથ્યાત્વથી આંધળાને.
 વિબોધ્ય (ધાં બુધ્)=શોધ પમાડીને.
 મચ્ચ=શમ્ય, મોક્ષમાર્ગી.
 જન=લોક.
 મઘ્યજનં=શમ્ય લોકને.
 ટાળં (સ્થાનં)=સ્થાનને.
 જમ્મણ (જન્મન્)=જન્મ.
 જર (જરા)=જરા, થકપણ.
 જર (જવર)=તાપ.
 મરણ (મરણ)=મરણ, મોત.
 રોગ (રોગ)=રોગ, રોગ.
 પરિચ્છિય (પરિવર્જિત)=મુક્ત, ત્યાગયેલું.
 જમ્મણજરમરણરોગપરિચ્છિયં=જન્મ, જરા, મરણ અને રોગથી મુક્ત.
 પત્તો (પ્રાપ્ત)=પ્રાપ્તો.
 તં (મૂં તદ્)=તેને.
 નમત (ધાં નમ્)=તને વન્દન કરો.
 નમ્ર=નમનશીલ.
 શતમસ્ર=સો થસ કરનાર, ઇન્દ્ર.
 મણિ=મણિ, રત્ન.
 મુકુટ=મુગટ.
 વિટકુ=ઉચ્ચ ભાગ.
 છૃષ્ટ (ધાં છૃષ્)=ધસાયેલ.
 ચરણ=ચરણ, પગ.
 યુગ=યુગલ, જોડકું.
 નમ્રશતમસ્રમણિમુકુટવિટકુષ્ટચરણયુગં=નમ્ર ઇન્દ્રના મણિમય મુગટના ઉચ્ચ ભાગ વડે થસાયું છે ચરણયુગલ જેનું એવા.
 યુવનસ્ર (યુવનસ્ર)=ત્રેલોક્યના.
 બંધન (બન્ધન)=બંધન.
 પાલણ (પાલન)=રક્ષણ.
 કલમ (ક્ષમ)=સમર્થ.
 બંધનપાલણક્ષમં=બંધન અને રક્ષણ માટે સમર્થ.
 વદ્ધમાળ (વર્ધમાળ)=વર્ધમાન, મહાવીર.
 જિણ (જિન)=તીર્થંકર.
 વદ્ધમાળજિણં=વર્ધમાન તીર્થંકરને.

પદાર્થ

“જના જન્મને વિષે સિદ્ધાર્થ રાજનો મહેલ આનન્દ [અથવા વેગ] પૂર્વક નૃસ કરતી દેવાંગનાના સ્તન-તટથી તૂટી પડેલ (મોતીના) હાર વડે તારામય બન્યો, જેણે પોતાના જન્મ-અભિષેકને વિષે ધન્દ્રના દૃઢયનો ભાવ અવધિ(જ્ઞાન)થી બહીને, ચરણના અગ્ર ભાગથી એરૂને લીલાથી ચલાયમાન કર્યો,^૧ વળી જેણે બાળપણમાં, આકાશમાં વિશ્રમ પૂર્વક વધતા જતા સુરને વજ્રના જેવી કઠણ મુદ્રિ મારીને વામન કર્યો,^૨ વિધાનાં ઉપદેશના સમયે સુરપતિની સામે વિવૃતિનો વિસ્તાર કરતા જેણે જગતને મોઢું આશ્ચર્યજનક એવું વિસ્તૃત વાક્યમય ઉત્પન્ન કર્યું,^૩ માતાપિતાના પ્રેમનો અનુબંધ અધિક બહીને, (સાંસારિક) સંગતિને સ્વસ્થ દીધેલી હોવા છતાં દિવ્ય અલંકારોથી દેહને દીપાવતો જે (ગૃહાવાસમાં) રહ્યો, મિત્રો અને સજ્જનોની સાથે રાજ્યને (પણ) છૂલું તૃણની જેમ સ્વસ્થ દેહને જેણે ગિરિરાજના જેવા અધિક વિસ્તારવાળા દૃઢ નિયમના ભારને વહન કર્યો, સ્વશરીરના સૌન્દર્યથી જેણે રતિના રૂપને પરાસ્ત કર્યું છે એવી અને (પોતાની) અત્યંત પ્રાર્થના કરતી એવી સંગમક દેવે (વિદુર્વલી) સુરાંગનાની જેણે જરા પણ ગણના ન કરી,^૪ વળી અતિશય ક્રોધાતુર થયેલા ધન્દ્રે વિશેષતઃ દેહલા દીપ વજ્રથી ભેદાધ જવાની શાન્તિવાળા અને (પોતાના) ચરણ-કમલના મૂળ સમીપ આવેલા અમર (ધન્દ્ર)નું જેણે રક્ષણ કર્યું,^૫ પ્રકટ તપશ્ચર્યારૂપ અગ્નિ વડે ધન કર્મના (ધાડા) સમૂહને વિશેષ કરીને બાળી નાંખીને પ્રલય (સમય)ના સૂર્યના તેજના જેવું વ્યક્ત અક્ષય જ્ઞાન જેણે ઉપાર્જન કર્યું^૬ તેમજ (આ) પૃથ્વીને વિષે મિથ્યાત્વથી અંધ (બનેલા) બંધ લોકને ધણા વખત સુધી પ્રતિબોધ પમાડીને જેણે જન્મ, ધડપણ, મરણ અને રોગથી રહિત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું, તે ત્રૈલોક્યનું બંધન તેમજ રક્ષણ કરવામાં સમર્થ તેમજ નત્ર ધન્દ્રના મણિમય મુગટના ઉચ્ચ ભાગથી ધસાયેલા ચરણ-યુગલવાળા વર્ધમાન તીર્થપતિને (હે બંધો!) તમે વન્દન કરો.” ૧—૧૧

શબ્દ-સૂચી

અડચ્ચ [અપૂર્વ]	૧૬	અવસર્પિણી [અવસર્પિણી]	૪૭
અંસ [અંસ]	૧૨, ૧૬, ૨૦	અવહીરિમ [અવધીરિત]	૩૩
અક્ષ [અક્ષ]	૩૨	અવિ [અપિ]	૪૪
અગ્નિ [અગ્નિ]	૫૦	અસમંજસ [અસમજસ]	૪૧
અગોહ [આગ્નેયી]	૧૮	અસિ [અસિ]	૨૮
અંક [અંક]	૪૧	અસેસ [અશેષ]	૧૦
અચ્છિ [અક્ષિ]	૨૬	અહમ્મ [અધર્મ]	૩૪
અચ્છિષ્ઠ [અચ્છિષ્ઠ]	૧૧	અહિઆર [અધિકાર]	૩૬
અદ્વાવય [અદ્વાપદ]	૮	અહિમાણ [અભિમાન]	૫
અળ [અનસ્]	૨૭	અહિવ [અધિવ]	૧૪
અળજ્ઞ [અનાય]	૧૩	અહો [અધસ્]	૩૦
અળંત [અનન્ત]	૩૩, ૪૮	આકર્ણ [આપન્નિઅ]	૩૯
અનુરાય [અનુરાગ]	૨૪, ૩૯	આણા [આહા]	૨૫, ૪૬
અનુવેલં [અનુવેલમ્]	૪૨	આપ્ પત્ત ૮, ૨૨, ૪૨, ૪૫; પાવંતિ	૪૧
અર્થ [અર્થ]	૧૦	આમેલ [આપીડ]	૮
અર્ધ [અર્ધ]	૩૯	આયથ [આતપ]	૧
અંત [અન્ત]	૧૫	આથયા [આપદ, આપગા]	૪૨
અંતો [અન્તર]	૪૩, ૪૫	આવરણ [આવરણ]	૪૪
અંધયાર [અન્ધકાર]	૩	આસય [આશય]	૧૮
અન્ન [અન્ન]	૧૧, ૨૨, ૩૧	આહાર [આહાર]	૩૩
અન્નવ [અર્ણવ]	૪૨	ઈ વિચરીય	૩૭
અણુજ્ઞ [અન્યોગ્ય]	૪૦	ઈમ [ઈતિ]	૫૦
અપત્થિઅ [અપ્રાર્થિત]	૪૩	ઈક્ક [ઈક]	૭, ૩૩, ૩૭
અપ્પાણ [આત્મન્]	૪૯	ઈણં [ઈદમ્]	૩૭
અપ્પરૂપાણ [અપ્રતિષ્ઠાન]	૪૩	ઈંધણ [ઈન્ધન]	૫૦
અમળંત [અમળન્ત:]	૧૩	ઈમાઈ [અસ્યામ્]	૭
અમિસેય [અમિષેક]	૯	ઈલ્લુઅ [ઉત્પન્ન]	૧૯
અય્ પલાય	૪૩	ઈવ [ઈવ]	૬, ૩૬; ^૧ cf. વ, ઘ
અયર [અતર]	૪૩	ઈંધુ પિચ્છંતા	૨૧
અરઅ [અરક]	૭	ઉચ્છેઅ [ઉચ્છેવ]	૩૫
અહ્લીણ [આલીન]	૧૪	ઉજ્જોઅ [ઉદ્ધોત]	૧૮
અવશ્ચ [અવતીર્ણ]	૬	ઉહં [ઉર્જ્વમ્]	૩૦
અવચાર [અવતાર]	૫	ઉચ્ચાણ [ઉચ્ચાન]	૨૬
અવસર [અવસર]	૧૭, ૨૩	ઉઅહિ [ઉઅધિ]	૪૧

૧ આ ગ્રંથભૂષણશિક્ષામાંના શબ્દની સૂચી સંસ્કૃત રૂપ સહિત તૈયાર કરવા માટે Z. D. M. G. (vol. 33, p. 445 ff.) નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ૨ આ અંકોથી પછી ક્રમજવા. ૩ સરખાવો.

उण्ह [उण]	४४
उण्ह [उत्पथ]	२७
उम्मुह [उम्मुह]	५
उल्लिअ [उत्पथ]	१९
उत्सर्पिणी [उत्सर्पिणी]	७, ४७
उत्सर्त [उच्छ्रुत्त]	४
उह ^१ with वि वृद्ध	२०
ओणअ [अवनत]	१९
ओह [ओघ]	२, १६
क को ११; किम्	३८
कइआ [कदा]	१४, ४९
कज [कार्य]	१३
कजल [कजल]	१२
कणग [कनक]	७
कण [कर्ण]	३८
कप्प [कल्प]	१
कप्पतर [कल्पतरु]	६
कप्पुम [कल्पहुम]	६
कप्पपायव [कल्पपादप]	१
कमल [कमल]	४
कम्म [कर्म]	३४, ५०
कयर्थ [कृतार्थ]	१०, ४९
कलत्त [कलत्र]	४५
कलाव [कलाप]	२०
कवाड [कपाट]	३
कसाय [कषाय]	२८
कसिण [कृष्ण]	१२
कहवि [कथम् अपि]	३
काल [काल]	३३, ४८
कालवक्क [कालवक्क]	७
किसिय [कियत्]	३८
कुल [कुल]	२, ८, २०
कुलगार [कुलकर]	५
कुलवह [कुलपति]	२०
कुलहर [कुलशुह]	२
कुसल [कुशल]	२३
कुसुम [कुसुम]	२४
कूबय [कूपक]	३०
केवल [केवल]	१८

केवलि [केवलिन]	२१, ३८
क कय ९, १०, १८, ३३, ४६; करंति ३९, कुणह	१७, ४०; cf. कज १३
कम् निक्खंत	४५
स्त्रि [स्त्रिजामि]	३५
खण [खण]	२०, ३९, ४०
खेवर [खेवर]	१४
गण [गण]	२
गंठि [ग्रन्थि]	३
गम् गय ३, २१; आगय १८, ४३; उगय १६; परि-	गय ४७; cf. दोगच्छ ४६
गयण [गगन]	१६
गय [गज]	४०
गरुअ [गुरुक]	१७
गल् विअल्लिअ	१६
गाम [ग्राम]	१
गामणी [ग्रामणी]	१
गिरि [गिरि]	८
गुण [गुण]	२, २२
गुरु [गुरु]	६, १२, ४९
गुरुअ [गुरुक]	१४
गुह उपगूढ	१२
ग्रह गहिअ १९, ३०; परिग्गहिअ	४०
घट् विहडंति ४ विहडिय	३
घट [घट]	३०
घडि [घटी]	४७
घण [घन]	३
घर [गृह] ५; cf. कुलहर	२
घोलंत [ग्रहत्]	२०
च ४८; cf. य ८, २०, ४६	
चक्क [चक्र] १७, २८; cf. कालवक्क	७
चंद [चन्द्र]	१
चंदायव [चन्द्रातप]	१
चलण [चरण]	१४, २८
चारय [चारक]	३
चिता [चिन्ता]	६
चिर [चिर]	९
चूडा [चूडा]	१
चूडामणि [चूडामणि]	१

बेयण सवेयण	३८	तइअ	[तृतीय]	७
बौर [बौर]	२८	तत्थ	[तत्र]	३५
बिअ [यव]	१३, २१, २८	तप् तबिअ	३४; ताबिअ २४; cf. संताव ४६	
छडा [छटा]	१२	तम	[तमस्]	४, १६, ३७
छद् समुच्छाअ	४४	तर् अवइअ	६; cf. अवयार ५	
छावट्टि [यद्रपट्टि]	४३	तव	[तपस्]	१५, २४, ३४
छिद् अछिअ ११; cf. उच्छेअ	३५	तह	[तथा]	११
छोह [स्रोम]	२६	तहवि	[तथापि]	३१, ३९, ४९
ज जं ३५; ^१ inst. जेण १५; ^१ gen. जस्स २५; ^२ loc.		तहा	[तथा]	३१
जम्मि ८; ^५ plu. ^५ nom. जे २१; ^१ fem. जा ३६;		तावस	[तापस्]	१९
inst. जेहि ९, २२, ३१, ३४, ४१; gen. जाण १०		ति	[त्रि]	१
जइ [यदि]	२१, ३८	तिक्ख	सुत्तिकुल	४४
जइवि [यद्यपि]	४९	तिण्हा	[तृष्णा]	१७
जग [जगत्]	३७, ४९; cf. जय	तिरिअ	[तीर्थिक]	३१
जडा [जटा]	१२, २०	तिमिर	[तिमिर]	२
जण [जन]	३७	तिरिअत्तण	[तिर्यक्त्व]	४४
जत्थ [यत्र]	८	तिलोअ	[त्रिलोक]	१
जन् जायइ ३४; जाअ(य)	१०, १४, १८, २६, ४८	तु	तं ११, १५, १७; तुमं ३, ८, ३१, ३५; mstr.	
जंतु [जन्तु]	१		तय १३, ३३; तुमण २०; gen. तुह ४, ७, १४.	
जम्म [जग्मन्]	७		१८, १९, २०, २३, २४, २५, २७-३१, ३५, ३९,	
जय [जगत्]	१, ६, १२, २६, ३७; cf. जग		४१; तुम्ह २२; तुज्ज ४०; ते १, ३९; loc. तुममि	
जल [जल]	२९		१६, ३४, ४८; परं ५, २६, ३२, ३९, ४२	
जलण [ज्वलन]	२, २५	तुरय	[तुरग]	२७
जलहर [जलघर]	२	त्ति	[इति] ३५; cf. इअ	५०
जस [यशस्]	४१	थल	[स्थल]	२०
जह [यथा]	११, ३१	थिर	[स्थिर]	३९
जाइ [जाति]	२९	दंसण	[दर्शन]	२, ४, १९
जि ^५ imper. जय	२	दढ	[दृढ]	४
जिण [जिन]	३, ४, २३, ३२, ३८	दप्प	[दर्प]	२६
जीव [जीव]	२९, ३०, ३२, ३८, ४२	दा	दिति २२; दिअ ११; cf. फलअ	६
जोअ [द्योत]	१८	दिट्ठि	[दृष्टि]	२६
जोह [योध]	२६	दिणयर	[दिनकर]	२, ३
ज्ञा नाण	२, १६; समयसु ३९	दिसा	[दिश]	१८
झत्ति [झटिति]	९	दीप्	पलीविअ	५०
झाण [ध्यान]	२५, ५०	दीव	[दीप]	३७
ठाण [स्थान]	२९	डुकुल	[दुःख]	३४, ४४, ४८
त सो २५; inst. तेण ३५; plur. nom. ते ८,		डुम	[द्रुम]	१५; cf. कप्पडुम ६
३१, २२, ३९, ४१; fem. ताओ १०; ताउ ३६;		डुल्लह	[दुर्लभ]	६
^५ neutr. ताहं ३४; instr. तेहि २०		दूर	[दूर]	१९

दृश्	दाविध १०; दाविजस्तु ४९; दिट्ट ३, ९, १७, २७, ३२, ४६, ४७, ४८	नियम [नियम]	११
देव	[देव] ३७	नियोग [नियोग, निगोद]	३३
देवत्तण	[देवत्व] ४६	निंदा [निन्दा]	२३
देवय (masc.)	[देवता] २२	निष्कन्त [निष्कान्त]	४५
देस	[देश] १३	निष्फल [निष्फल]	१४
दोग्ग	[दोग्गत्व] ४६	निरंतर [निरन्तर]	४३
दोस	[दोष] २३	निरभिमाण [निरभिमान]	२६
"	[दोष] २७	निराहार [निराहार]	१५
धण	[धन] ११	निवह [निवह]	११
धणबाल	[धनपाल] ५०	निवाय [निपात]	४४
धणु	[धनु] २८	निव्वडिय धा० पद्	३७
धन्न	[धन्य] ९	निव्वडिय धा० वा	१५
धम्म	[धर्म] २७	निस्संद [निःस्यन्द]	४१
धम्मसारहि	[धर्मसारणि] २७	नि [अ] सामञ्ज [निःसामान्य]	२२
धारा	[धारा] ४४	निहि [निधि]	३४
धीर	[धीर] ११	नी नित २७; निति ३१, ३३	
धुरा	[धुरा] ११	नीहार [नीहार]	३३
धुव	[ध्रुव] ३५	नूनं [नूनम्]	१९
धू धरिअ	९	पउर [पौर]	२
ध्या with नि निज्जाइअ	४५	" [प्रचुर]	२
न	१४, २१, २४, ३१, ३२, ३५, ३८, ३९, ४८	पओत्थ [प्रोषित]	६
नन्द नंदासि	३५	पंकय [पङ्कज]	१
नम् ओणअ	१९	पच्चल [प्रत्यल]	२८
नमि	[नमि] १४	पडिक्कल [प्रतिपक्ष]	४०
नमो	[नमस्] १	पडिचित्ति [प्रतिपत्ति]	३४
नय	[नय] ४०	पडिहत्थ [परिपूर्ण]	२१
नयर	[नगर] २	पढम [प्रथम] १८, १९	
नरिद्	[नरेन्द्र] २६	पत् पडिअ ४२; with निस् निव्वडिय ३७, cf. निवाय ४४	
नल्लिण	[नलिन] ९	पत्त [पत्र]	९
नवरं	[नवरं] २७	" [पात्र]	४५
नवरि	[नवरं, केवलम्] २६	" [प्रात] धा० आप् ८, २२, ४२, ४५	
नश् नट्ट	५	पद् उप्यञ्ज १६; पडिक्क ११; पवञ्ज १३	
ना(णा)डअ [नाटक]	४५	पय [पद्] cf. अट्ठावय ८	
नाण	[ज्ञान] २, १६	पयत्थ [पदार्थ]	३७
नाणा	[नाना] ४४	पया [प्रजा]	१०
नाणावरण	[ज्ञानावरण] ४४	पर [पर] १३, ३९, ४१	
नाह	[नाथ] ५, २१, ३०, ४०, ४८	परम [परम]	३४
नाहि	[नाभि] ५	परिग्गहिअ [परिगृहीत]	४०

परिवेष्टित [परिवेष्टित]	२०	भञ्ज	भग्ना	२३
पलाय [पलायित]	४८	भञ्जण [भञ्जन]		२६
पलीबिभ [धा० दीप्]	५०	भण् अभणत्		१३
पल्लट [परिवर्त]	४७	भति [भक्ति]		५०
पल्लविल्ल पल्लव suffix इल्ल	२४	भट्ट [भट्ट]		१५
पल्लिआ [प्रेरित]	४७	भमर [भमर]		४
पवयण [प्रवचन]	२७, ३७	भय [भय]		४८, ५०
पसर [प्रसर]	२३	भरह [भरत]		१७
पहरिस [ग्रहण]	४	भव [भव]	२८, ४२, ४३, ४५, ४७, ४८, ५०	
पडु [प्रभु]	३३	भविअ [भव्य]		४
पायव [पादप]	१	भार [भागिन]		३२
पास [पाश्व]	७	भिद् भिन्नूण		३७
पि [अपि] १७, २५, ३८, ३९: cf वि		मुहुच [मुहच]		४३
पिअ [प्रिय]	४५	मेह [मेघ]		१५
पिच्छंता [पश्यन्तः]	२१	मी भीअ	२८, ४८	
पुण [पुनर]	३५, ३७	भुवण [भुवन]		१६
पुणो वि [पुनरपि]	४९	भू भव ५०; हुंति २१, २८, ३२, ३४; हुंतु ३६, ३८;		
पुत्त [पुत्र]	४५	होइ १४; होही ३५; अणुभूअ	४४	
पुरिस [पुरष]; cf. सपुुरिस	१३	अंश भट्ट	२९	
पूआ [पूजा]	१७	अम् भमति २९; भमिअ	४८	
पेरंत [पर्यन्त]	३६	मइअ [मय]	७	
पोअ [पोत]	४२	मा instr. मय ५०; gen. मज्झ २२; मह		
प्रकट पयडेइ	३७	३८; gen pl. अम्हाण	४९	
प्रार्थ पत्थेति ४९: cf. अपत्थिअ	४३	मइ [मति]	१७	
फल [फल] ३६, ५०; cf. निष्फल	१४	मग्ग [मार्ग]	३१	
फलअ [फलद]	६	मच्छ [मत्स्य]	४३	
" [फलक]	३२	मच्छरि [मत्सरिन्]	२३	
बन्ध [वज्रंत]	२९; बद्ध ४, ३३	मज्जण [मज्जन]	९	
बन्ध [बन्ध]	३२	मज्झत्थ [मध्यस्थ]	४९	
बन्धु [बन्धु]	११	मण [मनस्]	२१, २४, २७, ३९	
बहुसो [बहुशस्]	४७	मणि [मणि]	१	
बाल [बाल]	५०	मणुस्स [मनुष्य]	४५	
बालसायंति [बालिशायन्ते]	२३	मन् मञ्जे	३४	
बाह [बाष्प]	१२	मंत [मन्त्र]	३८	
बिंदु [बिन्दु]	४१	मंव [मन्द]	४१	
बुद्धि [बुद्धि]	५०	मय [मृग]	२६	
बुद्ध [बुध]	३१	मयच्छी [मृगाक्षी]	२६	
बाहि [बाधि]	५०	मयण [मदन]	२५	
बाहित्थ [बाहित्थ]	५०	मरण [मरण]	३२	
भंग [भङ्ग]	१९	मलिण [मलिन]	१९	
भज्ज [विहस]	११			

मह	[मह]	१८
महद्विज	[महद्विज]	४६
महोदधि	[महोदधि]	४१
मा	[मा]	३६
मिच्छन्त	[मिच्छन्त]	३८
मुक्क	[मोक्ष]	६, ३१
मुक् मुक् ४२; विमुक्		३०
मुनि	[मुनि]	१, १४
मुह [मुल]	१८, १९, ४२; cf. उम्मुह ५; विमुह ३६, ४०	
मुहुत्त	[मुहने]	४३
मृग मग्गति		३१
मेह	[मेघ]	१५
मोण	[मोन]	१३
मोह	[मोह]	२, ३, ४, १६, १७, ३५
य	[च] ८, २०, ४६; cf. च	४८
रइ	[रति]	२४
रज्ज	[राज्य] ९; cf. राय	१२
रज	[अरण्य]	२८
रवि	[रवि]	४
रहिअ	[रहित]	२३
राग	[राग]	१, २७
राय	[राग] १९; cf. अणुराय २४, ३९	
राय	[राजन]	१२
रिउ	[रिपु]	४६
रिद्धि	[कृद्धि] ४६; cf. समिद्धि	३६
रुक्क	[रुक्क, वृक्ष]	२९
रुव	[रूप]	२१
रेहा	[रेखा]	२८
रोस	[रोष]	२
लग लग ३१; विलइअ २५; संलग्ग		४०
लच्छि	[लक्ष्मी]	१२
लट्ठत्तण	[शोभनत्व]	५
ली अलीण १४; लीण २४; with वि		
विलीण		२५
लीला	[लीला]	३१
लोअ	[लोक] १, १० cf. तिलोअ	१
व [हव]	१२, १५, १६, २९, ४२; cf. हव, पिव, व्व	
वइ	[पति]	२०
वच्छर	[वत्सर]	११
वज्जरीअ	[व्याकृत]	१०
वण	[वन]	१, १५, २४, ४७
वुत्थं	[उपितम्]	४३

वन्द् वंदिअव्व		३५
वम्मह	[वन्मथ]	२६
वय	[वत]	१९
वयण	[वचन]	२३, ३८, ४१
वर	[वर]	२
वरिस	[वर्ष]	१५, ३४
वलि	[वलि]	२४
ववहार	[व्यवहार]	१०
वस् वसिअ ४३; वुत्थं	४३; पओरथ ६	
वसुमई	[वसुमती]	११
वह	[वच]	३२
वह	[वधु]	१८
वा with निर् निव्वविअ		१५
वाइ	[वादिन्]	४०
"	[वाजिन]	४०
वाया	[वावा]	२३
वास	[वर्ष]	४४; cf. वरिस १५, ३४
वासर	[वासर]	२६
वि [अपि]	४, १४, १७, २१, २३, २४, २५, ३६, ४१, ४९, ५०	
विअ	[हव]	२५
विअड	[विकट]	२०
विअलिअ	[विगलित]	१६
विज्जा	[विद्या]	१०
विडंण	[विडम्बना]	३६, ४२
विनमि	[विनमि]	१४
विन्द	[वृन्द]	८
विमल	[विमल]	१६
विमाण	[विमान]	५
विमुह	[विमुह]	३६, ४०
विम्वय	[विम्वय]	९
विलइअ	[विलगित]	२५
विचरीय	[विपरीत]	३७
विविह	[विविध]	४२
विस	[विष]	३८
विसम	[विषम]	१७, २७
विसय	[विषय]	१७
वूढ	[व्यूढ]	२०
वेड् परिवेडिअ		२०
वज्ज वज्जति		३०
व्व [हव]	३, १८, २५, २७, ३०, ३२, ४०, ४७; cf. व, हव	

धम् उबसासिअ	१३	सारहि	[सारथि]	२७
धुप् सोहसि १२; cf. सोहा	२०	सारि	[शारि]	३२
धुप् सोसिअ	१५	सिंगार	[शृङ्गार]	२४
ध्वस् with उड् ऊससंत	४	सिच्	सिचंत ४७; अहिसिचट्; cf. अभिसेय ९	
संसार [संसार]	३२	सिण्	[शिण्]	१०
सइ [सदा]	२८	सिरि	[श्री]	२
संकहा [सङ्कथा]	२२	सिब	[शिव]	८, ३१
संखला [शृङ्खला]	३३	सिहि	[शिखिन्]	१८
सचेयण [सचेतन]	३८	सीअ	[शीत]	४४
संडाण [संस्थान]	४७	सीस	[शीर्ष]	८, २५
सत्त [सत्त्व]	३३	सीसामेल	[शीर्षापीड]	८
संताव [सन्ताप]	४६	सुक्ख	[सौख्य]	६, ८
संनिह [सन्निभ]	३०	सुतिक्ख	[सुतीक्ष्ण]	४४
संनिहिअ [सन्निहित]	२८	सुअ	[सूअ]	४५
सप्पुरिस [सत्पुरुष]	१३	सुर	[सुर]	५, १८, ४६
समं [समम्]	३३	सुह	[सुख]	३१
समण [समनस्]	२१	सूर	[सूर्य]	१६
" [अमण]	२१	सुअ विसज्जिअ		१२
समय [समय]	२०, ३०, ४१	से	[तस्य]	१५
समयसु [समयङ्ग]	३१	सेअंस	[श्रेयांस]	१५
समिद्धि [समृद्धि]	३६	सेल	[शैल]	८
समुच्छाअ [समुच्छादित]	४४	सेवा	[सेवा]	१४, १८, ३५, ३६
समुह [समुद्र]	५०	सेसा	[शेषा]	२५
समुअह [समुअति]	२२	सोहा	[शोभा]	२०
समोसरण [समवसरण]	१८	सु	[शुभ]	५०
संपह [सम्प्रति]	४८	स्यअ	[दविअ]	१९
संपया [सम्पद्]	८, ३६	स्या	आयंति २७; cf. अप्पइट्ठाण, टाण, संडाण, थल, विर. मज्झइत्थ, हित्थ	
संपुड [सम्पुट]	३	स्कुइ	कुरंत २४; कुरिअ ७	
सय [सयम्]	१८	स्वप्	पसुत्त	३८
सयल [सकल]	१, १६, २९	हर	हरंति ३९; हीरंत ३२; cf. ववहार १०	
सर [सरस्]	२९	हर	[गृह]	२
सरण [शरण]	२८	हर	[हर]	२५
सरिस [सदश]	१७	हरि	[हरि]	९, २५
सलिल [सलिल]	९, ३०	हरिस	[हर्ष]	२१; cf. पहरिस ४
सविम्वयं [सविसयम्]	९	हा	हीण	४६
सव्व [सर्व]	५	हास	[हास]	२२, २४
सव्वत्थ [सर्वाथ]	५	हित्थ	[हीत्थ]	६
सह [सहिअ]	४६	इ	[सलु]	१७
साप् [साहति]	१३; पसाहिअ	इ हीरंत		३२
सासिअ [स्वामिक]	१०			
सारणि [सारणि]	२९			

बोर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न० 2372 काप/5

लेखक काप/5 या हिरालाल रसिन्दास

शीर्षक महामाया शिवाजी की कीर्तिका

खण्ड प्राप्त रूप हस्तलिखित 8-8-89

क्रम संख्या